

Josep Daniel Climent Martínez
Emili Casanova Herrero

Dietaris 1937

Nicolau Primitiu Gómez Serrano

Dietaris 1937

Nicolau Primitiu Gómez Serrano

Josep Daniel Climent Martínez
Emili Casanova Herrero

GENERALITAT
VALENCIANA

Biblioteca
Valenciana

Edita: Generalitat Valenciana

Conselleria d'Educació, Cultura i Esport

Direcció General de Cultura i Patrimoni

Directora General de Cultura i Patrimoni: Carmen Amoraga Toledo

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu

Monestir de Sant Miquel dels Reis

Av. de la Constitució, 284 - 46019 València - Espanya

<<http://bv.gva.es>>

© De la present edició: Generalitat, 2020

© De l'obra: hereus de Nicolau Primitiu Gómez Serrano

© De la introducció, revisió i notes: Josep Daniel Climent Martínez i Emili Casanova Herrero

1ª edició, 2020. València

ISBN: 978-84-482-6515-1

Dipòsit legal: V-2861-2020

Queda prohibida la reproducció total o parcial d'este llibre, com també la inclusió en un sistema informàtic, la seua transmissió en qualsevol forma o mitjà, tant electrònic, mecànic, per fotocòpia o altres mètodes, sense el permís previ i per escrit dels titulars del copyright.

INTRODUCCIÓ

L'abril del 2010 es donava a conèixer *Dietaris 1936*, el primer volum dels *Dietaris de la Guerra Civil*, de Nicolau Primitiu Gómez Serrano, l'empresari i activista cultural de Sueca, desaparegut el 1971. Han hagut de passar deu anys per poder enllestir la publicació del segon volum, *Dietaris 1937*, i encara resta pendent el tercer, el corresponent als anys 1938 i 1939, fins al final de la Guerra.

L'elaboració dels textos corresponents a 1937 segueixen les mateixes línies que les de l'any anterior, tant pel que fa als objectius com a l'execució per part del seu autor, així com a la valoració que en podem fer després de la seua atenta lectura.

En *Dietaris 1937* trobem el dia a dia de Nicolau Primitiu Gómez, la seua quotidianitat construïda en un moment de total excepcionalitat, els llocs on anava, amb qui parlava o s'entrevistava, el treball que realitzava a la seua empresa, intervinguda durant la guerra, les compres que feia de productes bàsics o per a les aficions, les lectures de la premsa, les històries que li contaven familiars o treballadors de l'empresa, els esglais que patia, les alegries i els moments difícils; en definitiva, la vida diària d'un ciutadà de València, de 62 anys, empresari, pare de cinc fills, activista cultural i defensor de la llengua i cultura dels valencians.

La seua és la visió d'un observador que pretén ser imparcial, a pesar de considerar la República com a ben legítima i no tindre gens de simpatia als colpistes ni donar suport explícitament al bàndol dels insurgents, però no ho pot aconseguir perquè davant de circumstàncies i fets tan extraordinaris és totalment impossible; per la seua ideologia conservadora, les relacions familiars i d'amistat i la violència que va presenciar durant els primers mesos de la guerra entra en un estat de desmoralització, criticant les accions dels dirigents del Front Popular, especialment dels membres del Partit Comunista. De fet, Nicolau Primitiu Gómez acusa els polítics governants de no saber «crear una atmosfera de convivència política que fera estable el règimen republicà», i de permetre després del 18 de juliol «l'estat anàrquic més canallesc que ha conegut la història».

No obstant això, durant tot aquest període Nicolau Primitiu Gómez es manté al marge de qualsevol activitat política, cultural i social. De fet, al llarg de tot el 1937 només consigna dos reunions de la junta directiva del Centre de Cultura Valenciana, a la qual pertanyia, i alguns contactes amb diverses personalitats del món cultural valencià com ara Vicent Marco Miranda, Lluís Gonzalvo París, Isidro Ballester Tormo, Rafael Gayano Lluch, Salvador Carreres Zacarés, entre altres.

El seu dia a dia consistia en el treball a l'empresa, molt reduït a causa de la intervenció que s'havia produït i que el va apartar de la direcció executiva, però no de la comercial o representativa, la qual cosa el feia viatjar per diversos pobles valencians per a mantenir el contacte amb els clients o fer-ne de nous. És perquè les seues ocupacions laborals van disminuir considerablement que Nicolau Primitiu Gómez va poder dedicar-se a redactar minuciosament els seus

diaris personals com en cap altre període, descrivint les seues ocupacions i la realitat que l'envoltava.

Gràcies a això, els *Dietaris* de Nicolau Primitiu Gómez presenten un estil ben acurat i ple de matisos, amb un model de llengua singular però eficient, i amb uns continguts rellevants, narrats per un espectador de primera mà, d'elevada veracitat històrica, la qual cosa converteixen el seu autor en un dels millors dietaristes valencians del segle XX. A més a més, com ja vam afirmar en l'edició de l'anterior volum, els *Dietaris* de Nicolau Primitiu Gómez «es poden considerar una de les primeres obres literàries escrites en valencià modern, ja que tenen un alt valor literari i lingüístic, a l'altura dels de Llorens Soldevila o Joan Fuster. En ells trobem un estil de prosa àgil i eficaçment colpidora, una estructura clara i sistemàtica del text i un lèxic ric i precís en qualsevol part dels *Dietaris*: tant en la narrativa, com en la descriptiva com en els diàlegs».

Destaquem ara alguna de les constants que trobarem detallades en els *Dietaris* 1937.

Informació

Podem considerar que Nicolau Primitiu Gómez era una persona ben informada, comprava i llegia diàriament la premsa escrita, a través de la qual s'informava dels esdeveniments de la guerra. Periòdics com *El Mercantil Valenciano*, *Fragua Social*, *El Pueblo*, *Verdad*, *Adelante* o *Nosotros*, eren llegits amb deteniment per Nicolau Primitiu Gómez i amb un elevat sentit crític.

A més a més, també escoltava diverses emissores de ràdio, governamentals o «lleials», com ara Ràdio Valencia, Ràdio FAI o Ràdio Barcelona, però, sobretot, les que anomenava «faccioses», que aportaven la informació diferent de la que es podia llegir en la premsa escrita, com Ràdio Burgos, Ràdio Tetuan, Ràdio Tenerife, Ràdio Salamanca, Ràdio Sevilla, Ràdio Verdad, que emetia des d'Itàlia, Ràdio Requeté o Ràdio Nacional. Sobre la consideració de la premsa com a «lleial» o «facciosa», Nicolau Primitiu Gómez aclareix que «era emprar els mateixos termes que la premsa i ràdio, per a aminorar el perill» (23-4-1937), en cas que descobriren el seu *Dietari*.

I de totes les informacions en presenta un recull de les que considera més rellevants al seu dietari, bé per a comentar-les o simplement per a deixar constància dels fets ocorreguts. De fet, en nombroses ocasions utilitza la fórmula «Els diaris diuen:» per a introduir la notícia. Però, a més, normalment presenta un comentari crític de la informació sabedor com era que cadascuna de les parts emprava els mitjans de comunicació com a arma política i de propaganda, amb l'objectiu d'eleva la moral del seu bàndol i d'afonar la dels oponents. Així, a vegades afirmava que «Tot el món sap que els periòdics amaguen la veritat i la falsegen i llançen al vol la fantasia conjecturant per indicis, quan no són els trolers qui ab intenció llancen les notícies imaginàries» (18-1-1937); i, per tant, era ben conscient que «els diaris no contenen al poble més que mentides de la marxa de la guerra» (17-1-1937), o que «tots diuen les mentiretes que els convenen» (10-7-1937).

Per altra banda, en les pàgines dels *Dietaris* apareix reflectit com el procés d'adquirir informació estava farcit de perills: aconseguir un aparell de ràdio, reunir-se diverses persones de la família per a escoltar les emissions, fer-ho en veu baixa per por a ser descoberts... Uns riscos que Nicolau Primitiu Gómez assumia i que després apareixen estampats en les pàgines dels *Dietaris* 1937.

Bombardejos

Un dels efectes més significatius de la guerra sobre la població de València va ser l'inici i la intensificació dels bombardejos, primerament sobre la façana marítima però després generalitzats sobre tota la ciutat. Així, Nicolau Primitiu Gómez consigna el primer bombardeig patit a València, la nit del 12 de gener de 1937, després de sopar quan estava «llegint i prenint notes»:

Acabem de sopar a Massarrojos i estem de sobretaula. Estic. Ma muller ix al pati i torna a entrar cridant-me misteriosament. Ix al pati.

— Ous? Me pregunta.

Una retronadora canonà fa tremolar els cristalls. Canonà pareix, i altra i altra [...]

Als primers instants d'aturdiment segueix la serenor i procure tranquilisar les dones:

— A Massarrojos no hi ha cuidado. Tranquiliseu-vos! Ací no passa res, serà al port, Manises o Paterna. No ploreu!

Qui més qui menys volia anar-se'n, eixir-se'n fora, a l'horta o la muntanya.

Puge al terrat de mon cunyat Joan [Josep Senent]. Per la banda de la mar es veuen com rellamps seguits d'explosions sordes i altres més a prop, com si ixqueren del port.

L'espectacle és imponent. A penes dura uns minuts que ens pareixen segles. S'ouen les sirenes de València i altres per l'Horta.

Les canonaes paren. Tot roman en silenci. Les sirenes continuen lamentant-se com udolant al lluny i nosaltres devallem disposats a gitar-nos pensant en els nostres fills que estan a València.

És el primer bombardeig que sufrim.

I és que encara que Nicolau Primitiu Gómez vivia a València, habitualment passaven temporades a Massarrojos, sobretot a l'estiu, a la casa de la família de la dona. A partir d'aquell moment, pràcticament es traslladen a la població propera a València que consideraven més segura davant de la generalització dels bombardejos, com també feia molta altra gent, com consigna el 15 de gener: «En anar a Massarrojos trob a l'estació una enorme gentada ab maletes, fardells i àdhuc matalaps fोगint de València cap als pobles, per por als bombardejos».

A més a més, a la casa de Massarrojos acullen diversos membres de la família, que davant de la intensificació dels atacs aeris a València, abandonaven la ciutat i se n'anaven cap als pobles: «Tots els dies és un estol de gent que se'n ix de

València cap als pobles per por als bombardeigs», consigna al dietari el 27 de juny.

I a conseqüència dels bombardejos, Nicolau Primitiu Gómez aporta informacions i comentaris sobre la construcció dels refugis per tota la ciutat, primer pel seu interès arqueològic davant de descobriments de restes de diverses èpoques; i després, per la intensificació del seu ús per part de la població, que cada dia esperava el brunyir de les sirenes per córrer cap al refugi per protegir-se, plens de por, ràbia i desesperació: «En aparéixer sonaven les sirenes, la gent anava als refugis, volaven varis minuts, se n'anaven i la gent tornava als seus quefers. Tornaven els avions, sonaven les sirenes, gent als refugis, mosconejaven els aeris... i així varies voltes, desmoralisant la gent sense disparar un tret....», assenyalava el 6 de juliol.

Les cues

Un dels primers efectes de la guerra sobre la població civil de València va ser l'escassetat d'aliments bàsics, tant per les limitacions i dificultats de la producció com per l'augment de la població, primerament pel trasllat del govern a València el novembre del 1936, però especialment després de la caiguda de Màlaga a principis de febrer de 1937. Així, en aquell mes constatava que un «fantasma que esglaiava és el de la carestia que va portant la vida econòmica a un lloc insostenible. Cues per totes bandes i per tot, o per quasi tot; de dia a dia encarint-se els queviures i coses de primera necessitat».

I la manca d'aliments va portar al racionament, a les cartilles i, com hem vist, a les cues, un fenomen ple de dramatisme però també de curiositats i que Nicolau Primitiu Gómez descrivia intentant transmetre el desànim i desassossec que li produïen però aportant-li també un toc d'humor negre. Així, el 10 de gener afirmava que «les cues de pa són cada volta més corprenedores. A les cinc del matí ja comencen i algunes dones es baixen calfadors, cadires i taula, es fan xocolata, se'l prenen i fan calceta o cusen mentre esperen l'hora del repartiment»; ben prompte també van començar d'un altre tipus, i és que davant de «la notícia de que va a faltar tabac [...] als estancs hi han llargues cues d'hòmens. No tot havia d'ésser per a les dones, qui formen la immensa majoria de les altres cues» (25 de gener); o les «les cues de les dones ab tifells per gas-oil per als foguers de cuinar» (1 de febrer); i fins i tot constatava que hi havia «carrers on n'hi han dues i més, sinó coincideixen ab altres pel carbó, sabó, criadilles, sal-sosa»; o que començaven a formar-se el dia anterior «les cues per al pa de hui. Deixen cadires i tauletes i els qui hi romanen cremen les dels qui se'n van, per a escalfar-se, promoguent-se escàndols», el 3 de febrer.

En definitiva, una situació ben dramàtica que havien de viure molts ciutadans, sobre la qual Nicolau Primitiu Gómez en dona detallat testimoni:

Les cues del pa i del carbó són una cosa sèria. Especialment aquestes darrers són quelcom d'això que si no es vera no es creguera, ja que comencen a formar-se dos o tres dies abans del repartiment de quatre kilos de carbó!, rellevant-se les persones. De vegades posen caïres, tauletes, patinets de

xiquets, troços de fusta, cudols, cabaços, sacs, poals, cistelles i altres coses inversemblants. De quan en quan, i especialment ad altes hores de la nit i primeres de la matinada, van milicians a desfer les cues, llevar senyals i cremar caïres i tauletes, promoguent-se escàndols, renyines i quasi batalles de les que resulten contusionats i ferits greus, i fins he ogut parlar de dones mortes. Pareix ésser que alguns d'aquests milicians no són sinó els marits de dones que arriben tardanes i aprofiten la revolta per a situar-se millor; però la gresca es referma en vindre les «cueres» de les senyals llevades o cremades, cercant-les.

No tot és desagradable, ja que hi ha qui es porta manta i condumi per passar-ho bé; els xicons juguen, les xicones boten la cordeta, les persones majors rondinen i malparlen de tot i especialment del Govern, hi ha qui plora desesperada perquè no pot atendre la casa, els xiquets, el marit i les cues.

L'espectacle de les cues és curiós, per al qui no té que patir-les. [24 de febrer].

Recuperació del patrimoni bibliogràfic valencià

Par altra banda, des dels primers mesos de la guerra Nicolau Primitiu Gómez va dedicar-se intensament a la tasca de recuperació de llibres i pergamins procedents dels nombrosos arxius valencians destruïts durant aquells mesos. Recordem el que vam dir en l'edició dels *Dietaris* 1936 (2010: 13-14): «Als pocs mesos de l'inici de la guerra, Nicolau Primitiu Gómez s'adonà que dels arxius i biblioteques assaltades se n'emportaven els llibres en direcció a les fàbriques de paper, on es convertien en pasta per a ser reutilitzada en les nombroses publicacions propagandístiques que aparegueren durant aquells mesos. Com que els pergamins procedents dels arxius assaltats no podien ser utilitzats, habitualment anaven a parar als femers o a les cases de drapaires; amb la finalitat de recuperar aquests fragments de la nostra història, Nicolau Primitiu Gómez inicià una croada personal cercant i recollint gran quantitat de documents. No cal dir que aquesta fou una tasca molt compromesa i arriscada, i que en ocasions li ocasionà no pocs maldecaps. Una vegada recuperats els pergamins, que de vegades havia de comprar als fematers, s'havien de netejar i restaurar, i posteriorment, ordenar i classificar tot intentant esbrinar-ne la procedència. De vegades, la seua filla menuda, Empar, l'acompanyava en aquesta tasca. Quan acabà la guerra féu una donació de tots els pergamins recuperats a l'Arxiu del Regne de València, que en l'actualitat es conserven en un fons especial que porta el seu nom. Passats els anys, per aquesta tasca li fou concedit el grau de Comendador de la Orden de Alfonso X el Sabio».

De fet, en els *Dietaris* 1937 constatem com Nicolau Primitiu Gómez s'esforçava a visitar llibreries de vell, drapaires, femers, o papereres. Així, pel text van desfilant noms de drapaires com els de Banús, del carrer de Baix, Andreu Algarra, del carrer Cubells, Gonçal Pérez, del carrer del Clero, Amat Camacho, del camí de Barcelona, Càndit Rubio, del carrer de les Roques, Miquel Martínez, del carrer d'Antoni Esteve Lerma, Simó Polo, de la plaça de Sant Esteve, Ginés Martínez, del carrer del P. Tosca, Llaosa, del carrer de Guillem de Castro, Vicent Ferrer, del carrer del Pilar, Manolo, del carrer del doctor Monserrat, Beüt, del

carrer de Josep Benlliure, tots els de València, però també Eliseu Algarra de Mislata. O de llibreters de vell com Pácido Cervera o Manolo Belenguer, del carrer del Poeta Querol.

D'uns aconseguia pergamins o llibres, que normalment comprava a pes o per unitats, i altres li facilitaven indicacions per on havia de continuar la recerca, una tasca plena de dificultats i fins i tot de perills personals perquè podia ser malinterpretada. No obstant això, Nicolau Primitiu Gómez va ser constant i va aconseguir valuosos resultats, encara que constantment es lamentava per no haver-se adonat abans que s'estaven destruint tants llibres i documents. «Si jo me n'haguera adonat fa quatre o cinc mesos de la possibilitat de salvament dels arxius; si jo m'haguera atrevit, si jo haguera tingut diners... Indecisió i covardia, principalment», es lamentava corprés.

Però, a més a més, també s'ha de dir que Nicolau Primitiu Gómez va començar a actuar en la salvació del patrimoni bibliogràfic valencià abans que cap organisme oficial. De fet, com podem observar en les pàgines de *Dietaris 1937*, va ser Felip Mateu i Llopis, que des del març de 1937 ocupava la direcció de l'Arxiu del Regne de València i formava part de la Junta Delegada de Defensa del Tresor Artístic, qui va impulsar la recerca de manera oficial a partir del coneixement de la tasca de Nicolau Primitiu Gómez: «Me conta que a partir de la visita que em feu a casa estant malalt de la cama, en indicar-li que es devien visitar les draperies i fàbriques de paper, es dedicà a visitar-les. Ab una autorisació en regla del Ministeri», afirma l'il·lustre patrici.

Visites a la presó Model de València

Nicolau Primitiu Gómez va anar sovint a la presó de València per a visitar diversos amics que havien sigut empresonats, concretament a Francesc Soriano, membre d'Acció, Andreu Monzó, sacerdot, i Rafel Pardo, mestre, tots tres valencianistes de dreta.

En el *Dietaris 1937* descriu minuciosament la primera visita, començant per la cua d'entrada, formada per familiars i amics dels presoners, «gent jove, preferentment; de totes edats, gairebé tot dones [...] algunes cares serenes, altres indefinibles, moltes expressant una dolor aterrorisada, esperant el fatal desenllaç». I es fixa en la cara d'una dona que va a portar-li en menjar al marit, i li crida l'atenció perquè, segons afirma «no mai he vist una cara de sofriment com aquella: ulls ribetats pel plant, cara contraguda per mestall de dolor, de resignació i d'espant, quelcom atordida; sembla viure per un raget d'esperança llunyedana».

Posteriorment descriu l'interior de la presó, el locutori, «un recinte rectangular que té un passadís públic a tres cares; les dues més allargassades estan dividides en cel·les», del qual dibuixa un croquis que reproduïm més avant, i com comencen a produir-se les primeres converses:

Es veuen els visitants com brodat a les reixes, traguent els braços cap als presos com volent conduir les paraules més prop, accionant i fent gests i senyes que ajuden la comprensió del pres. Mans que es posen en bosina per

augmentar la veu, i els presos, pegats a les teles, gesticulant, fent megàfon, així mateix, de llurs mans, s'esgargamellen desesperats, no aconseguint, moltes voltes, fer comprendre un dat important per a les llurs causa o família.

I finalment, «de sobte sona un clarí. S'ha acabat la visita. Els guardians van recollint els presos, qui donen les darreres despedides i saluts». En definitiva, una visita corprenedora, tant que Nicolau Primitiu Gómez afirma que «en eixir d'aquest recinte de penitència trac una impressió dolorosa que no mai més s'esborrarà de mi».

Procedència del text

Si bé els *Dietaris* 1936 tenia una procedència ben clara, els volums elaborats per Nicolau Primitiu Gómez que porten per títol *Vària*, concretament del I fins al IV, l'origen de les pàgines que conformen els *Dietaris* 1937 és més divers, com ara observarem, perquè provenen de tres volums diferents, el *Vària* IV, el *Vària* V i el *Dietari* I.

Així, des de l'1 de gener fins a l'1 de maig els textos formen part del volum *Vària* IV [llibre 1700 de la biblioteca personal de NP], de la pàgina 170 fins a la 458r; des del 2 de maig fins al 30 de juny pertanyen al volum *Vària* V [llibre 1701], de la pàgina 1 a la 52r; i des de l'1 de juliol fins al 6 de setembre trobem els textos al *Dietari* I [llibre 1951], de la pàgina 1 a la 152. Notem, per tant, que els *Dietaris* 1937 comença l'1 de gener i acaba el 6 de setembre, per causes que tot seguit expliquem amb més detall.

Nicolau Primitiu Gómez va iniciar les seues memòries personals el 1916 i les va continuar redactant fins al 1965. Al llarg d'aquests anys els va donar diversos noms, *Memoràndum* [1916 a 1923]; *Dietario-Diario-Diari* [1923 fins a 1934]; *Vària* [1934 fins a 1959]; *Dietari* [1937 fins a 1956]; i *Nòtules* [1937 fins a 1965].

Hem d'observar que les sèries *Vària*, *Dietari* i *Nòtules* es sobreposen en el temps i això obeeix al procediment emprat per Nicolau Primitiu Gómez a l'hora de redactar els textos. Primerament prenia notes breus en unes llibretes menudes, de 10 x 15'5 cm, que anomenava *Nòtules*, tant al treball, al tramvia o quan caminava, sobre els fets més destacats de cada dia i sobre el que li interessava escriure. L'endemà, de bon matí, redactava el text i l'enllestia definitivament. Això és així especialment en la confecció dels *Vària* I al IV, que corresponen al 1936 i 1937, període en el qual disposava de molt de temps lliure perquè havia estat apartat de la direcció de la seua empresa, i per això els volums estan relligats i enquadernats en pasta valenciana i amb un acabament ben acurat.

Ara bé, des del 2 de març de 1937, durant uns mesos, Nicolau Primitiu Gómez alterarà el mètode de treball a causa d'una sèrie de fets que el van afectar molt: els familiars Rafel Cañizares i Tere Bellot van ser detinguts, i fins i tot Antonia Senent, la seua dona, li aconsella que no continue amb la redacció del *Vària*, per por a les conseqüències que podia sofrir en cas de ser descoberta la seua escriptura. Així, des del 2 de març fins al 28 de juny Nicolau Primitiu Gómez no va transcriure immediatament les anotacions de les llibretes, i no va ser fins al 1938 i 1939, acabada ja la Guerra Civil, que va enllestir la redacció de les notes; i

en alguns casos, no va ser fins al 1940 o 1943, i fins i tot des de diferents ciutats a València com eren Lisboa o Barcelona, on l'empresari valencià acudia per a establir contactes amb compradors dels seus productes.

Pel que fa al període comprés entre el 6 de setembre de 1937 i el 14 de juliol de 1938, Nicolau Primitiu Gómez mai va transcriure les notes consignades a les *Nòtules*. De fet, al *Dietari I*, en l'apartat corresponent al 7 de setembre de 1937 inclou una anotació del 15 d'agost del 1938 on afirma que «A partir d'ací veja's els volums Nicolau Primitiu *Nòtules*. Algunes estan abreviades i hi ha que posar-les en clar». El ben cert és, però, que es tracta d'unes notes taquigràfiques que mai va desenrotllar i que són pràcticament il·legibles per la qual cosa no hem pogut incloure-les en l'edició dels *Dietaris 1937*.

Criteris de l'edició

Els criteris emprats en l'edició dels *Dietaris 1937* han estat els següents: respecte escrupolós al text tot mantenint, per tant, les peculiaritats fonètiques, morfològiques, lèxiques i sintàctiques emprades per Nicolau Primitiu Gómez, que no eren poques, però que reflecteixen la seua forma d'entendre la llengua en cadascuna de les èpoques, tot i que, en general, era bastant respectuós amb les Normes de Castelló del 1932, sempre sense trair la fonètica i la prosòdia valenciana.

La nostra intervenció ha consistit, bàsicament, en transcriure els textos manuscrits dels *Dietaris* i, a més, anotar tots aquells personatges i circumstàncies que ens han semblat necessaris per a una millor comprensió del text i del context en el qual es produeixen, i així ajudar a interpretar la informació implícita existent. A més a més, hem desplegat entre claudàtors els noms o els cognoms dels nombrosos personatges que apareixen en el text i els de les abundants organitzacions, entitats i partits polítics.

D'altra banda, hem regularitzat l'accentuació, l'apostrofació, l'ús de les majúscules i els signes de puntuació, així com l'ús de les cometes i cursives en les referències a llibres i a articles, tot d'acord amb els criteris actuals; per tal de facilitar la lectura del text, també hem desplegat les abreviatures existents.

A més a més, volem assenyalar:

- Hem reintroduït les vocals elidides per fonètica sintàctica entre la conjunció *que* més pronoms o entre l'adverbi *no* i els pronoms: *que·l* / *que el*, *no·n* / *no en*.
- Hem corregit totes les confusions entre sonores i sordes que una tradició gràfica i la indistinció de l'autor feien, tant de les alveolars com de les palatals: *s/ss*, *s/s*, *ç/ss*, *g/j*, *tx/tg*, *ch/g*, *j*. Per exemple: *destroçada* / *destrossada*; *pasticets* / *pastissets*, *quincet* / *quinzet*; *batxoqueta* / *bajoqueta*, *Xapó* / *Japó*.
- Correcció de les confusions entre *v* i *b*, pròpies del valencià central, com *vasc* / *basc*, *movilisat* / *mobilisat*, *provable* / *probable*.
- Hem introduït correccions puntuals de la *h*: *horxata* / *orxata*, *acer* / *hacer*; de la *p*: *sopte* / *sobte*, *reb* / *rep*; de la *y* en *ya* / *ja* o *yo* / *jo*; les consonants finals sordes per sonores quan eren etimològiques: *actitut* / *actitud*, *fanc* / *fang*; recuperació d'una consonant emmudida oralment, com: *bastans* / *bastants*;

rellams / rellamps; *i* per *hi* en els pronoms quan calga; *a* per *ha*; *ig* / *tx*: despaig / despatx; maxucar / matxucar, orage / oratge; evaquar / evacuar, a els / als.

- Hem mantingut diverses variants del text per considerar-les característiques significatives del seu parlar, com en dimenge; foribund; amparar o embaixada.

- Pel que fa als topònims, els noms de persona i altres noms propis, els hem deixat com en l'original: Calataiut, Benaguacil, Moncada/Moncà, Bilbao, Musseros o Madrid.

- Hem separat algunes paraules d'acord amb l'escriptura actual, com en: apenes / a penes.

-Accentuem a la normativa actual sempre que l'autor no indicarà una altra cosa com en enqüesta, prévere.

No cal dir que la finalitat última de tot plegat ha sigut que el lector poguera contemplar en tota la puresa, formal i semàntica, la rica llengua del nostre autor.

Pel que fa al contingut, hem considerat convenient alleugerir el text en un aspecte: hem suprimit la numeració en romans que encapçalava cada capítol perquè pensàvem que era superflu, ja que la data del dia bastava per a indicar l'inici dels capítols.

Finalment, només volem afegir que, seguint les indicacions de la família, hem eliminat algun fragment –mínim– dels textos originals i hem substituït el nom d'algun personatge per unes inicials.

L'edició d'aquest volum s'ha dut a terme a partir del treball inicial de transcripció del text dut a terme per Rosa Gómez Casañ i Emili Casanova Herrero. Així mateix, el resultat final s'ha vist afavorit pels consells i les orientacions de Primitiu Gómez Senent, Carme Gómez-Senent Martínez i Pilar Gómez Casañ. A tots ells els volem manifestar la nostra gratitud.

Dietaris 1937

Nicolau Primitiu Gómez Serrano

Vària IV

1937

MELLY

primer d' gener d' 1937, di' d' d' d' d'.

- a -

an't no haque' "una
de unas" ni campanades, menys mal
que era una festa estrangera
inspirada per neotils, avoristes i
vout-nics.

hui dia de cap d' any
tampoc hi ha festa. en ves es un dia
el dia.

en avar al taller me vaire
en el drapaire del carrer de dalt
a preguntar-li si te' organitzat
i me respon iust:

- eso no se deu celebrar! se que-
ma o se tira!

- los que dicen eso son unos malos
camaradas - hi vete a que seas anoli-

Primer de gener de 1937, divendres

—a—

Anit no hagué «cena de uvas» ni campanades. Menys mal que era una festa estrangera imposada per neòfits, arribistes i nous-rics.

Hui, dia de cap d'any, tampoc hi ha festa. En res es coneix el dia.

En anar al taller me pare en el drapaire del carrer de Dalt a preguntar-li si té pergamins i me respon irat:

— Eso no se debe comprar, se quema o se tira!

— Los que dicen eso son unos malos camaradas —li retreque sens amoïnar-me— porque están tirando a la basura y quemando esas pieles mientras algunas industrias como la juguetería tienen que parar, por no encontrar-las.

I me'l deixe i me'n vaig.

No me s'ha ocorregut altra cosa. Qualsevol convenç ad aquestes intel·ligències agudes com cantó de matalap.

—b—

[Carlos] Gargallo¹ me diu que un camió de milicians que venia de Terol va parar a la porta de «La Blanca», fàbrica d'embotits de porc, a Tavernes Blanques, per demanar quelcom.

La gent punyetera que aquí havia els feu una ovació segurament pels èxits i els milicians sembla romangueren estranyats. El públic els explicà que, per les notícies que sabien per la premsa, estaven entrant a Terol i els guerrers els digueren que no hi havia tal, que atacaren Terol les columnes Torres-Benedito, la Internacional i la de Hierro,² i que la primera va resultar destrossada.

—c—

Ràdio Burgos ha dit que a Terol han resultat huit mil baixes dels rojos entre morts, ferits i presoners. No diuen res, emperò, sobre la situació dels eixèrcits en el moment actual, aixís és que la gent fa córrer alamon de notícies més o menys hiperbòliques.

¹ Carles Gargallo López. Va ser tècnic dibuixant durant molts anys en els tallers de Nicolau Primitiu Gómez.

² La Columna Torres-Benedito prenia el nom de dos destacats dirigents antifeixistes valencians: Domingo Torres, de la CNT, i José Benedito Lleó, d'Esquerra Valenciana. Alguna de les divisions de la Columna tenia entitat pròpia, com l'anomenada CNT 13, constituïda únicament per anarquistes.

La Columna Internacional, anomenades Brigades Internacionals, estaven formades per voluntaris estrangers de més de cinquanta països, tot i que la majoria eren francesos.

La Columna de Ferro estava formada per voluntaris d'ideologia anarquista procedents de diverses localitats valencianes, com ara València, Alcoi, Sagunt o Sogorb, entre altres. Els excessos de les seues accions, assassinats inclosos, va provocar enfrontament amb la majoria de partits polítics i sindicats.

Hi ha qui es fa el compte de veure'ls entrar a València d'un ad altre moment.

—d—

Àurea, antiga fadrina de ma neboda Tere Bellot, qui és de la Pobra de Vallbona, conta d'aquí coses alamon, i entre elles que els dos hòmens més fatals del poble són «el Judio» i «el Grill» i que es donà el cas l'altre dia en l'escola que el mestre va preguntar-los als deixebles:

— ¿Quién tiene la culpa de lo que está pasando en España?

— El Jodio i el Grill! —respongueren a cor els pobres xiquets.

Hi ha que advertir que els mestres venen obligats a dedicar una estona de la classe a explicar als deixebles les coses de la guerra civil —guerra d'independència diuen «els nostres», parodiant els facciosos qui diuen ço mateix—.

Excuse dir els esforços d'alguns mestres per poder complir aquesta obligació i no mentir.

—e—

Solidaridad Obrera diu que a Marsella han incendiat els feixistes el vaixell espanyol *Ciudad de Barcelona*³ i que el Ministre de Justícia projecta un decret d'amnistia dels delictes comuns fets abans del 19 de juliol. Els posteriors no cal, car o no existeixen o no hi ha temps de judicar-los ni tampoc delinqüents.

—f—

Doménec [Gómez] diu que els feixistes estan a Castellfabib i Ademuz i que del front de Terol hi han 2.000 ferits a Benicàssim i a Benicarló mil cinc-cents; que en aquests fronts de Terol han hagut 20.000 baixes governamentals en aquests dies; que Madrit està virtualment pres i que es diu si estan evacuant la població civil de Sogorb perquè els facciosos estan devallant la Cuesta de Ragudo. Notícies rebudes de companys militars.

—g—

Verdad es produeix contra el POUM [Partit Obrer d'Unificació Marxista] d'una manera crua i despiadada. La política rastrea dels partits no té entranyes, en realitat no és política sinó antipolítica. Publica el manifest del Comité Provincial de Madrit del PC [Partit Comunista] contra el fall del Tribunal sobre l'assumpte Yagüe.

Cada dia es veu més clara l'actitud agressiva del PC contra els trotskistes i anarcosindicalistes, és a dir, contra aquells partits que no accepten el jou del PC. Fins ara són respectats els sindicalistes, socialistes i republicans, perquè no protesten del jou que poc a poc van posant-los i perquè, especialment els

---

³ Realment, el *Ciudad de Barcelona* va ser afonat el 30 de maig de 1937 a Malgrat de Mar, prop de Barcelona, pel submarí General Sanjurjo, i van morir més de 50 persones.

darrers els serveixen per a brandar i enlairar el mite de la «República democràtica».

—h—

Víctor [Bueso]⁴ li ha ogut dir a Peset, l'arquitecte, germà del diputat de IR [Izquierda Republicana] i ex-rector de la Universitat,⁵ que a Terol han hagut 1.500 morts, 1 coronel, 2 capitans, dos caps de la Columna Internacional i que continua el «poleo».

—i—

La Columna Iberia s'ha apoderat del Miracle i hospital de pobres capellans i està fent reformes o enderrocaments.⁶

—j—

Fragua [Social] diu que fins ara es donaven deu litres de gasolina i des d'ara en avant se'n donaran cinc; que el Ministre de Justícia proposa la creació de camps de treball per als desafectes al règimen.

—k—

[Francesc] Silvestre,⁷ qui va vindre ahir de Madrit, ens conta moltes incidències de la vida desagradable de la ex-capital de l'estat. Hi han casos d'escorbut, mengen arròs bollit sens oli, ni carn; vi a penes se'n troba. Les gents astellen tot quant troben, car no hi ha gas, ni carbó, ni llenya..., les valles fa temps desaparegueren. A les quatre del matí ja comencen les cues a formar-se sots la crueldat de l'oratge madrileny hivernal.

—l—

Vicent Bueso diu que continuen arribant als hospitals ferits del front de Terol. A Benicàssim diu que han recollit uns dos mil.

—m—

Per ràdio ha donat una conferència [José] Millan Astray, qui sembla és el cap de la propaganda facciosa, que no prengueren Madrit pel sentimentalisme de prendre Toledo i per la traïció de De Benito; que no interessa prendre el solar de Madrit sinò prendre'l sancer i ab les menys baixes possibles i que ja caurà;

---

⁴ Es tracta de Víctor Bueso Bellot, arquitecte, fill de José Bueso i d'Anita Bellot. El 17 de gener de 1935 es va casar amb la filla de Nicolau Primitiu Gómez, Maria del Roser.

⁵ El diputat és Joan Baptista Peset Aleixandre (València, 1888-Paterna, 1941). Metge i polític, catedràtic de Medicina i rector de la Universitat de València. Va ser president d'Izquierda Republicana a València.

⁶ La Columna Ibèria, formada per militants de la FAI, va ser creada a l'inici de la guerra i, posteriorment s'integrà en la Columna Torres-Benedito.

⁷ Francesc Silvestre, nascut a Agres, era mestre a Madrid.

que han refusat un atac dels rojos a Osca causant-los 2.000 baixes; que avancem pel sur.

Del santuari de Sta. Maria de la Cabeza diu que ha estat salvat. És una nova epopeia com la de l'Alcàsser de Toledo.⁸

Dissabte, a dos de gener de 1937

—a—

Soli [*Solidaridad Obrera*] diu que el port de Musel ha estat novament bombardejat pels vaixells facciosos *España* i *Velasco*; que els Estats Units han prohibit la exportació d'armes a Espanya. El PSUC continua la seua campanya contra el POUM i la CNT-FAI contra [Indalecio] Prieto, ministre de Marina i Aire, qui no diu xut!⁹

La negativa a enviar armes a Espanya dels EEUU és un colp greu per als nostres.

—b—

He passat pel carrer de Baix a la recerca del drapaire Banús, al nombre 21. Em rep la dona i me diu que ha tingut molts pergamins i que quan anava a tirar-los un pintor d'enfront se'ls va endur.

—Els voldrà per a fer pelletes per a emblanquinar? —me pregunta.

Li pregue que em diga on és i en senyalar-me la casa passe i pregunte. Un fill me rep. No està son pare. Li pregunte pels pergamins i si sap per a què els vol. Tal volta per al museu o per a son germà pintor. Els té damunt d'un muntó de rajolam junt a unes garbes d'herba, troços de ferre i altres objectes dispers.

Me promet tornar.

—c—

[Vicent] Riera, el modeliste, me diu que a Burjaçot ha hagut manifestació de dones cridant:

— Fora els comités!

Estan formant-se cues per a la carn. S'ha imposat una contribució d'un dur per cada cap de família al mes. S'ha demanat que entregue un matalap cada casa per a la Columna Temple i Rebeldia.¹⁰

---

⁸ Es refereix al setge a aquest santuari situat a 32 km d'Andújar, on s'havien refugiat un nombrós grup de guàrdies civils, amb els seus familiars, civils i religiosos, i que s'allargà des de l'agost de 1936 fins a l'abril de 1937. Aquests fets van ser aprofitats pel règim franquista per convertir-lo en un dels episodis emblemàtics de la resistència a les tropes republicanes.

⁹ Indalecio Prieto Tuero (Oviedo, 1883 - Mèxic, 1962). Dirigent del PSOE, fou ministre d'Obres Públiques entre 1931-1933, amb Manuel Azaña; el setembre de 1936 fou nomenat ministre de Marina i Aire per Largo Caballero, i de Defensa en el govern de Juan Negrín, fins al 5 d'abril de 1938. Després de la guerra s'exilià a Mèxic.

¹⁰ Es tractava d'una columna formada per llauradors de diversos pobles de l'Horta Nord, que prenia el nom del títol de l'obra teatral d'Ernesto Ordaz, dirigent de la CNT valenciana,

Ordaç, el cap i organitzador d'aquesta, empra tots els mitjans que se li presenten per a proporcionar-se diners.¹¹ A un carnisser, Juliet, qui té moltes simpaties al poble per haure venut mig quilo de carn després de les 7 del capvespre, —hora límit—, el tancaren a la presó i li demanaren norresmenys de 25.000 pessetes, sots pena de mort.

El xòfer del Ministre de Justícia és encara parent i denuncià el fet i diu que el propi ministre va anar al Comité i els va donar cinc minuts de temps per a soltar el pres, i l'han soltat.

—d—

Els extremistes són *totorresistes*.¹² Si guanyen són tirans, si perden, esclaus.

Les revolucions es produïxen quan són menys necessàries, millor dit, quan ja no calen i el camí de l'evolució està obert.

—e—

Àngel Albalat és en el taller almaceniste, pintor, estatger, embalador i el qui fa un munt de quefers innominats, [plus] setmanal.

Ara, en vindre les actuals circumstàncies i tractar-se de disminuir les jornades per manca de treball, s'ha pretés per alguns que l'Àngel també redueixca la jornada com els demés, sens tindre en compte que pel seu caràcter de porter, recader i altres que calen cotidianament no pot desempenyar-los i a l'ensems deixar de cobrar.

Alguns han arribat a dir que ço que Àngel fa heu fa qualsevol i sembla que, ferit en el seu amor propi, ens ha anunciat que renuncia a les aventatges de la casa, aigua i llum, inherents al càrrec d'estatger.

A nosaltres ens crea un conflicte.

—f—

Quinzena del taller: 400,00

Llenya: 112,00

Muller: 250,00

—g—

Vaig al femer públic de Benicalap. Ja han donat ordre per a que arreplegue ço que vullga. El responsable, Manolo Martí, m'ensenya alguns llibres manuscrits mig podrits, bruts, mullats, trencats..., resulten ésser la major part de la procura del col·legi de Sent Tomàs o de la Presentació.

---

estrenada al teatre Apolo de València el 30 de gener de 1937, en la qual reflectia les tensions entre els capitalistes i els treballadors.

¹¹ Es refereix a Ernesto Ordaç Juan (València, 1896-Burjassot, 1938).

¹² Referència a l'expressió «tot o res», terme emprat per Nicolau Primitiu Gómez per designar aquelles actituds intransigents pel que feia als plantejaments polítics.

A la vista de tant desastre el mateix «responsable» —es diu ara «responsable» a ço que abans encarregat—, Manolo Martí, es lamenta. És un gran devot de Blasco Ibàñez.

Me diu que el gerent, en veure tots aquests llibres i altres que guarda en sacs, sots una pila d'ells ab sabates i altres despulles, els feu que els guardaren a part; però va vindre la incautació i tiraren el gerent.

— Entonces no sabérem què fer en aquells llibres, que no sabríem per a què pogueren servir ni de quina classe eren i, no atrevint-mos a tirar-los, perquè donaven llàstima i perquè quan el gerent, que era home més de coneixement, heu feu guardar seria per algo, decidírem ficar-ho en sacs i posar-los baix de la pila.

Però la pluja, i el suc de la descomposició de les coses de dalt i el fang, han convertit en podrimen tot allò. La major part està completament inservible i causa oix.

Quedem que en un racó, a l'ombra, heu deixe secar i tornaré d'ací uns dies.

—h—

Al carrer de les Roques 2, hi ha un drapaire, Càndit Rúbio, que em diu és de Titàües i quelcom parent de Rojas Clemente.¹³

Me diu que té un roll de pergamins. El cerca pels estants, però no els troba. Ell no sap si els ha venut o què.

Me mostra uns llibres: La major part són de cor i en té varis manuscrits, alguns mutilats i incomplets. En trie tres. U d'ells conté unes ordenances de Poble de Farnals. Me costen els tres, tres pessetes.

—i—

En el carrer del Clero, 18, hi ha un altre drapaire al qui pregunte per pergamins i llibres vells, Gonçal Pérez.

N'ha tirat molts al fem i ara no en té. Me'ls guardarà. Diu si van a socialisar la indústria.

—j—

En passar per [l'església de] Sent Valer, entre a contemplar les runes. El qui no ho veu no té res que contar. Era un monument de l'art xurrigueresc. Hui els «angelets de cornisa», mutilats, descantellats, profanats, clamen contra el vandalisme de la «cultura revolucionària»; si foren de carn i ossos ja podríem suposar que serien els «asesinos fascistas», qui es dediquen a bombardejar dones i xiquets, qui havien passat per ací; com són, però, de maçoneria, ja és altra cosa...

---

¹³ Es refereix al botànic Simón de Rojas Clemente y Rubio (Titagües, 1777 - Madrid, 1827), conegut pels seus estudis sobre aquesta matèria, així com per la seua tasca com a bibliotecari del Jardí Botànic de Madrid.

Diuen els diaris:

L'aviació lleial bombardeja les estacions ferroviàries de Concul¹⁴ i Terol; ametrallen els facciosos per Guadalajara; pel sud bombardegen l'estació de Villa del Río; les posicions del nord de Lopera.

Els lleials ocuparen per Guadalajara les poblacions Ablanque, Algora i Mirabueno.

Verdad titola «Hay que hablar claro», un article contra el POUM, que se li ha muntat al nas. A la Garriga de Catalunya el veïnat amotinat contra el comité és tractat de contrarrevolucionari a les ordres dels feixistes.

Dimenge, a tres de gener de 1937

—a—

Alliçonat per les troballes del femer de Benicalap i per ço que diuen els drapaires, aprofite el matí per recórrer el camí de Transits i anar cercant a dreta i esquerra, així mateix pels tascabaços.

El Pont Nou de la Petxina, per al camí de Transits, està ja acabat però no inaugurat, passant el personal, però. Pel molí de Nou Moles, entre els tascabaços, trobe unes quantes rajoletes del XVIIIé entre coses daurades d'alguna església.

—b—

Amparito, germana de la modista Pilar, ve a casa i li diu a ma muller que Joan Beneyto Bernàcer, de Bocairent, primer president que fou del Centre Valencianista d'aquella població, ha estat assassinat el passat dimecres.¹⁵

Li varen prendre declaració i l'absolgueren. Ell va escriure a casa d'uns parents i amics d'ací, València, que li enviaven el menjar cotidianament, que el dimecres eixiria a les nou del matí: estava a la presó Model.

I anaren a rebre'l, i preguntaren per ell, i els digueren que a les set se n'havia anat, quedant admirats. Com no havia anat a casa? Anaren al Tribunal Popular i aquí els digueren que havia eixit en llibertat i s'hauria amagat.

Llavors anaren al dipòsit i se'l trobaren assassinat entre 34 víctimes.

¡Déu empare l'amic, i els companys martres!

I vixca el cinisme!

---

¹⁴ Localitat situada a 6 quilòmetres de Terol.

¹⁵ Joan Beneyto Bernàcer (Bocairent, 1900-1936). Com a President del Centre Valencianista de Bocairent mantingué una bona relació amb Nicolau Primitiu Gómez, especialment durant la presidència de Lo Rat Penat (1933-1935).

Els diaris diuen:

Fragua Social escriu contra el PC i en favor del POUM. L'aviació facciosa bombardeja Albacet i Màlaga. Bucs de guerra almanys detenen un vaixell mercant governamental pel nord i altre per Màlaga, l'*Aragón*, com a represàlia per la presa del vaixell *Palos*. A Villa del Río és mort el coronel rus de la XIVé Internacional Lahor, en acció de guerra. A Barcelona detenen el cònsul de Nicaragua per falsificació de passaports. A Salamanca ha mort el gran Unamuno,¹⁶ home estrany, d'intel·ligència privilegiada.

Verdad continua la seua campanya contra el POUM en un article que titola «Lo que no toleramos».

Dilluns, a quatre de gener de 1937

Com estigué en casa un policia per a fer-me unes preguntes, indubtablement per la màquina fotogràfica, vaig per la Direcció General de Policia preguntant per don José Aranzo, qui és l'agent.

Me pregunta si pertany ad alguna sindical:

— No, todavía no, aunque nominal quasi, todavía soy patrono.

Me pregunta si tinc qui informe per mi. Dubte un poc i per fi done els noms de Josep Renau, director general de Belles Arts,¹⁷ Vicent Marco Miranda, president del EV [Esquerra Valenciana]¹⁸ i [Francesc] Bosch Morata, Conseller de Sanitat del CEP [Comité Ejecutivo Popular].¹⁹

Com aquests me coneixen per Nicolau Primitiu i la sollicitud de llicència està a nom de Nicolau Gómez lo probable és que diguen que no em coneixen.

Ja em sap greu haure demanat la llicència.

---

¹⁶ Miguel de Unamuno y Jugo (Bilbao, 1864 - Salamanca, 1936), escriptor i filòsof, inicialment va donar suport els militars revoltats. El 12 d'octubre de 1936, al paranimf de la Universitat de Salamanca, d'on era rector, tingué un dur enfrontament amb el general José Millán-Astray que llança el crit de «Mora la intel·ligència!», al qual, suposadament, va respondre Unamuno proclamant que «Vencereu, però no convencereu. Vencereu perquè teniu sobrada força bruta, però no convencereu, perquè convèncer significa persuadir. I per persuadir necessiteu alguna cosa que us falta: raó i dret en la lluita». Després d'aquest incident va estar sotmés a arrest al seu domicili fins a la seua mort el 31 de desembre.

¹⁷ Josep Renau Berenguer (València, 1907-Berlín, 1982). Pintor, cartellista i polític valencià. Militant del Partit Comunista d'Espanya i director general de Belles Arts durant la Guerra Civil. Entre les seues accions cal destacar que decidí el trasllat d'una part de les obres del Museu del Prado a València, concretament a les Torres de Serrans, per salvar-les dels bombardejos de Madrid.

¹⁸ Vicent Marco Miranda (Castelló de la Plana, 1880-València, 1946). Polític i escriptor. Va pertànyer al PURA (Partit Unió Republicana Autonomista) fins al 1934, any en què fundà Esquerra Valenciana. Del 14 al 17 d'abril del 1937 va ser alcalde de València, el primer de la II República, càrrec que va abandonar en ser nomenat governador civil de Còrdova.

¹⁹ Francesc Bosch Morata (1902-1950). Metge i polític. Membre de l'Agrupació Valencianista Republicana i del Partit Valencianista d'Esquerra. El 1937 va formar part del Consell Provincial de València on s'ocupà de la Conselleria de Cultura, que el 9 de febrer de 1937 creà l'Institut d'Estudis Valencians.

—b—

Vaig al femer de Benicalap del SLD —Servicio de Limpieza Domiciliario— i Manolo me mostra alguns llibres molt interessants i altres no, entre ells hi ha un llibre de cor ab fulles de pergami i tapes de fust folrades de cuir que li pregue guardi. Hui és un gran compromís tindre-hu això en casa.

—c—

En anar cap a casa trobe a l'amic Alcaide Vilar, el catedràtic de Filosofia.²⁰ Tots els seus estalvis els tenia en accions del Banc d'Espanya que per l'actitud del Govern en la qüestió de l'or han quedat reduïdes a zero. Porta en la mà uns llibres per als reis d'uns xiquets i comentem l'actitud estranya del PC, cínica i a l'ensem paradòxica, celebrant la festa dels joguets com a substitutiu dels reis. Un canvi de nom. La cosa hi roman.

Me diu que ad Alfafar la FAI [Federación Anarquista Ibérica] ha establert el comunisme llibertari a so de tambors, proclamant que aquell que no compleixca les seues òrdens serà afusellat.

Justícia més senzilla no es pot donar.

—d—

Doménec [Gómez] diu que els vaixells facciosos *Canarias* i *Baleares* han canonejat el port de Barcelona; que el Banc Internacional de Pagament va intervindre l'or espanyol; que els vaixells alemanys han amenaçat bombardejar el port de Santander si no es torna el carregament i el presoner del vaixell *Palos* que el govern basc s'ha quedat en tornar el dit buc (sembla quelcom incongruent, car pareix natural que fora Bilbao); que el quarter general del front de Terol ha estat traslladat a Sogorb; que es conferma els facciosos estan a Rubielos i ad Ademuc, i a Madrit en el passeig de Rosales i el barri d'Argüelles.

Dimarts, a cinc de gener de 1937

—a—

Doménec [Gómez] diu que li han assegurat per molt cert que els facciosos es troben ja a Xèrica.

Em sembla molt exagerat açò, car si tal fora, el pànic a València, entre la gent que pot tindre'l, seria visible així com el moviment de milícies i fogitius. Res d'això es nota.

---

²⁰ Francesc Alcayde Vilar (València, 1889 - 1973). Filòsof, va ser catedràtic de la Universitat de València i d'altres universitats espanyoles, on s'especialitzà en l'estudi de la figura de Joan Lluís Vives. Va ser un dels signataris de les Normes de Castelló (1932) i mantenia una bona relació d'amistat amb Nicolau Primitiu Gómez.

—b—

[Joan Josep] J. J. Senent²¹ me diu que Paco Montés, alcalde d'Ontinyent — qui fou i va presidir la sessió en la qual vaig donar una conferència sobre la llengua valenciana a l'escola, en una setmana pedagògica que es va celebrar-hi— ha estat assassinat.²²

Fon alcalde encara uns dos mesos després de l'alçament, procurant impedir desmans i, com no podia refrenar com calia, va caure mal de neurastènia i fou portat a un sanatori prop de Barcelona. Fa uns quinze dies va vindre a València d'amagatotis, però en Ontinyent heu varen sabre i vingueren per ell per a endur-se'l al poble i, per fi, aprofitant-se d'un dia que estava assolel, trencaren la porta i se l'endugueren assassinant-lo entre Bocarent i Banyeres.²³

—c—

Els diaris diuen:

Que el govern protesta per la detenció dels vaixells espanyols per la marina alamanya; que l'aviació facciosa ha bombardejat Madrit, Albacet, Múrcia, Màlaga i altres parts; que la lleial heu ha fet a Porcuna, Lopera i així mateix ad altres llocs.

Fragua [Social] insisteix una vegada més en sotarrar Franco, el Generalíssim, sens aconseguir-ho, però veurem si a l'altra vegada li ix millor.

Verdad diu que el PC renuncia a la seua participació en el Consell Provincial. [Julio] Álvarez del Vayo clausura el congrés de JSU —Juventudes Socialistas Unificadas— parlant de la guerra i atacant l'actitud de la seua marina de guerra posada contra el Govern lleial. Em sembla poc diplomàtic.²⁴

—d—

Àurea em diu coses sobre la mort de 27 fills de la Pobra de Vallbona, el seu poble, pel Comité d'aquí i altres individus forasters.

Entre tots els casos em sembla el més dramàtic el d'un jove capellà, fill de la Pobra, qui els va demanar que el mataren en el poble.

— A la nit te matarem! —li digueren.

---

²¹ Joan Josep Senent Ibáñez era amic de Nicolau Primitiu Gómez, i des del 1911 cunyat, quan es va casar amb la seua germana, María Antonia Senent. Professionalment es va dedicar a l'ensenyament fent tasques d'inspecció educativa. Gran aficionat a l'arqueologia, va col·laborar amb Nicolau Primitiu Gómez en la Secció d'Antropologia i Prehistòria del Centro de Cultura Valenciana, de la qual fou president fins que va morir, el 1948.

²² Nicolau Primitiu Gómez pronuncià la conferència *La llengua valenciana a l'escola* el 20 de setembre de 1934, dins dels actes de la Setmana Pedagògica d'Ontinyent.

²³ Francisco Montés Tormo (Ontinyent, 1890-1936). Advocat i membre del Partit Unió Republicana Autonomista (PURA), fou elegit alcalde d'Ontinyent el 1931, i el 29 de desembre de 1936 va ser assassinat.

²⁴ Julio Álvarez del Vayo (Villaviciosa de Odón, Madrid, 1891-Ginebra, 1975). Periodista, jurista i polític. Diputat pel PSOE i comissari general de l'exèrcit. Com a ministre d'Estat (d'Afers Estrangers) va denunciar l'incompliment per part d'Itàlia i Alemanya dels acords de la Societat de les Nacions.

— Ja que m'hau de matar, mateu-me quant antes! —els pregà.

I així ho feren. Varen eixir com en provessó cap al cementeri, al ple del dia, fent tancar portes i finestres.

Abans d'arribar al cementeri es va desmaiar el pobret i arrastrant el portaren al cementeri i aquí l'assassinaren.

—e—

Diuen que Alamanya ha amenaçat, si no tornen la càrrega i el passatger, de vendre els vaixells apresats i entregar l'import a Burgos.

—f—

La ràdio facciosa diu que han tallat la carretera de la Corunya a Madrit que comunica ab l'Escorial i la serra de Guadarrama, posant en greu compromís l'abastiment dels defensors d'aquests llocs.

En la lluita han causat als governamentals 650 morts i s'han apoderat d'abundant material.

El colp al setge de Madrit és d'importància.

Dimecres, a sis de gener de 1937

—a—

Dia dels Reis; com el dia de Nadal no es coneix en res.

Lluís [Zalbidea] diu que una radio italiana ha donat la notícia que el govern alemany ha declarat la guerra al govern roig de València.²⁵

—b—

Hui és la demanà de la núvia de Doménec [Gómez].²⁶ És la primera núvia que demane per a un fill. En circumstàncies normals és costum que la família de la núvia celebre un àgape convidant a la del nuvi.

Hui és tot senzill. Per la vesprada anem de visita ma muller i jo i parlem de la guerra i del temps, de funcions de teatre, de ciència culinària i altres més coses adients a la demanà.

Per fi «s'entra en matèria». Es lamenten les circumstàncies, no es pot parlar d'interessos, tots tenim la vida i l'economia en un fil i altres coses tan consoladores i alegres com aquestes fins acordar en sec que es casen i..., Déu provirà.

Els nuvis entren ruborissats —no és freqüent entre la moderna joventça— i tots departim amigablement.

---

²⁵ Lluís Zalbidea Carande (Bilbao, 1911- València, 1992) Enginyer industrial, treballava als dipòsits de CAMPSA ubicats al port de València. El 17 de desembre de 1936 es va casar amb la filla de Nicolau Primitiu Gómez, Antònia, acte descrit a *Dietaris* 1936, p. 706-708.

²⁶ Es tracta de Carmen Martínez Hidalgo, que es va casar amb Doménec el 3 de març de 1937.

—c—

Doménec [Gómez] diu que l'últimàtum enviat per Alemanya ha estat al govern de Biscaia.

Carme [Martínez Hidalgo] diu que Manuel Navarrete [Mayans] ha estat assassinat i és mort i que el ferit qui és a l'hospital és un germà.²⁷

—d—

Es suprimeix l'«arancel» judicial declarant «de plantilla» els empleats.

Ha estat necessària tota una revolució per a sanejar aquesta part de la justícia que la fea immoral i inassequible. Manca que es faci una cosa pareguda ab metges, advocats, notaris, registradors de la propietat i altres.

Especialment aquests darrers, que un ironiste confonia ab els «consumeros», fruïxen d'unes sinecures escandalosament abusives puix que hi ha «tio» que, vivint a Madrit, pot cobrar 40 mil durs a l'any per anar cada sis mesos a passar-se unes quantes hores posant firmes, pagant el personal ab unes «papelines».

—e—

Els diaris diuen:

El Ministre d'Indústria prepara la incautació de tota la Civil.

Fragua [Social] diu que en el sector de las Rozas els facciosos han tingut més de 4.000 baixes; que el monte Naranco, que domina Oviedo, és novament dels minaires; que en el front de Madrit els facciosos canonegen, també els facciosos bombardegen Bilbao però els lleials bolquen uns avions. També aquests canonegen els facciosos del front de Terol.

El Govern protesta davant Anglaterra de l'actitud de la marina alemanya en la qüestió del vaixell *Palos*.

L'aviació facciosa ataca Almeria, però la lleial la fa fugir. El govern noruec considera il·legal el minat dels ports i farà responsable als facciosos dels accidents de la seua marina. Els EEUU autorizen l'exportació d'armes a Espanya.

Verdad diu que «las masas deben opinar sobre el Consejo Provincial»; que la setmana passada desembarcaren a Càdiç deu mil «voluntaris» italians, suposant que es tracta de soldats de l'eixèrcit d'Itàlia i que el general Franco ha declarat en el *Diario de Noticias* de Lisboa que la presa de Toledo fou un error i retràs per a la presa de Madrit. Un acte de sentimentalisme.

---

²⁷ Es tractava de Luis Navarrete Mayans.

Dijous, a set de gener de 1937

—a—

Acabades les vacances nadalenques —els mestres continuen regint-se pel mateix calendari escolar— ma muller se'n va a Massarrojos.

—b—

Vaig a visitar el nostre advocat, més bé conseller, Josep Maria Herrero, per canviar impressions.

Tenia un jove advocat per *passante*, Pere Chiarri, tradicionaliste de família, molt bon xic i ben educat. El qui no eixia de casa, fa temps, per por. Diu [que] tenia un veritable pànic.

Fa poc va vindre a sa casa un aviador, parent, ab la seua família, destinat en València, i es refugia en sa casa i açò sembla el va tranquilisar un poc; però un bon dia anaren de la VA [Vigilancia Antifeixista] a detindre-lo i el negaren diguent que allí hi havia un aviador; però no el qui cercaven. En devallar, emperò, la portera els va dir que además de l'aviador habitava el qui cercaven.

Tornaren a pujar, registraren la casa i el trobaren entre matalaps i se l'endugueren.

Cercaren [Leopold] Pelechà, advocat de gran influència en aquesta situació, però arribaren tard, el pobre Chiarri havia estat assassinat en traure'l de casa. El trobaren al dipòsit.

L'Herrero [Josep M^a] està aplanat ab la mort del Chiarri. Si l'hagueren portat a la presó és segur que el Pelechà l'haguera salvat.²⁸

—c—

Doménec [Gómez] diu que el fill de Marco Miranda, qui pertany a la VA, li ha confiat que la FAI s'ha apoderat de l'organització i deté i obra com li dona la gana. Agafa fotos de congregacions, actes religiosos o polítics de dreta i cerca les persones conegudes que hi figuren.

També em diu Doménec que ha estat detingut pels facciosos a la vista del port un vaixell carregat de queviures. Els pràctics estaven ja preparats per a eixir a rebre'l.

Se l'han endut.

—d—

En anar cap a casa me para a la plaça de Castelar un milicià completament equipat, impecable. Reconec a Escrivà Cantos, valencianiste, crític d'art, literat.²⁹

Note en ell que no té de milicià més que la crosta. Aixís, la majoria.

---

²⁸ Vegeu *Dietaris* 1936, p. 388.

²⁹ Es tracta de Ferran Escrivà Cantos (Sagunt 1905-Madrid 1977). Pintor i professor de la Facultat de Belles Arts de València. Durant la II República formà part d'Acció Cultural Valenciana, col·laborà a *Acció Valenciana* i *El Camí*. Fou un dels signants de les Normes de Castelló.

Li pregunte per Francesc Samper, el president qui fou del Consell de Ministres, i m'assegura és a l'estranger.³⁰

Volem comunicar-nos algunes impressions; optem, emperò, per callar.

— Ja parlarem! És la despedida.

—e—

Cues per a pa, nodrides. Hores perdudes, cadiretes, dones ab criatures, velles fent calça, disputes, recriminacions...

Paquita, la neboda de la portera, germana menor de Marina, compra pa per a varis pisos i ens diu que havia comprat sis vieneses i en eixir del forn li han agafat el pa i li'n han deixat sols una, les altres se les han endut o aixafat per terra.

Ve espaordida. No val comprar per altri, ja.

És que els darrers de la cua es solen quedar sens pa.

—f—

Fragua [Social] escriu un article que, més bé, resulta contra els seus ministres venint a dir que no són aquests qui han de dirigir la CNT sinó rebre ordres d'aquesta.

Ha hagut gran lluita pel bosc de Remisas, aprop de Madrit, i els lleials han hagut de replegar-se; però l'aviació governamental ha bolcat sis avions als facciosos.³¹

Verdad diu que «a los dos meses de la resistencia heroica, Madrit está otra vez en peligro». L'aviació facciosa bombardeja Linares matant dos dones i un xiquet.

La Generalitat catalana demana auxili econòmic al govern de València.

—g—

Doménec diu que en l'atac a la carretera de Madrit a la Corunya els facciosos produïren als lleials sis mil morts.

---

³⁰ S'equivoca Nicolau Primitiu Gómez, es refereix a Ricardo Samper Ibáñez (València, 1881-Suïssa, 1938). Polític. Diputat en Corts i president del Consell de Ministres (1934). L'agost de 1936, després d'haver estat presoner, va ser autoritzat pel Govern per a anar-se'n a Suïssa.

³¹ El bosc pren el nom del seu antic propietari, Gaspar de Remisa Miarons, marquès de Remisa, i va ser l'escenari de forts enfrontaments entre l'exèrcit revoltat i el lleial durant la coneguda «Tercera batalla de la carretera de La Corunya». Tant és així que el 6 de gener de 1937 els franquistes van aconseguir ocupar l'esmentat bosc, encara que finalment l'exèrcit republicà va evitar la penetració dels rebels a Madrid pel nord-est.

Divendres, a huit de gener de 1937

—a—

Vaig a veure el refugi que estan fent en el jardinet de la casa 5 del carrer del Governador Vell, perquè Víctor [Bueso] m'ha dit si ha aparegut aquí una base de columna de marbre blau.³²

El responsable me diu que no hi roman ja res de la dita columna, l'han trencada o se l'han enduta; però no estava *in situ*, sinó com tirada, davant que quatre fonamentacions quadrades de base que serien probablement de columnes o pilars d'una casa anterior a l'actual, posterior al segle XIVè.

No puc averiguar res més, que a part d'aquestes cimentacions sols apareix terra campa.

—b—

Al número 15 del camí de Barcelona, junt de la primera séquia, hi ha un almacén de draps al qui li he fet moltes visites per interessar-lo. Sempre es somriu. Per fi hui he pogut fer-li comprendre la meua missió i desig, i m'ha dit que no fa molt va fer tirar una carretada al riu i que als camions de servei públic de nedeja n'ha tirat molt. Tot ço dels convents de per ací, i especialment els de la Çaidia, hu ha tingut ell, i ha anat a parar a les fàbriques de paper o al fem.

Recercant per l'amagacem encara el fill me troba uns quants pergamins pels que li pague cinc pessetes i en veure's tants diners per una cosa que ells follament han tirat i rebutjat, li diu a son pare:

— Que llàstima, tants que n'ham tirat!

Promet guardar-me'ls. Li diuen Amat Camacho i em sembla valencià.

—c—

Mon germà Paco [Gómez Serrano] me diu que el Comité del Control de la Metal·lúrgia ha llevat l'ordre de fer més perols i cassoles, puix que els han dit que ja no els en cabien més.

— Pues, hombre, metan-los en la catedral —li digué Mollà.

— É que ayí etará húmeo —diu que li respongué l'andalús.

Ja s'ham quedat altra volta sens feina.

—d—

Vaig a l'amagacem de draps de Miquel Martínez, al carrer d'Antoni Esteve Lerma —molt conegut en sa casa—. Unes dones me diuen que abans es dia de Sta. Rosa per un hospital o asil de monges que hi havia.

— Les feren anar —diu una.

— No, que les tragueren pa matar-les —diu la qui sembla més assabentada.

---

³² Es tracta de Víctor Bueso Bellot, arquitecte, fill de José Bueso i d'Anita Bellot. El 17 de gener de 1935 es va casar amb la filla de Nicolau Primitiu Gómez, Maria del Roser.

No està el xicot que ens va rebre l'altra volta, ans un altre que té cara de pocs amics.

En el femer trobe dos pergamins més, però en un estat llastimosíssim. No obstant me'ls enduc per si puc traure partit d'ells.

—e—

Dedique la vesprà a cercar draperies de les que duc en seda i no en trobe nenguna en el carrer de Palomar, creguent que era una draperia entre en una impremta, però resulta que l'encarregat me coneix i me regala una col·lecció d'himnes dels que ara s'estilen.

I m'assabente per primera volta de la llur lletra xarona i hostigadora de la destrucció, especialment me crida l'atenció aquella estrofa de la Internacional que diu:

«El pasado hay que hacer añicos».

El pasado? Sí, ja s'ha vist, esglésies, convents, obres d'art, monuments, arxius..., el passat! Com si la civilització no fora tota ella un resultat del passat i la civilització de demà no fora una suma del passat i del present. Destruïm el passat? Doncs la civilització de demà serà filla dels tascabaços i cendres de hui, pobre i penosa i raquítica, més quants més «añicos» hajam fet el passat.

No és el poble qui té la culpa ans els semicults que s'encaramen sobre les espatlles del poble per a erigir-se en tirans conductors. El sarcasme major és que l'editor ha estat l'Aliança d'Intel·lectuals (!) per a la Defensa de la Cultura (¡¡ !!).

—f—

Doménec [Gómez] diu que els feixistes arribaren fins Xèrica i han causat 6.000 baixes, apoderant-se de canons, municions i quatre hospitals de sang.

—g—

Els diaris diuen que es combat per tots els fronts. Els EEUU han acordat l'embargament de totes les armes que es dirigeixquen a Espanya. Aquesta notícia ha causat enorme sensació entre els governamentals segons es desprén, més que dels diaris de les cares llargues i conversacions dels antifeixistes qui no poden deixar d'estar-ho.

Altra bomba ha estat la resposta del Comité de No Intervenció³³ sobre l'assumpte del vaixell *Palos* i l'actitud d'Alamania, diguent que no podien immiscuir-se en la tal qüestió, deixant el govern de Bilbao que ventile la seua manca de diplomàcia ab el vaixell almany *Königsberg*.

---

³³ El Comité de No-intervenció o Comitè de Londres va ser creat el 25 de juliol del 1936 a proposta de Léon Blum, president de França, amb l'objectiu d'evitar la internacionalització de la Guerra civil espanyola, i comptà amb la participació de 27 països. Es dissolgué el 20 d'abril del 1939.

Dissabte, a nou de gener de 1937

—a—

A un forner del camí de Madrit vaig per cobrar-li una lletra de canvi de cent pessetes. Dubta si pagar-me-la. Estan sens diners ni farina i perden diners. Per fi me paguen.

No fa molt dies vingueren uns fusilers d'Almança d'una fàbrica de farines que venien a cobrar-li una factura ab amenaces de mort; però acaba per convèncer-los que no trauen res de matar-lo:

— Si me matan las cuentas quedan liquidadas i si me dejan trabajar iré pagándoles poco a poco.

D'aquí me'n vaig a cobrar-li una altra lletreta a un forner, Ernest Sena, del carrer de Cuba. Són cinquanta pessetes.

En arribar m'encontre ab una gran disputa entre el Sena i un comprador qui s'ha quedat sens pa. No ha arribat per a tota la cua. La cosa es posa lleja però finalment la intervenció de la fornera acaba per tallar la disputa.

El forner no està per a romanços i quede en tornar.

—b—

Vaig a La Papelera Valenciana de Monllor, Crespo i companyia, camí de Burjaçot, entre les séquies de Mestalla i Rascanya, al Bullidor.

Pregunte per pergamins en el despatx i me diuen que allí no tenen res ni saben res. Llibres, sí, n'han rebut molts, però que ells no hu entenen i tots van a les màquines. U del despatx, que té algunes aficions valencianistes, ha triat alguna cosa i entre els llibres que em mostren veig alguna correspondència que m'indica procedència mayansiana. Serà de la biblioteca del conte de Trigona?³⁴

Els pregue que hu envien al Centre de Cultura i que m'avisen per telèfon quan reben llibres per a fer una tria.

Es veu que tenen un poc de por per l'odi a tot lo que olga a religió i encara aquests llibres que tenen alguns dibuixos en ploma on apareixen persones i figures religioses els tenen al despatx fora de la vista.

—c—

Lluís [Zalbidea] diu que els facciosos tenen assetjat Madrit en uns 260°, fins Fuencarral, i que tenen ja copada la columna governamental de l'Escorial, composada de 16.000 hòmens, i que [Júlio] Mangada els ha abandonat i està a València;³⁵ que [José] Miaja³⁶ volia retre Madrit i que el Govern està d'acord, havent convengut que Miaja avise ab 40 hores d'anticipació el retiment per al

---

³⁴ Es tracta de la biblioteca del José Navarrete y Mayans, que era marquès de Tremolar i conte de Trigona, que fou assassinat juntament amb la seua dona i el seu germà Manuel.

³⁵ Es refereix a Julio Mangada Rosenörn (1877-1946), que comandava l'anomenada Columna Mangada, destacada per la seua defensa de Madrid

³⁶ José Miaja Menant (Oviedo, 1878-Mèxic, 1958). Cap de l'exèrcit republicà del Centre. Va presidir la Junta creada per a substituir el Govern de Negrín.

Govern presentar la dimissió i formar-ne un presidit per Marià Gomez, el president d'una de les sales del suprem.³⁷ L'embaixador de Rússia [Marcel] Rosenberg, emperò, diu que s'oposa; però la FAI diu que vol assassinar Rosenberg.

També me diu que els submarins facciosos es troben en aigües de València.

—d—

Els diaris diuen:

Els avions facciosos bombardegen l'embaixada anglesa de Madrit. Nou avions facciosos tiraren queviures als defensors de Senta Maria de la Cabeza, prop d'Andújar. L'evacuació de Madrit es fa obligatòria; el Papa ha reconegut el govern de Franco i ha enviat com a representant el cardenal Gomà.³⁸

Dimenge, a deu de gener de 1937

—a—

Per a fi de la setmana infantil, invenció comunista per a substituir els nadals i reis, fan una cavalcata a la que han obligat a assistir-hi les escoles dels poblets, ço que han criticat quan heu feen els altres i portaven les rutes de xiquets a veure processons o altres actes en què havien d'estar-se a peu ferm.

La cavalcata es pura propaganda comunista. El PC és aixís.

És ingeniosa en algunes coses i ridícula en altres, especialment el grup de «los Nacionales» on apareix una enorme caixeta —la caixa de l'esglai— d'on s'alça de quan en tan la tapa per guaitar el cap el general Franco.

—b—

Els dos pergamins que vaig arreplegar darrerament del femer de Martínez, després d'intentar traure'ls a llum, ab tota dolor de cor tinc que tirar-los novament al fem. Seria curiós que tornaren a les meues mans.

—c—

Fragua [Social] diu que «Teruel es un infierno»; que continua el atac facciós a Madrit i que aquests han afusellat pel nord més de trenta sacerdots nacionalistes, segons declaracions de Semprun.

Verdad continua la seua campanya contra els trotskistes i el POUM demana que s'estableixca el servei militar obligatori.

---

³⁷ Mariano Gómez González (1883-1951), fou rector de la Universitat de València i des de 1936 fins a 1939 President del Tribunal Suprem.

³⁸ Isidre Gomà i Tomàs (la Riba 1869 - Toledo 1940). Religiós, ocupà el càrrec de cardenal primat d'Espanya durant la Guerra Civil, i tingué un paper decisiu en el reconeixement del govern de Franco per part de la Santa Seu.

Soli [*Solidaridad Obrera*] escriu contra els partits polítics i especialment contra el PC. Censura acrement el Comissari General d'Ordre Públic de Catalunya per les seues declaracions imprudents especialment les darreres en les que digué «Hay que acabar con las cárceles y cementerios clandestinos!».

—d—

Les cues de pa són cada volta més corprenedores. A les cinc del matí ja comencen i algunes dones es baixen calfadors, cadires i taula, es fan xocolata, se'l prenen i fan calceta o cusen mentre esperen l'hora del repartiment.

No trigarem a veure-les jugar a la brisca, el set i mig o «el burro».

—e—

Doménec [Gómez] diu que una ràdio de la FAI ha donat la notícia que Madrid s'ha retut.

Ràdio València ha dit que en els atacs a Madrid han hagut milers de baixes per ambes parts.

Dilluns, a onze de gener de 1937

—a—

[Vicent] Riera, el modeliste, diu que fa més d'un mes assassinaren a Benicalap el president de IR. D'aquí romanent els victimaris en el misteri; però es comprén que la policia va continuar fent gestions fins averiguar que els assassins pertanyien a la Columna Temple i Rebeldia que organisà l'Ordaz, president del Comité de Burjaçot, qui resulta ésser de Moncada i u dels organiadors de les vagues de la Jutera de Foios.³⁹

Sembla que la policia li plantejà a Ordaç el dilema de matar-los ell o la policia, i optaren perquè foren de la columna citada els afuselladors per a que servira d'escarment.

Eren tres i la setmana passada formaren la columna i els portaren a la pinadeta que hi ha a l'eixida de Burjaçot, pel camí de Lliria, prop del Mas de Pons i del Carme o Nueva Habana, on ha estat el matador dels del dit poble en aquesta temporada.

En posar-los per a matar, els presunts assassins digueren a la columna:

— Que tengáis más suerte!

I en disposar-se ad afusellar-los cridaren:

— Viva la FAI.

A u el feriren tan sols i en anar a pegar-li el «tir de gràcia», que malaïda la gracia que té, es revoltejà fogint i demanant clemència.

---

³⁹ Es refereix a la popular fàbrica de sacs de Foios.

Un xic jove de la columna, qui li hu contava al [Vicent] Riera, està impressionadíssim d'espectacle tan espantós.

Els criminals tots solen ésser aixís, valents ab les víctimes indefenses o mancades d'energies i covards davant la mort.

Senten despreci de la vida..., dels demés.

—b—

El fuster de Massarrojos té un fill mullerat a Molvedre i li ha contat que ha vist afonar un vaixell rus ad aquelles aigües.

—c—

Aquesta nit me quede a dormir a Massarrojos.

Hui ha hagut cua de pa i s'ha acabat, diuen que no saben quan hi haurà farina.

—d—

Noves abreviatures socials:

CNT-AIT: Como Nunca Trabajé Ahora Intento Trabajar.

FVTEPM: Federación Valenciana de Trabajadores del Estado, la Provincia y el Municipio (Fascistas Valencianos, Todos Escondidos Por Miedo).

FPTIHC: Federación Profesional de Trabajadores de la Industria Hotelera y Cafetera.

FLSV: Federación Local de Sindicatos Únicos.

FLGA: Federación Local de Grupos Anarquistas.

VA: Vigilancia Antifascista.

MP: Milicias Populares.

MPA: Milicias Antifascistas.

—e—

Canvis de noms de carrers:

Carrer de Largo Caballero, abans de Sent Vicent.

Carrer de Margarita Nelken, abans d'Isabel la Catòlica.

Carrer de Salvador Seguí, abans de Conde de Salavatierra de Álava.

Carrer de la Pasionaria, abans de la Corona.

Carrer de la Pasionaria, abans de Chapa (Grau).

Carrer del periodista Luis de Sirval, abans de les Barques

Carrer d'Isidro Escandell, abans de St. Tomàs.

Carrer del FP, abans del Clero

Carrer de Pancho Villa, abans de Trinquet dels Cavallers.

Carrer de los Libertarios, abans de St. Antoni

Carrer de la Revolución, abans dels Àngels
Plaça de B. Durruti de St. Vicent, abans de la Congregació.

Dimarts, a dotze de gener de 1937

—a—

A Monçà el Comité empra d'escrivents el retor i el notari Juli Amat.⁴⁰ Ad aquest l'han arruïnat.

—b—

Empre part del matí cercant pergamins per les draperies. En totes arribe tard. Rar és el drapaire qui no n'ha tingut i tirat al fem.

—c—

Diuen els diaris:

Es declara obligatòria l'evacuació de Madrit.

Els facciosos bombardegen novament ad Almeria. Així mateix ordenen als llurs vaixells canonejar tots els qui refusen detindre's. Seran portats a Ceuta si porten material a les forces governamentals.

L'esquadra alamanya continua front a Bilbao. El govern d'Euskadi desment que haja detingut mariners anglesos.

El Comissari d'Ordre Públic de Barcelona diu que en la reraguarda hi han de deu a vint mil malfatans emboscats, armats, als qui hi ha que vigilar. Diu que no és problema de CNT ni d'UGT. Això és ben bé una actitud feixista.

Alboratxe torna a la normalitat refusant les delícies del comunisme llibertari.

—d—

A la Cova, terme de Manises, sembla que estan construint un dipòsit soterrani per a deu milions de litres de gasolina.

—e—

Acabem de sopar a Massarrojos i estem de sobretaula. Estic llegint i prenint notes. Ma muller ix al pati i torna a entrar cridant-me misteriosament. Ix al pati.

— Ous? Me pregunta.

Una retronadora canonà fa tremolar els cristalls. Canonà pareix, i altra i altra.

---

⁴⁰ Juli Amat Villalba. Passada la Guerra Civil, va ser el notari de Nicolau Primitiu Gómez fins que es jubilà.

Ma cunyada Rosari [Senent] ve plorant, després la fadrina i altres familiars. Rosari té el marit al llit ab calentura:

— Estan canonejant València!

— Estan bombardejant!

Als primers instants d'aturdiment segueix la serenor i procure tranquilisar les dones:

— A Massarrojos no hi ha cuidado. Tranquiliseu-vos! Ací no passa res, serà al port, Manises o Paterna. No ploreu!

Qui més qui menys volia anar-se'n, eixir-se'n fora, a l'horta o la muntanya.

Puge al terrat de mon cunyat Joan [Josep Senent]. Per la banda de la mar es veuen com rellamps seguits d'explosions sordes i altres més a prop, com si ixqueren del port.

L'espectacle és imponent. A penes dura uns minuts que ens pareixen segles. S'ouen les sirenes de València i altres per l'Horta.

Les canonaes paren. Tot roman en silenci. Les sirenes continuen lamentant-se com udolant al lluny i nosaltres devallem disposats a gitar-nos pensant en els nostres fills que estan a València.

És el primer bombardeig que sufrim.

Dimecres, a tretze de gener de 1937

—a—

A casa de Gonçal Julian —ha desaparegut el rètol de Benaventura Durruti, no sé si perquè han caigut en el compte que són massa carrers encara per a tan gran figura— me diuen que les canonaes tremolaven els cristalls i pareixia que eren ací mateix. Creuen que deu ésser en la Campsa i Astillers. Els han dit que a Naçaret han hagut morts i ferits.

Com de consuetud dels pisos devallaven a l'habitació de Víctor [Bueso] i Xari [Gómez] fent comentaris i clamant contra els assassins facciosos.⁴¹ L'enginyer Cantó els deia que si tiraven alguna bomba a València matarien més de dos mil presoners.

Pel carrer els vigilants i milicians començaren a tirs. Suposem que serien contra els balcons que no estaven closos.

—b—

En tornar-me'n cap a Massarrojos dos d'aquests que han vingut fogint de Madrid, emboscats, i ens estan fent la pasqua, parlen del canoneig i de que hi ha que netejar la reraguarda:

— Ayer detuvimos tres en el café, unos de ellos era comandante de milicias.

---

⁴¹ Es tracta de la filla de Nicolau Primitiu Gómez, Maria del Roser, a qui anomenaven Xari, que va nèixer el 6 de juliol de 1915.

Parlen de l'esquadra i diuen que els facciosos són uns covards:

— Huyen cuando ven aparecer los nuestros. Nuestra esquadra no puede enfrentar-se con ellos.

U d'ells és oficial subordinat de Marina, qui sembla han estat l'eix de la rebel·lió dels vaixells contra els oficials, i li diu a l'altre que Queipo [de Llano] per ràdio els ha amenaçat de fer un escarment en ells.

— Que venga, que venga, i se lo diremos a ese fantoche!

—c—

Els diaris diuen:

Que un vaixell facciós va canonejar les poblacions marítimes —referint-se al canoneig d'anit— i que els nostres de guerra estatjats al port els feren fogir. No diu res de víctimes. Així mateix diu que el vaixell alemany *Königsberg* ha entregat a Lastres la tripulació del vaixell que apresà *Arana Mendi*.⁴²

Verdad diu que els facciosos han detingut el vaixell rus *Sumdovitch*.

Soli [*Solidaridad Obrera*] més franca i veraç, de vegades, suposa que els vaixells rebels *Canarias* i *Baleares* bombardejaren Astillers i CAMPSA i que un vaixell de guerra francès que es trobava al port i el buc de guerra espanyol Laya els tiraren 50 canonades i els feren fogir.

Porta una seda de morts i ferits i la situació on estaven quan caigueren.

És estrany que la censura haja deixat passar tants detalls que poden servir per a rectificar la punteria.

Mentres la premsa comunista es contenta en dir que els rebels no tenen objectiu militar, ans bombardejar suburbis obrers i dones i xiquets, els de la CNT-FAI declaren ço que el sentit comú —que és el menys comú, com ja sabem— ens fa patent.

Dijous, a catorze de gener de 1937

—a—

Torne al femer de Benicalap. No hi han pergamins; però en anar-me'n rebusque per un muntó de fem sens triar, on me sembla veure quelcom interessant, especialment un llibre. És un veritable podrimier de pergamí.

L'agafe ab precaucions per no tacar-me de porqueria i en el taller l'examine un poc i em sembla que són les *Constitucions del col·legi de Sant Tomas*. Tinc que llevar-li les tapes que estan impossibles d'aprofitament i les fulles ab tota la cura que puc vaig separant-les per a secar-les i nedejar-les. Deu haure estat molt de temps en el podrimier.⁴³

---

⁴² El 12 de gener de 1937 el creuer alemany *Königsberg* desembarcà a la localitat asturiana de Lastres la tripulació del vaixell *Marta Junquera*, que havien capturat anteriorment.

⁴³ L'obra es conserva actualment en la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, Mss/148.

—b—

El meu gendre Lluís [Zalbidea] me diu que la decisió del Papa reconeguent el govern de Franco ha causat sensació a Bilbao i sembla que [José Antonio] Aguirre, president de la República d'Euzkadi,⁴⁴ volia dimitir i davant d'aquesta situació delicada, el ministre [Indalecio] Prieto ha eixit cap allà en avió per a fer-lo desistir.

La posició d'Aguirre, catòlic i congregant de Sent Lluís, ha d'estar molt violenta davant dels desmans dels del FP.

Així mateix me diu que el canoneig de l'altre dia ha sembrat de metralla la Campsa i Astillers i si no fora pel vaixell de guerra anglès, que accidentalment es trobava al port, que encengué les llums i feu senyals, segurament hagueren aconseguit els llurs objectius els facciosos.

Pareix ésser que l'anglès en fer senyals i no estar entés llançà unes quantes canonades.

—c—

Es diu que han tret presoners i els han assassinat. No hu he pogut comprovar.

—d—

En arribar a casa m'està esperant una cosina d'Andreu Monzó qui ha anat a veure'l, encarregant-li que vinguera a visitar-me per a que m'interesse per ell.⁴⁵

Del molí de la Esperança m'han telefonat que vaja a visitar-los. Què li passarà a [Francesc] Soriano?⁴⁶

—e—

Taló del BPPP: 500.00

A ma muller: 500,00

Llicència de la màquina fotogràfica: 3.00

—f—

Fragua [Social], el comitè regional de defensa de la CNT, publica un remittit en el que diu: «Por última vez: La CNT está cansada... de ver como hoy 20, mañana 3, al otro 5...» van caiguent els seus afiliats assassinats. Marià Gómez és nomenat president del Tribunal Suprem.

---

⁴⁴ José Antonio Aguirre i Lecube (Bilbao, 1904-París, 1960). Polític, militant del Partit Nacionalista Basc i primer lehendakari d'Euskadi, formà un govern de concentració amb la participació tant de nacionalistes com dels diversos sectors republicans.

⁴⁵ Andreu Monzó Nogués (Carlet, 1903-1962). Eclesiàstic i escriptor, amb qui Nicolau Primitiu Gómez mantenia una bona amistat. Fou arxiver de l'església de Sant Esteve, a València.

⁴⁶ Francesc Soriano i Bueso (Vinalesa, 1908-València, 1986). Administrador dels diaris *Levante* i *Jornada*, i propietari de la impremta Successor de Vives Mora.

Emili Lluch Arnal ve a visitar-me.⁴⁷ Era mestre del Patronat de la Joventut Obrera, hui incautat. Han anat gastant-se els estalvis i hui a penes poden tirar avant.

Ha tingut la fortuna de que no el molestaren per a res. No s'ha menejat de València i gràcies al comitè del carrer, que s'ha portat bé, no ha passat cosa desagradable en el carrer d'Alboraia on viu.

Mata el defici acabant una història de Nàquera i encara ve per un diccionari català-castellà perquè està treballant sobre un diccionariet manual castellà-valencià i a l'inrevés. Continua tan optimiste com sempre.⁴⁸

Entre les vàries coses desdixades que em conta el més llastimós i absurde és el passat a uns cosins seus de Nàquera d'on ell és fill. Va anar un amic a veure'ls i passar el dia i acordaren anar a Xarxant de paella.⁴⁹

Una volta aquí, cercant llenyets entraren al terme de Serra i uns guardes els varen detindre i, a pesar de les llurs protestes, els portaren ad aquesta població, a la presència del Comité, el qual sens amparar-se a Déu ni al diable telefonà a València comunicant que acabaven de detindre quatre feixistes que anaven roders.

I els de València pujaren i se'ls endugueren, assassinant-los abans d'arribar a Nàquera.

Matar els hòmens com a cans! Hienes!!!

Carrascosa me telefona preguntant-me si Lluís [Zalbidea] podria proporcionar-nos vales per a gasolina; puix que no ens en donen i precisa eixir per a fer gestions de cobrament i treball.⁵⁰

Lluís [Zalbidea] ens sugereix que tenint un aval del Comité de Control de la Metal·lúrgia, testificant que treballem per a guerra, podrem obtindre essència.

Joan Josep Senent me conta que el xofer de l'agregat militar de l'embaixada anglesa li ha dit que, seguint el bloqueix com ara el realisen els facciosos, la guerra acaba en dos mesos. També ha dit que l'atac a l'embaixada de Madrit no creu que siga cosa dels rebels, car un atac a l'embaixà no pot beneficiar sinó als governamentals aconseguint fer creure [que] són els facciosos.

---

⁴⁷ Emili Lluch Arnal (Nàquera, 1879-València, 1955). Mestre d'escola i arqueòleg. És autor de l'obra *Història de l'antic Regne de València per a ús de les escoles* (1926).

⁴⁸ Al llarg de la seua vida va dur a terme diversos descobriments arqueològics sobre Nàquera i els seus voltants, i el 2002 l'ajuntament d'aquest poble va publicar *El señorío y baronía de Nàquera* (València, Federico Doménech).

⁴⁹ Es tracta d'una partida de Nàquera.

⁵⁰ Els germans August i Aureli Carrascosa Milian eren viatjants d'IMAD, l'empresa de Nicolau Primitiu Gómez, i tots dos estaven afiliats a la UGT.

—j—

Lluís [Zalbidea] diu que s'esperen dos vaixells de gasolina, el *Campuzano* i altre. Si no venen no queda gasolina més que per a 15 dies.

La manca de gasolina ha produït entre altres fenòmens la disminució dels auts circulants i que tornen a veure's pel carrer els cotxes de cavalls que ja no es solien veure quasi sinó en els casaments.

—k—

En arribar a Massarrojos me diu Tonica [M. Antonia Senent Ibáñez] que ha ogut metralladores per la part de Paterna i passar bastants avions.

—l—

El Mercantil Valenciano parla del bombardeig del port de València diguent que per dos vaixells que estaven a vàries milles de la costa i que un projectil va caure en un hospital de sang, però on no hi havia nengú.

L'*Admiral Scheer*, de l'armada alemanya, entrega a un vaixell anglès la tripulació del vapor *Aragon* que va apresar per la qüestió del *Palos*.

L'aviació facciosa bombardeja Múrcia i Villena. El traïdor Franco ha expropiat les mines de rio Tinto per a pagar a Alemanya, fixant el canvi de les lliures esterlines en 42 pessetes. Hitler, el Führer, ha afermat no tindre intenció de violar la neutralitat de Marroc, eixint al davant de la campanya de certa part de la premsa estrangera, especialment la francesa.

De Bilbao diuen que els rebels han suspès les negociacions de canvi de reens i refusen tractar del no bombardeig de les ciutats indefenses. La Junta de Defensa de Madrid es veu obligada a desmentir unes declaracions de Franco, acusant els governamentals d'haurer bombardejat l'embaixada anglesa a la dita capital i diu que al llat hi havia una concentració de tropes milicianes i que els rebels en bombardejar-la heu feren ab l'embaixada.

A Barcelona mestallen farina d'arròs a la de forment per la carestia del pa.

Solidaridad Obrera diu que en el Comité de No Intervenció s'ha tractat de l'or del Banc d'Espanya dipositat en alguns bancs estrangers, sustentant-se per alguns representants que l'or citat és dels accionistes i no del banc, opinió refusada per Rússia. Sembla es tracta d'anomenar una comissió que estudei aquest interessant assumpte.

També diu que el general Franco ha manifestat que l'embaixada anglesa ha estat bombardejada pels rojos i que ell respectarà la zona neutral.

Divendres, a quinze de gener de 1937

—a—

En el jardinet del llat de la Generalitat han llevat l'estàtua de marbre, de Pinazo, pare, pintor, per a fer el refugi.

—b—

En arribar a casa m'espera la mare de [Francesc] Soriano qui me conta l'estat de les gestions per a la llibertat del fill.

En anar-se'n, ma muller me diu que li semblava una Dolorosa. És cert; però quantes Doloroses n'hi han ara!

—c—

Víctor [Bueso] me diu que estan tapiant certes esglésies perquè la destrucció no para i amenacen d'enderroc. En el palau arquebisbal han furtat fins les bigues que hi romanien dels estatgers i les parets, mancades de traves, perilla que es caiguen.

També me diu que el refugi de luxe que es projectava era per a la Pobleta, residència projectada per a l'Azanya; però s'ha renunciat, diu per massa car.

—d—

Fragua [Social] diu que la junta facciosa de Burgos ha donat un plaç de 40 hores per a que es cremen tots els llibres de tendència anarquista i marxista; que els lleials avancen per la Moncloa i la Ciutat Universitària; que l'aviació lleial bombardeja Melilla; que els facciosos intenten desembarcar per Estepona, però els lleials els refusen. I continuen la campanya contra la despesa de la gasolina.

Verdad diu que l'aviació facciosa ha bombardejat Jaén i Ciutat-Real.

—e—

A Vicent Bueso li han contat que els facciosos han desembarcat en Estepona.

Dissabte, a setze de gener de 1937

—a—

El drapaire Amat Camacho m'ha arreplegat uns quants pergamins més. Tres pessetes.

—b—

[Carlos] Gargallo me conta la tragèdia de la família González, de Socuéllamos. Coneixia aquesta perquè la filla major era concertista de piano i en temps de la presidència de Lo Rat Penat de [Manuel] González Martí —no sé si seria quelcom parent— aquest va organitzar una vetlada-concert que fou

presidit per l'arquebisbe Melo.⁵¹ Aquests festivals sabia organitzar-los molt bé l'amic Manuel, alias Folchi.⁵²

Aquesta família González sembla que tenia una gran possessió a Socuéllamos i aquí la pillà els luctuosos esdeveniments de juliol.

Vàries voltes els havien indicat la conveniència d'anar-se'n i, fins poc abans de la tragèdia que anem a contar, va anar un molt amic d'un poble veí ab una carreta de palla per a endur-se'ls amagats; però ells creguent-se segurs es negaven a abandonar la finca.

Una de les filles del matrimoni González era viuda d'un capità d'artilleria mort a Toledo lluitant ab els lleials i ad aquesta circumstància ha degut la seua salvació i és la qui ha contat el fet en casa de Gargallo.

Un dia anaren a la finca per ells. La viuda pogué parar-los els peus per la seua condició dita i el pare, dos fills de 21 i 16 anys i la filla major, concertista, de 25, s'amagaren en una cova de la mateixa hisenda; però foren denunciats per un treballador de la casa. Els tragueren i se'ls endugueren al cementeri.

A la xica, la concertista, li digueren que es llevara la bata i en el moment que al traure-se-la es tapava el cap els metrallaren.

Fou un rest de compassió dels victimaris?

—c—

Així mateix me diu [Carlos] Gargallo que es murmurava [que] el govern assistiria a un mitin nacional que s'haurà de celebrar a Múrcia, el qual seria una excusa per a que de retorn embarcaren ad Alacant en una vaixell de guerra argentí.

[Julio] Álvarez del Vayo va a Ginebra i la dona està arreglant les maletes per a reunir-se ab ell.

—d—

Cobrat del taller per a quinzena: 400,00

Per arròs: 70,00

Per a ma muller: 100,00

Papereria: 4,80

—e—

Refugis antiaeris: en el de la plaça de la Universitat, Governador Vell, 5 i Serrans, 25, tot arena baix dels fonaments moderns. En el del llat de la Generalitat han aparegut dos pous ovals, u més gran que l'altre. El més gran sembla estava en ús, baix dels dos metres de fonaments apareix arena.

---

⁵¹ Prudencio Melo y Alcalde (Burgos 1860 - 1923-1945) fou arquebisbe de València des de 1923 fins a 1945.

⁵² Manuel González Martí (València, 1877-1972). Dibuixant, crític d'art i erudit. Va ser president de lo Rat Penat durant dos mandats (1928-1930 i 1949-1958) i emprava el pseudònim de Folchi com a caricaturista.

—f—

Doménec [Gómez] conta la tragèdia d'un amic d'ell i de la família: Cosme de Teresa. Mataren el pare, la mare, un germà del pare, la filla i la criada. L'amic de Doménec conseguí amagar-se, però fou trobat i assassinat així mateix.

Hi romania un fill menor que era soldat i estava al front. Un dia va tornar ab permís, ignorant de quant passava, i en presentar-se a casa va veure personal estrany —se l'havien incautada, com de consuetud— i preguntà per son pare.

Li preguntaren qui era i en dir-ho varen avisar als victimaris qui l'assassinaren.

Li han dit que fan tornar del front els quotes per a matar-los.

—g—

[Joan Josep] J. J. Senent ha estat de visita a Albalat dels Sorells, a inspeccionar les seues escoles i ha tingut que entrevistar-se ab el senyor de força i coltell del poble: Vicent Tamarit, alias Pedassos, qui habita en l'antic palau del Condes.

En un caixò té tots els valors del poble dels que s'ha incautat, com a escrivent té el vicari; el retor el mataren. La setmana passada encara en mataren tres.

— No em puc fiar de ningú —m'ha dit entre altres coses— perquè en el poble tots són de dretes i jo me hu tinc que fer tot.

No pot donar-se major confessió de tirania. Ell contra tot el poble.

—h—

Víctor [Bueso] diu que han nivellat a tots els obrers dels refugis sens distinció a deu pessetes i treball de huit hores.

Abans els oficials treballaven set hores i guanyaven 17 pessetes i estan que els dimonis se'ls enduen. Ells estarien conformes, diuen, si eixe nivellament de sous arribara així mateix als «camaradas» ministres.

—i—

Lluís [Zalbidea] diu que el vapor petrolier *Campomanes* ha vingut perseguit. L'altre vaixell que esperaven, el *Campuzano*, fa nou dies que no saben res d'ell.

No quedava ja gasolina sinó per a dos dies. Diu que ha eixit un altre vaixell de Rússia.

—j—

Diuen els diaris:

Han concedit amnistia general per als delictes comuns comesos abans del 15 de juliol passat. La cambra francesa vota una llei prohibint l'enviament de voluntaris sots greus penes. L'aviació facciosa bombardeja Màlaga, Velez-Màlaga i Torre del Mar.

—k—

Conxeta, la fadrina de Toni, qui és de Massarrojos, conversa quan ve ab les xiques vingudes d'Irun, que estan ocupades en la fàbrica de lluminis de St. Dídac, i li han dit que cremaren les cases abans d'eixir-se'n per a que els feixistes no se n'aprofitaren.

Dimenge, a dèsset de gener de 1937

—a—

Com la mare de [Francesc] Soriano me va dir l'altre dia que ja es podia comunicar, dedique el matí a la presó Model per si aconsegueixc veure'l.

En el primer pati hi ha un portxe i la porta de ferre una gran gentada esperant quelcom, i cap a l'esquerra abocats a una reixa i mirant cap a endins, una llarga cua de dues i més persones, que s'acompanyen les unes a les altres, i conversen i ploren, i es contenen penes i tragèdies. Qui va pel marit, pel fill, per l'espòs, per l'amic, pel parent..., nengú no sap, exactament per què el tancaren ni quan ni per què eixirà.

La cua s'acurta per davant de mi i s'allarga per darrere i per fi veig a la part de dins de la finestra un milicià que pregunta i escriu. Pregunta el noms del pres, el del demandant i el nombre dels qui el volen visitar. Caben fins cinc.

I per fi me toca el torn.

— Francisco Soriano Bueso!

Mira en una seda i respon:

— Comunicó! Otro!

Yo em quede parat.

— Otro! No estorbe!

I me'n vaig per fi. Això és que no pot comunicar més que una vegada. Mire per la gent i no trobe nengú dels de Soriano.

—b—

Anit va dir Queipo [de Llano] que el *Campuzano* ha estat capturat pels nacionalistes i conduït a Ceuta. També ha dit que estan ja sobre Marbella.⁵³

—c—

Hui és sent Antoni, el sent de ma sogra, ma muller i ma filla, i l'aniversari del casament de Xari [Gómez].

Modestament però ab gran amor, heu celebrem ab una paelleta.

---

⁵³ Efectivament, el *Campuzano* va ser capturat el 8 de gener de 1937 pels creuers *Canarias* i *Almirante Cervera*, quan es dirigia a Barcelona amb 8.000 tones de combustible.

—d—

Lluís [Zalbidea] diu que a penes quedaven ja 600.000 litres de gasolina en vindre el vaixell.

—e—

Portem ja sis mesos de lluita sanglant i despiadada; lluita, adés revolucionària i adés bèlica, ad aquesta part nostra. Sembla que «allà» és solament guerrera i té ben poc de revolucionària, catastròficament parlant.

Els «polítics» que ens han portat ad aquesta situació, després de desfermar aquest desbordament social, creant l'estat anàrquic més canallesc que ha conegut la història, pretenen cercar-li una mare, per endegar el moviment, sens aconseguir-ho. Tots saben —els causants, victimaris i complicats—, que els va el cap si perden i cerquen la manera d'unir-se davant de l'enemic comú, però l'ambició, el sectarisme, el recel i demés lacres que corroeixen els components del FP i simpatizants, no són el millor ciment per ad argamassar l'antifeixisme, que és negació, odi i enveja.

No s'entenen, s'ataquen a penes tenen ocasió, i clamen unió i col·laboracionisme quan els rebels els amanyaguen ab seriosos apallissaments.

En arribar al govern cregueren poder regir la màquina estatal com havien portat l'oposició: fomentant la divisió entre els espanyols i la revolució.

Les conseqüències d'aquesta conducta ens varen portar a la catàstrofe del 18 de juliol, que va sorprendre ad aquests «polítics» que no saberen crear una atmosfera de convivència política que fera estable el règimen republicà.

La conducta seguida a partir del 18 de juliol fou tan descabellada i criminal que els ha portat un descrèdit internacional tan gran com els llurs desconcerts, i hui es troben completament isolats en un món que els contempla horrorisat.

La situació bèl·lica els és cada dia més desfavorable. No han aconseguit trencar el setge de Madrit i refusar els militars de manera que pogueren sospitar que el govern comptava ab alguna probabilitat d'èxit futur; pel contrari, sembla que cada dia el setge va estretint-se més.

Pel sur pareix que els facciosos van a rectificar el front, avançant cap a Cartagena i quan vinga el bon temps, és probable que es decideixquen per una ofensiva general a fons.

El bloqueig de les costes pels facciosos fa la situació cada volta més difícil i si bé als milicians, especialment els de reraguada, no els manca res i encara els sobra; la població civil, especialment aquella que no té relacions ab els comitès d'abastiments, va careixent de coses que li calen, especialment llet condensà, sucre, café, carbó, peix, carn, etcà.

Aquesta carestia, la rivalitat entre els partits i entre aquests i les sindicals i encara entre aquestes, la consciència pública que va formant-se de que els diaris no contenen al poble més que mentides de la marxa de la guerra, va convertint la situació a quelcom paregut a un malalt que està sentenciat a mort, però que

dura a força d'injeccions i balons d'oxigen; mes que, quant menys es pensa, es mor.

Es va notant en el poble una sensació de indiferència i fàstic degut a la hipertensió continuada en què pretenen mantindre'l mitinejants, cartellistes i periòdics, que va donant sensació de falsetat i brumballa als qui encara conserven el seny.

El poble valencià ha acabat per no atrevir-se ni a parlar, i com l'únic que mantenia un poc a ralla el forasterisme era la Columna de Ferre, i aquesta sembla que va passant a la història, els estrangers ens van aclaparant.

Ja és més difícil trobar u qui parle valencià que un paquet de sucre.

Sembla que va esmoreint-se el terror sens que haja desaparegut. Tard s'han donat compte que aquell riu de sang innocent tan follament derramat se'ls ha tornat en contra i està a vores d'ofegar-los. Creien que tot quedava en casa; creien que la revolució podria ab l'eixèrcit armat junt ab el poble no energumènic, sumat a l'eixèrcit; quan se n'han adonat ja era tard.

El PC ha pres el disfraz conservador. Hui sembla un partit conservador. Vol aparentar que defén el poble de l'anarquia i ferocitat dels anarcosindicalistes. Qualsevol que no conega la cosa des d'un principi creurà que són éssers innocents incapaços de trencar un plat. No, ells no senten els crímens comesos; n'han comés molts. Ells no senten els incendis, els robatoris, la destrucció d'arxius i obres d'art, senten no ésser els rectors de la cosa, no ésser els «controladors» del moviment; el veure com la FAI apocada en la CNT dominava i els dominava... i els convingué prendre el paper de conservadors.

Però no hi ha més que llegir els llurs periòdics i oure alguns dels llurs oradors com la «Pasionària», a qui millor se li diria «la Sanguinària».

—f—

Civilisació és tradició, és la incorporació del present al passat: la civilisació és quelcom estàtica.

Cultura és innovació. Cultura és la incorporació del present al futur, la cultura és quelcom dinàmica.

La cultura és la continuació de la civilisació i per lo tant, de la tradició. Poble sense tradició és poble sens civilisació i la seua cultura serà sempre esquifida.

Aquells qui pretenen la destrucció del passat, si folls hi ha que reduir-los, si conscients hi ha que impedir els llurs negocis bruts i encara extirpar-los com a enemics de la civilisació i de la cultura del poble.

Dilluns, a deuit de gener de 1937

—a—

La feroç incultura d'uns, la passió estúpida d'altres, la indiferència egoista de molts, la ignorància supina dels més i la temor fundada o irreflexiva d'uns

pocs ha fet que la civilització valenciana haja sofert un cop tan greu que quasi és de mort i encara no sabem si l'eclipse serà total que això perilla; car açò no s'acaba.

Si jo me n'haguera adonat fa quatre o cinc mesos de la possibilitat de salvament dels arxius; si jo m'haguera atrevit, si jo haguera tingut diners...

Indecisió i covardia, principalment.

Però, qui es decidia? Primer es cremava, es perseguia qui tocava quelcom i procurava salvar-ho, i els mateixos drapaires penetraven furtivament en les esglésies i convents, amenaçats pels milicians, de vegades; mentres, els xicons enderrocaven i traïen llibres i objectes per a cremar-los en el riu i els solaris o tal volta vendre'ls a les draperies.

Fiu gestions a prop dels llibrers de vell. Nengú tenia res, dien; hi havia una disposició contra els antiquaris que compraven quelcom procedent d'esglésies i convents..., i es comprén, segons averiguacions, que les draperies i els carros del fem foren els dipòsits on anaren a parar els arxius, biblioteques i museets, especialment, particulars i religiosos.

A mesura que m'aní donant compte vaig emprendre la tasca de cercar draperies: era ja un poc tard; s'havia tirat a les Cambres Becari — transformadors del fem— i a les tines de les fàbriques de paper la major part dels dipòsits de la nostra civilització.

Però farem quant més pugam per salvar quelcom de ço que hi roman i encara es continua tirant. Cerque draperies i fàbriques de paper; les segons són punts menys que inassequibles; les primeres, que figuren en annuaris, no les trobe o han desaparegut i me costa anar preguntant.

U pregunta no massa segur de que no li ixca un sectari que el prenga per facciós; però, de quan en quan, encontra una persona raonable ab qui canviar algunes lamentacions.

Ahir un drapaire de la Fonteta, al cap del carrer de sent Clement —encara no han canviat el nom, si bé del carrer no hi roman, apart del nom, una galta de cases, menjada l'altra per la Gran Via de Ramon i Cajal, o Jesús i Maria per ésser aquí «el Socós»—, me va donar les senyes d'un drapaire amic, Ginés Martínez, qui viu a una travessa del carrer d'Espinosa, i hui he anat a cercar l'indret.

És el carrer del P. Tosca —també no l'han canviat—, és xurro, aspecte de bona persona i em sembla té molt poc de roig, quant més quelcom de taronja clar.

A les meues preguntes, me rep ab prevenció. Jo poguera estar un policia o cosa pitjor. Poc a poc es va explicant i obrint. Ell no haguera comprat res d'esglésies i convents, però, qui es negava? Seria tractat de facciós. Tampoc es pot guardar res, de quan en quan van a inspeccionar-los per veure si tenen metalls.

Em mostra un llibre de batismes i li dic que hu guarde; té encara altres coses. Pergamins n'ha tengut bastants, tots els han tirat als solaris i al paper. Ara ja no li'n porten; però me promet guardar-me els que li duguen, i me dona algunes senyes d'altres drapaires.

I segueix cercant per les draperies.

Al carrer de Dénia, preguntant a un femater —que em resulta més sord que una rella, i fa que es paren alguns estranyats, sens dubte, que pregunte per draperies—, en trobe una d'Antoni Ferrer, valencià, qui s'asusta en preguntar-li pels pergamins. No sab res, no vol saber res, no ha comprat res..., es té una por cervical; però li dic que tornaré.

—b—

En arribar a casa me veig una tirera d'auts parats a la voravia, que ve des del comptador de gasolina del Pont Nou d'Aragó, per tota la Gran Via i gira pel Llauroret, rodant el café Gran Penya per l'avinguda del 14 d'abril, abans Victòria Eugènia.

Doménec [Gómez] diu que hi han fins ara 147 auts i camions, però continua augmentant la filera.

Tots aquests, quan aconseguen un vale per a gasolina, es posen en torn esperant que la hi haja, o millor dit, la porten, al dipòsit del comptador. Aixís passen de vegades la nit i els xòfers es sortegen per a veure qui hi romanen curant dels auts per a no romandre-hi tots. Solen quedar u per cada illa de cases.

Per fi, quan arriba gasolina van carregant i corrent-se fins que s'acaba i els auts que hi romen [sic] continuen l'eternitat de la cua que continua allargassant-se o escurçant-se, dies i dies.

—c—

Doménec [Gómez] diu que tres vaixells carregats de tabac, que venien de Marsella, han estat apresats pels facciosos. També li han dit que estan tallades les comunicacions de València ab Barcelona.

—d—

Paquito Ruvira ens diu que li ha ogut dir a «Godellano» —general [Gonzalo] Queipo de Llano, altres diuen el «tio Quico», Quico del Pla, etca.— que han pres Marbella i que han trobat soldats amarrats ab grillons a les metralladores i que oficials russos van ab knuts —açots— [com] en l'eixèrcit roig.

Em pareix molt gros.

—e—

Vicent Bueso ha ogut dir que hi ha crisi al govern a conseqüència del decret d'amnistia dels presos comuns i que el [Juan] Garcia Oliver, ministre de justícia, ha dimitit.⁵⁴

Aquestes situacions de govern falses, de censura prèvia i d'autocensura, fan que la fabricació troles —*bulos*— siga una indústria alamon desenvolupada.

---

⁵⁴ Joan Garcia i Oliver (Reus 1902—Guadalajara, Mèxic, 1980). Dirigent anarcosindicalista, va ser ministre de Justícia en el govern de Francisco Largo Caballero, des del 4 de novembre de 1936 fins al 19 de maig del 1937, representant de la CNT-FAI. Després de la guerra s'exilià a Mèxic.

Tot el món sap que els periòdics amaguen la veritat i la falsegen i llançen al vol la fantasia conjecturant per indicis, quan no són els trolers qui ab intenció llancen les notícies imaginàries.

Mon cunyat Pepe Senent confirma ço de la crisi del govern; afegint, però, que són els governs d'Anglaterra i França que exigeixen ací n'hi haja un republicà d'acord ab el pacte de les eleccions, mes, que la CNT no vol i s'hi oposa.

—f—

Com els periòdics acusen, entre altres coses, als facciosos d'estar comanats per oficialitat almanya i italiana, Víctor [Bueso] me diu que això és per a dissimular que els milicians estan comanats per russos.

És ja cosa sabuda que en donar una notícia les ràdios faccioses, acusatòria per als governamentals, els noticiaris d'aquests les giren, canvien els tèrmens i on diuen russos posen almanys i italians, on diuen baixes governamentals posen facciosos. *Et sic de caeteris*, i d'això el poble ja se'n va adonant fa temps.

Dimarts, a denou de gener de 1937

—a—

En les carnisseries hi han cues de gent. Des del dijous estaven sens carn. Nosaltres si n'hem menjat quiscuna ha estat de Massarrojos.

Aquí se'n va ma muller.

En anar cap al taller passe per casa Casimiro de Gràcia, el dels pergamins. Sa casa taller és del més pintoresc regust. És estreta i allargassada i aquí hi ha de tot: una pila de rajols vells, unes garbetes d'herba per als conills, unes motocicletes per a reparar entre trastos domèstics, ferres, un tornet, una fragua, una anclusa, un taladre..., fot ficat, tot embotit... i, enmig d'aquell fardell de coses heterogènies, Casimiro fent una soldadura a un tifell, en la fragüeta.

Parlem de pergamins. Li'ls ha donat ja al fill pintor i si vullc quelcom m'he d'entendre ab ell.

— Per cert —me diu sens parar la soldadura— que n'ha trobat un atre per un rincó que també li'l tinc que donar. Encara n'apareixeran altres.

I busca entre una pila de coses innominades, llenya, ferres, llauna, cotons... i trau d'un forat un pergami plegat ab son sagell pendent de plom que intenta llegir:

— *Urba novii...*

És una bula del papa Urbà VIII.

L'home pretén passar-se de llest i creu que jo vaig a fer un gran negoci ab els pergamins.

Vaig al carrer de Valeriola on Ginés Martínez em va dir que hi havia un altre drapaire. És jove i xurro.

Me diu que fa cinc mesos que ha estat tirant pergamins al fem. Un dia, una velleta de les que arrepleguen papers i draps pel carrer li'n va portar un bon fardell i va estar esperant a la porta que obriren, creguent que havia guanyat un gran jornal. Però aquell dia el drapaire tardà en vindre a obrir sa porta perquè havia anat de feina i la velleta va perdre el matí, car en arribar no li donà res i va tindre que tirar els tals en un raconet del llat de la casa d'on els xicons els anaren traguent i jugant pel carrer a enrollar-los i desenrollar-los.

— Eran largos como de aquí allá —me diu senyalant un indret que em representa una distància com de quatre a cinc metres.

Tal volta siga exagerada la dimensió com també pot ésser siguen els pergamins de quatre o cinc pells trobats u a casa de Miquel Martínez — complet— i l'altre al femer de servei de nedeja, complet.

Ara diu que ja no en porten però que em guardarà els qui li duguen.

—b—

Àngel, el porter del taller, me diu ab convicció que la 5ª columna s'ha traslladat de Madrit a València.

Vicent Martínez, de la firma Martínez, Tro i Cia., m'ha telefonat que una lletra sobre Amposta de 2.600 pessetes que li vaig endossar per pagament de robes, ha estat tornada; posant-me en greu compromís.

De Catalunya no rebem més que lletres impagades.

—c—

He passat pels Servei d'Investigacions Prehistòriques de la Generalitat. Aquí estaven Isidre Ballester,⁵⁵ Pius Beltran,⁵⁶ Marià Jornet,⁵⁷ Salvador Espí⁵⁸ i altre. Ens havem alegrat mútuament de veure'ns, car des d'abans del moviment no ens havíem vist, especialment l'Isidre i jo.

Sembla una reunió facciosa, gairebé. L'Isidre continua el seu treball de registre, sens parar.

— En ple moviment, quan mataven a dreta i esquerra, no vaig trobar consol més que ací treballant. M'haguera tornat loco.

---

⁵⁵ Isidre Ballester i Tormo (Nerpio, Múrcia 1876 - València 1950). Arqueòleg i advocat. Fundador i director del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València (1928) i de la revista *Archivo de Prehistoria levantina*.

⁵⁶ Pío Beltrán Villagrasa (Bujaraloz, Zaragoza, 1889 - València, 1971). Arqueòleg i numismàtic. Professor de l'institut Lluís Vives de València, va col·laborar activament amb el Servei d'Investigació Prehistòrica en diverses excavacions i va destacar en la investigació dels alfabetos peninsulars antics.

⁵⁷ Marià Jornet Perales (Bèlgida 1869 - 1953). Militar i arqueòleg, col·laborador del Servei d'Investigació Prehistòrica en diverses excavacions com les de la Bastida de les Alcusses o la Cova Parpalló.

⁵⁸ Salvador Espí Martí (Atzeneta d'Albaida, 1891 - Aielo de Malferit, 1965). Treballador del Servei d'Investigació Prehistòrica i col·laborador d'Isidre Ballester i Lluís Pericot en diverses excavacions.

Pius diu que el *Baleares* està en aigües de València; que l'Ateneu Popular se'l volen incautar per a les milícies; que els facciosos han passat ja de Marbella i es dirigeixen cap a Màlaga i altres notícies.

L'Isidre me diu que ha estat a València Bosch Gimpera, rector actual de l'Universitat de Barcelona i li anaven i venien ganes de recriminar-li la seua actitud en les conferències donades a l'estranger sobre la qüestió espanyola, diguent que els governamentals i partits del FP s'han desviat per salvaguardar la cultura amenaçada pels facciosos.⁵⁹

—d—

La cua dels auts esperant gasolina continua per la Gran Via i 14 d'abril.

Per tot arreu no ous més que blasfèmies com mai. Blasfèmies que revolten per la ineducació i manca de respecte, quant menys.

Diuen que hi ha qui blasfema per «pisto», qui per millor emboscar-se. Estem en el reinat grollera i nauseabunda.

—e—

La germana i la cosina d'Andreu Monzó estan esperant-me a casa. Venen per conèixer-me i recomanar-me que faça quant mils per Andreu. Venen de veure'l. Ja es pot visitar els presos de la Model.

La germana me diu que fou detinguda a València fa algun temps per denúncia, segurament d'algu de Carlet, i la portaren al Govern Civil on, després de llargues interrogacions, l'assoltaren ad ella i altra dona que l'acompanyava.

—f—

Tonica, ma muller, me diu que una velleta que estava greument malalta es lamentava de morir sens assistència espiritual. Sens dubte algu dels qui la ogueren degué avisar ad algu, puix que a poc es veren entrar tres milicians preguntant per la velleta.

Eren, li han dit, dos frares i un capellà.

Del presili de Sent Miquel dels Reis li han contat així mateix, que ixen formes consagrades. És fama que hi ha aquí un bisbe pres.

—g—

Víctor [Bueso] me conta que els constructors, obrers, dels refugis estan furiosos perquè els han igualat a tots de sou i els oficials, en vista d'açò, no volen fer més paret, ans ésser peons, i volen demanar que tots guanyen igual sou fins els ministres.

— Si ham de fer sacrificis que sigam tots i no nosatros assoles!

---

⁵⁹ Pere Bosch i Gimpera (Barcelona, 1891 - Mèxic, 1974). Prehistoriador i arqueòleg. Catedràtic d'Història Antiga i Medieval de la Facultat de Lletres de Barcelona (1916), d'on fou elegit degà el 1931, i més tard rector de la Universitat Autònoma (1933-1939). El 1937 fou nomenat conseller de Justícia del Govern de la Generalitat de Catalunya, i el 1939 s'exilià a Anglaterra, i més tard a diversos països americans, fins que el 1941 s'establí a Mèxic.

Volen anar a la vaga.

— De totes maneres —me diu Víctor— haurem de parar per manca de ciment i ferre.

—h—

A València, segons els diaris, han començat a fer ja registres domiciliaris sots excusa de l'acaparament de les subsistències.

Era d'esperar que ací copiaren tot lo dolent que fan a Barcelona.

En els registres s'incauten de coses ridicles: dos quilos de sucre, 30 d'arròs, 1/2 @ [arrova] de criadilles, 1 botella de conyac, 1 quilo de café i altres monstrositats així.

Dona la coincidència que els saquejats solen ésser gent de ço que en diuen dreta.

Hi ha que assetjar també per fam a tota aquesta canalla cerífera!

—i—

Fragua [Social] diu que el vaixell facciós *Canarias* ha bombardejat el vaixell petrolífer *Campilo* al port de Barcelona; que continuen els facciosos detenint vaixells russos; que el pirata *Baleares* ha estat el que afonà el *Komsomol*;⁶⁰ que Rússia s'oposa a la prohibició d'enviar voluntaris a Espanya, en el Comité de No Intervenció, a Londres; que han volat l'hospital Clínic de Madrid els lleials, romanent als pisos superiors uns mil legionaris que no tenen escala per a devallar; que es lluita a la Ciutat Universitària. També publica unes bases per a un estatut valencià, confeccionades per la CNT que donen un poc de risa.⁶¹

La qüestió, emperò, és començar!

La *Soli* [Solidaridad Obrera] diu que «Toda la banca internacional revaloriza la moneda falsa de Franco...» i afeg que la pesseta lleial es cotiza a França a 0,65 francs i la facciosa de 1,35 a 1,65. Abans del moviment la pesseta solia valdre més de dos francs.

---

⁶⁰ El vaixell de càrrega *Konsomol* fou destruït en aigües internacionals pel creuer *Canarias* el 14 de desembre de 1936, perquè sospitaven que transportava armes per a l'exèrcit republicà. Aquest incident tingué enormes repercussions propagandístiques i des de diverses organitzacions s'inicià una campanya per recaptar fons per cedir-los a Rússia per a construir un altre vaixell. Ateses les circumstàncies econòmiques d'Espanya, la campanya no va reeixir.

⁶¹ Efectivament, *Fragua Social* publicava el 19 de gener de 1937 un «Proyecto de Bases para el Estatuto del País Valenciano presentado por la CNT de Valencia», que incloïa les províncies de Múrcia i Albacete.

Dimecres, a 20 de gener de 1936

—a—

De quan en quan, en vindre de Massarrojos cap al taller, devalle al baixador de Benicalap i passe pels estenedors i femer que el servei de nedeia té als llats del Camí de Trànsits.

I hui he passat; i el responsable alegrement me diu:

— Hui sí que té càrrega.

I d'un quartet me trau varis pergamins prou ben conservats, i poc bruts.

Me'ls enduc ab uns llibres.

—b—

Doménec [Gómez] va tots els dies al quarter.

Diu que además del «cuarto de banderas» hi ha un cos de guàrdia secret ocupat per oficials russos que nengú no coneix i són els qui realment avalen i controlen les ordres.

Aixís quan el cap militar dona alguna ordre per escrit passa pel dit cos on es posa una firma especial sens la qual la ordre no es cursa.

Segons li ha dit Lluís [Zalbidea] no roman a la Campsa més que gasolina de transport per a deu dies i que, a pesar de les prohibicions, es gasta diàriament quasi la mateixa quantitat.

Açò darrer és una exageració, car no hi ha més que veure les cues d'auts esperant gasolina, els auts immovilisats, àdhuc transport de guerra i la disminució de línies de servei públic i la d'auts particulars.

—c—

Continue cercant draperies. Al carrer del Dr. Monserrat —després de Guillem de Castro a l'esquerra, pel carrer de Quart—, al nombre 30, n'hi ha una altra. També ha tingut molts pergamins i me diu que allà per Ruçafa, després del Camí dels Trànsits, hi ha u que creu que es diu Martínez i que fa femta o no sap què, que els arreplega. Al futur m'aguardarà els qui li vagen.

Ja em tens cercant el Martínez, fabricant d'adobs, per Ruçafa.

Allá arriba, no sé dónde,

había no sé que santo

que rezando no sé qué

se ganaba no sé quanto.

Veure d'esmenar en quant possible ço que altres, tan follament llançaren!

—d—

Ridaura, en Rafel, l'amagacéniste de salaüra, li ha contat a [José] Bellot, mon cunyat, que ha sabut [que] a Silla ha passat una de tantes tragèdies que exornen aquest període manicomial.

A un propietari d'aquí se li incautaren de la collita d'arròs de l'any 35 i de quant volgueren, com a tants altres, sens, com acostumen, passar-li compte nengú.

Després anaren per la collita del 36, o siga aquesta passada, i l'home es negà rodonament a entregar-la. Llavors li digueren que havia d'anar ab ells a Catarroja ad aquell comitè —no sé per què—, i ell es va negar a eixir de casa recelant-se les intencions dels afectuosos visitants, que el mataren allí mateix en sa casa, els deia.

Però tant insistiren i tantes seguretats li donaren que l'home va accedir si l'acompanyaven dos hòmens de Silla que ell va designar, i el Comitè va accedir; emperò, en eixir de Silla i quan els va paréixer, feren devallar els testics i al llaurador del sossoït l'assassinaren junt a les tàpies del cementeri. No sé quin.

El victimat tenia un fill al front, al qui algú va assabentar, i li contà el fet al cap de la força on estava, demanant-li permís per devallar i venjar son pare.

El cap no volgué que devallara sol i trià vint voluntaris que acompanyaren al turmentat fill i, en arribar a Silla, prengueren el Comitè.

Les famílies d'aquests reclamaren a València d'on enviaren forces; però la resta del poble ixqueren al camí ab corbelles i destrals impedint que la força entrara al poble, mentres que els venjadors es prenien la justícia que volien ab el Comitè.

—e—

Ràdio Tetuan desment que els «rojos» s'hagen apoderat del cerro de Los Ángeles, segons havien dit els diaris nostres, i que entre els rebels hi hagen tropes alamanyes ni italianes.

—f—

Fragua [Social] diu que el poble de Torreblanca s'ha sublevat en contra del Comitè i el secretari protestà, tractant el poble de facciós. El governador de Castelló ha donat la raó al poble per ésser la majoria i això és lo intolerable, segons el Comitè, i és natural, car no hi ha dret a que un poble ignorant i retardatari desconeiga els lluminosos estudis i humanitaris sacrifics que fa els composants en pro de la felicitat de Torreblanca.

Largo Caballero felicita als defensors de Madrit per la reconquesta del Cerro Rojo, així diuen al de Los Ángeles.⁶² Els fascistes de Mérida afusellen 7.000 obrers.

El Govern diu que l'or eixit a l'estranger ha estat per a pagaments i no per a dipositar-lo, i que encara Espanya és la quarta potència pel seu encaix d'or dipositat al banc d'Espanya.

---

⁶² Francisco Largo Caballero (Madrid, 1869 - París, 1946). Sindicalista i polític, dirigent del PSOE i la UGT. Durant el període de la II República va ser ministre de Treball (1931-1933) i, posteriorment, durant la Guerra Civil, president del Govern des del 4 de setembre de 1936 fins al 17 de maig del 1937.

El vaixell *J. J. Sister* ha estat torpedejat en aigües de Tarragona. Aquí un peixquer, en arrastrar el filat, va notar un cos estrany i diu que era un submarí i deixà el filat entrant al port a tot córrer.

Bona peixquera!

Verdad, a l'igual que Catalunya, vol descobrir la 5ª Columna i aniquilar-la. Sempre resulta molt més fàcil i còmode estar valents a reraguarda que a vanguardia, aquí l'enemic es defén i fa sang; a la reraguarda el suposat enemic ni es defén. De vegades plora i els fa riure, de vegades insulta i els encona.

Els productors de taronja li demanen a [Àngel] Galarza protecció contra els saquejos dels comités.⁶³

Els facciosos avancen cap a Màlaga però aquesta es prepara a la defensa. «Al grito de *No pasaran*», Màlaga escriurà un epopeya com Madrit.

A Saragossa els facciosos n'han afusellat uns 6.000 d'esquerres.

—g—

La música de Massarrojos, ensajant himnes revolucionaris, ens en fa totes les nits un pap.

Dijous, a 21 de gener de 1937

—a—

Passe pel servei de nedeja domiciliari i Manolo m'entrega més llibres dels qui deixàrem per a secar.

Me fa unes raons per les que comprenc que és un devot de Blasco Ibàñez. S'indigna de la destrucció i de la barbàrie:

— Però consevol els diu algo! Per menos d'una aguileta maten a un home!

Ell té un mal record dels col·legis de monges. Als cinc anys anava a un, on per a punir-lo li feen posar els dits junts i li pegaven a les gemes.

—b—

Doménec [Gómez] li ha ogut dir a Queipo [de Llano] que estan preparant una tempestat referent-se ad alguna ofensiva.

Així mateix me diu que en un periòdic txeco publicaven el discurs del ministre de justícia Garcia Oliver, posant per comentari que, com creien que allò no podia dir-ho un ministre, sospitaven estiguera falsejat pels facciosos.

—c—

En la barberia, Pere el de Calp, mentres m'afaita, me conta coses curioses que me donen certa llum. Me parla de l'emigració dels calpencs a les costes

---

⁶³ Àngel Galarza y Gago (Zamora, 1892-París, 1966). Jurista i polític. Membre del PSOE, va ser ministre de Governació en el Govern de Largo Caballero des del setembre de 1936 fins al maig de 1937.

andaluces, especialment Màlaga, Cadix i Huelva. Són peixcadors que formen ravals, alguns ab nom propi com el de Màlaga que es diu Malagueta, al qual més del 80 per cent són valencians i quasi tots calpencs.

Molts d'ells per l'hivern són estorers i per l'estiu venen orxata. Diu que solen vindre a les costes valencianes alguns andalusos, però pocs.

Ell ha estat aquí i heu coneix molt bé.

Tindrà sens dubte aquesta emigració caràcter prehistòric i possiblement el nom de Calp donat a Gibraltar siga degut als calpencs. És possible així mateix que la llengua i toponímia valencianes que es troben ad Andalucía tinguen quelcom a veure ab aquesta emigració valenciana.

—d—

Fragua [Social] diu que la CNT no vol nengun abraç de Vergara,⁶⁴ segons un manifest que publica del Comité Nacional. Falta saber si els rebels desitgen tal abraçada.

L'aviació facciosa bombardeja Màlaga; la lleial, quarters i dipòsits de petròleo.

—e—

La ràdio Tetuan diu que els facciosos estan a 16 km. de Màlaga i els lleials, situats a la serra de Coín, ataquen ad aquells pels flancs.

Divendres, a 22 de gener de 1937

—a—

A Vilar de l'Arquebisbe li han canviat el nom per Vilar de la FAI.

Tinc que anar aquí per veure uns aparells que hi ha que instal·lar a una fàbrica per a obtenció del *kaolín*, i per agafar el primer tren que ix de València cap a Lliria tinc d'alçar-me a les cinc, que és de nit fosc completament, sens lluna i sens llum, rònegament la celistia.

Imposa un poc. Tot el poble és silent i sol, i l'estació que està a uns cinquanta metres del poble, en mig de l'horta, està encara més sola i més silent i el rellonge senyala les 2 i mitja ¿Com pot ésser?

És que està parat. El tren aplega al cap de l'estona i para a Moncada. La bitlleta qui venia de València obri i encén els llums de l'estació, i u s'aconhorta.

Es sent la frescor del matí. En arribar a Lliria resulta que els auts de les diverses línies esperen el tren següent. He fet una matinada inútil. Els xofers es

---

⁶⁴ Per «Abraçada de Bergara» es coneix el Conveni signat el 31 d'agost de 1839 entre el general Espartero i el general Maroto, representants dels dos bàndols enfrontats en la Primera Guerra Carlina, i que va suposar el final de les hostilitats. Gran part dels carlins entengueren l'acord com una rendició i mai l'acceptaren.

reuneixen i esmorzen i xarren. U d'ells conta peripècies que jo, passejant, peixque que són referents al front de Terol.

Deuen tindre molta gràcia perquè els oints riallegen. Conta que els milicians fogien escapats:

— Donde está mi hijo? —li preguntà una dona a u dels qui fogien més follament.

— Ahí detrás debe venir, cada uno viene por donde puede.

D'ací al Vilar, en passar la foia, tot són terres secanes, garroferes i vinya, principalment. Pel corral de Mossén, prou abans de la Monravana,⁶⁵ estan desmontant una gran extensió de garroferar per a dedicar-ho a aeròdrom. Hi han molts peons treballant.⁶⁶

A Casinos ens assalten les xicones oferint peladilles. Tenen un gust especial que els dona tanta fama com a les d'Alcoi; ab altra sentor, però.

Al Vilar m'esperen per a acompanyar-me a la fàbrica que està a les enfores, al peu del Castellar.

Es tracta de garbellar les arenes després de llavar-les per traure el *kaolin*. La fàbrica està encara lluny d'estar completa i ara, en vista de la manca de primeres matèries, sembla que el Ministre de Indústria vol concedir-los un crèdit per a que l'amplien.

En vendre l'alçament intentaren incautar-se de la fàbrica, com feren ab la de Noguera, a la Cova, però dessistiren en vista de que no podien tirar avant, es quedaren sens poder treballar quasi, car els llurs millors parroquians havien deixat d'estar-ho: Nolla i Noguera.⁶⁷

Ad aquest se l'incautaren de l'esmentada fàbrica, de l'hotel Metropol i de tres milions de pessetes que hi havia al compte corrent seu, que era lo important.

L'hotel estava clos, la fàbrica la pararen i es menjaren els tres milions de pessetes i, aquesta del Vilar, que portava una bona marxa car suministrava molt de gènere al Noguera, encetà una vida precària.

Aquestes incautacions de milions de pessetes són una gran troballa revolucionària.

Guerra al capital!

—b—

Els diaris publiquen el discurs que l'Azanya, president de la República, va pronunciar al Congrés dels Diputats celebrat al consistori de l'Ajuntament de València, per a que l'escoltaren les nacions estrangeres, sens dubte, ple de tòpics i llocs comuns.

Fragua [Social] publica unes manifestacions del Comité Regional de Levant diguent que les forces totes d'Ordre Públic vagen al front, car ací no calen (i els

---

⁶⁵ Es tracta del poblat ibèric anomenat Mont-ravana, situat a prop de Lliria.

⁶⁶ La seua construcció es va iniciar a finals del 1936 i es va convertir en un important camp d'aviació atesa la seua situació estratègica, prop de València i del front de Terol.

⁶⁷ Es refereix als empresaris Vicent Noguera Bonora i Miguel Nolla Bruixet.

estorben). La constructora UGT-CNT, en vista d'un manifest que repartiren els obrers dels refugis protestant de la rebaixa de jornals i augment de jornada, els tracta de 5ª Columna i els diu que ¡mut i callosa!

Els rebels bombardegen Madrid diàriament. Han mobilitat a tots els compresos entre els 14 i 50 anys d'edat.

També publica la notícia de que en varis punts de Lisboa han esclafit bombes i un article d'un mestre d'escola contra la parcialitat del ministre d'Instrucció Pública, Uribe, comunista.⁶⁸

Així mateix Domingo Torres⁶⁹ publica una article sobre la greu situació del transport: no hi han auts, no hi han recanvis, s'estropegen follament...

—c—

Anit va eixir un nou diari, *Frente Rojo*, comunista.

Tots es queixen de carestia de paper i no paren d'eixir papers i paperots, cartells i pasquins..., i els arxius i les biblioteques van que volen. La nova cultura.

Dissabte, a 23 de gener de 1937

—a—

Passe pel Servei de Nedeia i Manolo Martí, el responsable, m'entrega més pergamins i més llibres.

Com jo li fas observar els pocs pergamins que ixen en comparació dels que en diuen els drapaires que han tirat al fem, me suggereix la idea d'anar a les fàbriques de paper de Cocentaina i Elx que és on envien les bales, car en elles en deuen anar molts.

—b—

Passe quasi tot el matí netejant els llibres, els de la procura de Sent Tomàs, procedents del servei de nedeia.

Quan ixc del taller me propose cercar la fàbrica d'adobs (?) del Martínez (?) per Ruçafa i recórrec gran part de la carrera d'en Corts i camí de Trànsits inútilment.

—c—

Amb la meua filla Emparet vaig per veure una pel·lícula del SRI [Socors Roig Internacional] al cine Actualidades de la plaça de Castelar.

És pura propaganda marxista.

---

⁶⁸ S'equivoca Nicolau Primitiu Gómez perquè Vicente Uribe Galdeano (Bilbao, 1902 – Praga, 1961) fou Ministre d'Agricultura des del 4 de setembre de 1936 fins a l'1 d'abril de 1939. El ministre d'Instrucció Pública era Jesús Hernández Tomás, també del Partit Comunista.

⁶⁹ Domingo Torres Maeso (València, 1895 - 1980). Anarcosindicalista i membre de la CNT. Fou membre del Comité Executiu Popular de Llevant i president del Consell Municipal de València des de febrer d'aquest any.

—d—

Mon germà Emili [Gómez Nadal] ve de Madrit. Diu que estan refusant els facciosos i que ell ha recorregut part del front i anat a l'Escorial i està tot molt molt bé.⁷⁰

Em sembla insincer. És la consigna comunista.

—e—

Ma muller ve a València. Hui han donat a Massarrojos mig quilo de carn per a tota la setmana.

Dimenge, a 24 de gener de 1937

—a—

Passe el matí netejant pergamins.

Mon cosí Baldomer [Vendrell] ve a casa i ens conta que al seu cunyat, Pepe Rosselló, li han plantat una multa perquè volgué dir una frase de queixa en incautar-se-li la taronja i l'arròs i no donar-li comptes.⁷¹

A mon oncle Emili [Vendrell], home molt catòlic i retirat, li han endossat per tràgala set refugiats de Madrit i no permeten que traga del banc més de cent pessetes, i ab elles té de mantindre els refugiats.

Ha intervingut son germà Abelard [Vendrell], fundador del Partit Socialiste a Sueca, i ha pogut fer reduir els refugiats a tres: una mare i dues filles, qui, com perdonant-li la vida, li digueren l'altre dia:

— Ya sabemos que usted ha sido concejal i alcalde de la Dictadura.

A Baldomer [Vendrell] li han ordenat que torne a Bocairent, però ell sent horror i prefereix pedre la carrera.⁷²

També ens diu que a Sueca l'ordre públic està en poder de la CNT-FAI i que de València han enviat 50 guàrdies d'assalt i d'ordre públic per a parar-los els peus. Aquests dies passats ha aparegut un assassinat a Vilella i un altre al Trébol.

Així mateix diu que a son germà Valeriano [Vendrell] el cercaven i que l'ha salvat l'altre germà esmentat, Abelard.

---

⁷⁰ Emili Gómez Nadal (València, 1907-Valença d'Agen, França, 1994). Germà, per part de pare, de Nicolau Primitiu Gómez. Professor d'Història Antiga i d'Història d'Amèrica en la Universitat de València (1931-1936). Fundador de l'entitat valencianista Acció Cultural Valenciana, de la qual va ser president Nicolau Primitiu Gómez. Membre del Partit Comunista d'Espanya des del 1936. Sobre les relacions entre els dos germans, vegeu *Nicolau Primitiu Gómez Serrano - Emili Gómez Nadal. Epistolari (1925-1968)*, Biblioteca Valenciana, 2014.

⁷¹ Baldomer Vendrell Gómez era fill de Valeriano Vendrell Rebull i Josefa Gómez Andreu, germanastra del pare de Nicolau Primitiu Gómez.

⁷² Baldomer Vendrell era mestre a Bocairent.

—b—

Pepe Senent diu que l'aviació lleial ha bombardejat un zoco moro a Ceuta i un vaixell on embarcaven per a una peregrinació a la Meca, causant varies morts i posant en greu perill el jalifa.

El fet ha causat gran sensació en el mon musulmà.

—c—

Lluís [Zalbidea] diu que no quedava ja gasolina més que per a huit dies i que ha arribat el *Campomanes* portant alguns milions de litres. El *Campuzano*, que també era esperat, ha estat apresat pels facciosos.

Ara s'espera el Campero.

—d—

Anit va hi haure una alarma a València. Un vaixell facciós va enfocar els reflectors al port sens altres conseqüències.

—e—

Víctor [Bueso] diu que no hi ha ni ferre ni ciment per als refugis, els quals hauran d'ésser suspesos si no ve prompte.

Ma muller i jo se'n tornem a Massarrojos.

—f—

Els diaris publiquen unes declaracions del Conseller de defensa de Bascònia desmentint la notícia propalada de que hagen afusellat 800 presoners a Bilbao, afegint que han reprimit l'assalt a les presons.

Hagué intent, però.

Fragua [Social] diu que part de l'eixercit francès opta pel feixisme; que els aviadors lleials bombardegen Ceuta matant alguns piadosos musulmans que es dirigien cap a la Meca. Els facciosos d'aquí organisaren una gran manifestació de desagravi al jalifa.

Parla també de la gravetat de la desorganització del transport.

—g—

Ricard Ibàñez conta que un nebot de la dona de son oncle, Llorenç Lluna, qui viu a Rocafort —i el nebot ab ells—, és molt aficionat al dibuix i sol entretenir-se quan no té altra feina, llapiçant ací i allà.

Fa poc se li ocorrí dibuixar el xalet de Chapa, del dit poble, on està l'embaixada russa; segons diuen, i de sobte, es va veure detingut per uns milicians que segurament el varen prendre per espia.

El portaren cap a la plaça de bous i el tancaren per aquí en alguna de tantes presons clandestines i quan els semblà se l'endugueren al Saler per a matar-lo; però en arribar aquí s'agarrà als genolls d'un milicià, plorant

demanant que no el mataren i es comprén que es commogueren i el varen tornar al dit quarter.

Son oncle denuncià la manca del nebot i el Comité de Rocafort el cercà per totes bandes sens trobar-lo, fins que bé casualment o perquè algú moscaria, anaren a per ell i el deslliuraren quan definitivament es decidien a endur-se'l al matador.

—h—

També me diu Ricard que a Moncada no es poden aclarir. El cap del Comité, avorrit, volia deixar-se-hu tot i anar-se'n al front; però els demés no l'han deixat. Qui ha enredrat la madeixa deu desenredrar-la.

Dilluns, a 25 de gener de 1937

—a—

A Massarrojos celebren mercat els dilluns des que a Moncada han deixat de celebrar-los a causa de no circular el diner i pagar ab vales. Els comerciants forasters han deixat d'anar-hi i el mercat ha fallit.

La plaça de Massarrojos està animada: robes, salses, verdures, grans, coses diverses que van atraguent la gentada.

—b—

Devalle a Benicalap per passar pel servei de nedeja i m'enduc més llibres, que a poc a poc vaig netejant.

—c—

Verdad aprofita el descobriment a Rússia d'un complot contra [Ióssif] Stalin per ad arremetre contra els trotskistes i el POUM [Partit Obrer d'Unificació Marxista].

—d—

[Vicent] Riera, el modeliste, me diu que un amic d'ell que fea el servei d'autòmnibus entre Paterna i València, li ha dit que al Picader hi havien 47 taleques i 40 a la galeria del campament de Paterna. Tots els dies diu que hi han cadavres, les dones ab la roba al cap i els pantalons llevats i algunes ab fang tirat a les parts pudendes.

[Rafael] Planells i Cunyat m'han dit que el dimecres per la nit va aparéixer a la Creu de Paterna un cadavre que dien era el fill concejal d'en Joan Bort, qui fou alcalde de València,⁷³ i per aquestes senyes pareix que es tracte de Juanito

---

⁷³ Juan Bort Olmos (València, 1876 - 1936) fou un dirigent del Partit d'Unió Republicana Autonomista, alcalde de València el 1919-1920, i el 1931 diputat a Madrid.

Bort Zandalinas, amic meu, advocat jove, bella persona, qui va defensar el fill de l'ama de Xari [Gómez], Josep Doménech.

Diuen que va estar tot el dia del dijous i per la nit ne mataren quatre damunt del cadavre citat i diuen si serien del Comité de Ruçafa victimaris del Bort.

—e—

Continue cercant draperies.

Al carrer de Terol, Silvestre me diu que ha tirat més de 300 quilos de pergamins però que no obstant creu que encara li'n queden i els cercarà.

Que torne dins quinze dies.

De llavar i netejar pergamins me se posa dolor de renyons.

—f—

Ha circulat la notícia de que va a faltar tabac i als estancs hi han llargues cues d'hòmens.

No tot havia d'ésser per a les dones, qui formen la immensa majoria de les altres cues. Ad aquesta hi han algunes dones així mateix, encara que el tabac deu ésser per als marits.

Nenguna té traça d'ésser fumadora de tabac.

—g—

La Seu ha estat convertida en dipòsit i està plena de fardells i caixons. Alguns diuen si són les municions de Paterna i no hu crec per la poca precaució que empren.

En passar cap a Massarrojos és de nit i es veu tota il·luminada; al fons unes pintures als llats de la porta del palau; a la dels apòstols, gent asseguda en bancs o passejant.

—h—

A Massarrojos me diuen que els qui anaren voluntaris al front de Terol han vingut i no volen tornar.

— Que els maten en casa, diuen, el Muixunet, comunista i «bombero» ha tornat capficat i no diu ni piu.

Dimarts, a 26 de gener de 1937

—a—

El drapaire Amat Camacho m'aguarda un llibre que resulta ésser el II volum de Cabreus del convent de la Çaidia. Té les tapes arrancades, però està en bon estat de conservació.⁷⁴

Sembla que encara té més coses.

Continue netejant llibres de la procura de Sent Tomàs.

—b—

Continue cercant per les draperies i en trobe una al carrer de Bonaire, cantó al de Barcelona, on veig a [Manolo] Belenguer examinant llibres i no entre.

Altra en trobe al carrer de la Nau i me diu que uns pergamins que tenia li'ls ha remés ad a Miquel Martínez del qui és una filial.

—c—

Vaig a dinar a Massarrojos. Plou.

—d—

Juli Bellot qui està a les fortificacions del Cabriol, a Villargordo, està tres dies a València i quatre allà, cada setmana.

Me diu que manca porlam [pòrtland] per a les fortificacions i té la impressió que no s'acabaran.

Sembla que són per a justificar les deu pessetes de jornal dels obrers.

Què van a fer ab ells si paralisen les obres?

Hom no sap si les fortificacions són per a emprar obrers o s'empren els obrers perquè hi ha que fortificar.

No hi ha entusiasme ni idealitat.

—e—

Fragua [Social] publica uns articles contra el Partit Comuniste. La Columna de Ferre expulsa més centúries. Els de Massarrojos protesten contra el ministre d'Agricultura, [Vicente] Uribe. A Madrit s'espera un gran atac dels facciosos.

Verdad continua la seua campanya contra el POUM. [Julio] Álvarez del Vayo no accepta el dret d'asil de les embaixades que defenia a la Societat de les Nacions el representant de Xile i diu que tractarà ab cada embaixador dels refugiats que tinguen. Itàlia i Alamanya diuen que acceptaran prohibir l'eixida de voluntaris a Espanya quan les demés nacions accepten.

---

⁷⁴ Segurament es tracta del *Cabreus del Real Monasterio de Ntra. Sra. de Gratia Dei de la Zaydia* : tomo II / recibidos por Franc. Pastor y por Antonio Balanzat, notarios y escribanos que fueron del mismo real Monasterio de la Zaydia, que es conserva a la Biblioteca Nicolau Primitiu de la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu.

—f—

Antonieta Ibàñez, alias la Carrerona, germana del pare Cebrià [Ibáñez],⁷⁵ ens conta que vingueren de València a emportar-se el germà frare, acusat d'amagar en sa casa un capellà i altres persones.

El Comité del poble no volgué respondre per ell i per fi el deixaren. Han anat altres voltes per ell. Abans solia eixir de passeig pel secà alguna vesprada, però des d'allavors que no aguaita tan sols.

Antonieta té un fill que anava per a flare i està servint [de] soldat. Volien que blasfemara i ell es va negar rotundament. Ara està a València i com volien que tinguera núvia va presentar als companys la germana —molt bella— com a tal.

Té un nebot pres, al qui no hi ha manera de traure i ara els han dit que ab 80 durs el trauran i van arreplegant pel poble per reunir aquests diners.

—g—

Una ràdio facciosa diuen que ha dit [que] els rebels ataquen Aranjuez i que Franco ha assegurat que la guerra s'acabarà dins de dos mesos.

—h—

Sonen les sirenes al lluny, per València, i es veu tot apagat. No es nota altre rumor.

¿Què serà?

Dimecres, a 27 de gener de 1937

—a—

Visite novament el femer. Manolo me dona un llibre de defuncions de la parròquia de St. Miquel i St. Sebastià al que li manquen les primeres fulles.

Cada volta que vaig Manolo s'indigna contemplant la destrossa de llibres i objectes que hi arriben.

— No es pot parlar, acaba sempre diguent.

—b—

Vaig novament al drapaire Amat Camacho. No té res. Me diu que entre les biblioteques que ha desfet estan les de Trénor, al carrer del Trinquet dels Cavallers, i la de l'església del Miracle.

En casa Trenor està aloixada l'Aliança d'Intel·lectuals per a la Defensa de la Cultura (j!).

---

⁷⁵ El pare Cebrià Ibáñez era de l'OFM (Orde Franciscà Menor) i parent de María Antonia Senent Ibáñez, dona de Nicolau Primitiu Gómez.

—c—

Passe per casa de Miquel Martínez, el drapaire del carrer d'Antoni Suárez. Està el Miquel; però m'entenc millor ab el cunyat.

En el femer trobe dos pergamins més i cercant cercant pels muntons de llibres ensopegue ab una llibreta que porta per rètol «Acción bibliogràfica».⁷⁶ Reconec que és la que el marqués de Càceres, secretari d'Acció, tenia ab la llista dels socis; però les primeres fulles ab els noms estan desgarrades, segurament per precaució del marqués.⁷⁷

Replegue unes quantes cartes i escritures antigues.

Per tot me fa pagar 4 pessetes.

—d—

Doménec [Gómez] diu que Queipo [de Llano] contava anit que un vaixell que anà de Cartagena a Marsella portava i desembarcà aquí 22,500 quilos d'or i una caixa de pedreria i alaixes valorada en sis milions de pessetes.

—e—

Lluís [Zalbidea], mon gendre, diu que hi romanen tansolament als dipòsits de la CAMPSA un milió i mig litres de gasolina; que un enginyer de mines li ha contat que el govern ordenà volar les mines d'Almadén i el comité minaire es va negar; que a Bilbao, els refugiats de Sent Sebastià, Santander i Astúries en manifestació anaren a les presons i tragueren i mataren 280 presoners i que en anar per segona vegada, la força que guardava la presó va repelir l'assalt matant quinze hienes victimàries; que a Santander el vaixell que fa de presó està colocat al llat d'un altre petrolier i que un dia que bombardejaren els facciosos anaren i ab bombes de mà ne mataren cinc-cents de presoners i que el Ministre de Justícia ha dimitit.

—f—

Les sirenes d'anit foren una falsa alarma, segons diuen.

Passe la vesprada netejant pergamins.

—g—

En tornar cap a Massarrojos els trens van plens de forasters, especialment madrilenys o qui venen de Madrit. Una li diu a l'altra:

— Aquí al menos se come.

---

⁷⁶ Societat bibliogràfica fundada el 1920 amb l'objectiu de publicar obres valencianes de caràcter històric.

⁷⁷ El VI marqués de Càceres era Juan Bautista Noguera Yanguas (València 1884 - 1936), que va morir el 2 de novembre del 1936.

—h—

A Massarrojos no hi ha carn fins el dissabte. A València la farina diuen que s'acaba.

—i—

Fragua [Social] tracta sobre la unió federal dels pobles ibèrics. Publica una diatriba contra el Ministre d'Agricultura.

Diu que es lluita a Aranjuez, Madrit, Guadalajara, Terol i ad altres punts i que a Fatarella (Tarragona) elements de la 5ª Columna es subleven contra els de la CNT-FAI.

Ja és sabut que tots aquells qui no estan conformes ab els qui ens manen són elements quintacolumnaris.

Verdad es desfoga contra els trotskistes representats pel POUM del qui, diu «en España representan la 5ª Columna».

Armonies entre «los camaradas» del FP [Front Popular]!

Dijous, a 28 de gener de 1937

—a—

Passe part del matí netejant llibres dels arreplegats pel servei de nedeia.

Visite infructuosament les draperies dels carrers de les Roques, Calatrava, en Gil, Cabalote, Cubells i Pilar.

Li faig una visita a Plàcido Cervera, llibreter de vell. És un home enginyós, de mitjana cultura feta pels parroquians i la seua discreció i aplicació.

No es valencià. Baixet, grosset, sempre somrient, ço que li compensa la manca de simpatia i do de gents, és amable i servicial i no abusa, encara que s'aprofita.

Té la llibreria al carrer de Gràcia, cantó a Adressadors; però me diu la dona que està en un altra que n'ha obert a la Gran Via de les Germanies, prop de la passarella del ferrocarril.

I aquí el trobe. Me rep alegrement i parlem dels llibres, de la destrossa, del vandalisme.

Els primers mesos no s'atreví a eixir de compres, estava indecís. Esperava com altres que d'un moment ad altre vingueren a incautar-se. Els enviaren una ordre per a que entregaren tots els llibres feixistes que tingueren:

— ¿Cuales eran los libros fascistas? No hicimos nada i no han vuelto a insistir.

Eixa ordre era de la «Cámara del libro» de Madrit traslladada a València, que havia de justificar el seu emboscament.

Per fi fa uns quatre mesos es va decidir a cercar per les draperies i fàbriques de paper ab exposició, de vegades.

Algunes voltes li han proporcionat els milicians comprar biblioteques, però ell no ha acceptat, ha preferit comprar del drapaire. D'eixe modo s'esquivava responsabilitats.

Sol anar freqüentment a la fàbrica de paper de Vilanova de Castelló. Aquí és conegut i pot fer recerques. Dona propines a les triadores i per cada pergamí diu que dona un duro (¿?). No heu crec. Això és per si jo intente comprar-li'n. Jo els pague a quinzet i a 1,50 el quilo i em crec que pague massa bé una cosa que ells tiren i els fa nosa.

Un dia diu que un peó de la fàbrica va dir-li que el denunciaria al Comitè per a que li pegara un passeget perquè aquelles coses devien anar al foc.

—b—

Víctor [Bueso] me diu que en vista de la manca de gasolina i dificultats de transport pensen habilitar carros per a portar el porlam de Bunyol...; però és el cas que a l'ensem manca carbó per a fabricar-ne.

—c—

Passe part de la vesprada arreglant pergamins esgarrats, podrits o cremats.

—d—

Fragua Social es desfoga contra el PC i diu que [Julio] Álvarez del Vayo ha conseguit un triomf a la Societat de les Nacions sobre el representant de Xile, aconseguint examinar individualment la situació dels refugiats a les embaixades. Demana la dimissió del ministre d'agricultura [Vicente] Uribe per les frases pronunciades en el seu darrer discurs diguent que als llauradors se'ls lleven les collites i que al qui es resisteix el maten. Ataca a [Vicent] Fe Castell,⁷⁸ director-propietari de *El Mercantil Valenciano* perquè vol convertir-se en orgue de IR. *El Mercantil* [Valenciano] fou incautat per UGT-CNT i *Fragua* [Social] vol que siguen aquestes sindicals qui l'inspiren.

Verdad continua la seua campanya contra el POUM. La UGT desment ço que dia la *Soli* [Solidaridad Obrera] sobre la revolta a Fatarella diguent que fou tot el poble el que es va alçar contra el Comitè. Res de 5ª Columna.⁷⁹

—e—

No hi ha farina en els forns de Massarrojos i el Manyo,⁸⁰ i altres del Comitè, han arreplegat la farina de les cases particulars que pastaven a casa per a que demà tingam pa.

---

⁷⁸ Vicent Fe Castell (Manuel, 1875-Mèxic, 1945). Periodista i polític. Director d'*El Mercantil Valenciano* durant la República i diputat d'Izquierda Republicana en les eleccions del 1936.

⁷⁹ Es refereix a la insurrecció dels pagesos d'aquesta població que s'oposaven a la col·lectivització de la terra impulsada per la CNT i la FAI, que tingué lloc a finals de gener de 1937, i que produí desenes de morts i un enfrontament total entre els partits antifeixistes.

⁸⁰ Malnom de Josep Doménech Pasqual.

Divendres, a 29 de gener de 1937

—a—

En el forn no donen més que un quilo de pa per família, on siguen dos per on deu.

El Mercantil [Valenciano] fa dos dies que no ix i el venedor dels periòdics me diu que és que la CNT vol que siga el seu orgue.

—b—

Vaig a la presó Model per visitar Andreu Monçó, sots el nom d'Enric González Álvarez. Després de fer una llarga espera a la cua quan done el nom me diu el de la finestra secament:

— Ya comunicó! Deje paso a otro!

—c—

Cercant pergamins per draperies passe pel carrer de Valeriola, qui em torna a insistir que n'ha tingut i que ara no en porten.

Una velleta li'n va portar quant menys deu quilograms i els tirà al carrer on els xiquets els agafaren i jugaren ab ells a enrotllar-los i desenrotllat-los; car eren molt llargs.

La velleta que va estar tot el matí esperant-lo creguent que anava a fer negoci es va quedar sens jornal.

El drapaire, home qui fa negoci de les coses inservibles que tot hom tira, desprècia o que fa nosa, no sol tirar diners en almoines. Tots els dies veu misèries i necessitats i és acostumat a veure'n. Perxò no té llàgrimes. El seu cor està fet de paperam, draps, metallam i coses indefinibles.

—d—

Dine a casa Toni [Gómez] i Lluís [Zalbidea]. Aquest me diu que hi roman gasolina etilisada d'avió sols per a quinze dies i d'automòvil per a dos rònegament; que esperen un vaixell petrolífer per al dia 30, el qual estarà ja pel Golf de Lleó; que han pres els facciosos tres pobles per Granà[da] i que tenen intenció d'isolar Màlaga.

Toni no tenia hui per a dinar ni carn ni peix. Abstinència completa.

—e—

Víctor [Bueso] me diu que en el convent de l'Encarnació s'ha fet una completa destrossa i han arrancat portes, finestres, desmorrellat escales, alçat entaulaments i altres enderrocaments. La cripta, com de consuetud revolucionària, ha estat profanada.

L'edifici fou incautat per IR.

—f—

Passe gran part de la vesprada arreglant pergamins. El podrimer de pergamins que he pogut salvar.

—g—

Fragua [Social] es desfoga contra els polítics i contra [Vicent] Fe Castell. Diu que el govern de Burgos ha decretat la prohibició de comerciar ab «els rojos».

Solidaridad [Obrera] diu que els facciosos han sofert una gran derrota a Aranjuez.

Frente Rojo continua la seua campanya contra el POUM. Diu així mateix que el mal temps ha fet paralitzar les operacions dels fronts de batalla.

CNT, diari, publica un article defenent el POUM dels atacs dels comunistes pareguent-li mal l'actitud d'aquests.

Dissabte, a 30 de gener de 1937

—a—

Ma muller volia confessar i comulgar i així mateix les germanes i les xiques. Consultat el cas ab el pare Cebrià [Ibàñez] li ha dit que el Papa ha donat unes normes especials per ad aquest cas.

Ell té el Senyor en casa i diu missa i les coses sagrades són una copa i altres elements dissimulats. Per a prendre la comunió ha autorisat a la meua dona per a que en casa es celebre la cerimònia. Antonieta, sa germana, li portarà el Senyor, consistent en tantes partícules com fidels prenedors, dins d'un drap de fil net, el qual a l'hora de la cerimònia s'extindrà damunt d'una taula i després de fer examen i els precs adients agenollats, s'acostaran a la taula i ab la llengua prendran la partícula consegüent.

Després, dissimuladament, passaran per casa el pare Cebrià i miraran endins com per saludar, i el pare els donarà l'absolució.

Hi ha qui ou missa per ràdio i diuen que hi han cases on es celebra missa tots els dies.

—b—

Quinzena: 400,00

A ma muller: 250,00

Conyac: 15,00

—c—

Vaig a casa Martínez, el drapaire, i no està el cunyat.

Me'n torne a Massarrojos.

Després de dinar vaig per passejar al secà i pel camí me trobe a Daniel Palau, alias el Brut, el qual me conta les peripècies passades i que està passant a causa de la revolució.

No ha anat encara a veure els camps que té al terme de Moncada, i ara va a veure una vinyeta que té junt al Mas de Noguera.

Entre les coses que me conta dels moncadins me refereix la col·lectivització dels cabrers. Els cridaren a una reunió per a fer-los la proposta i després del discurs es preguntaren:

— Hi ha algú que no estiga conforme?

Tots callaren. I afegiren:

— El que no estiga conforme, al Saler!

Raó suprema. La col·lectivització es va fer.

Daniel no vol treballar les terres. Volia plantar un albercocar i no el planta:

— A saber pa quin granuja serien els albercocs!

En arribar a la vinya veu que estava podada i es torna roig d'ira:

— Qui me l'ha podà? Jo havia dit que no la podaren. Ara vindran a cobrar-me els jornals i jo els enviaré a la merda! Si no haguera vengut vosté jo ara estaria cagant-me en la meuaombra. Jo tinc molt mala llengua...!

Procure calmar-lo i se'n tornem a casa. El Brut va de mal teque.

Este matí he estat a cobrar-li novament una lletra de canvi de 50 pessetes a Ernest Sena, forner del carrer de Cuba.

És un home fornit, alt, gros, ros i encara ab bigot. Tindrà la meua edat.

Estava almorzant unes sardinetes salades ab olives verdes aixafades. Acabava de treballar.

Es queixa de la carestia de la farina. Ell, abans, solia pastar diàriament 250 kilògrams de farina, la parròquia ha augmentat ab gran nombre de forasters i, en canvi, li donen 150 kilògrams, un dia a l'altre dos sacs i demà rònegament 80 kilògrams.

— Li pareix a vosté que açò pot ser? Estem treballant més que mai entre buscar farina i unes coses i atres i no ens podem traure el jornal i damunt mos diuen lladres! Este és un ofici condenat. Tots els concejals fan política del pa.

Me conta que l'altre dia un milicià li deia que tots els que anaven a les cues eren facciosos que formaven aquí per murmurar del Govern i que ell heu prohibiria:

— Si usted tuviera —va dir-li el Sena— hijos que le pidieran pan vería usted si su mujer iría a la cola o no.

Un policia anà l'altre dia a fer-li una enquesta (sic) per averiguar el motiu de les cues. Havia corregut la nova que els forners amagaven la farina i el pa.

— Sí, amagarem el pa per a vendre-lo al dia següent a quaranta cèntims!

Els de Barcelona venen el pa a més de pesseta el quilo. Aquí estan col·lectivisades les panaderies. A València que no heu estan es ven a 0,64. Perxò diu el Sena:

— Els honrats de Barcelona venen el pa a més de pesseta, els lladres de nosatros el venem a 64 cèntims.

És matemàtic. Basta col·lectivisar o socialisar una indústria per a que automàticament pugen els seus productes. No els basta, segurament, els guanys obtinguts pels explotadors burgesos.

—f—

Fragua [Social] diu que per a portar a cap el control que es projecta de les costes espanyoles, s'ha eliminat la URSS i no Alamanya i per tal protesta.

—g—

Pepito Bellot diu que a Sogorb ha passat quelcom de ço de Fatarella i diuen si han hagut cent morts. També diu que els facciosos van ja cap a Castelló de la Plana.

—h—

Al Mas de Noguera han establert una colònia de xiquets refugiats i el Manyo ha dit que primer faltaran subsistències al poble que al Mas, mestres i tot.

No ha dit si el Comitè és poble o mas.

—i—

[Eduard] Nagore ha dit que han hagut manifestacions de dones davant del Govern Civil de València demanant pa, i li han dit que ad altres parts han hagut així mateix manifestacions.

A Madrit les ha hagut demanant retre's (!).

També a Barcelona demanant *¡Pan o fascio!*

Me pareix un poc exagerat açò darrer i més bé fill [de] la fantasia derrotista.

Dimenge, a 31 de gener de 1937

—a—

Hui, dimenge, aprofite el matí per veure si puc entrevistar-me ab Francesc Soriano.

A la presó Model hi ha una llarga cua i me col·loque el darrer. La cua no és rigorosa i es veuen a grups, ço que permet tramps.

Gent jove, preferentment; de totes edats, gairebé tot dones; la gent jove alegre com li correspon, xarriera, animada, com si fora aliena al lloc de

penitència; les maridades i de més edat contant-se les penes; algunes cares serenes, altres indefinibles, moltes expressant una dolor aterrorisada, esperant el fatal desenllaç; plant fugisser, paraules de consol, sossoïts tràgics, macabres, cruels...; veus baixes, a cau d'orella i entre dents, formant murmuri sots el porxe, superat de quan en quan per rises juvenívoles alienes, momentàniament, a la tragèdia que vivim, és a dir, patim.

La cua es va escurçant. La gent que ja ha donat el nom es posa en dues fileres, a bat i bat de la porta, i aquí espera el moment que s'òbriga i vagen cantant els noms per a anar entrant al locutori.

Darrere mi es situen unes cares conegudes, que no sé qui són i aprofite un moment que em pregunten si jo era el darrer per inquirir si tenien ad algun parent pres.

— Mi padre! —me respon la que pareix major.

— I por qué lo detuvieron?

— Pues porque fueron a detener un amigo suyo y les preguntó que por qué lo detenían i al enterarse que era porque pertenecía a las derechas les dijo —¿Cómo es que no han detenido a Perogordo que tambien es de las derechas? I vinieron i lo detuvieron.

Aquestes xiques de Perogordo són condeixebles de les meues filles, en Jesús i Maria,⁸¹ i perçò els llurs rostres m'eren coneguts.

La cua no s'escurça tan depressa com volgueren; algunes dones que arriben de nou tenen la picardia d'anar posant-se al llat dels que ja estan endavant o arrimar-se a la reixa, i quan els de darrere es descuiden es posen en fila o demanen el nom. Els de darrere protesten, però les ventatgistes persisteixen impàvides sens abandonar ni un pam del terreny conquerit, aconseguint-se, no obstant, que els grupets que esperaven l'ocasió d'incrustar-se, s'abstinguen una estona, que no trigarà gaire de passar.

El de la reixa, en arribar-hi, meneja el cap ràpidament de baix cap a dalt com preguntant-me què vull:

— Francisco Soriano Bueso! —dic.

Repassa unes fulles i sens alçar el cap:

— Ya ha comunicado —me diu.

Esta volta no espere que me ordene imperativament:

— Deje paso a otro!

Serà qüestió de vindre a l'alba altra volta.

Abans d'anar-me'n mire entre els qui esperen entrar i els qui ixen, cares conegudes i me trob ab la mare de Soriano, qui acaba de comunicar ab el fill i lamenta no haure'm trobat abans:

— En poden entrar hasta cinc en cada visita —me diu— i se li acut indagar entre els visitants que van a entrar si hi ha algú que tinga un lloc.

— A l'entrar li diu al corneta que cride a Soriano i ell heu farà, después li dona cinc o sis aguilletes.

---

⁸¹ Col·legi catòlic situat a la Gran Via Ferran el Catòlic, de València.

En demanar el nom del pres i donar el propi pregunten així mateix quants són els visitants, molts demanen els cinc de límit per si algú en té més de cinc i cedir-li algun lloc, o si a darrera hora ve algun amic o parent.

A Soriano l'han canviat de galeria. Han desaloixat la quarta per a ficar, tots junts, els advocats que han posat presos perquè firmaren la protesta per l'assassinat de [José] Calvo Sotelo. Ara està en la 3^a i no correspon a hui; però Soriano està molt ben caigut i li l'han deixat veure, encara que està prohibit.

Una altra dona qui ha vingut per portar-li el menjar al marit i no li toca hui veure'l, en oure la combinació, que també no sabia:

— Entonces, podría vore el meu marit? —pregunta ab afany.

No mai he vist una cara de sufriment com aquella: ulls ribetats pel plant, cara contraguda per mestall de dolor, de resignació i d'espant, quelcom atordida; sembla viure per un raquet d'esperança llunyadana.

El marit formava part de l'empremta de *Diario de València*, i un dia anaren a casa seua i el detingueren:

— Per què?

Ella no hu sap. Fa cinc mesos es deixà a casa unes criatures, la dona, la mare d'aquesta i la seua, de 80 i 70 anys, respectivament, i s'endugué la clau de l'armari però en canvi es deixà un desori d'angúnia i llàgrimes. Tot siga per la redempció del proletariat!

Els xiquets pregunten per son pare i se'ls enganya un dia i altre dia; ella, la dona, rònega en contacte ab el pres, a qui li porta el menjar a força de sacrificis —que ella sap quant li costen—, és la més animosa (!) per necessitat, i cotidianament té que refrenar la pena i dir-los a les velletes que l'ha vist, que està bo, que va a eixir prompte, quan no el veu més que una volta a la setmana, quan hi ha visita, i unes i altres amaguen pels racons les llurs llàgrimes d'impotència, creguts d'enganyar-se mútuament.

Trobem suficients llocs sobrers entre els visitants per a entrar-hi tots, fins una xicona vestida de negre que deambula rònega, joveneta, alegre. Li han pres el nuvi i ve per veure'l. Hui va la tercera volta, el personal de la presó la coneix ja i li hu tolera. I sempre aixís.

Per fi s'obre la porta de ferre i va eixint la gent que ha acabat la visita i la porta es clou.

Quan novament s'obre comencen a nomenar visitants de torn, cadascú dels quals n'arrastra quatre o cinc. Tots anem de pressa per aprofitar els moments. Passem un pati i altra porta de ferre.

A dreta i esquerra d'un passadís quasi quadrat, clos per altra porta ferrissa, hi han sengles locutoris. La gent entra en remolí cap a la dreta i nosaltres esperem parlar ab el corneta per veure si ix el [Francesc] Soriano; però el corneta no apareix per nenguna part.

Després ens diuen que ha devallat el director de la presó i, en veure gent deambulant i presos d'altres seccions, els ha arreat un escamó als empleats i es quedem sens veure el Soriano, ni la núvia al nuvi, ni la dona al marit...; però

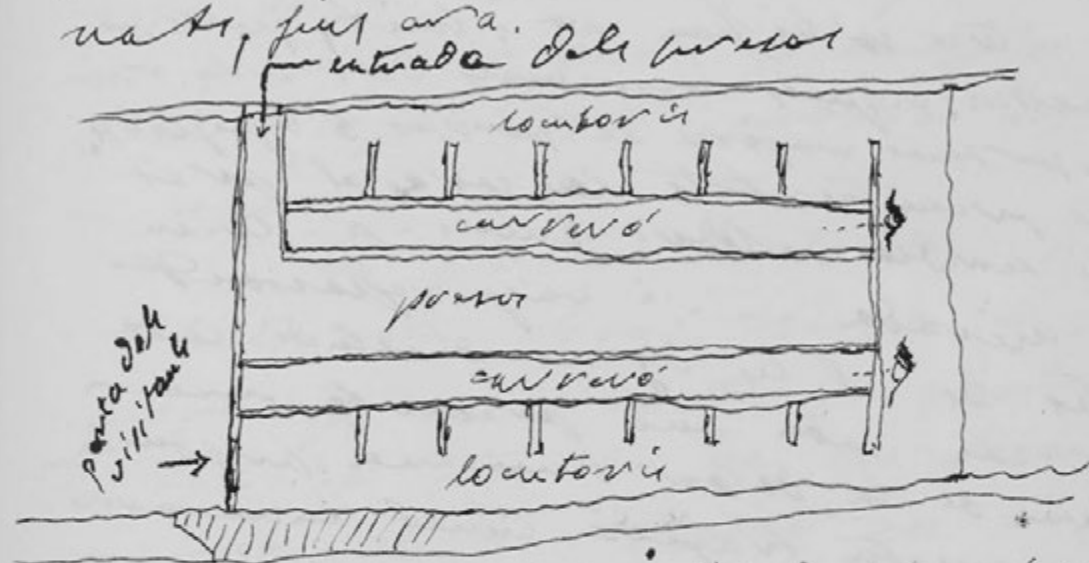
entrem al locutori per sumar-nos ad alguns visitants; car és sospitós deambular sens objecte.

Procure, no obstant, d'esbrinar-ho tot. És la primera volta que entre en una presó per visitar detinguts no penats. Possiblement açò no m'honra; però, per fortuna no recorde haure tingut amics ni parents empresonats, fins ara.

El locutori ve a ésser un recinte rectangular que té un passadís públic a tres cares; les dues més allargassades estan dividides en cel·les, el qual nombre exacte no recorde. Cada cel·la té una reixa que dona a un carreró on sol passejar un guarda qui no passeja hui. Ad aitals reixes se'n corresponen altres. Després del carreró, on es situen els presos, aquestes reixes tenen fortes i espesses teles metàl·liques; les dels locutoris no.

Quan entrem, els presos estan ja i esperen. La gent passa de cel·la a cel·la mirant el pres, esperant reconèixer el seu, i on el troba penetra i comença el diàleg, les preguntes atropellades, les llàgrimes d'alegria i de plant. En algun locutori no arriben als cinc, però en canvi en altres n'hi han set o huit; quasi no hi caben: xiquets encaramats dalt de la reixa, persones majors de puntetes o ajupides, per presentar tots les cares al pres, qui sembla voldre beure-se-les en la mirada...; i vaig repassant totes les cel·les, dignes d'estudi cada una; car cada una presenta una faceta de la dolor humana produïda per aquesta tragèdia cruel, innenarrable, innecessària, contraproduent...

distinguit in aera. - 256
 possiblement aïo no m' haura; però,
 per fortuna no recorde haver tingut
 amic ni parent expresso-
 na, fins ara.

el lointori se a inser
 un reixte rectangular que té un pa-
 ssadís públic a tres coves; les dues més
 allargassades estan dividides en cel. les
 el qual un altre espai no recorde.
 cada cel. la té una reixa que dona
 a un carreró on sol passejar un
 guarda qui no passeja mai. a d' ai-
 talt reixa s'en corresponen altres, des-
 pris del carreró, on es situen els presos.
 aquestes reixes tenen forats i espais te-
 les metàl·liques; les dels lointori no.
 entre les preses estan ja i espais. Un
 petit passadís de cel. la a cel. la mirant
 el pres espantat reconeix el seu. i on

I en una de les cel·les està la família de Peregordo, i allà dins, velada per la tela metàl·lica, la faç del pare, agafat a la reixa, qui està parlant-los. Qui no ha vist aquell rostre venerable, nevat, expressant el sufriment i la terror, no té què contar. No crec que haja artiste capaç de traslladar al llenç o al marbre aquella tràgica expressió.

No oïx res de quant diu; sembla que aconsella als familiars, com si sentira pròxima la seua última hora.

Recorres les cel·les i nengú se n'adona de tu. Quant més, quan u es gira li sembla importú l'espectador; podria ésser un espia.

La porta d'entrada dels visitants està closa; nengú no pot eixir que no s'acabe la visita. De tan en tan hi ha que ficar-se en una cel·la i figurar que es forma part dels visitants dels pres; car els guàrdies vigilen des del recinte dels presos i encara poden entrar al nostre.

En entrar, ja els primers visitants tenen que esforçar quelcom la veu i a mesura que la conversa avança va pujant el to, fins acabar en cridòria ensordidora que no deixa entendre. Cadascú s'esforça en cridar més per deixar-se entendre quelcom i un soroll infernal, que cada volta és menys semblant a conversa ni a sons articulats, ompli el recinte, entabuixant el cap i enronquint les veus.

Als extrems dels carrerrons, que separen els visitants dels presos, hi han unes mires, per on es poden veure els panorames de les visites. Es veuen els visitants com brodats a les reixes, traguent els braços cap als presos com volent conduir les paraules més prop, accionant i fent gests i senyes que ajuden la comprensió del pres. Mans que es posen en bosina per augmentar la veu, i els presos, pegats a les teles, gesticulant, fent megàfon, així mateix, de llurs mans, s'esgargamellen desesperats, no aconseguint, moltes voltes, fer comprendre un dat important per a les llurs causa o família.

De sobte sona un clarí. S'ha acabat la visita. Els guardians van recollint els presos, qui donen les darreres despedides i saluts. Els visitants, més aconhortats o més pesarosos, procurant serenar-se o torcant-se les llàgrimes, van eixint de les cel·les i dirigint-se vers la porta tancada, i el soroll va aquetant-se i deixant pas a converses definides entre els ixents o silencis de pena infinita.

Un segon clarí sembla indicar que els presos estan complets i van a la llur galeria. S'obre la nostra porta i la gent recollida a la porta ix en rebull. En el locutori d'enfront hi ha una cridòria ensordidora. Estan en plena visita.

En eixir d'aquest recinte de penitència trac una impressió dolorosa que no mai més s'esborrarà de mi.

Jo no mai havia vist un locutori de presos comuns ni polítics abans d'ara; però estic ben segur que aquests no es semblen ad aquells en la situació espiritual dels pacients.

En temps normals els presos comuns tenien una garantia en el jutge. Les detencions governatives eren curtes i acabaven en la llibertat o l'entrega al jutjat. Passada la pena sabien que aquesta tenia un límit que quasi sempre s'escurçava.

Els presos polítics tenien encara majors ventatges: solien anar a llocs distingits i darrere de la pena, si arribava, solia vindre una amnistia i un augment en consideració, favorable per al millorament de la llur carrera política, quan no anaven de la presó a un ministeri.

No és possible que aquells rostres dels locutoris passats es semblaren ad aquests. Encara qui hagueren llàgrimes, que les hi hauria, encara qui hi haguera dolor, no tindrien paritat ab aquests on al sufriment s'ajunten freqüement la terror i l'espant, sempre sots la temença d'arribar-hi un jorn i trobar-se ab la frase fatídica temuda:

— Ya no està aquí.

Que sol equivaldre a una sentència de mort ja eixecutada.

La temor per les represàlies d'un bombardeig, per l'espai de les centúries que passen a «descançar» a la reraguarda, per una absurda sentència del tribunal popular...

La mare de [Francesc] Soriano m'acaba de contar que son fill li ha referit que el seu company de cel·la acaba d'ésser condemnat a mort, acusat d'anar en un aut fantasma que va aparéixer a primeries del moviment; però aquest jove qui és de Requena està pres des del primer dia, i el dit aut no va aparéixer sinó alguns dies després, i aixís ha estat certificat pel personal de la presó...; estant, emperò, condemnat a mort.

Molts presos demanen a les llurs famílies que els traguén —com si estiguera en les llurs mans—, car temen d'un moment a l'altre que els maten...

Quina paritat ha d'haure entre açò i allò?...

Un tercer clarí anuncia que ja han eixit del locutori tots els visitants i ens obren la darrera porta ferrissa i respirem més fort com si l'aire fora més pur.

No! És que el prenim sens límit d'espai; ni de temps? Qui sap! La llibertat, hui, no és en la nostra mà ni en la nostra conducta.

—b—

En dirigir-me a Massarrojos, me trob ab Benet Merino qui em dona cent pessetes per a que li les done a ma filla Toni com a regal de boda.

Me diu que el seu gendre, Dídac Sevilla, ha pogut passar a França com a súbdit d'Andorra.⁸²

Li aconselle que no faça conversació d'açò ab nengú, car és perillós per als qui hi romanen.

—c—

Pepe Senent me diu que Alamanya i Itàlia demanaren que es considerara l'or espanyol com a neutral, per a l'estudi de la qual proposició va ésser nomenada una comissió dictaminadora, la qual ha decidit que el Govern de la victòria pugua reclamar el dit or.

---

⁸² Diego Sevilla Andrés (València, 1911 - 1982). Era parent de Nicolau Primitiu Gómez i durant la República s'afilià a la Dreta Regional Valenciana, posteriorment, ja en el franquisme, ocupà diversos càrrecs polítics.

—d—

Fragua [Social] protesta de la manifestació de dones ab pancartes protestant per la carestia del pa i demanant al Ministeri de Justícia remei.

Creu just que devien haure's dirigit al d'Agricultura, perquè, què pot fer el de Justícia, sinó és aquesta la seua missió?

(Segons em sembla, i puc col·legir per quant he pogut sabre ací i allà, la manifestació ha estat organitzada cautelosament per comunistes i això heu explica tot sabent que el Ministre d'Agricultura és del PC i el de Justícia de la CNT-FAI. La pugna entre aquest i aquells és cada dia més notòria).

Publica un article defenent el CLUEA [Consell Llevantí Unificat de l'Exportació Agrícola] contra les insídies del PC.⁸³

Els lleials van adquirint ventatges pel front de Madrid.

Hitler, en un discurs molt interessant, diu que el feixisme de Musolini i el nacional-socialiste d'ell demostren que es pot arribar a la conquesta del poder sens destrucció ni derramament de sang fent al·lusió, segurament, a la situació espanyola.

—e—

Carmen Doménec diu que el dissabte passat ad Alginet assassinaren en la carretera dues xiques de 25 i 23 anys.

—f—

Doménec [Gómez] diu que en intendència militar han romàs hui sens pa a causa de la cessió que feren de la farina.

—g—

Ràdio Tenerife: hi ha paral·lació d'operacions a tots els fronts per causa dels temporals generals. Ràdia un discurs del general [Emilio] Mola dirigit als nacionals i al mon sancer parlant dels monàrquics sens rei, que han acabat en ésser cristians sens Crist (es refereix a [Ángel] Ossorio i Gallardo, el gran farsante) units als victimaris, nega la legalitat d'un govern que va consentir incendis i assassinats i es va declarar bel·ligerant; però ells no són rebels sinó lliberadors que desitgen fer una Espanya gran i digna i posar-la, en eixèrcit, marina i aviació, a l'altura que li correspon.⁸⁴ Diu que no haguera hagut guerra si no haguera estat per [Léon] Blum,⁸⁵ referint-se a l'auxili que els va donar als del FP en els primers dies del moviment.

---

⁸³ Aquest organisme, creat el 7 d'octubre de 1936 per afavorir i gestionar les exportacions de la taronja valenciana, estava format per membres de la CNT i la UGT, partidaris de col·lectivitzar el procés, postura contrària a la del govern i la del Partit Comunista, defensors d'un control governamental.

⁸⁴ Emilio Mola Vidal (Placetes, Cuba, 1887 – Alcocero, Burgos, 1937). Era un dels líders de la rebel·lió militar, juntament amb José Sanjurjo i Francisco Franco. Va morir el 3 de juny de 1937 en un accident d'aviació.

⁸⁵ Léon Blum (París, 1872 - Jouy-en-Josas, 1950). Destacat polític socialista francès, va ser primer ministre els anys 1936 i 1937, i cap del govern provisional entre els anys 1946 i 1947.

Dilluns, a 1 de febrer de 1937

—a—

El Comité de Massarrojos ha prohibit que s'enduguen queviures del poble.

—b—

Pepe «el Gallo» me diu que els auts del Govern estan immobilitats per manca de gasolina.

Ja han començat així mateix les cues de les dones ab tifells per gas-oil per als foguers de cuinar.

—c—

Passe pel femer públic de Benicalap. Manolo m'aguarda dos pergamins i alguns llibres més.

Me pregunta si he ogut el discurs de [Diego] Martínez Barrio⁸⁶ desmentint les manifestacions d'Alcalá Zamora,⁸⁷ l'expresident de la República, qui ha dit [que] les eleccions foren guanyades per les dretes ja que el FP va traure 4.500.000 vots, les dretes contrarrevolucionàries 4.300.000 i el centre, així mateix revolucionari, més de tres milions. També ha dit que els seus fills han estat seqüestrats pels del FP.

—d—

Aureli Carrascosa me diu que la qüestió de la farina es posa més greu cada dia. Intendència Militar tenia 12.000 sacs de farina en dipòsit per a les necessitats de l'exèrcit; però com no fea falta a València el Ministre d'Agricultura li'n manllevà 8.000 per a tornar-los a penes arribara un carregament, que esperava d'un dia a l'altre.⁸⁸ El carregament ha vingut, Intendència s'ha endut els seus 8.000 i el conflicte continua, car no hi ha farina.

A Barcelona sembla que la cosa està tan greu com ací. Un vaixell rus ha arribat aquests dies al seu port, portant forment consignat a la Generalitat catalana; però els sindicats o comités d'abastiment es presentaren ab la pretensió de rebre ells el forment, a la qual pretensió es va negar el capità amenaçant ab recollir àncores i anar-se'n a descarregar ad altre port.

Acodiren forces de la Generalitat i entre aquestes i les dels comités es va promoure [un] altercat, caiguent 22 morts i alamon de ferits.

Davant de tal espectacle el dit vaixell, ab set mil tones de forment, va fer rumb a València on diu descarregarà.

---

⁸⁶ Diego Martínez Barrio (Sevilla, 1883 - París, 1962). Des de la proclamació de la Segona República va ocupar diversos càrrecs ministerials, de Comunicació, de Guerra i de Governació, i d'octubre a desembre del 1933 va ser president del Govern d'Espanya, i ja a l'exili va ser president de la República a l'exili des del 1945 fins al 1962.

⁸⁷ Niceto Alcalá-Zamora y Torres (Priego de Córdoba, 1877 - Buenos Aires, 1949). Advocat i polític, primer president de la II República espanyola, des del 10 de desembre del 1931 fins al 7 d'abril del 1936, que fou substituït per Manuel Azaña Díaz.

⁸⁸ El ministre d'Agricultura era Vicente Uribe Galdeano.

—e—

A compte d'una lletra de Patraix: 50,00

Un llibre: 30,00

Un kilogram de malta: 2,00

—f—

Novament passe per la draperia del carrer de Calatrava, de Jolià Ruiz, insistent, novament sobre els pergamins. Està fent bales de paper i me mostra un llibre manuscrit relligat en pergamí, heràldica de la família Salcedo ab profusió d'arbres genealògics i miniatures, policromat:⁸⁹

— Es esto lo que usted busca? —me pregunta.

De sobte veig que en una de les bales hi han posats uns pergamins com a testeres:

— Esto, esto es lo que me interesa.

Me diu que en la bala n'hi han dos o tres i que en la que està fent quatre o cinc, i me'n dona dos que en tenia preparats segurament per a posar-los al final.

— Esos se los regalo.

Li dic i li insisteix per a que en traga els de les bales i no encontre manera de convèncer-lo:

— Yo le diré un sitio donde encontrará usted muchos y que se los darán con sólo decir que le mando yo. Me los dejé allí por no cargar con ellos para tirarlos luego!

— ¿I dónde es eso?

— Ahí, en la finca del obispo, esa que quemaron. Me quedé yo todo el papel, 84 toneladas, más de 700 kilos eran pergaminos. Cortamos los plomos que tenían i recogí más de cien kilos.

— ¿I dónde los tiene?

—Vino el control i se lo llevó todo. Viene de cuando en cuando por el metal.

— ¿I dónde estará eso?

— ¡A saber! Ya lo habran fundido y gastado.

— ¿Y qué hizo de los pergaminos?

— Como no tenía local donde guardarlos i no me servían para nada ni nadie preguntaba por ellos tenía que tirarlos. Todos los días brazado al carro de la basura cuando pasaba, pero como eran tantos, por la noche el chico con un carrito los llevaba a tirar al río.

— Yo tenía entendido que el ayuntamiento quería intervenir y recoger lo más interesante...

— Sí, sinyor. Cuando yo estaba en tratos vino un sinyor del ayuntamiento, pero para pasar a donde estaban los libros había que atravesar por una viga,

---

⁸⁹ Possiblement es refereix al llibre *Arbol de la Casa de Scals o de la Scal*, de Diego de Scals y Salcedo (1619-1687), manuscrit que es conserva en la Biblioteca Nicolau Primitiu de la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu.

porque el sótano estaba hundido y no pasó, me dijo que le llevase alguno de los libros y yo le pasé uno que estaba casi quemado y le dije que era de lo mejor que había quedado y entonces se marchó diciendo que no lo llevásemos, que no servía.

Li pregunte ab qui havia fet els tractes i me diu que ab el responsable de l'asil de Sent Joan de Déu:

— Ahora no se llama así. También me quedé diez toneladas de libros, papeles i pergaminos de casa de ese sinyor d'aquí cerca, que tiene ese patio grande...

— ¿Lassala?

— Eso es, [Vicent] Lassala.⁹⁰

Confús i turmentat li ofereixc unes pessetes, poques, pel llibre que tinc a la mà i ell, com ofés, semblant-li molt poc me'l lleva i el tira damunt d'un fardell:

— Vamos, hombre! Pero si uno me ha ofrecido veinticinco pesetas i no se lo he querido dar!..., no haremos nada!

Pensant en els pergamins de les bales li ofereixc trenta pessetes per a que me'ls traga, quant menys els de la bala que està fent, i quedem en que jo passaré pel palau i veuré com està ço dels pergamins:

— Ya verá como no se atreve a pasar.

—g—

Passe pel palau i està clos i solitari. Després de dinar i estar una estona netejant i apanyant pergamins torne per casa Ruiz. Crec millor que res que siga ell qui es preocupe de salvar el rest, si encara hi roman. I aixís quedem. Ell anirà a la Malvarrosa, a Sent Joan de Deu, i tractarà de traure ço que es va deixar de la compra.

—h—

Doménec [Gómez] me diu que manca oli, vedriol, acer i altres coses necessàries a la indústria.

Dimarts, a 2 de febrer de 1937

—a—

A Massarrojos s'ha acabat la farina i el Comité va per les cases del poble arreplegant quanta en queda per a que hi haja pa, hui.

—b—

En arribar al taller me trob ab mon germà Eliseu [Gómez Serrano] qui ha vingut a la sessió de Corts que es va celebrar ahir al Consistori de

---

⁹⁰ Vicent Lassala Miquel (València, 1883-1936). Polític i empresari. Va ser assassinat de dos tirs en la nit del 5 al 6 d'octubre de 1936, quan era traslladat del Govern Civil a la Presó Model.

l'Ajuntament.⁹¹ Largo Caballero els feu un discurs demanant obediència al Govern, filla de la confiança, car hi han molts que pretenent ajudar al Govern i àdhuc per a guanyar la guerra no fan altre que dificultar «—hay cariños que matan»—, ha dit. Volia deixar el Ministeri de la guerra i endossar-li'l a [Indalecio] Prieto, car diu està malalt; però Prieto ha refusat al·legant ço mateix.

— Largo Caballero, causant principal d'esta situació, tindrà que presidir la repressió necessària per a deixar les coses en camí.

Mon germà s'extranya de la carestia de gasolina a València. Ad Alacant hi romanen encara dos milions i això que abasteix, així mateix, Cartagena i Múrcia.

Ací als ministres no els donen més que deu litres de gasolina quan n'hi ha. Ell en necessita uns 25 per a poder arribar ad Alacant, car fins aquí no n'hi ha nengun surtidor.

Va a Massarrosos per saludar a la meua muller i demés família.

—c—

Vaig a casa de Miquel Martínez, el amagacénista de draps. No està el cunyat, o no el veig, i entre pel corral mirant pel femer.

Plàcid Cervera, el llibrer, està revisant una pila de llibres en u dels portxes i, per si li fas nosa, com crec que no m'ha vist, me'n vaig per no destorbar-lo.

I com tinc un poc de temps continue el furoneig per draperies pel carrer del Clero, Dénia i Buenos Aires.

Per tot arreu no es veuen més que nombroses cues pel pa. Carrers on n'hi han dues i més, sinó coincideixen ab altres pel carbó, sabó, criadilles, sal-sosa...; manca café, sucre, formatge, galletes i moltes coses més. D'algunes coses ja no se'n poden comprar ni en cues, ni d'amagat. Altres encara d'amagatotis o per influència d'algun comité.

—d—

Ha hagut una manifestació de dones i xiquets, més de tres mil ànimes. A mesura que anaven passant per les cues se entaulaven lluites per a que es desferen i engrossaren la manifestació.

Els xiquets anaven cridant «queremos pan», i les dones «unos, dos i tres, no queremos comités». Algunes ploraven. Certament es va fent difícil proporcionar-se pa per ad aquells que no tinguen persones desocupades que enviar a les cues o tinguen criés menudes o anar a treballar o portar el menjar al marit i fer la feina domèstica.

---

⁹¹ Eliseu Gómez Serrano (València, 1889-Alacant, 1939), germà de Nicolau Primitiu. Va ser catedràtic de Geografia i Història de l'Escola Normal d'Alacant, i el director durant el període 1931-1934. Militant del partit Acción Republicana, va ser elegit regidor de l'Ajuntament d'Alacant el 1931, i diputat del Front Popular en les eleccions del 1936, en representació d'Izquierda Republicana. Fou executat a Alacant el 5 de maig de 1939 per les tropes franquistes.

En el tren el comentaris eren animadíssims i protestataris. Alguns, els més sectaris, dien que les manifestacions eren provocades per gent facciosa, altres, que els facciosos eren els qui anaven a les cues, car hi havia prou per a tots.

—e—

Fragua [Social] arremet contra el PC en defensa del POUM (però el PC continua la seua feina sotarranya i insidiosa minant els terrenys del POUM i de la CNT-FAI); així mateix contra *El Mercantil* [Valenciano] i el seu comitè de taller perquè serveix els interessos del burgès [Vicent] Fe i Castell, director i ex-propietari.

Adelante, orgue del partit socialiste, eix per primera volta. *Verdad* s'ha desdoblant en dos: *Frente Rojo*, comuniste, que ix pel capvespre i *Adelante*, socialiste, pel dematí.

—f—

Un fill de Quico el fuster, qui és al quarter, ens diu que a les dotze els han repartit el dinar (*rancho*); però que a les dues de la vesprada encara no els havien donat el pa.

Quico ens diu que u del Comitè de Massarrojos estava parlant ab u del de Bétera i ha ogut que dien que açò anava molt mal i que la CNT-FAI s'estava preparant per a llevar el govern i que si s'aguantaven era per a que d'aquesta lluita no s'aprofitaren els facciosos.

També diu que nengú dels milicians que han vingut al poble ab llicència vol tornar al front, i que u dels qui han vingut del de Madrid li ha contat que en un retrocés que tingueren precipitat, els ferits se'ls agafaven de les cames per a que no els deixaren i que ells, fogitius, tenien que matar-los a trets per a poder desempellugar-se'ls i córrer.

—g—

Rosalea [Senent] ve a casa espardalisada diguent-nos que ad aquestes hores estan saquejant els xalets de la Lloma de Rocafort i ella tem per què vinguen al seu.

Alguns xalets com els de Serratosa —gendre de Ridaure—, Carles i vídua de Ferrer han estat «registrats» vàries voltes ja.

La conversació la porta a dir-me que el meu amic marquès de Torrefranca, ha estat assassinat, aixís com dos fills militars i dues filles, romanent-hi dos fillets menuts de 14 i 16 anys.⁹²

Aquest amic, noble arruïnat, passava penúries que feen passadores el seu parentiu ab tota la noblea valenciana, gairebé d'estatura més bé elevada, ben plantat, barba negra, bell, ben educat i cortés, vestit de negre, era un cavaller.

---

⁹² Es tracta de José Ros y Tamarit, que estava casat amb Rafaela Selva y Mergelina, IV marquesa de Torrefranca.

De vegades, en ple hivern, sempre a cos nu, quant més fret fea, sens abric sobretot, ens mostrava que no duia tampoc camiseta interior, diguent-nos per despistar:

— Esto es muy sano; yo nunca gasto por higiene.

I continuava ufà ab la creència de deixar-nos convençuts. Era un home bo socialment i política inofensiu.

Per què els hauran assassinat?

—h—

Lionoreta, cosina de ma muller, es va casar en un propietari de Turís, encara parent seu per part de mare, home laic, més bé anticlerical, d'eixos dels qui diu el *vulgus* que no mengen per no..., desmenjar.

Lionoreta en romandre vídua es feu quelcom beata com si volguera redimir l'ànima del marit, fent almoines als pobres i a l'església, i es comprén que Andreu Monçó i ella eren organitzadors i alimentadors de la propaganda catòlica a Turís.

En vindre la revolució i desaparéixer Andreu com si se l'haguera tragat la terra, el tenien com a mort; però en sabre que estava viu encara que pres, va prendre gran alegria segons ma muller, recomanant-li que no heu sabera nengú.

Ad ella l'han detinguda quatre voltes i volien matar-la. L'han deixat reduïda a quasi res.

— Açò és un paraís —diu que li deia referint-se a València—, allò és un infern.

—i—

Nosotres, diari anarquiste, estava anunciat per a eixir el dia u. Doménec [Gómez] diu que no l'han deixat eixir.

Diu que ha arribat el *Jaime I* escoltant un vaixell carregat. Ha ogut dir que de forment.

S'han format vàries manifestacions demanant pa i sembla que dien «—si no hay pan, pasaran!».

—j—

També ve Primi [Gómez] de València, cap a les nou de la nit, i diu que ja ha vist gent formant les cues per al pa que eixirà demà, i que ahir al carrer dels Campanars diu que hi hagué tirs a causa de les cues. Sens dubte els milicians que volen desfer-les.

És inhumana l'actitud d'aquests antifeixistes que, per a no demostrar la carestia, preferien que la gent es morira de gana dins de llurs cases. Encara, els qui tenen obligació de subvindre a l'abastiment de gra, per no donar el braç a tòrcer i dir la veritat, fan que la culpa recaiga sobre comités i forners, especialment aquests qui menys poden defendre's.

I vinga d'evacuar Madrid! I vinga de enviar *víveres* a Madrid!

Açò va a acabar com el ball de Torrent.

Divendres, a 3 de febrer de 1937

—a—

Àngel [Albalat Aparicio], el porter del taller, m'ha dit que al carrer de Molvedre, anit a les 8 i mitja, s'havien format ja les cues per al pa de hui. Deixen cadires i tauletes i els qui hi romanen cremen les dels qui se'n van, per a escalfar-se, promoguent-se escàndols.

Per a passar la nit es formen partides de «burro» i xiuxiuegen.

—b—

Vaig per visitar la draperia de Miquel Martínez i trob el cunyat qui em fa esperar una estona, i quan acaba me porta a un racó d'on me trau uns llibres manuscrits i bon munt de pergamins que em deixen bocabadat.

— Quant vol d'açò? Jo pague els pergamins a sis quinzets kilo...

— Ni a duro el kilo els haguera fet traure del femer. Això li hu regale!

Diu que Plàcid Cervera li parlà de mi diguent-li sens dubte quelcom de les meues aficions:

— Com a negoci no interessa —me diu— però m'alegre d'ajudar-lo.

Li pregunte el nom. Arturo San nosécom.

Els llibres estan en bona conservació; els pergamins quasi tots podrits.

Faig dos fardells i carregat com un ase enfile pel pont d'Aragó cap a casa on arribe ab els braços tullits.

—c—

Ací me trob ab Teresa [Andrés Zamora], la muller d'Emili [Gómez Nadal], acompanyada de sa sogra.⁹³ Va vestida de dona. És baixeta, prima, no massa, rossa, un si és no és desgarbada, semblant-me com [si] haguera demanat emprestat el tratge per a vindre a casa.

És simpàtica, sembla il·lustrada. Deu ésser-ho, ja que és bibliotecària i s'interessa per les meues aficions, fixers, llibres, col·leccions arqueològiques — pobretes— que hi veu.

Ve de rapa-i-fuig; dreta; se'n va de pressa...

És una traca que ha durat deu minuts.

—d—

Fragua [Social] contra les manifestacions de dones i xiquets per la carestia del pa. No hi ha carestia.

---

⁹³ Teresa Andrés Zamora (Villalba de los Alcores, Valladolid, 1907-París, 1946). Llicenciada en Filosofia i Lletres i professora en l'Institut-Escuela de Madrid. El 1931 va ingressar en el Cos Facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs, i destinada a la Biblioteca del Palau Nacional. Durant la guerra fou responsable de la Secció de Biblioteques de Cultura Popular i de la delegació a València del Ministeri d'Instrucció Pública.

Les Joventuts Llibertàries publiquen un manifest de protesta per l'actitud dels comunistes i socialistes, manifestant-se contra la CNT. Les dites joventuds demanen als llurs ministres en el Govern que plantegen aquesta qüestió, amenaçant en cas contrari produir una campanya de propaganda.

Les companyies navieres no envien els llurs vaixells per por al torpedejament.

La *Soli* [*Solidaridad Obrera*] diu que a Barcelona han augmentat els embriacs.

Frente Rojo diu que el Ministre d'Agricultura ha portat a València des del 30 de gener, 67 vagons i 27 de farina, i per tal acusa als comitès si no hi ha farina en els forns per a suficient pa (*Fragua* [*Social*] defén els comitès).

Llança diatribes contra els trotskistes russos i el POUM. El PC renuncia a formar part de l'Ajuntament perquè el POUM ne forma.

(L'Ajuntament es fa solidari del POUM creguent improcedent l'actitud del PC que en principi acceptà col·laborar).

—e—

Ràdio Tenerife diu que en Alacant estan lluitant la CNT-FAI i el PC estant produïts 40 morts i ferits alamon.

Ràdio Salamanca diu que els facciosos han pres Ojen.⁹⁴

Açò facilita les facècies antifeixistes contra [Gonzalo] Queipo «el Borrachín» (diuen que és abstemi. Passarà quelcom de quan a Primo de Ribera que així mateix li diuen que era embriac i no provava ni el vi ni els licors) perquè certs vins i licors tenen nom de poblacions: Cazalla, Jerez, Ojen, Màlaga, Valdepenyas...

Dijous, a 4 de febrer de 1937

—a—

Mon cunyat Pepe Senent ha gestionat dos visites per ad aquest matí, una dedicada a Rafel Pardo, de Beniatjar, el mestre prehistorià qui és a la presó Model i en eixir d'aquesta visita dirigir-nos a l'exmonestir de Senta Úrsola.⁹⁵

Ens citem a la presó —càrcel Modelo— i jo que hi arribe primer me pose en cua, com de consuetud, esperant que vinguen els altres, però en arribar Pepe cerca el director, per al qui porta una recomanació, que fa inútil la meua precaució de la cua.

Després d'uns pocs tràmits entrem al locutori de la dreta i aquí, tot sols, podem parlar a plaer i sens esforç, a penes entra el Rafel; les condicions del locutori són les mateixes però el soroll el rònc nostre.

---

⁹⁴ Municipi de la província de Màlaga, prop de Mijas.

⁹⁵ Rafael Pardo Ballester, mestre i inspector de primària, nascut a Beniatjar, fou el descobridor de la cova d'Or de Beniarrés, i col·laborava habitualment amb el Servei d'Investigació Prehistòrica.

No havia vist a Rafel des d'abans d'anar-se'n, casat, a Roda de Barà. Està més gros.

El personal els té moltes consideracions, el ranxo que donen, flux; però reben menjar i se'l solen repartir. Hi ha bastant camaraderia.

Els de les diferents galeries no es comuniquen; però els de la seua, i suponc que així serà en les demés, tenen tres hores de passeig pel dematí i altres tantes per la vesprà; però ell s'avorreix, a penes comunica ab nengú —es veu que té molta por— i demana no eixir de la cel·la on s'entreté fent uns treballs manuals en paper que se li han ocorregut per a posar-los en pràctica quan ixca.

Actualment n'hi han 744 de detinguts. Diu que quants més n'ha hagut ha estat 780. Estan dos en cada cel·la. Hi ha una biblioteca magnífica i poden demanar llibres i llegir, poden rebre llibres i periòdics i escriure.

Li pregunta si poden escriure memòries i diu que sí però que és molt perillós; ja perxò han ocorregut coses desagradables. Noten que de quan en quan els registren les cel·les.

En entrar els lleven els diners i els donen vales per a la cantina i demés necessitats internes, alafí que no juguen.

Quan l'han cridat estava cremant xinxes.

Ens conta que tenen un company tinent qui anava en un tanc i que quan se'n va adonar es va trobar isolat en camp enemic, i llavors va eixir del tanc i simulà que se n'havia passat; però els antifeixistes l'obligaren a posar-se al micròfon per a fer una arenga contant els mals tractes dels facciosos i descrivint el paraís lleial; mes ell es va negar a dir mentires del camp rebel, i l'empresonaren i està a les conseqüències.

Al Rafel [Pardo] el detingueren per un paràgraf d'una carta que va escriure al que li donaren una interpretació que no devien. Un mestre li va escriure consultant-li sobre assumptes del llur ministeri i ell li va respondre que hauria que consultar-li-hu al president del partit.

Es referia al president de l'associació de mestres del partit judicial i heu prengueren pel president d'un partit polític, deduint quelcom així com una conspiració contra el FP.

I per motiu tan greu està ja varis mesos. Confien eixirà prompte.

Un guardià ens visita i pregunta si ja acabem, car la gent de fora s'impacienta, i és cert, nosaltres havem acaparat tot el locutori per a un pres, mentres les demés famílies desesperen.

Eterna injustícia de les influències. Jo no usaré d'ella per ad açò, si almenys ens hagueren passat a un locutori particular sens entrebanc per als demés...

—b—

D'aquí se n'anem a Santa Úrsula, situada a la placeta on són les Torres de Quart, mirant-les des dins de la ciutat, a la dreta.⁹⁶

---

⁹⁶ Es tracta del convent de Santa Úrsula, situat a la plaça del mateix nom, de l'orde de les agustines descalces, i que posteriorment fou ocupat per la GPU, la policia política soviètica,

Cada visita a un lloc d'aquests costa un pesar. Ací es veu com encara pogueren cloure i incautar-se de l'edifici a temps que no li botaren foc. Tragueren mobiliari i ensers que cremaren a la placeta.

D'açò s'incautà el PC del Ràdio Museu. S'havien apoderat uns quants «incontrolats». Com a «responsable» nomenaren a Vicent Vidal, qui m'acompanya. El secretari del dit «ràdio» és fill d'un venedor de periòdics del carrer de Dalt, company que fou de Pepet [Senent Ibàñez].

El fill és mestre en escola, Bataller, i qui li ha facilitat a Pepe la visita a l'exmonastir. Té el quiosc on son pare i el regenta sa mare.

Tots pagats ens decidim a visitar l'exmonestir. El Bataller, indiferent a tot quant el rodeja, no li dona nenguna importància; pel contrari el Vidal, vestit de milicià, gros, no panxut, cara roja, picaresca —és un desahogat!, és un desvergonyit!, etca..., ens diu el Bataller, de quan en quan, en veu baixa—, ens serveix de *cicerone* i dona gran ampulositat i importància a totes les coses ab cert aire de suficiència que no impedeix ens diga alguna que altra volta:

— Jo no hu antenc, sap! Vostés hu antendran millor.

Els altars estan estropejats, especialment el major. A drete i esquerra del mateix hi havien gran pintures enquadrades en marcs barrocs. En queda una sancera, una altra un poc estropejada, altra desapareguda; els marcs hi romanen.

Pugem escales, passem corredors; llibres i objectes per terra, descuidats, trencats..., en un departament hi han muntonades de llibres, semblen tots religiosos. La visita és ràpida. A penes te pares, ja han desaparegut els demás; no hi ha temps d'examinar res.

En una gran sala hi han pintures alamon arrimades a les parets, de cul al públic. A penes podem mirar-ne algunes:

— Ací hi ha un gran valor —ens diu el Vidal ab suficiència— ¡Millons!

— Algun negociet faràs! —li diu el Bataller socarronament.

— A on està Vidal no es tocarà res.

— Este no deixa ni els claus! —ens diu el Bataller—, a part.

Seguim per corredors i escales:

— Si els deixe assoles no saben eixir —ens diu el Vidal.

I té raó. En un departament, espècie de despesa, hi han moltes capsetes i una capsia d'eixes ovalades, de fusta, que solen tindre en les botiguetes per a les salses, on hi han relíquies de sants. Al costat sembla [que] seria cuina, ab xapat de taulellets de Manises. Agafe unes relíquies, tal volta siguen les que se salven, al menys eixa és ma intenció.

Açò és un caseró gran, desarranjat, que ens sembla sens propòsit. I és que a penes tenim idea de les coses que havem vist ni dels departaments per on hem passat.

Arribem a un departament de la planta baixa ab gelosia a l'església. Aquí hi havien quatre vitrines barroques de les quals ne hi romanen dues, les altres

---

per a establir una de les més temudes *txeques* de la ciutat, on s'empresonaven detinguts al marge de les autoritats.

destrossades. A la part oposada de l'església, arrimada a paret, hi havia un altar, probablement, ab una urna contenint l'esquelet d'una Margarida morta en 1534. L'urna la tragueren per a trencar-la i tirar els ossos a la pira. El Vidal que ens relata açò, ens diu ab la veu un poc engolada:

— Jo me posí davant i els vaig dir: —Què aneu a fer? No veu que en açò estudiarian els metges! —i heu varen deixar ací.

L'urna està ara al peu mateix de la gelosia. Intacta, dins d'una botella de cristal hi ha un troç de vitela ab una inscripció.

Encara recorreguem uns departaments de la planta baixa. En eixir trobem uns magnífics taulellets ab dibuixos i escenes que deuen ésser del segle XVIIè. El Bataller, tocant, tocant, n'arranca algunes que entrega a Pepe. El Vidal protesta.

— Mira, si vols reclamar algo vine al ràdio.

Quedem en tornar per a veure-hu detingudament i formar-nos una idea millor.

Alguns departaments com la cripta no els els han mostrat.

— Vinguem un dia i visitarem tot com vullgam sense que ningú ens estorbe.

— Farem que no vinga Vidal —ens diu el venedor de periòdics i secretari del ràdio en despedir-nos.

—c—

Encara me dedique un poc a visitar draperies i després de dinar me dedique a netejar i remendar pergamins.

—d—

Ràdio Tenerife diu que està desenrotllant-se una gran ofensiva facciosa en contra de Màlaga.

—e—

Fragua [Social] denúncia que a pesar de la gran carestia d'oli se n'exporta a l'estranger; que en Bascònia s'ha ordenat una movilizació general dels 18 als 45 anys, que es lluita en varis fronts i que l'aviació lleial ha bolcat dos Heinkel dels facciosos.

Divendres, a 5 de febrer de 1937

—a—

[Vicent] Riera, el modeliste, me diu que u qui ha vingut de Cullera li ha dit que la FAI s'ha apoderat del castell on ha situat metralladores i que els guardes d'assalt enviats en contra d'ells no s'han atrevit a entrar en Cullera.

Batistet Garcia, que ve de Sueca, me diu que aquí la Casa del pueblo organisava una vaga general que ja ha fet avortar la guarda d'assalt que fea ja algun temps està instal·lada a Sueca.

Aquí s'han repartit ja les terres, tocant a 25 fanecades, i com és lògic —segons la lògica d'aquests pseudofiloproletaris—, els de les 25 no són més que els de la Casa del pueblo, i per lo tant els antics propietaris han romàs convertits en pàries. Si aquest estat de coses continuara, lògicament, serien els futurs revolucionaris.

Ara van a repartir-se les batedores; però no es poden entendre perquè tots volen les millors i més properes al poble.

Diu que a Cullera, la CNT-FAI s'ha apoderat de l'ajuntament, casa correus, castell, far, cementeri vell i altres punts, posant metralladores i bombes de mà. Han hagut morts i, entre ells, la filla i un fill de Salvador Cardona, el moliner, amic i parroquià de casa.

Anaren pel pare i la filla no volgué que ixuera. En tocar a la porta de casa, digué [a] son pare:

— No ixca, pare, jo voré qui és!

I acodí a la porta i el germà darrera d'ella. En obrir i veure l'actitud dels qui tocaven no franquejà la porta i els victimaris els mataren a trets.

Els d'assalt, en nombre de més de 400, no s'atreveixen a entrar en la població.

—b—

*El Pueblo*⁹⁷ desment enèrgic el diari almany *Berliner Tageblatt*,⁹⁸ que diu [que] els rojos botaren foc a la Biblioteca Nacional, Museu del Prado i Palau dels Ducs d'Alba i Medinaceli. Tots saben, segons han dit repetidament els diaris i demés premsa del FP, rònega possible, que foren els facciosos qui intencionadament bombardejaren aquests edificis.

—c—

El ferrocarril de València a Vilanova de Castelló ha tingut que disminuir el tràfec per manca de carbó i està amenaçada de suspendre'l.

El carbó de Penyarroya, que estava constrenyit a gastar, no li era possible emprar-lo en les seues màquines i preferia gastar llenya i com açò disminueix enormement la capacitat en vapor ha tingut que demanar màquines emprades a la linea Gandia-Alcoy, i encara aixís el servei és pèssim.

I anem a provar l'aplicació dels olis pesats a les calderes per veure si podem resoldre el problema.

⁹⁷ *El Pueblo*, *diario republicano de Valencia* va ser fundat per Vicente Blasco Ibáñez el 1984 i es va publicar fins al 1939, i es convertí en l'òrgan oficial de la ideologia blasquista. Durant la II República fou l'òrgan del Partit d'Unió Republicana Autonomista (PURA) i en iniciar-se la Guerra Civil es va convertir en portaveu del partit Unió Republicana Nacional, i el 29 de juliol de 1937 del Partit Sindicalista d'Àngel Pestaña.

⁹⁸ Periòdic almany publicat a Berlín, des del 1872 fins al 1939, de tendència liberal, que va ser clausurat per les autoritats nazis.

—d—

Passe part de la vesprada netejant pergamins.

Al meu cunyat Joan Nicolau [Balaguer] se li ha mort sa mare ad Alcubles, on vivia ab son marit, en casa de llur fill Vicent, mestre en escola d'aquí.

Pere Tola, el seu gendre, ha estat destituït del banc, però sembla que per baix mà el banc li passa quelcom, car li cal consultar-lo contínuament. Dos germans d'ell estan presos.

L'altre gendre, Miquel, marit de Carme, la filla, el tenen amagat perquè el persegueixen, i a la filla Carme anaren els de Monnòver per a endur-se-la, suposen si per a matar-la.

—e—

Víctor [Bueso] diu que el Ministre d'Obres Públiques, camarada [Juli] Just, ha descarregat totes les culpes del retràs dels refugis en el personal tècnic, arquitectes, enginyers, etca., i això que ell sap que el retràs principal és per no rebre material.⁹⁹

Els arquitectes han protestat de tal actitud.

Els polítics —els polítics de partit o politicòtoms— sempre han fet ço mateix, con tal d'aparèixer nets i brillants no tenen inconvenient de posar a parir ad aquells que els serveixen.

Dissabte, a 6 de febrer de 1937

—a—

Novament vaig a la presó Model per veure si tinc més sort aquesta volta i consegueixi entrevistar-me ab [Francesc] Soriano.

El dimenge passat vaig concertar ab sa mare encontrar-nos a les deu més o menys a la presó i quan arribe sóc el primer i em pose a la cua; però quan m'arriba el torn encara no han vingut. Jo demane cinc llocs i em situe a la porta esperant; però passa el temps i no venen, i arriba l'hora de nomenar i no venen, i em nomenen a mi i no venen tampoc.

I entre cap al locutori. En una de les primeres reixes agafat als barrots i apegat a la cel·la està Soriano i, a penes ens saludem, entren unes parentes que en veure'm me diuen referint-se a la mare de Soriano:

— Si no han entrat esperant-lo a vosté!

Tornem a eixir per veure si els deixen entrar, ço que logren. Segurament, a penes entrat jo, han arribat elles i no s'hem pogut veure i, si no és per aquestes parentes, la pobra mare perd la visita setmanal al seu fill per la meua precipitació.

---

⁹⁹ Juli Just i Gimeno (Alboraia, 1894-Portvendres, França, 1976). Polític. Militant del partit blasquista PURA, el 1934 va fundar Esquerra Valenciana. Fou ministre d'Obres Públiques en el Govern de Largo Caballero.

Soriano me diu que l'acusació que pesa sobre ell és d'ésser redactor d'un periòdic carliste referint-se, segurament a *Acció*,¹⁰⁰ però que ell ha pogut desmentir presentant uns articles. Té bones impressions i espera d'un moment ad altre la llibertat, ço que afirma sa mare diguent que ad ella li han dit que un dia d'aquests eixirà ja lliure.

Als pocs minuts ja costa gran esforç poder-se entendre, esgargamellant-se.

Me diu que està fent labor valencianista dins la presó, especialment entre el clero jove. També ens diu que han eixecutat el jove de Requena que condemnaren a mort per anar en un aut fantasma. Eixe dia fou de dol per als presoners i ni es jugà ni hagueren recreaments. Ara n'hi ha un altre condemnat a mort.

El seu company de cel·la és Francesc Ramon i Rodríguez Roda.¹⁰¹

Li pregunte per Andreu:

— Vol vore'l?

— Home! Si fora possible...

Parla ab un carceller i al poc es presenta Andreu Monçó, somrisent, resignat, tímid..., el mateix.

Me diu que encara està ab el nom suposat d'Enric González Álvarez. En prendre-li declaració no desfeu l'errada, segurament per temor. Això complica la seua situació i dificulta que ixca lliure ni que nengú puga interessar-se per ell.

Ell ho comprén aixís i me diu que no em comprometia ni que vinga a la presó per a esquivar perill:

— Ara, ja no hi ha eixe perill dels primers dies —li faç entendre com puc.

Per ell s'interessa un fiscal dels d'ara, un tal Soler, del seu poble.

Quan ja no ens queda ni gargamell ni tímpan sona el clarí i comencen les despedides, sempre doloroses.

En eixir me trob la dona de Josep Vila Cabanes, l'advocat,¹⁰² qui per segona vegada ha vingut —portat— a hostatjar-se a l'«Hotel de Mislata».¹⁰³

Ara és per firmar el document de protesta per la mort de Calvo Solet. La dona està com aturdida.

Me diu que firmaren també el document Cano Coloma,¹⁰⁴ de IR, ex-alcalde de València, i huit republicans més.

Procure consolar-la:

— Per això no els faran res. No tinga cuidado.

---

¹⁰⁰ Es refereix a *Acció*. *Periòdic setmanal al servici de la Pària Valenciana*, publicació del partit polític Acció Nacionalista Valenciana, que va aparèixer entre el maig de 1934 i el juliol de 1936.

¹⁰¹ Professor auxiliar de la Universitat de València, encarregat de les càtedres de Lògica i Teoria del Coneixement i Pedagogia fins al 1937, que fou separat del càrrec i empresonat.

¹⁰² Dirigent valencianista, president d'Acció Nacionalista, partit de la dreta catòlica, el 1935.

¹⁰³ Es refereix a la presó Model de València, que es trobava prop de Mislata.

¹⁰⁴ Josep Cano Coloma. Advocat i diputat d'Esquerra Republicana en les eleccions de 1931, fou alcalde de València des de l'1 de març de 1936 fins al 3 de febrer de 1937.

—b—

Fragua [Social] es desfoga contra els partits polítics, contra la celebració del carnaval i qui el defenen i contra els privilegiats mortals qui despesen inútilment la gasolina.

Diu que els facciosos han condemnat a mort Leopold Alas,¹⁰⁵ rector de la Universitat d'Oviedo; que els lleials han ocupat Villafranca de Córdoba i assetgen Montoro i que l'aviació lleial ha bombardejat el creuer *Canarias* i dos vaixells facciosos més, prop de Màlaga.

El Mercantil [Valenciano] diu que a Cullera han hagut dos morts i un ferit greu de persones perteneixents al FP. França demana la exclusió d'Alamanya del control de les costes espanyoles si Rússia no participa en el dit control.

Sembla que el no participar Rússia és degut a la consideració del Comitè de No Intervenció d'estar massa lluny Rússia d'Espanya i suposar-li així mateix gran despesa. Rússia ademés no és potència marítima que poguera fer un paper enlairat.

Adelante protesta pels sossoïts de Cullera, que atribueix a la 5ª Columna en combinació ab Burgos, car a l'ensem que es desenrotllaven un avió facciós bombardejava un vaixell lleial al port de Cullera. Es dicta una disposició prohibint que les forces dependents del Ministeri de la Governació pertanyguen a nengun partit polític ni puguin sindicar-se. 66.042 camperols s'incorporen a la FETT. (Federació Espanyola de Treballadors de la Terra. PC).

El Partit Comunista poquet a poquet va minant-li el terreny a la CNT-FAI.

—c—

Passe pel drapaire Càndit Rubio del carrer de les Roques. Aquest diu que ha venut pergamins fins a vint pessetes. Això vol dir que no els tirarà.

—d—

Vaig per visitar Toni [Gómez] i Lluís [Zalbidea]. Li han dit a ma filla que la major de les d'Almenar té una gran presència d'ànim i donava alé i esperança a les senyores més esglaiades que hi havien a la presó.

Lluís [Zalbidea] diu [que] fa tres dies va vindre un vaixell carregat de petroli i tan arimat a la costa que àdhuc l'esquadreta lleial que va eixir al seu encontre no el va veure.

—e—

Ma cunyada Carme Senent, qui ha vingut d'Alacant per la mort de sa sogra, ens assegura que és creència bastant general ad Alacant, que el cap de

---

¹⁰⁵ Es refereix a Leopoldo García-Alas García-Argüelles (Oviedo, 1883 – 1937), polític, professor i Rector de la Universitat d'Oviedo. Era fill de Leopoldo Alas «Clarín», i fou afusellat a la presó Model d'Oviedo el 20 de febrer de 1937.

Falange Espanyola Josep Antoni Primo de Rivera no ha estat afusellat ans fou un simulacre; però que està perseguit afermar tal cosa.¹⁰⁶

Diu que durant el primer bombardeig ad Alacant, ne mataren 52 per represàlia.

—f—

Han aparegut pels carrers cartells de propaganda de la Creu Roja fets per la CNT-FAI.

És quelcom sorprenent però mirant el fons de la qüestió hom veu que tard o tost s'havien de donar compte de l'actuació sectària del SRI [Socors Roig Internacional], filial de Moscou, que va al seu negoci del PC. El SRI s'ha apoderat de totes les fonts de socors proletari per a aplicar-los als seus fins partidistes.

Dimenge, a 7 de febrer de 1937

—a—

Anit una ràdio facciosa va dir que les tropes de Franco avancen per Madrit sobre la carretera de Màlaga; però la operació més important pareix ésser sobre Màlaga contra la que es dirigeixen vàries columnes: una que de Marbella es dirigeix a Fuengirola, dos d'Antequera a Almogía, altra d'Archidona a Casa Bermeja, altra de Loja a Colmenar i altra encara d'Alhama a puerto Zafarroya. Els canons dels vaixells facciosos que cerquen Màlaga s'enfilen contra les trinxeres lleials perpendiculars a la costa, causant estralls. Han agafat alguns carros d'assalt que immediatament giraven contra els rojos.

—b—

Fragua [Social] es desfoga contra l'abús del tòpic de la 5ª Columna i els qui l'empren a propòsit dels sosoïts de Cullera, els quals exactament no havem pogut averiguar en què consisteixen, car les notícies són confuses i contradictòries.

Diu que els facciosos canonegen intensament pel Guadarrama i l'Escorial; que pel Jarama ataquen els enemics per tres punts: la Maranyosa, San Martín de la Vega i Cienpozuolos. Per contra, els lleials avancen cap a Montoro i Villa del Río. Dos bimotors nostres bombardegen per Màlaga els creuers *Canarias* i *Baleares*, sens resultat, segons el part oficial.

La Comissaria d'Ordre Públic de Madrit s'incauta de l'emissora del POUM i del seu periòdic *El combatiente rojo*. La delegació del CLUEA [Consell Llevantí Unificat de l'Exportació Agrícola] a Londres protesta de les paraules del ministre d'agricultura [Vicente] Uribe, del PC, en el seu discurs, que s'ha fet famós com un model d'inconsciència sectària. Ab les dites paraules ha vingut a

---

¹⁰⁶ J. A. Primo de Rivera fou afusellat el 20 de novembre de 1936, tot i que des de diversos àmbits polítics s'intentà silenciar la seua mort.

donar la raó al general Franco, qui ha prohibit i declarat il·legal la compra de fruta als rojos perquè la roben als propietaris.

La Comarcal de Torrent protesta de les manifestacions del ministre de comerç, Joan López, de la CNT-FAI, qui ha dit que han tirat podrits uns quants quintars de bacallà podrit, mentres ne manca al mercat; però no heu desmenten.¹⁰⁷

—c—

Carme Doménec, qui ve de Carlet, diu que ad Alzira s'han produït així mateix sossoïts com els de Cullera i que hi han cinc-cents morts. La força pública no pot entrar en la població.

Com creixen i deformen les notícies!

—d—

Mon cunyat [Joan Josep] J. J. Senent ens diu que anit va oure el general [Gonzalo] Queipo de Llano qui va dir [que] estaven les seues tropes a dos quilòmetres de Vélez-Màlaga, i que si no hi havien arribat era perquè els rojos havien trencat un pont, però que hui prendran la dita població. Així mateix que estan en el puerto del León, a mil metres d'altitud, dominant la costa.

—e—

Lluís [Zalbidea] diu que el *Campeador* ha portat gasolina per a uns 25 dies; que els facciosos han concentrat l'esquadra a Màlaga. També diu que el seu company de la CAMPSA, Montero, ha estat a Madrit per la família seua que és de Fuencarral. Li han deixat endur dos germanets menuts, però ells no han volgut vindre-se'n, i espera que vinguen els facciosos per a eixir ja de cura. Hi ha molta gent que es corre cap a les línies faccioses dissimuladament ab l'esperança d'estar prompte «copada».

El secretari de l'embaixada de Bèlgica, qui fou assassinat pels «incontrolables», ha estat exhumat a presència d'una comissió belgicana, vinguda exproffessament per a tal ministeri, estant tret de baix de 20 cadavres d'altres tantes víctimes.

Li ha contat així mateix que hi han persones a les que ordenen que es recluiquen en casa i que per la nit cerquen cridant-los des del carrer i que en guaitar als balcons els maten a trets. També diu que han hagut manifestacions que anaven cantant pel carrer:

— «Uno, dos, tres i cuatro / son mejores los de Franco».

---

¹⁰⁷ Es refereix a Juan López Sánchez (Bullas, 1900 - Madrid, 1972). Sindicalista, de la CNT, va ser ministre de Comerç en el govern de Largo Caballero des del 4 de novembre de 1936 fins al 17 de maig de 1937.

—f—

Joan Nicolau, mon cunyat,¹⁰⁸ ens ha contat que han tingut aloixat ad Alacant a Primitivo, el fill de Gràcia, germà de llet de Carmencín, qui ab sa muller va anar per passar uns dies de la lluna de mel.

Aquesta xica, qui estava a Toledo ab sons pares, conta horrors dels lleials i entre les coses que més li impressionaren relata una correguda que feren a la plaça dels toros de Toledo emprant per bous trenta moros als qui picaren, banderillejaren, etca., com si foren braus.

També ha contat que un dia l'aviació lleial, equivocadament, va bombardejar les trinxeres governamentals matant tres milicians; però es feu córrer la veu que havia estat l'aviació facciosa i anaren a la presó i tragueren 300 detinguts de dretes als qui assassinaren.

—g—

La ràdio tinerfenya conferma les notícies dels avançaments facciosos cap a Màlaga i per Madrit. També diu que a Terol els rojos amenaçaven les comunicacions de la dita capital ab Saragossa, preparant grans concentracions per a atacar; però els facciosos prepararen una contra-ofensiva, especialment d'aviació, atacant una concentració dels rojos de més de 5.000, tirant-los vàries tones de bombes i perseguint-los ab vols rasants, ametrallant-los i produint-los gran nombre de baixes visibles.

Dilluns, a 8 de febrer de 1937

—a—

Diuen que els qui s'han rebelat a Cullera s'han apoderat dels canons de costa; que si hi hauran setanta morts i que els guardes d'assalt no han entrat en la població. Li demanaren parer a [Ángel] Galarza qui els ha ordenat s'estiguen a l'espectativa.

—c—

Cercant pergamins, el drapaire del carrer de Valeriola me diu una vegà més que ja no en porten:

— Eso en la basura es donde encontrará.

—d—

Vaig a casa de Josep Garcia Suay a cobrar-li una lletra de 134 pessetes. Ix una filla endolada i me diu que son pare és mort i que no pot pagar-la. Se li han incautat de tot i ha quedat ab una germana malalta.

---

¹⁰⁸ Es tracta de Joan Nicolau Balaguer, germà de la primera dona de Nicolau Primitiu Gómez, Asunción Nicolau, i casat amb Carmen Senent Ibáñez, germana de María Antonia, dona de Nicolau Primitiu.

El pare es comprén que no ha pogut resistir tants colps. Vaig estar a cobrar-li la lletra el sis de novembre i el vaig veure molt acovardat. Procurí animar-lo.

Va morir el vint d'aquell mes.¹⁰⁹

—e—

S'acaba la cervesa. Encara n'hi ha en el Vodka —bar elegant i aristocràtic que fou per a «pollos pera» i «niñas bien», i que és ara per a la nova classe dominant— i en altres establiments.

—f—

Baldomer [Vendrell], qui és a Fortaleny, ens porta nous dats dels succeïts de Cullera. Ha ogut dir que els de la UGT anaren a detindre Macoc (Salvador Cardona, dit aixís, segurament) i mataren la filla i feriren un fill, pertanyents tots a la CNT; pareix que els de la CNT feriren a u de IR, i els altres a u d'aquells. Els del FP (no CNT), s'armaren i es feren forts a l'ajuntament i la CNT-FAI ab bombes de mà es va apoderar.

Tot ço continua confús.

Me diu Baldomer que el nostre oncle Emili [Gómez Granería], germà de mon pare i sa mare, està cada dia més desmillorat i especialment des que li han ficat a casa refugiats —una mare i dues filles—, qui sembla es complauen en retraure-li de tan en tan:

— Ya sabemos que ha sido usted concejal i alcalde de la Dictadura.

—g—

De manera que un home qui segons son lleial sabre i entendre governa la cosa pública, la saneja, la millora i deixa superàvit, roman a mercé d'uns partits polítics i el llurs sectaris que no es commouen davant d'una administració escrupolosa de la cosa pública, ans per diferències ideològiques polítiques eternament secundàries.

Aquests casos són bastant nombrosos per a tornar-los vulgars i fer que els hòmens de bona voluntat que en ells mediten senten nàusies davant del proceder dels comerciants de la consciència pública, falsos profetes qui desvien els pobles dels llurs camins naturals de progrés.

—h—

Així mateix, me diu Baldomer [Vendrell] que durant uns dies ha hagut a Sueca gran expectació, car hi ha hagut concentració aparatosa de guardes d'assalt —dien si més de tres mil— i la CNT, creguent que era per ells, ha protestat; però sembla que els han dit que les precaucions eren degudes a que s'hostatjava per les nits un gran personatge.

Era l'Azaña?¹¹⁰ Ha estat una excusa?

---

¹⁰⁹ Vegeu el *Dietaris* 1936, dia 5 de novembre, p. 532, d.

—i—

Paquito Ruvira ve a casa —Gonçal Julian, 8, ja no està el rètol de B. Durruti— exprofessament, serien les 3 i mitja, per a dir-nos que acaba d'oure per ràdio que ha caigut Màlaga i que en totes bandes de la Espanya facciosa estan produint-se manifestacions de joia.

La cosa, encara que esperada, ens cau de sorpresa, car no creïem fora tan ràpida.

A poc ve ma filla Toni, també exprofessament, a donar-nos la mateixa notícia.

—j—

Ràdio Tenerife conferma la presa de Màlaga, sens a penes disparar. S'han entregat o fogit a la desbandada.

Hi han 40.000 presoners. Els rojos diu que n'han assassinat 45.000. Han detingut un vaixell que fogia ab dirigents.

La gent plorava i besava els salvadors.

—k—

Frente Rojo no diu ni una paraula de les operacions de Màlaga. Aquesta pèrdua és aclaparadora.

Dimarts, a 9 de febrer de 1937

—a—

Anit va confirmar per Ràdio Sevilla, Godellano —aixís diuen alguns al general [Gonzalo] Queipo de Llano—, la presa de Màlaga i que han pres Vélez-Màlaga. Digué que els dirigents fogiren de Màlaga i els milicians en veure's abandonats es desbandaren follament.

Hi romanen *pacos* que van estant caçats.¹¹¹ Pels carrers hi han cadavres de persones de dreta, edificis incendiats, especialment al carrer de [Marqués de] Larios.

La presa de Màlaga té gran importància nacional i internacional, estan base segura per a l'esquadra nacionalista que ja no tindrà que passar l'Estret de Gibraltar per a operar al Mediterrani.

Dia que es dirigeixen cap a Almeria.

---

¹¹⁰ Manuel Azaña Díaz (Alcalá de Henares, 1880 - Montauban, França, 1940). Doctor en dret per la Universitat Central de Madrid i polític. Durant la Segona República va ser diputat, ministre, president del Govern (1931-1933 i 1936) i finalment, President de la República (1936-1939).

¹¹¹ Hòmens que disparen d'amagat.

—b—

El drapaire Amat Camacho —millor dit, el fill ab qui m'entenc, ab el consentiment del pare, naturalment— me dona uns pergamins i un llibre manuscrit que resulta de capbreus.

—d—

El tren de Carcaixent a Dénia, diu Doménec [Gómez], que no ha pogut eixir per manca de carbó.

—e—

Lluís [Zalbidea] me diu que els facciosos han tallat la carretera de València i el convoi de la CAMPSA portant gasolina a Madrit no ha pogut eixir perxò.

—f—

Fragua [Social] publica un manifest del Sindicat únic d'oficis varis de la CNT de Cullera, protestant de les insídies que s'han sembrat per alguns periòdics a propòsit dels succeïts de Cullera, on es veu bé el divorç que existeix entre la CNT i la UGT, el de la UHP [Unió de Germans Proletaris], que cada volta sona menys. A penes sona hui, ja.

Frente Rojo es desfoga contra el POUM i publica l'adhesió de les Joventuds d'IR que es sumen al PC contra el mateix partit.

Dimecres, a 10 de febrer de 1937

—a—

M'alce matí per anar a Puçol al molí d'Amigó, per veure la instal·lació d'una mola farinera.

En la estació de Massarrojos me trobe molta gent obrera, ab el saquet del menjar i la boteta del vi. Van a Manises a treballar en la construcció de la pista del camp d'aviació.

Diuen que tindrà 40 metres d'amplària per 1.250 de llargària i que n'estan fent altres a la Foia de Lliria, al Mas de Poio i a la Cova, prop d'on les aigües potables.

—b—

A l'estació del Nord hi ha gran gentada. Sempre la hi ha hagut, però d'ençà de la reducció dels trens la hi ha molta més.

En ruta em revisen la documentació sens incident.

A Puçol me dirigeix a peu al molí, que és a l'eixida del poble cap a la mar. En passar pel Palau de l'Arquebisbe em pare a mirar els edificis i especialment la porta romànica. Sembla estar convertit en asil. Un ancià qui ix al brancal, i me veu contemplant, em diu:

— Molts estrangers venen a posta a vore-hu açò!

— Pa vore açò? —diu admirada una dona que passava i es para en veure'm mirar, incrèdula de que nengú perga el temps venint per veure una cosa de la qual tan repoc cas fan els indígenes.

—c—

Al molí acabe prompte, es tracta de col·locar una mola farinera de pedres que ja llevaren per fer una reforma i que ara volen col·locar de nou; però m'entere que el comitè de moliners ha demanat pressupost a tots els mestres de molins, els quals han anat passant per ací per a prendre nota i donar preus.

Nosaltres probablement no farem aquesta feina, car no sabem explotar la mà d'obra i «traure-li el suc» que cal per a ofrenar-lo a la competència; nosaltres ens defenem presentant al mercat novetats que permeten alguns augments de preus i anar variant, modificant i perfeccionant els nostres productes; puix que en coses que el públic considere d'igual valor no podem competir.

U dels arguments que la competència sol esgrimir contra nosaltres és dir que som més cars perquè paguem massa bé el personal. Jo crec que encara es devia pagar millor.

—d—

Per no esperar el tren fins les dotze del dia me'n vaig a peu per la carretera a la Pobra de Farnals. Cinquanta minuts me costa passejant, passejant.

En eixir de Puçol, als Hostalets, hi ha un blocu ple d'aspilleres, però sens milicians. També a l'eixida del camí del Puig n'hi ha altre igual a la paret d'Ara Crist.¹¹²

A la Pobra, la façana de l'església és de manises ab retaules de taulells. Aquests estan picats. Han degut fer un andàmit prou elevat per a picar-los o fer-ho a força de trets.

Pugen al trenvia unes quantes dones ab cistelles qui han vingut de compres, especialment de carn. Davant meu s'asseu una velleta preguntadora qui prompte em fa parlar, preguntant-me si és de veres que els militars han pres Màlaga:

— Heu dien en la carnisseria. Jo no hu antenc. Vosté què creu, que guanyaran els militars u el govern?

— Dona, no sé, no sé... —dic somrisent.

— Vosté pensa com jo —me diu somriguent-se picarescament.

Me pregunta d'on vinc. Averigua que sóc mestre de molins i no para d'indagar:

— Coneix a Rampete? Coneix...?

I aixís tot el camí. La velleta em sembla de Massamagrell; però viu a València ab una filla.

---

¹¹² Es refereix a la Cartoixa de l'Ara Christi, monestir cartoixà situat prop de la població del Puig de Santa Maria, a l'Horta Nord.

Aquesta dona diu *Malfassar* per Massalfassar, ço que em permet deduir que *Marroig* escrit també *Marroig* pot equiparar-se a Massarroig, d'on Massarrojos, ço que en esta manera concorda ab la tradició dels «massos dels rojos» o dels «massos rojos». Pense, emperò, que si tal fora el topònim haguera esdevingut Massorrojos, encara que, per similitud ab Massamagrell, Massamardà, etca., haguera assolit l'estat actual.

Hauria que pensar que Massamagrell derivaria de «mas del Magrell», Massamardà de «mas del Mardà», Massalfaçar de «mas de l'Alfaçar», Massanassa de «mas de la Nassa», Massaceli de «mas del Celi» (?), Massalavés de «mas del Alavés» (?) ...

La possibilitat d'açò la donen el gran nombre de «mas» incorporats a la toponímia dels que ja no existeix ni el record o acàs aquest, i dels que ara m'acudeixen «masdeuverge», «masdeuconill o massenconill», «mas de la foia», «mas del guano»... que són una prova.

Però no sabem de nengun «massa» del que hi hagen proves suficients que dega el topònim a un «mas»; les tradicions pareixen filles dels topònims i de l'esperit etimologista del poble, no els tòponims dels fets.

Crec que «massa» és del mateix ordre que «bena», un adverbí de quantitat referit a situació topogràfica: ben-a-munt, ben-a-baix, ben-a-prop, ben-a-dins...; massa-baix, massa-munt, massa-prop, massa-dins...

Hui encara podríem dir ben-al-riu, ben-a-séquia, ben-a-la-font o ben-a-font...; massa-a-riu, massa-a-font... massa-a-magrell (pel barranquet de Cona???), massa-a-nassa (pel barranc de Massanassa?), massa-al-avés (pel riu dels ulls?), massa-a-mardà (pel barranc de Carraixet?)...

Un altre adverbí toponímic «mon, mol, molt, munt» ajuda a confermar les meues suposicions: Moncofa (molt fons), Montiber (molt al riu), Molvedre (molt pedre, per la muntanya?)...

«Massa» és variant de «bassa» i, per tant, pot voldre indicar fons, terrenys fons a la vora de rius i llacunes.

En arribar a casa és encara un poc prompte per a dinar i agafe la màquina fotogràfica per a obtindre un crixés dels ponts de la Mar i Raal ab els casilicis buits, que m'ixqueren mal dies enrere.

Tirant la del Pont del Raal cap a dins València passen uns milicians i me diuen cridant que «está prohibido sacar fotografias»:

— Tengo licencia! —els dic cridant, i continue la tasca; però prudentment me'n vaig. A l'altra part estan la COP [Comissariat d'Ordre Públic] i el Temple,¹¹³ i Deu sap si alguna cosa amagada i a pesar de la llicència me poden prendre per espia.

---

¹¹³ En el Palau del Temple estava instal·lada la seu del Govern Civil.

—g—

Vaig per visitar Toni [Gómez] i Lluís [Zalbidea]. Me diuen que han tallat definitivament la carretera de València; que a Màlaga hi havien dos vaixells petrolers, el *Camprodón* i el *Ophir*, i que els dos han estat apresats pels facciosos així com dos vaixells de guerra i varis mercants.

Diu Lluís, així mateix, que estan sobre Guadix.

—h—

Doménec [Gómez] diu que el tren que venia de Madrit li ha costat dotze hores de vindre de Xàtiva a València, usant la llenya que tallaven pel camí. Açò en sembla una exageració facciosa.

Així mateix diu que el dèficit diari en carbó de les línies ferroviàries s'eleva a mil tones; que la ràdio de San Sebastian ha dit que facciosos es dirigeixen cap a València i que en alguns pobles d'Andalucia tenien els tatxats de dretistes i facciosos reclosos en llurs cases, i que per la nit els cridaven i en aguarar a les finestres els mataven a trets.

Açò és ço que va dir Montero de Madrit.

—i—

Carme Martínez, la núvia de Doménec, ens diu que ha arribat a sa casa un individu de Màlaga —qui deu ésser un personatge— ab la família, cercant habitació.

Va eixir de Màlaga la vespra de l'entrada dels militars i conta que els carrers i camins estaven sembrats de cadavres.

—j—

Per les parets hi han pegats nous cartells. Tots els dies n'apareixen en folla competència; aquests de hui són del PC dedicats contra el POUM; ja no són articles de periòdic, tan sols. El PC procurarà deshonorar els seus enemics per a matar-los moralment abans d'assassinar-los.

—k—

Dirigint-me cap a l'estació per anar a Massarrojos me trob ab l'amic Cantó, valencianiste, secretari de l'ajuntament de Meliana, al qui acostume dedicar-li els meus llibres.

El trob trist, ab eixa tristor especial que adopten les persones que s'esforcen per aparéixer serenes en aquest temps de fingiment, carnaval tràgic que estem vivint.

I li pregunte si estan tots bons i «complets», si no els havia passat res, i note que dubta i mira a totes bandes, com necessitant desfogar-se, airejar la llengua, descansar en el pit d'algun amic.

A Meliana no havia passat encara res sanguinari. La gent, més o menys molesta per incautacions i exaccions, semblava relativament tranquil·la, confiant

que el Comit  no es passaria. Encl  els capellans del poble hi seguien vivint.

Una nit, emperò, anaren uns auts de València ab fusellers i una seda de persones per a empresonar, i anaven tocant per les cases i carregant els hòmens com si foren bacons a portar a l'escorredor.

En arribar a sa casa tocaren aix  mateix. Ells anaven a gitar-se. Ell estava en pijama i creguent els portaven al Govern Civil els digué:

—  Puedo vestirme?

—  Bueno!,  v stase!

I es va vestir i pujaren al camí ell i el fill. El qui portava la seda, en veure'ls, digu :

—  Usted, no! Referint-se al pare.

Però un altre malcarat qui sembla també manava o manava més encara va retrucar:

—   ste también!  Todos!

Hi hagué un poc de discuss  entre els dos. El de la seda dia que ell no el portava en llista però finalment va guanyar l'altre m s carnisser.

Seguiren pel poble carregant infeliços. En eixir-se'n pararen davant de casa del Cantó, moment aprofitat pel de la seda per a fer-lo baixar i dir-li:

—   tase en casa i no salga!

I ad a   deu el poder-m'heu contar hui.

Qui eixia aquella nit de casa? El poble estava consternat, silent, aclaparat per una gran desgràcia. Es feren gestions, emperò. En el Govern Civil no sabien res, no estaven detinguts.

Aquella mateixa nit els mataren a tots. El seu fill i dos capellans aparegueren a poc tret del caminet dels Civils, m s enllà de Puçol:

— Com a gossos! Com a gossos!... —diu aquell pare conturbat ab veu fosca, romanent com a ensimismat.

— I eren forasters o de Meliana? —m'aventura a preguntar-li.

Cantó me llança una mirada indefinible, en el fons de la qual hom no sabria llegir.

— De tot hi havia! Hi ha molt que parlar! Els comit s es criden uns a atres pa tapar-se... però no els valdrà! —me diu ab rancúnia reconcentrada.

El carnisser principal del poble —es referix al botó del Comit , carnisser per bot — se'n va anar a Alacant, per por a represàlies —continua diguent-me.

Alguns de Meliana, també «de l'ajo» —es diu aixís als qui pertanyen a les organitzacions del FP—, anaren ad Alacant per visitar-lo. Aquell dia, a un punt que diuen «el Clot», i on sembla es fan les eixecucions, n'estaven assassinant i el botó de Meliana es brind  per matar-ne i s'alabava davant dels qui havien anat per visitar-lo d'haure'n assassinat dotze ell r nec.

El Cantó diu que el cinisme d'aquell home va espantar els seus companys visitants, qui en tornar-se'n a Meliana relataren el cas ab repugnància.

Aquell carnisser —no em diu el nom ni jo pretenc fer-li-lo dir; és, hui, quelcom delicat—, s'enrolà en la Columna Victòria, que va anar al front de Madrit i patí els desastres de Maqueda i Toledo. Ell torna sa i bo ab altres victimaris de la seua fusta.

—Deu els ha deixat per a que els matem nosatros! —xiuxiueja entre dents, mentres els ulls li purnegen un odi que no mai haguera cregut possible que niara en el pit d'un home culte i inofensiu com el meu amic Cantó.

Quina immensa responsabilitat davant la història la dels intel·lectualoides causants i còmplices d'aquests desbordaments de rius de sang i d'odi que ens ofeguen!

Polítics de partit qui negocien ab la felicitat, la tranquil·litat i el pervindre dels pobles per *snobisme*, per ambició, per inconsciència!

—l—

Fragua [Social]: el comissari general de guerra —[Ángel] Galarza, ministre a l'ensem, de la Governació—, comunica la presa de Màlaga, després d'haur-la callada alguns dies —callada oficialment, car tothom heu sabia—. Diu que tots devem prendre eixemple de l'heroisme de Madrit i anar tots units. «Por encima del partido: la guerra, por encima del sindicato: la guerra...» (que li hu conten al PC).

El Govern dona compte així mateix de la pèrdua i conta la falla de que la conquesta de Màlaga l'han realisada els vaixells de guerra alamanys i italians.

Fragua [Social] dedica un article, «Guerra de carteles», a tractar de la follia cartelària que fa que cartells que costen un dinerall siguen tapats als deu minuts de posats, quan encara no ha hagut temps d'acabar-los de fixar.

Llegint la *Soli [Solidaridad Obrera]* acaba hom per adquirir la sensació que la CNT-FAI es prepara contra el PC.

—m—

Ràdio Tenerife: els facciosos refusen atacs dels lleials per Madrit i Granada. Continuen netejant la província de Màlaga, havent pres varis pobles i molt de material, entre ell un tren blindat, deu milions de cartutxos, vaixells que hi havien al port...; els milicians i gent qui fogia de Màlaga per carretera, perseguida per l'aviació que els metrallava, passava per damunt de morts i ferits aixafant-los ab els camions; pels carrers de Màlaga trobaren molts assassinats, quasi nuets i bastants ab ferides de navaixa. Han tallat la carretera de Màlaga ad Almeria des de Vélez-Màlaga a Torre del Mar, detenint els fogitius.¹¹⁴

Per Madrit han tallat la carretera de València i han refusat un contraatac havent copat la columna ab oficials i caps. No s'ha escapat nengú.

---

¹¹⁴ La massacre de la carretera Màlaga-Almeria es va produir el 8 de febrer de 1937, en fugir milers de malaguenys de la ciutat davant l'entrada de les tropes franquistes. Popularment es coneix amb el nom de la *Desbandà*, i van morir entre 3000 i 5000 persones.

Una comissió catalana es prepara a tractar ab Franco les condicions d'un retiment. El *spiker* diu que debaes mallen que no els perdonaran:

— Perderán hasta el acento catalán.

Aquestes facècies del pitjor gust castellaniste són quelcom desagradable i si respon a un sentir general dels franquistes estem aviats els nacionalistes confederals.

Crec que durant molt de temps no anem a tindre més llibertat que la migrada per a parlar de l'ausell i l'airet de la matinada.

Dijous, a 11 de febrer de 1937

—a—

A la meua dona, qui pateix quelcom del fetge i devia estar a règim, li ha hagut de fer el metge una recepta per a que li venguen carn a la carnisseria. També per recepta solen despatxar el sucre i la llet condensada, quan n'hi ha.

—b—

Passe pel femer públic on Manolo Martí me dona uns pergamins i llibres de la procura del col·legi de St. Tomàs.

—c—

Víctor [Bueso] me diu que corre insistentment per València el rumor que les tropes governamentals, auxiliades per les esquadres anglesa i francesa, han reconquerit Màlaga.

Aquesta «trola» deu haure's deixat córrer per a contrarrestar el mal gust de boca que ha deixat al poble del FP la notícia de la caiguda de Màlaga, la bella.

—d—

A Massarrojos me diu el Manyo que ha ogut una cosa semblant i que ha parlat ab l'embaixador de Mèxic, qui vol hostatjar-se en algun xalet de Massarrojos. Està enamorat d'açò i per a çò que li ha de costar l'aloixament...! L'embaixador —qui està fent el gran negoci ab els refugiats a l'embaixada, cobrant-los un ull del rostre pels passaports. És qüestió de milions, diuen males llengües—, li ha dit que Anglaterra no pot consentir l'establiment dels alamanys a Màlaga, car el Penyó de Gibraltar està buit per dins. Perçò les esquadres anglesa i francesa han fet desaloixar Màlaga. El Manyo, ab una bonhomia digna de millor sort, me diu referint-se a Gibraltar i al poder de l'artilleria alamanya:

— Ja veus, en quatre trompaes desapareixeria el Penyó.

L'embaixador, a qui no crec bastant estúpid per a creure's ço de l'evacuació, ni l'establiment d'Alamania a Màlaga ni menys ço de la voladura de Gibraltar a canonades des de Màlaga, em sembla un brètol desaprensiu.

Quan el vaig veure al Mas de Noguera —baixet, gros, rostre groller, vulgar ab traços hindús— em va semblar poc simpàtic. Diuen que va per a president de la República Mexicana.

Un altre país desgraciat sumit en lluites extremistes per les ambicions polítiques.

—e—

La societat no existiria sens l'individu. Encara continuant estant una suma d'individus.

L'individu hu és tot, la societat no és més que la matèria sobre la que opera l'individu.

Àdhuc l'individu que predica i propugna la igualtat dels hòmens, la supremacia de la societat sobre la individualitat, l'anul·lació de l'individu davant la societat, treballa perquè les seues idees individuals dominen la societat humana, perquè la seua personalitat s'enlaire sobre els demés.

La grei no progressa, és l'individu qui s'eleva a pastor qui dirigeix el ramat. Aquest progressa o retrocedeix ço que el ramader li fa avançar o tornar enrere.

Perxò la multitud és estàtica, el revolucionari és l'individu inadaptat a l'estatisme on es troba ofegat. L'estatisme és la consuetud i àdhuc la llei. El revolucionari és un home que se situa enfora de la llei i de la consuetud i és igualment indesitjable per al poble i per a l'estat.

El revolucionari no sap construir, sap enderrocar i tots els revolucionaris derivats de la revolució, qui per força tenen que construir, heu fan precipitadament i sobre runes i les llurs edificacions resulten febles i inestables.

—f—

Radi tinerfeny diu que la misèria en què han trobat Màlaga és espantosa i que estan normalisant-la ràpidament. El botí agafat als rojos és elevadíssim i que la mitat dels canons presos són russos.

L'aviació facciosa ha afonat un vaixell lleial al port d'Almeria.

—g—

S'està organisant una manifestació per al dimenge per a demanar al Govern que hi haja comanament únic en l'eixèrcit, movilizació general i altres coses.

Doménec [Gómez] diu que es murmura que ab motiu d'aquesta manifestació hi haurà soroll el dimenge.

També diu que no han eixit els trens de passatgers per destinar el carbó al transport de guerra i avituallament.

Així mateix li han dit que la CNT-FAI vol que es forme un comité nacional compostat per sis d'ells, quatre de la UGT, u del PC i u del IR.

—h—

Víctor [Bueso] diu que canviaren tots els projectes de refugis, car estaven fets per a plaques de cement armades de ferre; però com el ferre escassejava, canviaren les plaques per bòvedes, per a emprar més ciment que ferre; ara, emperò, resulta que ciment escasseja així mateix.

—i—

Els diaris, en veure la caiguda de Màlaga, demanen sens excepció unitat de comanament; socialistes i comunistes propugnen pel servei obligatori i la formació d'un eixèrcit nacional, clamant concòrdia i unió entre els antifeixistes; el PC emperò, continua els seus embats contra el POUM, sens deixar d'agranar cap a dins sa casa; aixís l'Ajuntament, convertit en «Consejo municipal», s'ha constituït ab sis de la CNT, sis de la UGT, 3 de IR, 3 del PC, 3 de la FAI, dos del partit Sindicaliste, 2 d'EV [Esquerra Valenciana], dos del PVE [Partit Valencianista d'Esquerra] i dos del POUM i del PC. Han promogut gran debat contra el POUM que no ha convençut els demés, renunciant als llocs i retirant-se del consistori sens que perxò hagen tremolat les esferes.

Fragua [Social] publica un remittit del POUM protestant de la campanya insidiosa que en contra d'ell fa el PC i li adverteix a la CNT que si conseqüeixen els comunistes anular el POUM es girarà després en contra d'ella.

Per fi esta nit ix *Nosotros*.¹¹⁵

Divendres, a 12 de febrer de 1937

—a—

Anit el radi facciós va dir que havien pres Motril i continuen netejant la província de Màlaga per a continuar cap a Almeria i que pel front de Madrit havien passat el Jarama.

—b—

Quan vaig al taller me diuen que aquesta nit passada han bombardejat per Alboraià. Un mestre d'aixa, qui treballa davant del taller i és alboraií, m'ensenya un troç de metralla arreplegat aquí. Diu que han incendiat una casa i han hagut altres estralls.

—c—

[Carlos] Gargallo, el delineant, m'ha dit que aquesta nit passada ha ogut vint-i-cinc canonades però que no sabia a què atribuir.

---

¹¹⁵ Efectivament, l'11 de febrer del 1937 aparegué *Nosotros*. *Portavoz de la Federación Anarquista Ibérica*, com a òrgan de la Federació Regional dels Grups Anarquistes de Llevant, que es mantingué fins al 25 de març de 1939.

Batistet Garcia m'ha contat una entrevista haguda entre una comissió de forners i el ministre d'agricultura, [Vicente] Uribe, del PC, relatat ad ell per u dels forners comissionats.

Anaren a reclamar-li remei contra la carestia del pa. Els forners van cansant-se d'ésser caps de turc i de que el poble els prenga ad ells com a culpables de la situació. Els ministres, com a bons polítics, en el sentit pijoratiu de la paraula, s'espolsen les puces en el primer que poden.

Es comprén que la conversació fou un poc acalorada i l'Uribe, qui portava un anell al dit ab un brillant, el lluïa, tal vegada sens adonar-se'n, davant dels proletaris qui per ad aquestes visites no solen —no solien quant menys— posar-se els millors trages. I el Ministre parlava de sacrificis i soltava tòpics...

— Yo no puedo llevar un anillo como esos —li diu u.

El Ministre procurava dominar aquella insubordinació i es posava quelcom enfurit.

— Más respeto tendría yo con vosotros si fueseis ministros...

— No te pongas así de trágico, camarada! —li va dir un altre.

La reunió posada en aquesta tesitura va acabar poc cordialment.

Tots aquests revolucionaris de l'oposició voldrien que en arribar ells al poder, les masses que indisciplinaren es convertiren per art d'encantament en moltons inofensius que els deixaren desenvolupar-se.

—d—

[Vicent] Riera, el modeliste, me diu que anaren a Múrcia 500 hòmens de la Columna Temple i Rebeldia, que organisa a Burjaçot l'Ordaç.¹¹⁶

Ara diu que han tornat els tals expedicionaris diguent que anaren a Múrcia sots la promesa que aquí els armarien; que en arribar passaven dies sens que els donaren l'armament. Tenien, rònegament, quaranta fusells i que un dia els ordenaren anar al front sens armes diguent que al front ja els les donarien.

Els de la columna considerant que els volien fer una venda optaren per tornar-se'n.

—e—

A ma muller: 25,00

Papereria: 9,00

Taló 166.292 del BPPP: 500,00

—f—

Venínt de Massarrojos en el tren m'ha dit el Flare, germà del Manyo, que aquesta nit passada han arribat al port de València varis vaixells ab voluntaris internacionals molt ben equipats i armats. Ell diu que ha ajudat a descarregar equipatges.

Té traça d'ésser no massa veritat.

---

¹¹⁶ Es refereix a Ernesto Ordaz Juan (València, 1896-Burjassot, 1938), qui va organitzar la columna anarquista que isqué de Burjassot cap al front de Terol entre 1936 i 1938.

Víctor [Bueso] me diu que un milicià d'Alboraia li ha contat que en oure que les bombes caïen al poble agafà els xiquets i se'n va anar cap a la mar i es va asseure darrere un paller ab la família. Aquí es creïa més segur i sentia xiular les píndoles per dalt.

Quant tot es va calmar se'n tornà al poble.

Li dia aquest que el bombardeig deuria dirigir-se contra l'antiga fàbrica de vagon i trenvies de Lladró, d'Almàcera, hui convertida en fàbrica de municions.

A València tocaren les sirenes, els serens no pararen de sonar els xiulets i tocar portes i després començaren a disparar trets.

De tots els pisos devallaren al seu, com de consuetud.

Fragua [Social] dona la notícia del bombardeig de la costa per un vaixell facciós, sens dir el lloc.

Nosotros, en el primer número, demana que un comité compost per la CNT- UGT investigue les causes de la caiguda fulminant de Màlaga. Escriu contra la profusió i pedanteria dels cartells de propaganda política i antifeixista i contra els polítics.

En el segon nombre diu que el bombardeig fou contra Alboraia, on afonà dos cases, i contra Almàcera, i diu que l'objectiu era Molvedre (¡!). Escriu contra el PC, irònicament, defensant el POUM.

En arribar a Massarrojos ens diuen que el Comité va arreplegant les ràdios.

La del meu cunyat Roig no l'arrepleguen, no saben si perquè han fet circular que està desarranjada.¹¹⁷

Este matí diu que s'han amotinat les dones perquè a la carnisseria no els repartien certa quantitat de fetge que hi havia i segurament el Comité reservava per al Mas de Noguera. Diu que cridaven:

— ¡Uno, dos i tres, no queremos Comité!

Una de les protestantes era la Curra; qui és «de l'ajo».

Crec que el Comité de Massarrojos és u dels que millor s'han comportat en aquestes difícils circumstàncies i, si han passat coses desagradables, més bé deuen atribuir-se a inexperiència i inconsciència que a intenció maliciosa.

---

¹¹⁷ Es tracta de Joan Valentí Senent Ibáñez (València, 1888-1965). Creador de la primera gestoria i autoescola establida a València, i conegut amb el sobrenom del Roig.

Dissabte, a 13 de febrer de 1937

—a—

Anit va dir el radi facciós que havia estat presa Arganda i que estaven ja a sols quaranta quilòmetres d'Almeria.

—b—

Quinzena del taller: 400,00 pessetes

A ma muller: 10,00   “

Un metre d'acer: 4,50   “

Per viatges: 7,00   “

—c—

La carn va a dotze pessetes el quilo, quan n'hi ha. Café ja no n'hi ha a nengun preu; el bicarbonat s'acaba i els específics així mateix. El cotó-en-pèl més barat va a 14 pessetes el quilo.

—d—

Lluís [Zalbidea] me diu que hi romanen quatre milions de gasolina i que el convoi ab essència que anava a Madrit no va poder entrar-hi.

—e—

Pels diaris sembla veure's que la caiguda de Màlaga ha servit per a estretir la unió entre els antifeixistes i causa de l'enfervoriment en total del FP de l'establiment del servei militar obligatori, etca. Tot ço em sembla més aparent que real. Cadascú dels components del FP no pot oblidar que la llur missió específica no és fer-li el brou gros al contrari —circumstancialment amic—, ans agranar cap a casa, i hi ha una tendència irresistible en cadascú a minar-li el terreny a l'altre. El mestre en aquests treballs soterranis, de política de trinxera i mina, és el PC, el qual ha venut en terra plana a tots aquells politicastes vells qui semblaven ésser brétols i han resultat uns atracadors del poder, de baixa estofa. Els comunistes, entre tots els quals a penes es podria arregar prou pèl de barba per a un raspall de dents, els han deixat reduïts a turiferaris.

L'aviació lleial ha bolcat a Arganda set avions facciosos. Açò és per consolació, sens dubte, de la pèrdua de la dita població.

—f—

La Direcció General de Policia per a esquivar els abusos que fan les gents «incontrolades» —saquejant les cases de suposats facciosos, enduguent-se com a proves diners, alaixes, algun pernilet i altres coses tan substancioses i contràries al «règimen» com aquestes—, ha prohibit tot registre que no siga degudament autorisat per ella..., i el «incontrolats» seguiran fent tant de cas com dels anatemes del papa.

Així mateix els és prohibit i censurat que en els bombardejos es dediquen els milicians i serens —ben poc serens— a tirar trets contra balcons, llums, etc., posant en perill la vida ciutadana, car molta gent que va cap als refugis i porta un farolet per a guiar-se en la foscor es veu perseguida a trets.

Lo més desagradable del cas és que aquesta gent que hom no sap si classificar entre els covards, inconscients o criminals, després que converteixen els carrers en dia de glòria, diuen que són els facciosos els qui tiren els trets, i si algú s'ha deixat algun balcó obert i encenen llum, o aguaita al balcó i de dins, sens pensar l'encenen, diuen que fan senyals als facciosos.

Total que hom no sap què fer. Si va als refugis a fosques té perill de trencar-se el cap contra un farol com li va passar a u, que sapiam; si encén llum per hi veure's, el prenen per facciós; si roman a casa, els veïns el tatxen de facciós que hi roman per a fer senyals...

—g—

No ens mancava més que la invasió de gent fogida de Màlaga, el qual refluxe ens ha arribat. U dels milicians «galgos» —aixís diuen als qui corren tan rebé— ha dit que abans d'eixir de Màlaga afonaren l'Àrtabro per a que no s'aprofitaren els facciosos d'ell.¹¹⁸

Fi desastrós d'un vaixell dedicat a la ciència i sacrificat i sacrificat en ares de la baixa passió política del fatídic FP, part monstruós de la Komintern!

—h—

Diuen que els trens de Barcelona no van per manca de carbó. Totes les línies han disminuït els llurs trens per ço mateix.

—i—

Doménec [Gómez] diu que en el quarter circulava la notícia d'haure caigut Adra; no obstant el radi tinerfeny no heu conferma i diu, emperò, que s'ataca en varis fronts, especialment al nord, on han contraatacat els facciosos prenint-nos als lleials quatre tancs, dèhuit carros d'assalt, canons del 10,5 i causant-nos gran nombre de baixes portant sotarrats més de 1.600 morts.

Així mateix, pel sud, els facciosos refusen els lleials i els prenen material alamon.

Dimenge, a 14 de febrer de 1937

—a—

Amaneix un dia esplèndit de sol primaveral, molt a propòsit per a que es llueixca la manifestació que han preparat comunistes i socialistes alafí de

---

¹¹⁸ Efectivament, la mateixa tripulació intentà afonar el vaixell el 7 de febrer, però dies després, el dia 16, va ser refloatat per les tropes franquistes.

compensar el mal efecte causat per la caiguda de Màlaga, i veure si li donen unes injeccions al cadavre del FP, veritable part de les muntanyes evacuat pel PC.

Cenetistes i faïstes no semblen estar molt d'acord ab aquestes tramoies marxistes que tendeixen cada volta més a convertir el Govern en camareta i a Largo Caballero en dictador; però són arrastrats i cada dia més demostren que són uns gegants —u sol, més bé anarco-sindicaliste— ab peus de fang mal cuit.

Però els marxistes eixiran en les llurs i s'enduran els cenetistes de bona fe i acabarien ab els faïstes, ab els poumistes i àdhuc ab els socialistes, sinó doblegaven el cap —no cal dir què farien ab els republicans—, sinó els haguera eixit eixe floronc que es diu «govern de Burgos».

Dona ganes, hui, de gojar del camp, sots la figuera de l'hortet, a l'ombra que garbella entre el brancatge l'esplèndit sol sens núvols, escric i lligc a estones.

Tres avions formats en triangles passen de temps en temps per damunt de l'hort en servei de vigilància per a que els criminals facciosos, sabedors de la manifestació, no vinguen a assassinar dones i xiquets.

Una de les voltes u dels avions produeix un soroll especial desagradable. La fadrina de ma cunyà Rosari [Senent], qui està fent els llits dels xicons, aguaita a la finestra i crida:

— Senyor Primitiu (sic), qué ruido más extraño hace ese eroplano!

— Se ve que quema mal y le falla algun pistón. Se irá a Manises a arreglarlo.

No havia passat mig hora quan m'arriben notícies que un avió ha caigut prop del poble. Massarrojos es posa en commoció i la gent es dirigeix cap a l'estació. Doménec i els cosins, qui estaven jugant a pilota puntapeuada (*foot ball*) al xalet, han vist caure «en barrena» l'avió aquell que carburava mal.

Ha caigut per les barraques de Benifaraig. Me decideixc anar camí Fondo avall, per on hi ha una romeria de gent que va i ve.

Entre els qui tornen venen unes dones de Massarrojos comentant en veu alta; una d'elles, la dona del Flare —seca, roja, verinosa— diu, com dirigint-se a mi:

— Si al menos hagueren segut dels atres en tindrien tres menos!

Uns diuen que són tres, altres que dos els qui anaven en l'avió. El Gallo, qui torna, ha presenciat la catàstrofe ab espant. L'avió caigué a cinquanta metres d'ell. Està completament desfet i el pilot —rònc passatger— convertit en una massa informe. Ell, piadosament, en les seues mans ha transportat el cervell de l'aviador —estampat contra un marge a vint-i-cinc metres de l'aparell—, junt als rests d'aquest.

No passe avant. En un grupet que torna, on ve Pilar Gómez [Ibáñez],¹¹⁹ la dona d'Agustí Perez de Lúcia, desfàs el camí.

Pilar me conta que volen incautar-se de l'apotecaria que té a Moncada. És l'apotecari del Mercat qui fa força per a que li tanquen l'establiment. Diu que és

---

¹¹⁹ Era cosina de la dona de Nicolau Primitiu Gómez, Antonia Senent Ibáñez.

una farmàcia facciosa. Ja anaren a incautar-se d'ella anit a deshores i ella logrà que hu aguardaren per a hui de dia, i anà a parlar ab l'alcalde per a amparar-se d'ell, diguent-li que no tenia més recursos que l'apotecaria. Què faria dels seus xiquets? L'alcalde li va prometre donar-li carta d'alimentació i que hui no anirien tampoc a incautar-se.

D'Agostí me diu que continua pres i prometent-li que eixirà d'un dia a un altre. Me diu que a St. Miquel dels Reis, on està, han ingressat, uns tres-cents presos vinguts de Madrit, la major part militars i guàrdia civil; han vingut ferits, malalts i famolencs ab la boca plena de plagues per la mala alimentació. Agostí ajuda a curar-los.

Carolina Gómez, germana de Pilar, és casada ab un carnisser i diu que a penes tenen feina. Com es reparteixen els guanys diu que aquesta setmana han tocat els carnisseros a 0,70 pts de jornal, i el qui no tinga reserves o qui l'auxilie ja té per a comprar-se una cordeta i penjar-se.

Els acompanye a casa on estic una estona.

Benet Merino, el padastre, ha estat detingut aquesta setmana passada, sens altres conseqüències que la molèstia, valga la seua serenitat i energia, segons me diu i crec.

Li registraren la casa infructuosament i després el portaren detingut a la Direcció General de Policia, motiu d'una denúncia que ell suposa parteix de Massarrojos, encara que estava firmada per u de Godella.

Ell confessà que havia pertanyut a la DRV. —Derecha Regional Valenciana— ab caràcter republicà.¹²⁰

— ¿Usted sabe que [Luis] Lúcia fue jefe de los requetés? —li preguntà el policia que l'interrogava.¹²¹

— En ese tiempo era yo secretario de la Juventud Revolucionaria de Valencia y sufrí prisiones.

— ¿Y como se explica que haya hecho usted ese cambio?

— Porque creí en las promesas de Lúcia. Yo no he dejado de ser republicano, he acatado el régimen, me he puesto a su servicio incondicionalmente y he hecho mucho más que muchos que se dan pisto de revolucionarios, y si quiere usted antes de dos horas tiene usted aquí avales de todos los partidos y sindicales y del mismo Largo Caballero...

I està mig hora contant-me les bravates que va dir per a bocabadar el policia.

---

¹²⁰ Partit conservador fundat a València el 1930, que aglutinà el sector regionalista de la burgesia valenciana. Entre els seus dirigents cal citar a Lluís Lucia, Ignasi Villalonga o Josep Duato. En les eleccions de 1933 es van presentar coaligats amb la Confederació Espanyola de Dretes Autònomes (CEDA), encapçalada per José M. Gil-Robles.

¹²¹ Lluís Lúcia i Lúcia (les Coves de Vinromà, 1888 - València, 1943). Polític, advocat i escriptor. Fundador de la Dreta Regional Valenciana i ministre d'Obres Públiques i Comunicacions el 1935. Quan va esclatar la guerra es va mantenir fidel a la República, la qual cosa provocà que posteriorment el règim franquista el condemnara a mort, tot i que la pena fou commutada pel desterrament a les Illes Balears.

Ell creu que la denúncia fou per a veure d'incautar-se de la casa de Massarrojos.

—b—

Primi [Gómez] ve de la manifestació. Se l'ha deixà a les dues de la vesprà i diu que suposa no s'acabarà fins les quatre, quant menys.

Ha estat una cosa grandiosa, de personal i pancartes. Ell ha anat ab la FETE i creu que una gran majoria han anat obligats pels sindicats i partits per por d'ésser tatxats de facciosos.

Ha estat organitzada pels partits Comunista i Socialista.

—c—

El motiu d'arreglar el Comité els radis del poble diuen ha estat perquè ha sabut [que] en una casa oïen el radi facciós de Sevilla i, per no denunciar-los i ficar-los presos, ha optat per recollir-los tots.

—d—

Rosalea Senent, ma cunyada, me diu ha ogut per un radi facciós un relat esgarriant. En una d'eixes presons clandestines, el qual nom no recorda, ni el lloc, tenien pres un d'eixos terribles burgesos, que impedeixen que el món siga un paradís, a pa i aigua ja varis dies. U n'arribà en que u dels milicians que el guardaven li va preguntar:

— ¿Te gustaría comer carne asada?

— ¡Ya lo creo! —li va respondre l'altre famolenc.

I li portaven la carn torrà que el pres, com és suposar, fruiria menjant-se-la.

— ¿Qué, estaba buena la carne? —li varen preguntar els carcellers.

— Pues es de tu hijo —li digueren els criminals a continuació.

U es resisteix a creure hi haja entre els hòmens feres de tal calanya.

—e—

Els diaris parlen de la manifestació a realisar hui —ja està realitzada—, per a demanar «todo el poder para el Gobierno». No veig diferència ab allò tan criticat als de la CEDA «todo el poder para el jefe».

Fragua [Social] es desfoga contra la formació de les cues de pa. Hi ha qui està déhuit hores a la cua. Diu que hi ha prou forment per a evitar-les.

Els ministres que anaren a Almeria per a donar-se compte del desastre de Màlaga han tornat contant horrors dels refugiats i de la fam per la carestia causada a la concentració de tanta gent fugida, i el Govern ha acordat destinar tot el pa que es fabrique durant dos o tres dies per a enviar-lo íntegrament a Almeria. Ab aquest motiu, l'alcalde de València ha publicat un bàndol cridant a la consideració dels valencians per a fer el sacrifici de romandre dos dies sens pa per a destinar-ho a la susdita població.

Hom roman bocabadat de la saviesa d'aquests polítics qui obliguen a evacuar les poblacions, acumulen gent a la reraguarda, careixen d'aliments i pretenen deixar sens pa 48 hores una població de prop d'un milió d'ànimes o més en què s'ha convertit València, per a entretenir la fam fomentada per la mateixa saviesa llurs.

Serà possible complir açò? Ministeris, milícies, buròcrates, etca., es conformaran? No s'abocarà la gent davant la notícia a acaparar pa per ad aquests dos dies d'amenaça? Els mateixos governants són els primers alarmistes.

L'aviació lleial bolca tres aparells facciosos a Madrit. El Consell de Defensa de Bilbao es creu obligat a desmuntar la notícia, que ha corregut, que una comissió nacionalista basca haja anat a Salamanca per tractar d'una rendició separada.

El Consell Provincial de València crea l'Institut d'Estudis Valencians dividit en quatre seccions:¹²² Història i Arqueologia, a la qual s'agrega el Servei d'Investigacions Prehistòriques; Filologia, Ciències i Estudis Econòmics, a la qual s'agrega el Centre d'Estudis Econòmics Valencians. Del Centre de Cultura Valenciana, ni paraula.¹²³

Fragua [Social] no vol publicar-ho en valencià.

—f—

Ràdio tinerfenya confirma la presa de Motril, no la d'Adra, emperò.

—g—

[Julio] Álvarez del Vayo, el nostre ministre d'Estat, ha pronunciat un discurs a propòsit de la caiguda de Màlaga i una de les coses dites és contant la tragèdia de quaranta mil hòmens, dones i xiquets recorreguent a peu 220 quilòmetres de Màlaga ad Almeria, fogint dels facciosos i ametrallats per aquests.

Per a consolar-nos diu: «Yo creo en la victoria...». Sens dubte heu dedueix de l'avanç..., cap a enrer, de l'eixèrcit governamental.

—h—

Serien les deu s'ouen com portades fortes. No, són canonades. La casa es commou. Tots es posen en moviment. Els cristalls vibren. La meua dona plora pensant en les xiques Toni [Gómez] i Xari [Gómez].

Són les deu de la nit. Vaig a l'hortet. Es veuen cap a la mar, bastant fons, tres o quatre punts d'on naixen flamerades. Uns reflectors allumenen l'horisó.

---

¹²² Per iniciativa de la Conselleria de Cultura del Consell Provincial de València, presidida per Francesc Bosch i Morata, l'IEV va ser creat el 9 de febrer de 1937. El president era Josep Puche i Álvarez, rector de la Universitat de València, i Carles Salvador i Gimeno el secretari general.

¹²³ Nicolau Primitiu Gómez es lamenta de la nul·la consideració envers el CCV, entitat de la qual era membre directiu, que va ser creat el 1915 amb unes funcions, i fins i tot organigrama, semblants al del nou institut.

Per damunt de mi em sembla passen bales xiulant i abaixe el cap instintivament.

Puge al terrat del Roig. Aquí s'han reunit els xicons i altres. Sembla que n'hi ha u de vaixell per la frontera del port, altre per davant de nosaltres, altre pel Puig i encara un altre per Molvedre.

Sirenes que sonen, els canons de costa que contesten i, de sobte, silenci. Les sirenes callen.

Devallem del terrat. La funció ha durat uns vint minuts. És el tercer bombardeig.

Han hagut de fer dos perols de tila.

Ah!, diuen que a les herbolàries s'ha acabat la tila i la calaguala. A les farmàcies l'aigua de tarongina i els antiespasmòdics.

Dilluns, 15 de febrer de 1937

—a—

En l'estació, Colvée, pare, me diu que ells des de casa varen veure dos vaixells i els va semblar que un obús degué caure pel carrer de Quart. Diu que respongueren els nostres canons.

Els viuen en un xalet a la Lloma de Rocafort.

El Manyo diu que quan se n'adonaren, se'n vingueren a l'estació i observaren que foren tres els vaixells.

El tren no ve, es parla del bombardeig, dels emboscats, de l'espionatge...

— Que vagen espai —diu el Manyo ab ira reconcentrada— que ara estem atra volta en el 18 de choliol i ara no serà com entones.

El conductor del tren ens explica el retràs. Ha caigut un obús en l'estació de València i ha tallat el cable de la línia de Bétera i causat altres desperfectes i un mort.

— Això no hi ha dret! Això és criminal!

En general, el bombardeig ha indignat la gent.

—b—

Al taller, [Carles] Gargallo i altres em diuen que han caigut bombes en les Blanqueries, carrer de Na Jordana, Hort dels Soguers, al carrer de Quart, a Tendetes, als Salesians del carrer de Molvedre i ad altres llocs encara.

En eixir del taller me dedique a veure algú dels impactes.

Al cantó del carrer de la Visitació, front al riu, ha destrossat el ràfec i un balcó. A l'altre cantó hi ha al terrat una metralladora antiaèria a uns 30 metres de distància.

A les Blanqueries, junt al tranvia, ha fet un clot i la metralla ha destrossat un balcó i clotejat la façana. Diuen si anava per a les Torres dels Serrans on es murmura si hi ha un canó antiaeri.

Al carrer de la Jordana ha tombat part de la façana d'una casa de veïnat i clotejat la casa d'enfront.

Al corral de l'Hostal de l'Àngel ha destrossat una galeria d'una casa fitant.

En arribar a casa la portera me diu que el germà d'una de les fadrines de l'escala, casat feu 15 dies, ha estat mort per un casc d'obús. Anava a gitar-se el matrimoni. Ella ja hi era al llit i ell despullant-se quan un casc de metralla se li va endur el cap.

—c—

He estat una estona a l'Arxiu Municipal i me'ls ha trobats tots molt aqueferats embaland quadres de pintures. En Joan Boix me diu que van dipositant-los als soterranis del Banc d'Aragó per por als bombardejos.¹²⁴

—d—

Dine a casa de ma filla Xari [Gómez]. Ni ella ni Toni [Gómez] volen vindre a Massarrojos per no deixar-se els marits ocupats durant tot el dia.

—e—

Passe part de la vesprada registrant pergamins.

—f—

En anar a Massarrojos trob a l'estació una enorme gentada ab maletes, fardells i àdhuc matalaps fogint de València cap als pobles, per por als bombardejos.

—g—

Paquita Ibàñez, neboda de ma muller, qui ara és damunt de casa, on era la Costura, diu *gomité* per compte de comité. Això ha arribat a oïdes d'aquest i li han donat satisfacció al marit qui és azanyiste; però la beterrana, qui és «del ajo» encara heu diu millor, *gomité*.

—h—

Nosotros, a propòsit del canoneig, s'arranca líricament: «Tu, canalla fascista, que bombardeas cobarde amparada en la oscuridad... no nos asustas... somos hijos... de Sagunto... Numancia...». Me sembla sonar massa bé aquest record patriòtic en un diari anarquiste.

Diu, així mateix, que «todo el poder para el Gobierno», significa la dictadura en lo que no es troba massa conforme; però sembla no atrevir-se a atacar-ho obertament.

---

¹²⁴ Juan Francisco Boix Vila (Sueca, 1874 – València, 1949). Arxiver municipal de València des del 1922, havia sigut alcalde de Gandia el 1902-1903. El maig de 1939 va ser condecorat com a Arxiver Honorari perquè en iniciar-se la guerra civil va ser un dels que van amagar la imatge de la Verge dels Desemparats, procedent de la Seu de València.

Un vaixell facciós va canonejar Barcelona el dissabte. El Ministre de la Governació diu que el d'anit va produir a València deu morts i xixanta ferits.

La Voz [Valenciana] d'aquesta nit diu que quatre avions facciosos han bombardejat l'estació de Port-Bou; que aquesta nit començarà a apagar-se la llum pública a les 9; que al sector del Jarama han refusat els lleials als facciosos causant-los un millar de morts i que a Màlaga han estat condemnats a mort 150 caps, reconeguts com a responsables de les grans atrocitats i devastacions comeses aquí.

Dimarts, a 16 de febrer de 1937

—a—

Frente Rojo demana exigir responsabilitats per la caiguda de Màlaga i parla de «cierto general... organizador de derrotas», que no sé qui puga ésser. Publica detalls i fotografies de la manifestació del dimenge i es veu en aquestes els guions que portava la gent, ab bastant nombre, ab els retrats en bust de personatges marxistes presents i passats. Pel temps acabaran per traure andes als sents revolucionaris.

En què venen a parar tots els fanatismes!

—b—

Devalle a Benicalap per passar pel femer i m'emporte alguns llibres més, plens de fang i podridura, de la procura de Sent Tomàs.

Manolo [Martí] es lamenta de la caiguda de Màlaga i tira la culpa als generals traïdors que ell suposa són [José Eduardo] Villalba¹²⁵ i [Fernando] Martínez Monge.¹²⁶

Serà algú d'ells el que suposa *Frente [Rojo]*?

—c—

Com a represàlies pel bombardeig del dimenge diuen que s'ha assassinat a bastants persones.

Me parlen de 140 detinguts. Com sempre, diu que tiraven trets als balcons i finestres on els semblava llum i detenien els que els pareixia.

A Manises assassinaren l'ingenyer Vilar, home respectabilíssim i filàntrop qui havia fet donatius a la població per a escoles i altres obres benèfiques. També mataren a un altre. Diuen que feen senyes.

---

¹²⁵ José Eduardo Villalba Rubio (Toledo 1889 – Madrid, 1960). Fill de José Villalba Riquelme, ministre de la Guerra el 1919, es va mantenir fidel a la República, al contrari que tots els seus germans, que combateren amb els revoltats. Durant la caiguda de Màlaga era el cap militar, fins que el 21 de febrer de 1937 va ser destituït i processat per traïció.

¹²⁶ Fernando Martínez Monje Restoy (Granada, 1874 - Buenos Aires, 1963). Des del desembre de 1936 fou el cap del nou Exèrcit del Sud (Andalusia), i per tant responsable de la defensa de la costa andalusa. Després de la caiguda de Màlaga fou processat i el 1938 rehabilitat.

M'han dit també que els canons de Paterna varen respondre als facciosos i que feren curt. Alguns dels obusos m'han dit que estan de forma que semblen tirats de dins cap a fora i no a l'inrevés.

—d—

Fa molts anys va fer les delícies dels qui llegien *Las Provincias* un redactor comercial que es dia Elies Sancho Gallel, qui, igualment, feu les seues cròniques en vers que en prosa. Es feu tan popular... i tan cursi que va tindre que emigrar per incomprés.

Al cap dels anys —tal volta 25—, va tornar a València i a *Las Provincias* sots el nom de Ramiro de la Escosura, continuant tan cursi i tan incomprés com abans.

Hui ve, vell i cec, acompanyat d'un filleta, a vendre'm un tom de poesies que diu li han editat debaes els companys de la impremta...

Les poesies no poden ser menys apropiades als presents moments revolucionaris.¹²⁷

—e—

En arribar a casa me trob la cosina d'Andreu Monçó acompanyada d'un jove de Turís —Felip Avinyó?—, qui venen a interessar-se per l'Andreu.

Venen per parlar d'ell i de la manera de traure'l, car tenen por que li passe quelcom pel bombardeig.

Jo pensava consultar-li si volia que un advocat intervinguera per parlar-li a [Leopold] Pelechà, però com me diuen que hi ha un tal Soler, fiscal, que s'interessa per ell, quedem en què veuran si les meues gestions no seran contraproduents ans favorables per a la consecució de la llibertat del nostre pres.

—f—

Lluís [Zalbidea] me diu [que] ha arribat el Campero ab gasolina. N'hi ha, doncs, per a deu dies. No volen que es diguen els noms dels vaixells. Aquest ve del port de Constança, Rumània, on ha estat quinze dies detingut sens poder carregar. No obstant, va arribar un vaixell facciós que va carregar enseguida.

Algú del Campero li ha contat el cas del *Campomanes*, detingut al mateix port. En arribar-hi, el capità i altres devallaren sots l'escusa d'anar a presentar la documentació i informar-se, però en veritat no tornaren i es presentaren al Consulat de Espanya, qui era facciós, i els va amparar, car demanaven els pagament dels llurs sous i mil lliures d'indemnisació per incompliment de contracte ja que, en incautar-se dels vaixells els comitès, havien establert noves normes.

---

¹²⁷ Es tracta del llibre *Hontana lírica*, del periodista Elias Sancho Gallel, una selecció de 224 poemes publicats a València el 1936, i impresos per Federico Doménech, l'empresa editora de *Las Provincias*.

El *Campomanes* va hi romandre immobilitzat fins que foren pagades les cantitats reclamades.

Conta també que en caure Màlaga, dels dos vaixells de la CAMPSA que hi havia, la tripulació de l'*Ophir* va hi romandre, la de l'altre, després d'intentar afonar el vaixell, va fogir en sabre que els facciosos estaven entrant.

Uns dies abans de la caiguda de Màlaga es presentaren cinc vaixells de guerra rebels front al port i aquí hi romangueren, com indiferents, sens disparar nenguna canonada, però no deixant entrar ni eixir ni una barqueta.

En sabre que les columnes rebels estaven damunt, el cap de la plaça, [José Eduardo] Villalba (coronel), el Governador i el responsable del PC fogiren i els milicians, en sentir-se abandonats, feren lo mateix, estant perseguits i metrallats per tancs, avions i esquadra.

La fogida fou accidentada, car anaven de poble en poble cap a Almeria, trobant-se que ja tenien els facciosos damunt.

Lluís [Zalbidea] me regala un troç de metralla trobat a la factoria de la CAMPSA, del Cabanyal, procedent del darrer canoneig.

—g—

Víctor [Bueso] me conta que 800 hòmens que estan treballant a l'aeròdrom de Manises, el dimenge els feren anar a les Torres de Quart a firmar per anar a la manifestació, pagant-los el jornal; per suposat sens treballar. Molts després de firmar, fent l'enxa, no anaren a manifestar-se.

Diu que aquests hòmens, abans del moviment, treballaven sis hores i guanyaven tretze pessetes. Ara ne treballen huit de bell-nou i ne guanyen deu.

També li han contat que fa pocs dies, de l'aeròdrom estant, els feren apartar a prou distància i veren vindre unes senyores i alguns hòmens i, al poc, uns ab unes maletes molt pesades, que carregaren en un avió gran. Al dia següent una ràdio facciosa anunciava que havien entrat a França per avió 1.050 quilos d'or.

Ens deixaran nets!

—h—

[Francesc] Ruvira me diu que son germà vivia al nombre 5, prop de l'estació d'Aragó, i que fa poc es canvià al set i ara al 5 li va alcançar un obús el dimenge i per la forma com està l'impacte suposen si serà dels canons de Paterna.

Doménec [Gómez] diu que el seu amic Vicent Rodríguez ha estat posat lliure i que els ha contat als amics que la nit del canoneig la passaren horriblement esperant d'un moment ad altre que assaltaren la presó i els assassinaren.

—i—

Solidaridad Obrera escriu que «Màlaga debe ser el último experimento». «¿Por qué continua inactiva nuestra marina de guerra?». Demana que es formen

brigades per a fortificar i diu, referint-se a la caiguda de la ciutat de la Caleta: «...antes de haberla entregado al enemigo con haber volado toda la capital y el puerto, estábamos al cabo de la calle». Això és i després acusar els facciosos d'haure-hu fet per represaliar la població. Com han dit d'Irun.

Frente Rojo celebra l'aniversari del 16 de febrer i el triomf del Front Popular que tanta felicitat ha portat a Espanya. Continua la seua insidiosa campanya contra el POUM. Primer nega els enemics en el tarquim de la calúmnia i després els ofega.

Nosotros es revolta contra la calúmnia que circula que la Columna de Hierro entregà Màlaga i que la CNT-FAI la vené per 51 milions. La dita Columna no hi era i mal podria haure-la entregat. Exigeix una investigació de les causes de la caiguda de Màlaga i amenaça fer-la per son compte i publicarla. Diu que els dirigents abandonaren Màlaga quatre hores abans d'entrar els feixistes, romanent lluitant rònegament la CNT fins la caiguda —de manera que perxò, si no és la Columna de Hierro és la CNT, i tenen raó els interessats en omplir de tarquim insidiós quants els destorben per als llurs fins—. Vol que es reconquereixca Màlaga com a imperatiu revolucionari i, també, que, en vista de la carestia que es va accentuant, es cree la targeta de racionament, per al consum de queviures.

—j—

Ràdio Tenerife: per Astúries els nacionalistes facciosos han atacat i produït als rojos lleials 28 morts. Per Madrit van devallant de la serra del Guadarrama i hi ha gran lluita per Arganda, havent ocasionat a l'enemic roig nou-centes baixes i pres-li molt de material. La setmana passada causaren cinc-mil morts a la Columna Internacional. Es maten com qui sega espigues. Què coses! Abans ens horrorisava un crim, ara oguem parlar de milers d'assassinats a la rereguarda, i molts a la avantguarda, i no ens emocionem gaire. S'ofegarem en sang i tarquim.

—k—

S'ouen sirenes, la casa s'alarma; aguaitem per la paret del corral. Es veuen els reflectors per vora mar que cerquen per l'atmòsfera. Al llarg de la costa, de nord a sud, corre un llum que deu portar algun avió. Rebel? Lleial?

Al poc tot es sumeix en silenci i fosc.

I tila!

Dimecres, a 17 de febrer de 1937

—a—

Al taller me diu [Vicent] Riera que el d'Alboraia, qui treballa de mestre d'aixa, li ha contat que anit va oure canons fondejant per la part de la mar i un

avió que tirava bengales i entrava mar endins. Li ha dit, així mateix, que s'ha fet un refugi baix d'un paller.

I es creurà segur, sens dubte.

Batistet Garcia m'ha dit que el dimenge per la nit varen caure bombes a Paterna.

Vicent Esteve [López] està mal de l'esglai del dit canoneig i me diu que els canons de Paterna no respongueren, són vellots.

— Des de ma casa els veig.

Moia, el torner de ferre, me diu que caigueren quatre bombes al pati dels Salesians.

— Això no hi ha dret, home! Allí hi ha un hospital de sang.

Me hu diu ab la seua serietat característica que sembla parlar sempre cremat. Ell no conta que al llat, al mateix edifici, està la MAOC [Milícies Antifeixistes Obreres Comunistes], quarter de les milícies comunistes. Moia és un socialista de bona fe, bona persona, que no té en compte que un hospital al llat d'un quarter no té més seguretat que el quarter mateix. Perquè al llat d'una presó clandestina on s'han comés crims, i potser es continuen cometent, situar un hospital, és ignorància o mala fe? Misteri.

Del convent dels Salesians, antic de Sent Antoni, front al molí, la part esquerra és destinada a quarter i la dreta, fins al portalet dels Orriols, a hospital de la Passionària.¹²⁸

Més a l'esquerra, formant racó, hi ha una alqueria on un casc de metralla ha serrat un figuera.

— Assessinos!! Això no hi ha dret!

—b—

Martorell és un xicàs de ben prop dels dos metres. És ajustador i, en cridar les quintes del 1933 i 34, es va presentar dels primers com a soldat, i va anar destinat al front de Terol. I ara ha vingut ab llicència per uns dies i visita els companys del taller.

Primer es mostra reservat. La consigna és tallant: «Del frente, ni a tus más íntimos, la bestia fascista acecha». Després acaba per contar-nos la tragèdia de Nadal a Terol.

El dia 27 de desembre atacaren la ciutat tres columnes: la Internacional, la de Hierro i la de Galan. La primera va atacar per la dreta, entre el cementeri i el Raval, un camp fortificat facciós. L'artilleria lleial canonejava intensament, es vea com les explosions feen saltar els facciosos; però quan intentaven atacar sorgien novament ab metralladores fent una carnisseria. Allò semblava un

---

¹²⁸ Dolores Ibárruri Gómez (Gallarta, 1895 - Madrid, 1989), coneguda amb el nom de la Passionària. Una de les persones fundadora del Partit Comunista d'Espanya, va ser elegida diputada en les eleccions de 1936 i va ocupar el càrrec de vicepresidenta de les Corts el 1937. Durant la guerra civil va destacar per les seues participacions en mítings i es va convertir en un símbol tant per a un bàndol com per a l'altre. Després de la guerra es va exiliar a l'URSS i va tornar a Espanya el 1977, que va ser elegida diputada per Astúries.

infern inexpugnable. Dien que aquell camp fortificat era defés per 300 hòmens que es renovaven a penes caïen.

De sobte els canons lleials comencen a canonejar la mateixa columna lleial (Internacional), la qual va tindre que retrocedir (creuriem eren els facciosos que avançaven?) ab innombrables baixes.

— El comandant era un húngaro que va resultar venut als facciosos (!) i els internacionals el feren a tallons.

A l'esquerra de Terol hi ha un altre camp atrinxerat que diuen «el Mansueto». Per atacar ad aquest s'havien combinat les demés columnes: Galan i Hierro, ab ordre de trobar-se en cert indret a les set del dematí per a operar conjuntament.

Diu que abans d'aquesta hora ja hi era la «de Hierro» la qual, en veure el camp lliure de facciosos —tal volta per cobrar llorers assoles—, va avançar; però en arribar la «de Galan» i trobar la de Ferre en el lloc on suposava facciosos obligué foc, responent els altres en veure's atacats, destrossant-se mútuament.

Els caps de les diverses columnes no es poden veure i no hi ha ordre ni deixuplina.

Diu que en les trinxeres estan prop, de vegades, els dos bàndols, i solen canviar-se periòdics i àdhuc eixir a fer llenya o brossa.

U dels dies fou destinat ell per part dels lleials per a fer el canvi de diaris i, en trobar-se ab el qui venia per la part dels facciosos, s'abraçaren; aquell diu que li va banyar la cara ab les seues llàgrimes silencioses.

Afig que aixina com els nostres periòdics omplin les llurs planes clamant deixuplina i unitat de comanament, els d'aquells no diuen res ad aquest respecte. Tenen la unitat i una deixuplina de ferre i no els cal clamar-la.

Ell, Martorell, té gran fe en la nostra victòria —és molt bon xicot i li brolla la bonhomia— si hi ha el comanament únic que ens cal i es consegueix imposar deixuplina.

Preguntant-li si era veritat que els facciosos havien arribat fins Sarrió m'ha respost que no, que els lleials no s'han menejat del Puerto de Escandon. No comprenc tantes notícies contradictòries.

El pròxim atac pensen fer-lo general per tot el front d'Aragó i entrar a Terol isolant-lo primer de tota comunicació, tallant el ferrocarril i el camí per Concud.¹²⁹

—c—

El Comité de Massarrosjos estableix la targeta familiar de racionament de pa.

El Manyo diu que va a detindre dues dones que feen senyals la nit del bombardeig. Són dues dones vellotes, una d'elles mare d'un xic feixiste fogit.

---

¹²⁹ Concud és una població al nord-est de Terol, a uns 5 quilòmetres, que depén administrativament de la capital de la província.

Pareix ésser que la nit del bombardeig una d'elles va sentir que li calia anar a l'excusat que és a la galeria i va eixir en aquella foscor ab una bugia i algú la degué veure des l'horta.

Molts degueren sentir tal necessitat aquella nit.

Ja poguera haure-li costat car a Massarrojos la imprudència de la bugia, si els facciosos hagueren estat més llests. Crec a usaes que des d'on eren podien veure bé el llum!, i àdhuc l'operació de la vella...

—d—

Soli [*Solidaridad Obrera*]: l'aviació facciosa bombardeja els canoners anglesos *Gypsy* i *Havook*, sens resultats.¹³⁰ La mateixa, en la caiguda de Màlaga va causar huit mil baixes entre els fogitius. Demana «militarización y mando único bajo el control de las organizaciones obreres». Els facciosos fortifiquen la frontera francesa influïts per Alamanya.

Fragua [*Social*] es sent valencianista al seu modo en un article «Hacia un federación ibérica de regiones». A tot el front de Madrit [hi ha] gran activitat, l'aviació lleial bolca quatre avions facciosos. El Comité de No Intervenció de Londres acorda prohibir l'entrada a Espanya de voluntaris i el control de les seues costes.

Adelante redueix les pàgines a quatre, no sé si permanentment. El Govern acorda mobilitar les quintes des de 1932 a 36.

Frente Rojo diu que per Alcanar dos vaixells facciosos han atacat dos *destróiers* anglesos que anaven protegint un mercant, sens conseqüències. Serà ço que diuen del combat naval verificat per aquestes aigües?

—e—

Els himnes que sol tocar ràdio València: «Hijos del pueblo», de la FAI; «A las barricades», de la CNT; «La internacional» socialista o comunista; «La joven guardia» de las JSU [Juventudes Socialistas Unificadas]; «L'himne de Riego» i «L'himne valencià o de l'Exposició».

—f—

Canvi de noms de carrers i altres vies públiques:

Plaça de Francisco Faus, abans St. Bertomeu.

Avenida de Durruti, abans Marqués del Túria.

Avenida de Lenin, abans de Los Aliados.

Carrer de la CNT, abans Baró de Petrés.

Carrer de Isaac Puente, abans S. Pere Pasqual.

Carrer de Juan Marco, abans Beat Gaspar Bono.

Carrer de Antonio Esteve Lerma, abans Antonio Suárez.

Carrer de la Indústria vidriera, abans de Jesús.

---

¹³⁰ El 13 de febrer de 1937 els destructors *Havock* i *Gipsy* van ser bombardejats per l'aviació alemanya, a l'altura del cap Tenez, a Argèlia.

Carrer del Capità Navacerrada, abans General Tovar.
Carrer de Aida Lafuente, abans Juan Bort.
Canvi de nom de poble: Floreal del Raspeig, abans St. Vicent del Raspeig.

—g—

Més abreviatures:

FR de CL: Federación Regional de Campesinos de Levante.

FNIF: Federación Nacional de la Industria Ferroviaria.

CRTL: Confederación Regional del Trabajo de Levante.

SURTEF: Sindicato Único Regional de Trabajadores de la Exportación Frutera.

EPG: Escuela Popular de Guerra.

SUIQ-CNT: Sindicato Único de la Industria Química.

FETT-UGT: Federación Espanyola de Trabajadores de la Tierra.

SNT: Sindicato Único de Teléfonos.

GGAAL: Grupos Anarquistas de Levante.

FIJL-FAI: Federación Ibérica de Juventudes Libertarias.

—h—

Ja s'han complit set mesos de lluita fratricida, cruel i sanguinària. Quin serà el final? Quant tarda!

És possible que la prohibició d'entrada de nous voluntaris a Espanya i l'establiment d'un control marítim i terrestre per a impedir que penetren no sols voluntaris, sinó material de guerra, siga el principi del fi. Si així fora!...

És segur que morirà més gent d'espasme que de metralla, més gent a la reraguarda que a la vanguardia. Amenacen tornar a l'assassinat.

S'aproxima el bon temps i l'esperança d'un final. Quin serà el pla dels bel·ligerants? Els lleials ja sabem que propugnen pel comanament únic i l'atac per tots els fronts. I els facciosos?

Sembla que allà hi ha comanament únic i deixuplina. Potser que després de Màlaga continuen cap a Almeria, Cartagena, Alacant i València. Prenguen Jaén, Ciutat Real i Madrit; Bascònia i Catalunya.

Un altre fantasma que esglaiava és el de la carestia que va portant la vida econòmica a un lloc insostenible. Cues per totes bandes i per tot, o per quasi tot; de dia a dia encarint-se els queviures i coses de primera necessitat i encara l'augment de refugiats, els clams demanant l'enviament de queviures a Madrit i semblant-los tot poc.

Ací, de quan en quan, es llig en els periòdics que ací no es sent la guerra, que bars i cafés i espectacles es veuen plens i tot recau sobre els valencians, quan qualsevol observador pot veure que va estant més difícil de trobar un valencià que un refugiat, especialment madrileny.

Tota la burocràcia s'ha bolcat en València ab sous, dietes i altres emoluments i, acostumats a l'encariment i la carestia de Madrit, tot els sembla

barat i paguen els preus que els demanen i més ab tal d'adquirir-lo, i pugen els gèneres als núvols a ulls vists.

La moral que es desprén d'aquesta revolució és la d'un cinisme aclaparador. És la guerra de la insídia i la calúmnia. S'acusa als facciosos de tot allò que estem contemplant que es fa ací i que tothom, especialment els complicats, saben que es fa ací, i no obstant es dona ab una actitud puritana. Heu fan aquells? Res o poc sabem; sí, emperò, que ací es fa.

Ben bé podríem batejar aquesta guerra de guerra cínica. Es ment ab una fredor esgarriant; tant que si la guerra es pogués guanyar a força de palades de tarquim i de falsejar la veritat, tenim per segur que el triomf seria del FP.

Dijous, a 18 de febrer de 1937

—a—

Entrem en el mes huité de guerra. Fins ara els facciosos han avançat i sembla que no han retrocedit de manera ostensible i des d'ara no permanent. Seguirà aquest avançament? Res no fa suposar que no segueixca.

—b—

En Josep Martínez, pare de la núvia de Doménec, me telefona demanant-me hora per a parlar ab mi de quelcom interessant respecte al casament de la seua filla ab el meu fill.

Romanem citats per a les dotze a la seua clínica. Ell és metge.

Però es compren que està impacient i mentre visite el taller m'avisen que un senyor m'espera al despatx i és ell, qui ab gran misteri vol parlar-me.

El puge al meu despatxet i aquí, un poc agitat, me confessa que ha sabut van a casar-se els xics canònicament i ell heu creu una imprudència i un perill per a tots. Confessa que té por i no cal que hu jure, car se li nota.

Me diu que està decidit a no consentir el casament com no tinga la seguretat de que no realisaran el propòsit, i, com ell creu que en sa casa l'enganyaran, ve a mi a que jo interpose la meua influència per a que no es realise tal atemptat a la tranquil·litat seua. Si jo li hu promet ell romandrà satisfet.

Li done la promesa que faré quant mils.

—c—

Cobrada lletra 17.886, de pessetes 100,00 contra el forner Francesc Banyó.

El forner Ernest Sena me dona a compte 25,00 pessetes.

—d—

Vaig a visitar Lluís [Zalbidea] i Toni [Gómez] i me trob ab un capità de vaixell bilbaí qui ha vingut d'allà portant material que no em diu ni pregunte. És de la companyia Sota.

Diu que a Astúries i Santander regna anarquia fins a tal punt que la llet i el carbó per compte de portar-lo dels dits llocs a Bilbao, és aquest qui els [ha] d'assortir d'Anglaterra, ço que és un curull: Astúries, carbonera i Santander productora de llet.

L'estat de Bilbao és prou normal dins d'una guerra civil; els eclesiàstics van vestits com d'ordinari, celebren els llurs oficis i àdhuc processons. Els ròncs desordres i assassinats foren produïts pels marins de l'esquadra quan estagueren aquí. Botaven a terra, anaven a les cases de mala nota, s'ubriagaven i després assaltaven les presons i assassinaven els presoners.

El govern d'Euzkadi va tindre que fer gestions per a espolsar-se l'indesitjable veïnat que res no fea per guardar les costes de la mar i, en canvi, es divertia a les costes de la tranquil·litat i seguretat del veïnat de Bilbao.

El desordre i la indeixuplina presideix l'esquadra. U dels pocs oficials de Marina que hi romanen fou bufetejat per un mariner i va anar ab la queixa a les autoritats basques que no pogueren fer altra cosa que arrunsar els muscles, i l'oficial ab les bufetades tingué que tornar al vaixell, i, quin remei li esqueia?

Entre els nacionalistes i la CNT diu que hi ha gran rivalitat i encara diuen que moltes de les baixes d'aquests a les trinxeres són degudes ad aquells.

Com ens admira que puguen passar l'Estret els vaixells lleials, ens explica que molts pinten de nou els cascs, els camuflen i àdhuc enalboren (arborar) pavelló estranger. La companyia Sota ha acordat no simular res i continuar igual que abans. Si els agafen que siga com a tals.

Passaren vint vaixells a l'hora i acordaren rònegament no respondre al Lloyd anglés. Aquest té un semàfor a punta d'Europa (Gibraltar) que pregunta a tots vaixells quants passen, el nom, nacionalitat, carregament, orige i destí. Aquesta vegada, emperò, passaren muts.

—e—

Adelante denuncia els assassinats fets a Cullera per CNT: autonomistes i gitans. Diu que desquartisaren al Portitxol entre Favareta i Tavernes (raere l'ermita de sent Llorens?) a u del PSOE i altre de IR.

Els lleials refusen els facciosos per «la Maranyosa». El general [José] Miaja ha dit que els facciosos no han aixafat mai la carretera de València.

—f—

Li conte a ma muller la conversació sostinguda ab el nostre futur consogre i la conveniència de que no se celebre el casament catòlic abans de celebrar el civil. Una volta aquest celebrat, els nuvis, lliurement, poden fer ço que mils els apar, sens que no nengú puga recriminar-los res.

Divendres, a 19 de febrer de 1937

—a—

El Manyo està avorrit davant la invasió forastera que ha caigut sobre Massarrojos, dificultant i complicant la solució del poble de l'habitació i l'abastiment.

N'han vingut de Madrit i Màlaga i del Grau, Cabanyal i Naçaret, fogint de les bombes i, per si mancava quelcom, els refugiats d'Irun que estaven a Moncada se n'han vingut ací també per les dificultats que troben per abastir-se aquí per la qüestió de la carta (comunisme llibertari de les subsistències).

—b—

Del drapaire Amat Camacho adquireixc per una pesseta un llibre de cabreu de fulles de pergamí que té les darreres cremades i algunes ne manquen. Potser siga de St. Esteve.

—c—

Rep una targeta de Francesc Soriano i vaig a cercar [Leopold] Pelechà per veure si es podia fer quelcom per ell. No és a sa casa i vaig a l'Audiència per cercar-lo al col·legi d'advocats.

Manaut, pare, l'advocat, és a la secretaria i me diu que Pelechà està informant.¹³¹ Llavors me decideixc a preguntar-li ad ell si sap quelcom sobre Francesc Soriano.

— Si no busca abogado, veo difícil su asunto.

Manaut busca el negociet. Cerca entre un muntó de papers.

— No està senyalada vista.

Un escrivent a l'oure el nom diu [que] l'advocat Josep Vilana, passant de Samper, havia demanat permís per a veure el [Francesc] Soriano, per ço que suposava seria el seu advocat.

— ¿Ese no habia sido expulsado por faccioso? —pregunta Manaut.

— Sí, pero fue rehabilitado.

Com no tinc ja res a fer me'n vaig.

Aprofite l'ocasió per a veure Angelí Gimeno, secretari del jutjat nombre 1. Pregunte a un antic oficial qui me diu no està; insisteix i me diu no ve per ací; torne a insistir, recelant-me quelcom, i me diu, en veu baixa [que] ha estat destituït.

Ha hagut gran espolsó.

---

¹³¹ Es refereix a José Manaut Nogués, que va ser degà del Col·legi d'advocats de València i regidor de l'ajuntament del cap i casal.

—d—

Les pastisseries es veuen desprovistes. A penes trauen les coses del forn se les arrapen.

1 dotzena d'ensaimades i altra de creixents. Pessetes 4,80

—e—

Anit una ràdio facciosa va dir que havien bolcat a Madrit setze avions lleials.

Soli [*Solidaridad Obrera*] diu que la iniciativa de la no intervenció de les potències en la guerra civil espanyola va partir del govern espanyol, estant ministres August Bàrcia,¹³² segons ha declarat Lleó Blum, socialiste, president del govern francès. Segurament creurien que la rebel·lió militar seria sofocada ràpidament si Alamanya i Itàlia no auxiliaven els facciosos. Després, en veure l'aspecte que prenia la rebel·lia, que es convertia en guerra, s'han vist agafats en la llur gandalla.

Han estat evacuades de Madrit quatre-centes cinquanta mil persones i volen evacuar-ne tres-centes cinquanta mil més. On les ficaran?

Fragua [*Social*] diu que s'ha descobert la quinta columna. L'enemic facciós es veu obligat per la pressió dels lleials a replegar-se en tots els fronts de Madrit ab grans pèrdues. L'aviació lleial ha bolcat set aparells rebels.

—f—

El Monjo de Godella és un corredor de finques —ex-corredor—, molt bona persona i afable de tracte i moderat en política. Ell i el fill foren detinguts i sembla que ab la complicitat d'algú i mitjançant diners lograren la llibertat i un passaport per a l'estranger.

A l'endemà del bombardeig anaren per la dona i l'assassinaren.

A conseqüència del dit bombardeig s'han assassinat moltes persones, no sols per València sinó a pobles allunyats. Me diuen si a Utell —Utiel— se'n mataren trenta. Hi ha que posar-ho en quarentena, però no seria res estrany.

—g—

El radi tinerfeny diu que l'aviació nacionalista-facciosa ha atacat per Tardienta¹³³ i realisat tres atacs per Madrit, bolcant molts aparells dels rojos.

També diu que han refusat un atac ordenat pel general [José] Miaja, apoderant-se de cinc tancs.

---

¹³² Augusto Barcia Trelles (Vegadeo, Astúries, 1881-Buenos Aires, 1961). Advocat, escriptor i polític, va ser ministre en diversos governs de la República. Acabada la guerra s'exilià a Argentina.

¹³³ Localitat de la comarca de Els Monegres, a la província d'Osca, Aragó.

Dissabte, a 20 de febrer de 1937

—a—

[Vicent] Riera, el modeliste, me conta un sossoït esgarrifós del bombardeig. A la pujada de l'ermita de Godella vivia un matrimoni jove ab quatre xiquets i una velleta, mare d'u dels consorts. Ell, l'advocat Alcàntara i ella una Ríos, filla d'un antic parroquià senyor del molí «de Ríos», a Ruçafa; molí d'arròs, el més gran del seu temps.

Bones persones, no tenien ni el pecat de l'orgull tan comú desgraciadament en les classes acomodades.

I anaren per ell a altes hores de la nit. Ella es tirà als braços del marit sens voler deixar-lo.

— ¡Me voy contigo!

— No vengas que me van a matar. Piensa en los chicos.

L'escena, que haguera ablanit una pedra, no fou bastant patètica per ad aquelles ànimes tigresses i se'ls endugueren i mataren a la Creu de Paterna. Aquí els trobaren abraçats.

A la Creu esperava el cap dels assassins, qui ordenava les matances. Aquí mataren la dona del Monjo. Riera diu que pare i fill s'escaparen de les Torres de Quart i diuen si estan a l'estranger.

Els assassins anaven aporrejant les portes especialment dels qui havien estat presoners i deslliurats. Molts no obrien, altres, de més bona fe, trobaren la mort en la llur bonhomia.

Entre els qui portaren al suplici n'hi havien dos, bons xicots, coneguts pel cap:

— A qui porten ací? —va preguntar als victimaris, i dirigint-se a les presunes víctimes va inquirir:

— Teniu armes?

— No tenim res!...

— Pués aneu-se'n a dormir!

[Vicent] Riera està verd d'indignació contant-me-hu.

—b—

Vaig a veure [Francesc] Soriano, a la presó Model.

En el tranvia va parlant ab el conductor un milicià que ve de fer un servei de conducció de víctimes a Paterna. Comenten les coses del dia: el bombardeig, els qui fan senyes, la quinta columna...

— Que no en tombem en dos mesos cent cada dia no estarem bé!

Cent cada dia en dos mesos representen uns sis mil. Comparat ab els quinze o vint mil que es diu que van ja sotarrats me sembla un antifeixiste modest.

En arribar a la presó me trob ab que està suspesa la visita des del bombardeig, tal volta per a esquivar sorpreses.

—c—

Aprofite l'ocasió d'estar prop i vaig a visitar el drapaire Sevestre. En entrar note grans crits i avalot que ix del despatx.

— Les òrdens dels sindicats no valen una merda cagà! —diu cridant el Sevestre— Més val una firma del Govern que tots els sellos dels sindicats! Me cague en ells!

— Això no val? Això no val? Avalota l'altre mostrant paperots, segons s'endevina.

Com no m'han vist m'esgole cap al carrer. El Sevestre galleja perquè està sots la bandera francesa; però que no jue!

—d—

Vaig al carrer de Guillem de Castro, a casa del drapaire Llaosa. Està el company que em mostra uns pergamins. Els vol a dues pessetes quilo. Pesen nou. Dehuit pessetes.

Me mostra un gravat en coure, un pergamí i altres papers, però em diu que és compte de Llaosa. Tornaré. Tot diu que és d'una casa de la plaça de Tetuà. Hi havien, diu, moltes obres de medicina. No sé on puga ésser.

Fas dos fardells dels pergamins i ab u en cada mà emprenc el retorn a casa. El tranvia, en veure'm ab fardells, no en vol parar.

Al carrer de Garrigues ja tinc els dits tallats pels cordells i trobe Isidre Ballester ab el qui entaule uns minuts de conversa, que són un suplici.

Quan arribe a casa no puc ja resistir els cordells clavats en les mans.

Algun dia apareixerà en un santoral: Sent Nicolau Primitiu, màrtir de la ciència.

—e—

La mare de [Francesc] Soriano m'espera. El fill eixirà d'un moment ad altre, segons li han dit. No li faran juí. No li han trobat delictes nengú.

—f—

Vicent Bueso diu que l'aviació facciosa va estar quatre hores bombardejant Albacet, ahir.

Gayano Lluch me telefona per a dir-me que té telèfon: el 10.029.¹³⁴ Tot és por!

—g—

Vaig a dinar a casa Balanzà. Hui dine a València.

No hi ha cervesa ni olives sevillanes. Prenc un pordós —que és una truita en un bollet— i unes olives negres. Me porten una copa de vi blanc per la cervesa.

---

¹³⁴ Rafael Gayano Lluch (València, 1890-1954). Poeta, folklorista i dramaturg, és autor de més de cent peces teatrals i de diverses obres relacionades amb el folklore valencià.

Cafés i bars estan rebotits i el putam pulula per tot arreu. Sempre per aquest centre n'hi ha hagut, emperò no mai tant.

—h—

Ramon Payà [Ibáñez], metge de Massarrojos i cosí de ma muller, m'envià recapte que volia parlar ab mi.

Com sé que està alcançat de diners, a excusa de que en certa ocasió li va fer una cura a Primi i no sé si li la vaig pagar li done 25 pessetes.

M'heu agraeix, diu que res li dec i hu accepta perquè li cal i em considera com a germà; però ell volia parlar ab mon fill Primi sobre ensenyança musical a Massarrojos.

En la conversa em conta varis casos que li han ocorrit d'ençà del moviment i me diu que el Daniel Rubio, el Moixú de la bomba, és un neuròtic.

—i—

Fragua [Social] acusa el general [José] Asensio,¹³⁵ assessor del Ministre de Guerra, del fracàs de Màlaga.

Els diaris de la nit diuen que els facciosos pressionen fortament pel front de Terol cap a l'est.

—j—

S'ouen canonaes. Ensagen les bateries del port, com diuen alguns?

Dimenge, a 21 de febrer de 1937

—a—

Frente Rojo que és molt purità i desitjaria aclarir la reraguarda fins no deixar més que els antifeixistes que foren comunistes, diu referint-se a la 5ª Columna descoberta que «no solo tiene miembros activos... También tiene reservas: señoritos y señoritas que sonríen despectivamente al paso de nuestras manifestaciones. Para limpiar la retaguardia hay que exterminar la 5ª Columna y limpiar las reservas».

U ja no sap què fer si riure o estar seriós davant les manifestacions antifeixistes organitzades casi sempre pels comunistes. Ço mils és no presenciar-les.

Adelante diu que el bombardeig d'Albacet pels avions facciosos ha ocasionat trenta morts i més de cent ferits. Per Madrit ha hagut gran lluita, especialment per la Maranyosa i Morata de Tajunya. La Direcció General de

---

¹³⁵ José Asensio Torrado (La Corunya, 1892-Nova York, 1961). Coronel del cos d'Estat Major, general, i l'octubre de 1936 sotssecretari del Ministeri de la Guerra. Va ser objecte d'una campanya per a destituir-lo per part dels comunistes perquè el consideraven com «el general de les derrotes», com veurem després.

Policia ordena suprimir les antenes de les ràdios. Hui comença la prohibició de l'enviament de voluntaris a Espanya, acordada pel Comité de No Intervención.

Fragua [Social]: «Quien no aprenda a manejar el fusil, la pala i el pico es un hombre incompleto».

—b—

Passen avions cap a Terol i una esquadreta de huit.

Víctor [Bueso] diu que el divendres ordenaren al STAI [Sindicat de Treballadors d'Arquitectura i Enginyeria] que enviara tècnics a fortificar el pla de Barraques. Després llevaren l'ordre.

Pretenien suspendre les fortificacions d'Almansa, pont de Contreras (riu Cabriol) i altres punts per a enviar-los ad altres indrets.

—c—

Juli Bellot ens conta un sossoït de Villargordo del Cabriel. Fa algun temps pujaren guardes d'assalt i detingueren a dèhuit del poble tatxats de dreia, per alguna denúncia segurament. Poc després els deslliuraren i els hòmens, tranquil·lament, se'n tornaren a Villargordo.

Entre la gent que treballa en les fortificacions n'hi han de Palha i foguejats —Palha Branco era un ramader portugués de braus per a torejar— i tramaren fer una matança. Ab aquest propòsit anaren a un poble pròxim i manaren al Comité que fera un clot al cementeri per a 25. El Comité, de sobte, es va negar, però els amenaçaren que si no el feien els «picarien» ad ells —«picar» és la paraula emprada ara per «assassinar»— i el Comité en vista de les raons convincents va accedir.

Una nit, en fa poques, n'agafaren sis i els dèhuit deslliurats —el qui havia de fer el 25é aconseguí fer escàpol—, i al cementeri convingut els victimaren. El clot no era suficient i el Comité va tindre que eixamplar-lo. Conten que tots els comissaris han estat malalts de la impressió i l'esglai. En aquells pobles no havia passat res fins allavors.

De tots els victimaris compromesos alguns no s'atreviren a consumir el crim i no hi anaren i els qui consumaren l'assassinat els dien després:

— ¡Cobardes! Vosotros no habéis participado del banquete.

Excusat dir la situació del personal tècnic ab aquesta mena d'obriers subordinats. U dels victimaris li dia a Juli, pocs dies després:

— ¿Verdad que vosotros no creíais que la cosa iba a quedar así?

— No comprendo —respongué el Juli fent-se el llonguis (com qui no entenia).

— ¡Hombre! Que nos íbamos a meter con vosotros.

— ¿Con nosotros?

— ¡Sí, con los técnicos!

— ¿Y por qué motivo?

— Hombre como sois del 19 de julio...

Aquesta situació és desagradabilíssima per als arquitectes i enginyers que han tingut que anar a les fortificacions del Villargordo i que volgueren desaparèixer d'aquí i no s'atreveixen a demanar un tresllat per si cauen en pitjor indret.

Denunciat el crim, pujaren guàrdies d'assalt que feren averiguacions i nenguna detenció. Els victimaris, tement represàlies del poble, s'isolaren en una casa, posant vigilància i prenent precaucions.

Però no passà res. Tot el càstig fon treslladar-los ad altres fortificacions més properes a la línia de foc; però protestaren i sembla van a tornar-los a Villargordo.

—d—

Doménec [Gómez] diu que s'han apoderat els facciosos de Villel.¹³⁶

[Eduard] Nagore, el marit de la meua neboda Maruja, ha tornat de Mançanares, al qual institut estava destinat com a professor, diguent que per una denúncia que ha vingut contra ell de Portugaleta, on estava ell abans del moviment, l'han destituït.

Ve corprés de por i no gosa eixir de casa per si el prenen per facciós.

Marit i muller estan pensant en anar-se'n a l'estranger, si troben manera.

—e—

Víctor [Bueso] diu que hi ha furor en construir-se refugis particulars: qui en un soterrani, qui en una sanga. Ú se l'ha fet en un colomer (¡!). Diu que així veurà vindre les bombes.

L'alcalde té idees sobre refugis particulars com, per eixemple, fer sangues i tapar-les ab rodons de fusta i terra.

Jacint i Pepe Cunyat me diuen que per l'horta és una follia la construcció de refugis. Ordinàriament es limiten a construir sangues que els resguarde de la metralla.

—f—

Me conten que anit [Gonzalo] Queipo de Llano va dir que el dia dos del pròxim mes entrarien els nacionalistes-facciosos en Madrit i, com dirigint-se al general [José] Miaja, dia:

— ¡Miaja! Tengo ganas de verte fusilar en las tapias del cementerio!

—g—

Rafel Pardo ha eixit de la presó. No li han fet juí. Ha bastat la seua declaració i la manca de proves.

El varen soltar a les nou de la nit i es va trobar a la porta de la presó, rònc i en mig d'una foscor tenebrosa, sens un llum.

---

¹³⁶ Població situada a 16 quilòmetres de Terol.

Com diuen de tants que els han esperat a la porta i en eixir els han carregat per a portar-los al matador, li va entrar un terror pànic i un ànsia folla de fogir d'aquí.

Ni un ànima. De sobte veu un tranvia i puja. Després es dona compte que anava a Manises i regresa en un altre cap a València. Va a vàries fondes. No troba i, per fi, en una prega que el deixen passar la nit en una cadira.

A l'endemà de matí, hui, se n'ha anat a casa de Pepe Senent on s'hostatja.

—h—

Soli [*Solidaridad Obrera*] diu que deu mil facciosos ab tancs ataquen Vivel del Rio i Portal Rubio, recolzats en l'aviació. La nostra no apareix per nenguna part. No obstant els contenim.

El general [José] Asensio ha dimitit i passat a la reserva. Li diu «el gran organizador de derrotas».

També diu que a Marbella ha hagut un gran combat naval on els lleials han afonat dos vaixells facciosos, u d'ells el *Canarias*.

Nosotros diu que el general Asensio és el culpable dels fracassos de Talavera de la Reina —del Tajo—, la Marañosa i Màlaga.

Així paga el diable al qui bé el serveix!

Dilluns, a 22 de febrer de 1937

—a—

Passe pel femer públic del Camí dels Trànsits, a Benicalap i arreplegue alguns papers més procedents del col·legi de Sent Tomàs.

Quan ixc del taller passe vàries draperies. A Pòpul, 3, me diuen que no em reben i quan n'han tingut els han ficat en les bales de paper que han enviat a les fàbriques.

En la draperia de Vicent Ferrer, al carrer del Pilar, me diuen que no tenen ço que els demane. Tenen uns fardells de pergamins que són casi tot tapes. Els portaren uns milicians. Ell no hu haguera comprat, però qui els dia que no? No sap què fer d'ells. Un dia agafarà un fardell i anirà a una fàbrica de joguets:

— Açò per a fer tamborets i panderetes anirà bé. N'hi haurà lo menos cent quilos!

Me tempta desfer-los i veure si hi ha quelcom aprofitable.

— Lo que separe li hu pagaré a sis quinzets kilo.

En un corralet, més bé desllunat, on a penes puc moure'm entre la paret, els fardells i el pou per darrere, la portina a l'esquerra i els foguers a la dreta, me pose a desfer lligats i passar full a full i tapa a tapa els pergamins. Fardells i fardells, deslliga i lliga. Fulles trencades de llibre de cor, tapes de racional, de quinquelibri, de dietaris, de misses..., restes de l'arxiu de Sent Llorenç. I vaig

separant alguns pergamins que es troben intercalats i algunes altres coses interessants.

Acabe desllomat i ab una dolor als renyons que m'engúnia.

Durant la tasca m'ajuda el vell —ja tindrà els seus setanta—, és valencià de Campanar i està cabrejat de l'actual situació.

— Jo no he anat mai a missa, però no em dona pena que vagen els que tinguen afició. Jo estigui vint anys treballant en una casa que tots eren beatos i mai m'obligaren a anar. Me vaig establir, comprí esta draperia i ara, al final de la meua vida, m'han llevat tots els meus guanys, unes casetes que tenia... Sap lo que li vull dir? Que entre xurros, andalousos i cartageneros mos estan llançant a pedre!

Tres quilos de pergami: 3,50 pessetes.

Són ja més de les dues de la vespra i en ma casa —casa Xari [Gómez]— estaran desesperats.

—b—

Vicent Bueso ens diu que un policia ha anat a preguntar-li a la portera per informes dels veïns. La portera ha salvat la dificultat com ha pogut. El policia volia sobre l'opinió política de cadascú i com la portera no ha pogut satisfer-lo com ell haguera volgut, li ha dit:

— Usted tiene la obligación de saber la opinión política de todos los vecinos.

—c—

Passe la vesprada arreglant i registrant pergamins.

—d—

Soli [*Solidaridad Obrera*] diu que han desembarcat huitanta mil italians per ajudar Franco; que Xile vol establir intercanvi de presoners entre els combatents i que els lleials han bombardejat la fàbrica d'armes de Toledo.

Nosotros diu que «Tras brioso ataque nuestras fuerzas entran en Oviedo».

—e—

A Massarrojos, ma muller està esglaiada car li han dit per molt cert que van a registrar les cases per la nit i on troben llits buits ficaran refugiats.

Com és absurde, tracte de tranqui-lisar-la, però no està massa segura.

Rosalea [Senent] ens diu que ha ogut per la ràdio facciosa que els militars han ocupat Mahó.

Es diu que el polvorí de Paterna està buit i han treslladat les municions a la seu de València.

Doménec ens diu que el general [José] Asensio està pres en les Torres de Quart i que el general [José Eduardo] Villalba està així mateix pres.

Dimarts, a 23 de febrer de 1937

—a—

En alçar-se hem ogut un bombardeig per València. Ràdio València dia anit que hui es farien pràctiques de canó.

També anit la ràdio portuguesa va dir que els facciosos han pres Morata de Tajunya, per Madrit, i que pel front d'Aragó estan a 90 kms. de Castelló de la Plana. Sembla que volen prendre'l per tallar les comunicacions entre Catalunya i València.

—b—

En arribar a València note rebombori en la gent. Molts obrers se'n tornen a llurs cases. Al taller trob el personal a la porta i gentada a l'expectativa:

— ¿Què passa? Inquireixc.

— Avions negres; que no ha oït les bombes?

N'han tirat als tallers Gómez (La Transmediterrània) del Grau i ad altres parts i sembla que encara volen. Les metralladores han funcionat. La de vora riu es veïa des l'oficina tècnica.

Per fi, pareix passat el perill i es posen a treballar.

—c—

Vaig a Mislata a la recerca d'Eliseu Algarra, draper, qui té pergamins, segons m'han dit.

Quan li explique el desig, me diu malhumorat:

— El caso es que lo tenía por ahí hasta ahora i precisamente viene usted cuando ya los he metido en las balas.

Me hu ensenya. Estan a les testes de les bales i són fulles de llibre de cor, però em pareix que hi han també pergamins dels que busque.

Me diu que desfarà les bales i me'ls traurà.

Li pregunte per altres draperies de per ací i me diu que a Torrent n'hi ha una important.

I allà vaig. Preguntant m'encaminen a la part oposada de Torrent. L'encarregat no hi és. Han parat a dinar. La dona va a cercar-lo i m'espere en la casa.

Uns xicons, més bruts que un femer, juguen. Per dins es senten ploramiques d'un altre més menut i una veu de vella. De sobte, trencadissa d'alguna cassola. La vella blasfema:

— ¡Me cago en Cristo! ¡¡Hostias!!

Quan ve l'encarregat me diu que ells no trafeguen paper; rònegament en drap, però que a Catarroja tenen l'amagacem principal on potser hi haja ço que busque.

—d—

En les Torres dels Serrans me diuen hi ha un canó antiaeri i municions.

Així mateix me diuen que els facciosos avancen per Montalbán i que són a huitanta quilòmetres de Castelló.

—e—

Adelante diu que s'està lluitant en els carrers d'Oviedo. Els lleials estan ben situats. El certificat de treball comprendrà les edats dels 18 als 45 anys.

Es cerca la manera d'esquivar els emboscats i crec que no es aconseguirà.

—f—

Rosalea [Senent] me diu ha ogut el part oficial facciós que participa haure refusat a Oviedo set columnes dels lleials causant-los 4.500 morts. Queipo [de Llano] digué que havien pres un vaixell que portava la caixa dels tresors de la Verge dels Desamparats ab la corona, que diu li posarà ell quan prenguen València.

L'embaixador de Mèxic, qui cercava casa per ací, ha conseguit que li destinaren la casa que Serratosa té a Rocafort. La dona, filla de [Rafel] Ridaura, va de part i aquest ha fet present als emissaris lo inhumà del procediment, oferint-los sa casa, que han acceptat. L'embaixador no ha consentit que ixquera del xalet el [Rafel] Ridaura i, com aquest té gran do de gentes, han simpatisat i diu que va a posar les dues cases sots la protecció de Mèxic.

—g—

El carter de Massarrojos torna les cartes dirigides a Madrid, car no circulen per ad allà.

—h—

Ràdio Tenerife diu que en el front d'Oviedo han estat refusats els lleials, estant copats dos batallons, fent-los 4.000 baixes. A Madrid han ocupat la Maranyosa i continuen avançant per Màlaga. Diu també que la CNT demana que afusellen el general [José Eduardo] Villalba com a culpable de la caiguda de Màlaga.

—i—

Frente Rojo diu que uns avions facciosos han bombardejat a les tres del matí i a les set, tirant bombes al Grau i Montolivet, sens causar desgràcies ni danys.

—j—

Diuen que Queipo [de Llano] ha aconsellat als valencians que preparen quinze dies de menjar; això sembla voler dir que van a atacar València.

Dimecres, a 24 de febrer de 1937

—a—

S'ha donat un plaç, perèntesi que acaba el dia 26, per traure les cèdules personals. A mi m'és fàcil desembossar unes 2 pessetes que vindran a costar.

He passat per la recaudació al·legant que jo ja no soc sinó un mestre (patró) nominal, car estic a sou. El fisc té les seues raons acceptables: mentre no em done de baixa a la contribució o canvie el titular d'aquesta, he de pagar la tal cèdula. Hi ha que fer-li-hu conèixer al control que és qui ha de decidir; però si no es paga s'eixecutarà com d'ordinari.

Li hu faig conèixer a mon germà. Me diu que no pague però a mi em desagrada no estar dins la llei i les disposicions del fisc. Es tractarà en control; però alafí acordem pagar-ho i asseure-hu en el meu compte.

—b—

Les cues del pa i del carbó són una cosa sèria. Especialment aquestes darreres són quelcom d'això que si no es vera no es creguera, ja que comencen a formar-se dos o tres dies abans del repartiment de quatre kilos de carbó!, rellevant-se les persones. De vegades posen caïres, tauletes, patinets de xiquets, troços de fusta, cudols, cabaços, sacs, poals, cistelles i altres coses inversemblants. De quan en quan, i especialment ad altes hores de la nit i primeres de la matinada, van milicians a desfer les cues, llevar senyals i cremar caïres i tauletes, promoguent-se escàndols, renyines i quasi batalles de les que resulten contusionats i ferits greus, i fins he ogut parlar de dones mortes. Pareix ésser que alguns d'aquests milicians no són sinó els marits de dones que arriben tardanes i aprofiten la revolta per a situar-se millor; però la gresca es referma en vindre les «cueres» de les senyals llevades o cremades, cercant-les.

No tot és desagradable, ja que hi ha qui es porta manta i condumi per passar-ho bé; els xicons juguen, les xicones boten la cordeta, les persones majors rondinen i malparlen de tot i especialment del Govern, hi ha qui plora desesperada perquè no pot atendre la casa, els xiquets, el marit i les cues.

L'espectacle de les cues és curiós, per al qui no té que patir-les.

—c—

He passat per la draperia del carrer de Calatrava, de Julian Ruiz, per veure com va ço dels pergamins. Està ab un altre qui resulta ésser soci d'ell i entaulem conversació a prop de l'Arxiu de la Cúria. Jo tinc interès per sabre per quants diners es va vendre l'arxiu i, lamentant la destrossa, acabe per dir-li dirigint-me al novell:

— Hubiera habido quien diera un millón de pesetas y sin embargo Julián lo habrá comprado por cuatro cuartos.

— ¡Ca! ¡ca! —interromp l'al·ludit— jeso me costó a mi 4.800 pesetas!

A cinc cèntims el kilo més o menys. Feu el tracte ab el responsable del SRI [Socors Roig Internacional] i de l'Asilo de San Juan de Dios.

També me diu, entre les coses desagradables, que va quedar-se la biblioteca i arxiu dels Jesuïtes, al carrer de Llibrers, i entre les coses que es va endur figuraven casulles que devien tindre gran valor, totes acoltellades. En una d'elles va trobar un paperet que dia 40.000 pessetes, que deuria ésser el preu. Estava noveta. Tot anà a les bales de paper. Ell no s'atreví a quedar-se res. Sols ens diu que guarda una mitra:

— Una cosa d'esas que se ponen en la cabeza los obispos pa decir misa...

Anava en un estoig i la té amagada.

Estava tot en una cambreta barandada, però havien trobat l'amagatall i heu destrossaren. No sé si la mitra era d'aquí.

—d—

Lluís [Zalbidea] me diu que ha entrat en el port de València el vaixell petrolier *Campomanes* custodiat per tres *destroiers*. Els canons de costa lleials, creguent que eren facciosos que intentaven un desembarcament, els dispararen tenint que fer senyals de que eren amics.

Després de descarregar una part ha continuat cap a Alacant, custodiat pels *destroiers*.

Es tem que aquesta nit vinguen els facciosos a atacar la Campsa. Ells vindran a casa aquesta nit per a dormir.

—e—

En arribar a casa del carrer de Gonçal Julian —ja no es diu de Durruti— m'espera la mare de [Francesc] Soriano.

Me diu que li han assegurat que hui ix de la presó el seu fill. Està intranquil·la. El goig de que ixca l'amarga la temor de que l'esperen per a matar-lo com a tants altres. Procure calmar-la i li dic que volguera anar a esperar-lo per acompanyar-lo a l'eixida.

Ella anirà a informar-se millor i en tot cas per telèfon m'avisarà.

Després de dinar, i a penes comence a arranjar pergamins, m'envien recapte en una fadrina que a les quatre potser ixca Soriano. I me'n vaig a la presó Model.

Sols hi ha el postic obert. En preguntar al porter me veig asseguda a l'entrada la mare de Soriano. No han rebut nenguna ordre de llibertat. Què fer? La mare de Soriano opta perquè se n'anem en no tindre seguretat de que ixca hui. El porter em xiuxiueja en anar-nos-en:

— Muchos vienen días y días esperando que salgan y por fin se desenganyan i no vuelven ya.

—f—

A Massarrojos me diu ma muller que serien la una i mitja s'ha ogut una gran explosió per la part de Paterna i han vist una gran fumaguera.

—g—

Nosotros diu que els facciosos cerquen eixir a la mar atacant per Terol; que el Govern ha votat 40.000 pessetes per a falles, però les Joventuts Llibertàries i la Columna de Ferre no consentiran que els planten. Estem en temps de guerra i no de festes. Hi ha que fer revolució.

—h—

El radi tinerfeny diu que a Oviedo s'han produït deu mil baixes lleials; que avancen cap a Castelló i que tres hidroavions han bombardejat el Grau de València.

Sembla, segons m'ha dit Lluís [Zalbidea], que l'objectiu era el *Campomanes*, però que no l'han tocat. Potser des de la costa es fera foc als hidroavions i no als vaixells i ço del desembarcament siga una exageració de Lluís.

Dijous, a 25 de febrer de 1937

—a—

Al taller, mon germà Francesc (Paco) comenta l'actitud dels nous burgesos del Comité de Control de la Metal·lúrgia. Com abans, demanen pressuposts per veure qui heu fa més barat i acaben per assenyalar un preu alambicat, ab el que a penes es pot traure la despesa. A quí titubeja o s'atreveix a posar objeccions, sempre hi ha algú dels aclofats a les trones que diga com abans:

— Si no vos convé, atres estan morint-se de fam (autèntic).

De les factures es descompta l'1,5 per cent per a subvindre a les despeses del Comité:

— Pa què voldran tant dinés? —es pregunta mon germà pensant en les grans quantitats que s'arregleraran d'eixe tant per cent de descompte.

—b—

Senent i Micó me telefona diguent que [Francesc] Soriano va eixir anit i s'hostatjà a la fonda de l'Estrela.¹³⁷

— Soriano va arribar anit sense novetat i ara se'n va a sa casa.

En arribar a casa, la fadrineta que em va donar recapte ahir de que eixia, ha vingut a dir-me que ja està a casa. Que havien anat este matí a veure Palomero —el qui ha fet gestions per a que eixira— i els va dir que ja havia eixit i com no havia arribat a casa en tota la nit, l'astorament i la temor els tenia embargats.

Va eixir a les nou de la nit i com era tan tard i tot fosc, se li va acodir, com al Pardo, anar a una fonda on ha passat la nit.

---

¹³⁷ Es tracta d'Antoni Senent i Micó, que havia sigut el primer president d'Acció Nacionalista Valenciana (ANV), partit fundat el 1933, de tendència catòlica i conservadora, en el qual militava Francesc Soriano Bueso, i simpatitzava i col·laborava Nicolau Primitiu Gómez.

—c—

Vicent Esteve [López], m'ha dit aquest matí al taller que a Paterna ja no maten gent. No sé si serà veritat o és que no vol dir-ho. Crec [que] és així. No maten.

—d—

La família Bogani és oriunda d'Itàlia. Héctor Bogani, cònsol del seu país, fundà una fàbrica de capells de palla que va adquirir fama. Tots els fills, crec que tots, són valencians.

U d'ells és metge, comunista. Víctor [Bueso] m'ha dit que tota la família, enclós el comunista, han estat posats presoners.¹³⁸

No sap per què.

—e—

Fragua [Social] diu que l'aviació facciosa ha bombardejat per Catalunya, Flix, Nonaspe, Mora, Tortosa, Amposta, la Ràpita i Alcanar (prepararan l'eixida cap a la mar?); que Franco ha declarat que en conquerir Catalunya romandrà sens l'autonomia i que en les tropes nacionalistes no hi han més estrangers que els de la legió —el «Tercio»—, on cap tot el mon.

Adelante diu que «la retaguardia debe sanearse por completo»; que les milícies refusen els facciosos i avancen per varis fronts especialment Madrit i Oviedo; que els facciosos han obligat a entrar en Ceuta i descarregar un vaixell noruec ab 12 mil tones de bacallà i un danés ab taronja; que ha eixit cap a Madrit l'expedició de l'embaixada xilena que va pels refugiats —uns tres mil— ab auts i camions per a embarcar-los ad Alacant, i que una bomba d'un avió facciós ha caigut sobre un vaixell anglés, el *Royal Oak*, ferint quatre mariners.¹³⁹

—f—

El radi tinerfeny diu que les tropes nacionalistes refusen per Oviedo les governamentals i avancen cap a Castelló.

Radi Veritat diu que la bomba caiguda al vaixell anglés al port de València fou d'u dels antiaeris que atacaren els avions facciosos, segons ha dit l'almirallat anglés. També diu que han ocupat tota la vora del riu Adra; que els milicians es passen als nacionalistes en massa, i que el consolat dels Estats Units a Màlaga, que se n'havia anat fa temps de la població per la inseguretat, ha tornat a establir-se aquí.

---

¹³⁸ Es tracta d'Emilio Bogani Valdecabres.

¹³⁹ L'incident es va produir el 27 de febrer de 1937, mentre el cuirassat es trobava a alta mar davant de València durant un bombardeig aeri dels sublevats. El cas és que accidentalment va rebre l'impacte d'un projectil antiaeri disparat des de terra, que va ferir cinc tripulants, entre els quals es trobava el capità.

—g—

Han demanat les quintes del 1932 al 35 i a Massarrojos diuen que no es presentaran mentre no els envien papereta de convit individual a cadascú.

—h—

Nosotros es produeix violentament contra Largo Caballero per les dues cartes que ha publicat, una defenent el general [José] Asensio i altra contra les manifestacions del periòdic madrileny *Política*. Demana la seua dimissió. Les Joventuts Llibertàries es manifesten en el periòdic contra la tendència absorcionista de les Joventuts Socialistes Unificades.

El Consell Provincial de València, en vista de l'actitud del PC contra els representants del POUM en dit consell, publiquen una defensa d'aquest.

Frente Rojo es produeixen contra el POUM i contra el Consell Provincial per la seua defensa anterior.

—i—

Radi-Sevilla ha dit — [Gonzalo] Queipo?— que Anglaterra demana trenta milions de pessetes com d'indemnisació pel capital anglés de la companyia elèctrica catalana dita La Canadiense. S'han incautat d'ella. Han estat detinguts a Barcelona uns nuvis, capellà i acompanyants en el moment de celebrar-se un matrimoni catòlic.

No es dirà que no fruïm de tolerància religiosa.

Divendres, a 26 de febrer de 1937

—a—

El doctor Marañón de Madrit,¹⁴⁰ a qui he tengut sempre per un home molt equilibrat, ha lograt passar a l'estranger des d'on sembla que ha fet unes declaracions que no ens afavoreixen bé als lleials.¹⁴¹

Entre les coses que conta estan l'atac als presoners polítics de les presons de Madrit ab bombes de mà, perint persones alamon; que a Madrit han estat assassinats més de 30.000, enclós xiquets, i que la prova de com tracten els rojos

---

¹⁴⁰ Es tracta de Gregorio Marañón Posadillo (Madrid, 1887-1960). Metge i historiador. Diputat entre 1931 i 1933 per l'Agrupación al Servicio de la República. El desembre de 1936 es va exiliar a París a causa de les pressions que rebé i desencantat del règim republicà.

¹⁴¹ En una reunió amb intel·lectuals francesos va manifestar el següent: «No hay que esforzarse mucho, amigos míos; escuchen ustedes este argumento: el ochenta y ocho por ciento del profesorado de Madrid, Valencia y Barcelona [las tres universidades que, junto a la de Murcia, habían quedado en manos de los republicanos] ha tenido que huir al extranjero, abandonar España, escapar a quien más pueda. ¿Y saben ustedes por qué? Sencillamente porque temían ser asesinados por los rojos, a pesar de que muchos de los intelectuales amenazados eran tenidos por hombres de izquierda». Font: Vegas Latapié, Eugenio (1987). *Los caminos del desengaño. Memorias políticas 2: 1936-1938*. Madrid: Tebas. p. 264.

els intel·lectuals la dona el gran nombre dels qui ixen fogint de la Espanya vermella, mentres que nengú fuig de la facciosa.

Ell es disposà a col·laborar lleialment dins del seu ministeri i va anar trampejant fins aparéixer el solt de *Claridad*, on dia que si volien veure antecedents del Dr. Marañón que els cercaren en els fitxers de Falange espanyola. Llavors es va refugiar a la legació de Polònia i en poder va eixir d'Espanya.

Ço de *Claridad* fou una de tantes canallades com els marxistes cometen. Era, veritablement, la sentència de mort de Maranyon.

Les seues declaracions han causat sensació en Europa. Són una espècie de *mea culpa*. El seu prestigi i el d'altres —com Ortega Gasset (Josep)— han servit els marxistes, especialment els PC, per portar Espanya ad aquesta càctica situació.¹⁴²

—b—

Me'n vaig a Catarroja a la draperia d'Agostí Garcia per indicacions del de Torrent, per veure si té quelcom aprofitable.

No té res. Sols draps com a Torrent.

La draperia està en un carrer que hui es diu de José García Morales,¹⁴³ eixe tipus que valent-se de la seua condició de capellà fa llavor anticlerical entre les masses.

—c—

Els trens elèctrics van plens d'individus i famílies ab fardells que fugen de València per temor als bombardeigs. Des de Burjaçot en avant devallen en totes les estacions.

Ara resulta que ja tots els poblets estan atibacats de refugiats i els valencians quan vullguen o mussiten fogir, van a romandre ab la més lletja.

—d—

Fragua [Social] publica un article sobre «La República de carabineros» referint-se a l'augment desmesurat dels carrabiners. També tracta de la rivalitat entre les diverses policies. Diu que una companyia de tropes faccioses se n'ha passat als lleials (els facciosos han dit ço mateix a l'inrevés: que una companyia d'internacionals se n'ha passat als nacionalistes).

El setmanari *El Comunista* diu que el Consell Provincial de València vol traslladar ací la biblioteca que fou de [Francesc] Pi i Margall.¹⁴⁴ Sembla és

---

¹⁴² José Ortega i Gasset (Madrid, 1883-1955). Filòsof. Catedràtic de la Universitat Complutense de Madrid, director de Revista de Occidente i un dels fundadors de l'Agrupación al Servicio de la República, partit pel qual va ser diputat el 1931.

¹⁴³ Es refereix a Juan García Morales, pseudònim d'Hugo Moreno López (Almeria, 1883 – Lyon, 1943), sacerdot molt crític amb el suport de la jerarquia eclesiàstica a Francisco Franco.

¹⁴⁴ Francesc Pi i Margall (Barcelona, 1824 – Madrid, 1901). Dirigent del Partit Republicà Federal, impulsà la proclamació de la Primera República Espanyola, de la qual fou el segon president l'any 1873.

iniciativa de [Francesc] Bosch Morata. Sens censurar que heu facen, pareix que seria més útil a la cultura valenciana, i àdhuc a la universal, que cuidaren que no es pergueren les biblioteques i arxius nostrats que és més perentori i més obligat.

Diuen és per salvar-la de la barbàrie feixista. Quins sarcasmes vivim!

—e—

Rosalea [Senent] ha ogut per radi que l'ambaixada russa a Madrit ha estat destruïda ab bombes de 500 quilograms.

Diu també que [Rafel] Ridaura els ha contat ab gran secret —que ella va esbargint per tot arreu—, que l'ambaixador de Mèxic, en un moment d'expansió, ha dit que Rússia li havia fet la gran estafa a Espanya venent-li a molt bon preu tot el material de guerra refusat per la URSS.

—f—

Radi Veritat ha dit que en el front d'Oviedo han tingut els rojos unes 14 mil baixes; que en el front de Madrit han refusat un atac, castigant els vermells i fent-los pedre la moral; que en el front de Terol els nacionalistes segueixen triomfant en el triangle Calamotxa-Terol-San Martín del Río; i que el doctor Corachan, conseller de la Generalitat de Catalunya, ha fugit a França on ha fet declaracions confessant l'estat caòtic de l'antic Principat en poder, diu, actualment, de la FAI.¹⁴⁵

—g—

[Eduard] Nagore ha parlat ab un antic mariste, hui milicià emboscat, qui li ha dit [que] els facciosos havien estat derrotats en dirigir-se cap a Castelló, destrossant-los els lleials una columna, auxiliats per «la gloriosa» aviació del Govern.

Doménec [Gómez] ve de València diguent que l'aviació facciosa ha bombardejat Gandia i que Primitiu Medina, fill de Gràcia, venint d'Alacant ab la dona, ha vist com treien cadavres d'una casa, en passar allí.

Lluís [Zalbidea], el meu gendre, conferma ço del bombardeig de Gandia.¹⁴⁶

A Paquito Ruvira li han dit que també han bombardejat Sogorb. Diuen que [Gonzalo] Queipo de Llano va dir anit que hui o demà bombardejaran València.

---

¹⁴⁵ Manuel Corachan i Garcia (Xiva, 1881 – Barcelona, 1942). Cirurgià i professor de la Universitat Autònoma de Barcelona, fou Conseller de Sanitat de la Generalitat de Catalunya durant el 1936 però s'exilià a França a l'inici de la guerra, des d'on entrà a la zona revoltada.

¹⁴⁶ Efectivament, el 26 de febrer del 1937 es produí el primer bombardeig a Gandia, que afectà el port, l'estació i el mateix poble, i produí la mort de 16 persones i nombrosos ferits.

Dissabte, a 27 de febrer de 1937

—a—

No hi ha fins bons quan els mitjans emprats són dolents.

El mit[e] de que tots els mitjans són bons per conseguir un fi lícit deu caure. En política és el causant de totes les revolucions que no mai han conduït a un fi bo.

La hipocresia, la insídia, la calúmnia, l'assassinat, la traïció..., armes polítiques emprades en totstemps i ara modernament en alt grau pels partits extremistes de tota mena, porten situacions com la que estem patint, el qual fi és una catàstrofe moral, cultural i econòmica.

—b—

En devallar a l'estació de Marjalenes veig als erms dels Caminàs muntons de taronges podrides. Pregunte estranyat i me diuen que és de la Columna de Hierro de les Saleses:

— Si vera vosté, pués, les sacaes de pa florit que trauen...! I les coles augmentant.

—c—

Va exhaurint-se la plata. Cada volta n'hi ha menys. El banc d'Epanya ja no en dona i per a proporcionar-se plata menuda per a pagament de jornals costa un triomf.

Quinzena: 400,00

A ma muller: 214,50

Tela metàl·lica per a galliner: 15,55

Morret per a les gallines: 3,85

Viatges: 7,00

Llibres i pergamins: 17,50

—d—

Passe pel drapaire. Viu al carrer del doctor Montserrat i li compre un llibre de cor que té a 0'75 pessetes el quilo. Pesa deu quilograms.

Després m'allargue al drapaire Llaosa, del carrer de Guillem de Castro, qui m'aguarda un pergami ab sagell i un gravat en coure, a mà, sens firma, que ell suposa de molta valor, car demana quatre durs; queda, però, per dos.

El drapaire Manolo, del carrer del doctor Monserrat, entre altres coses m'ha dit que ell va comprar els llibres i paper del Trènor del carrer del Trinquet dels Cavallers, cantó al del Miracle. No li queda res d'aquí.

—e—

El diari *Nosotros* fou suspés i recollit despús-anit pels seus atacs a Largo Caballero, segurament anit no va eixir.

La policia feu fins registre en cases on es suposava n'hi haurien d'eixemplars.

—f—

Lluís [Zalbidea], el meu gendre, està molt apurat perquè ab el seu sou no pot tirar avant. Tot el personal s'ha pujat el sou i als enginyers se'ls ha rebaixat. Aquests venen a guanyar el jornal d'un peó. Encara hi ha que descomptar les restes pels dies de sou que els rebaixen quan no és per una cosa per altra. Ara és per al Komsomol.¹⁴⁷ Ell guanya cinc-centes pessetes al mes.

—g—

Fa uns dies vaig estar visitant el despatx de la Papelera Valenciana de Monllor, Crespo i Cia, i vaig aconseguir que em permeteren visitar la fàbrica els dissabtes per la vesprada, i veure pels muntions de despulles i rebuig si hi havia pergamins.

Aquesta vesprada, aprofitant la permissió, he vingut a la fàbrica i el cunyat del senyor Monllor m'ha acompanyat a l'interior i aquí m'ha deixat sol per a que tot lliurement rebusque quant vullga.

I he començat per un muntó de tapes de llibres, on hi hauran vàries tones. Cerque manera de traslladar-les d'un punt a l'altre per fer la investigació més escrupulosa.

A penes passada mig hora me veig entrar a Plàcid Chirivella, llibreter del carrer de Gràcia, i ens salutem. Ve ací ja fa molt de temps per triar si hi ha llibres acceptables; coneix açò molt bé i m'ensenya els llocs on millor podré trobar ço que busque.

En breu estona me troba pergamins almons. En un racó trobem llibres valuosos d'edicions impecables: obres de Sent Benaventura, Sant Joan de la Creu, Sent Ambrosi..., volums incomplets o solts provinents de l'Arxiu de la Catedral de Sigüença. Com ha arribat ací? Causa dolor.

Entre el munt de les tapes vulgars de cartró n'hi ha almon de pergamí, el dors de les quals denuncien els continguts i els arxius, protocols, quitaments, quinquelibri, racionals, religiosos...; han vingut a parar ací molts arxius municipals, de jutjats, esglésies, convents, notaris, registres de la propietat, particulars...

Treballem ab entusiasme, Plàcid m'ajuda, però no es troba bé i em deixa. Jo estic fins que em veig, i ab el meu fardet que pesarà quatre o cinc quilos. me'n vaig cap a casa ab el content d'haver trobat quelcom útil i salvat quelcom, però ab la pena d'haur estat testimoni del vandalisme que ofega la nostra cultura.

---

¹⁴⁷ Hi havia empreses que retenien una part del sou dels treballadors per a recaptar fons per a la campanya pro Komsomol.

—h—

Lluís [Zalbidea] me diu que Rússia ha renunciat a formar part del control que s'ha d'exercir a les costes d'Espanya. Després de tant d'armar les esquerres protestant de que «deixaren a Rússia enfora» quan era valor entés.

Diu que de Madrit estan traguent armament, ço que podria voler dir que la caiguda és imminent i no volen, sens dubte, que caiga en poder dels rebels.

L'embaixada russa ha estat incendiada i els de la CNT acusen la UGT i aquesta ad aquells.

—i—

[Eduard] Nagore me diu que el general o coronel [José Eduardo] Villalba, qui comandava Màlaga, ha estat destituït.

—j—

Fragua [Social] diu que ha estat detingut Lluís Lúcia i Lúcia al mas del batan de la Vega de Cantavella, on estava conspirant contra el Front Popular. Largo Caballero ha publicat un manifest on diu que a l'estranger diuen que la guerra espanyola deu acabar, però no diuen que ab el nostre triomf. Tal volta vullguen que s'acabe ab un «abraç de Vergara»: ell no obrirà, emperò, mai els braços als traïdors, però no vol ésser obstacle per a la pau.

El bombardeig de l'aviació facciosa a Gandia ha produït nou morts i tres ferits.

Adelante diu que Largo Caballero és insubstituïble; que l'ajuntament (consejo municipal) ha acordat adoptar unes tarjetes familiars per al racionament del pa; que la URSS i Portugal no participaran en el control marítim; que la cineasta Rosita Díaz ha estat afusellada pels facciosos, car tenia una emissora clandestina a Sevilla des d'on donava notícies a l'enemic provocant dos bombardeigs;¹⁴⁸ que Lúcia és un bandit miserable, entregat a la traició i l'espionatge i que cal netejar la reraguarda; que «nuestro ejército lucha junto al Alcázar toledano» i que els feixistes de Lugo han executat 13.000 persones i n'han llançat a la mar altres cinc mil.

—k—

Una ràdio italiana diu que els nacionalistes tenen en llur poder trenta-tres províncies mentres que al govern no li veuen més que dèsset.

—l—

[Rafel] Ridaura diu que Largo Caballero es gita en el xalet que Pau Colvée té a la lloma de Rocafort, junt a les aigües potables. Precisament u d'aquests dies, anant en el tren cap a València ab el dit Colvée, estàvem parlant de la

---

¹⁴⁸ Rosita Díaz Gimeno (Madrid, 1908 – Nova York, 1986). Actriu, estava casada amb el fill de Juan Negrín i era coneguda per les seues idees d'esquerra. Tot i que el diari *Avance*, de Gijón, i altres periòdics, anunciaren el seu afusellament el 23 de febrer de 1937, es tractava d'una notícia falsa.

intranquil·litat de la vida d'aquestes persones que cada dia tenen, per precaució, que dormir en un lloc diferent.

—m—

La Voz Valenciana,¹⁴⁹ orgue dels republicans d'esquerra, diu «El ejército de la República ha entrado en Toledo y tiene sitiada Talavera del Tajo». Açò deu ésser una manera d'injectar oli alcanforat al quasi cadavre per a sostindre'l.

[Ángel] Galarza diu que no hi ha res provatori contra [Lluís] Lúcia i que l'han portat a València per ordre seua.¹⁵⁰ Ha estat detingut per Pérez Feliu i els seus antifeixistes, desenredrant la maeixa de la 5ª Columna.¹⁵¹

Dimenge, a 28 de febrer de 1937

—a—

El bombardeig de Gandia ha estat, segons diuen, contra un vaixell petrolier que es va refugiar al seu port. Així ho confirma Lluís [Zalbidea].¹⁵²

—b—

Fragua [Social] aconsella que els veïns antifeixistes lleials de cada carrer es reuneixquen sots comissaries i registren casa per casa per a trobar a tots els facciosos emboscats.

Sembla mentira que pugui aconsellar-se semblant barbaritat. Els facciosos estan emboscats primerament entre «los leales antifascistas». El registre casa per casa per gents qualsevulla es prestaria a una extensió de l'espoli i la vexació.

Dilluns, a 1 de març de 1937

—a—

En passar pel carrer de Ruçafa me veig un escaparat de peixeria, on a manca de peix han posat llenya i es dediquen a la venda d'aquella, a part d'altres coses tan poc semblants a peix.

En arribar a casa me trobe el cosí Baldomer Vendrell. Parlem de la ofensiva facciosa que sembla desencadenada sobre Madrit i que tenia traces

---

¹⁴⁹ Diari vespertí editat entre 1882 i 1939. Des del 1918 era l'òrgan periodístic de la Unió Valencianista. En esclatar la guerra va ser portaveu de la Unió General de Treballadors.

¹⁵⁰ Ángel Galarza Gago (Madrid, 1891 – París, 1966). Jurista i polític, membre del Partit Radical Socialista, en aquell moment era ministre de Governació.

¹⁵¹ Manuel Pérez Feliu (Alacant, 1892 – Paterna, 1940). Dirigent de la CNT, dirigia les brigades populars de la policia i va ser membre del Comité Executiu Popular de València.

¹⁵² El bombardeig a Gandia, dut a terme per l'aviació italiana, es produí el 26 de febrer del 1937, i va produir diversos morts i ferits, així com la destrucció de part del port i l'estació.

d'intentar la seua conquesta, i que pareix que s'ha paralisat amb la resistència oposada per les tropes lleials.

Queipo [de Llano], des del micròfon de Sevilla, diu que estan a la defensiva parant els cops de [José] Miaja que sembla «un espadachín loco», emprant en l'atac totes les seues reserves. Diu que si no entra en Madrit el dos d'aquest mes, com pareix que havia dit, serà cap al dotze. Tants dies com dure la falla ofensiva dels rojos. Tal volta coincidint ab l'establiment del control marítim.

També ha dit que els lleials han mort molta oficialitat, la qual procura passar-se'n a penes pot.

—b—

L'asil de Campo està ara dedicat [a] l'associació de Mujeres libres. Bastants d'elles heu són prou sens voldre dir que heu siguen totes ni molt menys.¹⁵³

El marquès estava ben relluny de pensar en què pararia tan magnífica fundació i edifici.

—c—

Una lligoneta i aixeta per a que Amparet arrange el jardinet: 14,00

Tela per a un catre: 12,00

Pastisseria (18 pastissos de 0'20): 3,60

Lacteol: 1,00

Papereria: 1,00

—d—

Frente Rojo: «Hay que impedir que Madrid pase hambre mientras centenares de vagones de víveres están detenidos en las estaciones».

—e—

La família de la núvia de Doménec, composada per la mare, dues filles (la major, Carme, és la núvia de Doménec), una tia, un net d'aquesta i una fadrina, per la temor als bombardejos, se n'han vingut a Massarrojos a estar-se'n, ja aquesta nit.

Entre les tres cases som cent i la mare.

---

¹⁵³ L'associació Mujeres Libres era una entitat de caràcter anarquista nascuda l'abril de 1936, que editaven una revista amb el mateix nom. La seu a València estava al carrer la Pau 29, tot i que segurament Nicolau Primitiu Gómez pensava que estaven instal·lades en el palau del marquès de Campo, seu del Ministeri de Sanitat i Assistència Social, encapçalat per l'anarquista Federica Montseny, situat a la plaça dels Treballadors, actual plaça de l'Arquebisbe.

—f—

Fa dies que es marmola insistentment que [Juan] Garcia Oliver, de la CNT-FAI (anarquiste, atracador de bancs i expresilari), substituirà Largo Caballero en la presidència del govern.¹⁵⁴

Dimarts, 2 de març de 1937

—a—

Vaig a la estació del FC d'Alberic i la Vilanova de Castelló a fer proves d'aplicació d'olis pesats en substitució del carbó i, com tenen tan poc material mòbil disponible, han tingut que triar una de la màquina que tenim preparada per a fer proves i no se'n fan.

Com tinc temps decideixc anar al Grau per veure unes draperies.

Al carrer de Xàtiva trob el germà de Pasqual Nadal, de Polinyà, que em conta que ha estat detingut a Castelló el fill major de son germà i no saben on es troba ni notícia nenguna d'ell. Demana que parle ab mon germà Emili [Gómez Nadal] i li aconselle que siguen ells qui li parlen, car els farà probablement més cas que a mi.¹⁵⁵ En primer cas cal que que facen averiguacions a prop de la Direcció General de Policia per a sabre on es troba, car sens aquell detall poc es podrà fer. De tots modes, quan averiguen alguna cosa que me hu diguen per fer quant es puga.

Al Grau cerque la fàbrica de paper d'Iroil, Duch i Cia., que és al carrer dels Tonellers; emperò no sé on és dit carrer. Per damunt de l'església m'han dit. Pregunte a varis i no em saben dir. Hi ha un carrer amb el nom canviat d'ara i pregunte el d'abans, per si és el que cerque. També no saben dir-me-hu.

— És una vergonya no saber els carrers. Tota la vida per ací —diu una al paréixer grauera a un seu company.

Per fi trob el carrer. Està al llat d'un refugi que va d'un ad altre carrer.

Un escrivent me rep a la fàbrica d'Iroil. Li explique el meu desig. Diu que no té res. Li pregunte pel rebuig i diu que el cremen a la caldera. Li demane que em deixe entrar a veure si n'hi ha quelcom. Me diu que no hi roman res. Insisteixc mes, inútilment. Mé [diu] que m'aguardaran si ix quelcom (!). Li dic que tornaré.

Cerque una draperia que porte en nota al carrer d'Escalante. Pregunte pel carrer. No m'heu saben dir. Ja estan aviats els «graueros». Enfile pel carrer de Chapa, hui canviat, i me trob la draperia tancada.

---

¹⁵⁴ Largo Caballero va ser president del Consell de Ministres fins al 17 de maig del 1937.

¹⁵⁵ Tot i que les relacions personals eren molt bones, les diferències ideològiques feien parlar Nicolau Primitiu Gómez d'aquesta manera.

—b—

Dine al bar dels germans Balança. Costa un triomf trobar lloc al mostrador o a les tauletes. Prenc café ab llet a Martí, al llat del Bataclan, cabaret.¹⁵⁶

Fragua [Social] diu que s'ha descobert tota la xarxa de la 5ª columna que tenia organitzat el Socorro Blanco no sols per a socorrir als facciosos que han romàs arruïnats o a les famílies dels fogitius, presos o eixecutats sinó per a la contrarrevolució i l'eixèrcit rebel.¹⁵⁷ Fea de cap el marquès de Sent Vicent i altres i hi havia sacerdots i persones religioses ab noms suposats i fingint-se viatjants ab carnets sindicals. Hi ha uns trenta detinguts.

Adelante tracta de ço mateix i que ad Almeria s'han detingut emboscats i membres de la 5ª columna i que continua la conquesta d'Oviedo per les milícies lleials.

—c—

Passe la vesprada registrant, nedejant i remenant pergamins i ja tard me'n torne a Massarrojos.

—d—

Políticament les nacions es divideixen en tres classes: xusma, poble i dirigents.

La xusma i els dirigents a voltes són poble, a voltes provenen d'ell.

Xusma i dirigents viuen a costes del poble, uns i altres viuen al marge de les lleis. Aquestes es fan per al poble. La xusma ni les coneix ni les compleix. Els dirigents solen fer-se les lleis a la llur mesura per a poder complir-les, freqüentment, emperò quan són per a espremer i domenyar el poble, les sortegen.

Les tres classes viuen divorciades, circumstancialment es solen relacionar, especialment en època d'eleccions, en la qual els dirigents llancen la xusma contra el poble per a apoderar-se del poder i continuar disfrutant-lo.

I el poble entre aquestes dues parets, com un ou entre dues pedres, és l'esclau que sofreix.

Com acabar açò? Variant el sistema polític d'arribar a la governació dels pobles. Suprimint la xusma i esquivant que el govern vinga a ésser el privilegi d'uns pocs: ni xusmocràcia ni gendrocràcia.

—e—

Frente Rojo defensa el partit comunista dels atacs d'admetre tot el mon a les seues files. Insinua censurant els assassinats de Villagordo del Cabriel que va contar-me Juli Bellot, diguent que ha estat realitzat per una colla de bandits.

Nosotros ix novament. Diu que els lleials avancen per Màlaga i Granada.¹⁵⁸

---

¹⁵⁶ Conegut cabaret valencià que va prendre el nom de la mítica sala de festes parisenca, estava situat al cantó dels carrers Pi i Margall, hui Russafa, i Mossén Femades.

¹⁵⁷ Socorro Blanco fou una organització de la Secció Femenina de la Comunió Tradicionalista, creada el 1933, per a oferir suport i assistència als perseguits per la seua ideologia de dreta i catòlica. Es va triar aquest nom en contraposició al de Socorro Rojo, entitat comunista.

¹⁵⁸ Efectivament, *Nosotros* va estar suspès entre el 26 de febrer i l'1 de març del 1937.

—f—

Quan arribe a Massarrojos, ja de nit fosc, me trob ab una tragèdia inesperada: han fet un registre en el xalet de Canyicars i s'han endut presos a Rafel [Cañizares] i la monja que va curar de sa mare fins el seu falliment i que a causa dels sossoïts havia romàs al xalet.¹⁵⁹

—g—

Un excés de pau condueix a la guerra.

La vida és lluita i és guerra. Quan la vida desembuja en pau s'inicia la mort espiritual. La vida nacional és una contínua lluita civil. La pau nacional és la guerra civil legal.

La política és l'endegament de la lluita civil pels camins legals. Quan la política escita a la lluita armada i extra-legal no és política, ans és bandidisme.

Política és la constant harmonisació de les distintes tendències i dels grups polític-socials d'un país —que per ço aspiren a un ordre—, alafí de millorar les relacions de tals tendències, procurant l'equilibri que és pau, justícia i llei, per al millor progrés i benestar moral i econòmic dels grups socials i dels llurs individus. L'harmonia política d'aquestes distintes concepcions de l'ordre constitueixen un ordre nou, un ordre constitucional que deu evolucionar segons les necessitats dels temps i les noves posicions dels diversos grups socials.

Les evolucions han d'ésser sobretot educacionals i, per lo tant, suaus, i deu ésser declarat enemic de la salut del poble qui pretenga un canvi revolucionari i catastròfic.

—h—

L'home no és lliure mentres no heu siga espiritualment. La independència econòmica no dona llibertat si no l'acompanyen la independència espiritual. L'home econòmicament senyor d'ell, si no és independent espiritualment, podrà ésser un tirà, no mai un home lliure, però un home espiritualment lliure podria no tindre independència econòmica, mes no mai serà un esclau, ans un rebel.

—i—

Ogut a ma sogra Mariantònia Ibànyez.

«Fes-te la col, Montagut,

i busca qui t'entrecave!

Dona'm el jornal que em deus

i no tornes a buscar-me!

Cançó popular per a enviar a pastar fang a algú.

---

¹⁵⁹ Es tracta de Rafael Cañizares Martín, farmacèutic i propietari de la coneguda farmàcia del mateix nom.

—j—

Els partits polítics són associacions comercials per a la explotació del negoci de l'Estat, que no porten comptabilitat i on els accionistes de bona fe porten la part pitjor. Els més llests procuren col·locar-se en el consell administratiu.

El cas més desvergonyit d'un partit polític és fer negoci de la pàtria perxò s'han inventat els internacionalismes. No hi ha pàtria i la pàtria és el món, és a dir, tot és negoci.

D'aquesta manera lo substantiu passa a ésser el partit polític, la pàtria, el *modus vivendi*.

—k—

[1-VII-1937]¹⁶⁰

Fea alguns dies que m'havia retrassat d'escriure les meues impressions; prenia notes en una llibreteta i per la nit i a estones anava cridant la memòria valgut de les notes.

El percanç dels meus nebots i la congoixa passada, el meu accident d'aut i altres emocions més m'anaren engossinant i deixant d'un dia per ad altre la transcripció de les notes sense deixar cada dia d'anotar aquells fets, breument, que m'impressionaven.

Als quatre mesos, després que mants voltes hac estat temptat de tirar-ho tot a rodar i després de pensar i dubtar si continuar les notes atrassades o fer un alt i començar de bell nou deixant ço atrassat per a fer-ho a poc a poc, he optat per açò darrer i obrir un dietari que començarà hui per a continuar transcrivint les meues observacions dia a dia i continuant en *Vària* fins acabar ço atrassat.

—l—

[25-X-37]

Reanude el fil interromput:

Era ja prou de nit. Ma muller estava esglaiada i commoguda pel colp. Tot hu havien registrat i els havien llevat diners i comestibles i alaixes i quant els havia semblat i havien dit que tornarien per ço que hi romania i no els havia cabut en l'aut.

Què fer? No era hora d'anar al xalet i l'egoisme aconsellava deixar córrer, però era inhumà abandonar aquelles persones. I Teresín?

Per fi ja serien les deu, fosc com una gola de llop, me'n vaig anar al xalet acompanyat de Primi [Gómez]. Estava tot tancat i amarrat i toquem. Qui no ha vist aquella escena no té res que contar. Ma cunyada, com atontada, ab Manolín

¹⁶⁰ El procediment habitual de treball de Nicolau Primitiu Gómez en la redacció del *Vària* era prendre notes en una llibreta i l'endemà, de bon matí, enllestia definitivament el text. A partir d'ací no redactarà el text definitiu fins uns mesos després i és per això que indicava entre claudàtors la data d'escriptura. L'explicació d'aquest retard en l'elaboració definitiva de les notes la trobem en els fets ocorreguts en casa de Rafel Cañizares i Tere Bellot, que foren detinguts. A més, fins i tot Antonia Senent, la seua dona, li aconsella que no continue amb la redacció del *Vària*, segons podem veure el dia 4 de març del 1937, apartat b.

—la nena menuda que encara cria la Tere— al braç, el Rafaelín, majoret, assegut a taula, com volent comprendre el drama i menjuçant, i mon cunyat [José Bellot Fons], mig idiotitzat per l'escena passada.

Rosalea [Senent], entre plors, me pregunta per la filla: — I Teresín [Bellot-Cañizares]? A on estarà Teresín? Estarà presa? Què fem, què fem? Van a tornar a vindre? I el Manyo? Ha anat el Manyo a València per veure Teresín? Com és que no ve Teresín?

I aixís fins l'infinit. A les meues preguntes, marit i muller s'atropellen incoherents davant del tràgic silenci de les dues fadrines i dels menuts.

Puc deduir que havien estat de la policia en casa de Rafel [Cañizares Martín], el gendre, a València, i que havien fet un registre i, a continuació, havien vingut ab ell al xalet on havien fet un altre registre.

Aquí estava el Manyo de tertúlia, qui va dir que responia de la casa, però no obstant registraren. La monja tenia una carta rebuda de la superiora recomanant-li que no es menejara de la casa on estava i que no es fiara de ningú sinó de Rafel [Canyizares], i recomanant-li que la trencara; però ella no la trencà i li la trobaren. També per por amagà baix la catifa un rosari, ab tan mala pata que es veien uns grans pels que els policies endevinaren el rest, gastant-li sarcasmes a la monja sobre la fortalesa de la seua fe.

Els llevaren el menjar que tenien, sucre, conserves, llet condensà, etca. I no va valdre que els digueren que la xiqueta precisava de llet, que necessitaven menjar. També els llevaren els diners, a pesar de dir-los que eren per a pagar els jornals als treballadors de l'hort.

Per dos sacs de farina i els pollastres i gallines els digueren que tornarien i s'endugueren a la monja i Rafel [Canyizares]. Res es sabia de Tere [Bellot-Cañizares].

I la xiqueta sense mamar de sa mare!

Procure consolar-les com puc i prometent-les parlar ab el Manyo i remoure el món me'n torní a casa.

A penes arribat el Manyo toca i entra. Me conta alguns detalls de l'escena i diu que els policies eren de la VA [Vigilància Antifeixista] que estaven al Seminari de València i que li havien dit que Rafel [Canyizares] pertanyia al Socorro Blanco i que estava complicat en una conspiració i que tenia una emissora clandestina...

Por! Molta por! Covardia!

Ell volia fer quelcom però al sendemà, era massa tard. Què fer a València ad aquelles hores? Per fi quedarem en fer gestions al dia següent ja que era impossible fer res ja aquesta nit. Era la una del matí.

Dimecres, a 3 de març de 1937

[9-XII-1937]

—a—

En anar en València la primera visita va ésser per a Pepito Bellot. Aquest, pobre xic a penes va dormir cercant influències per a sa germana i son cunyat entre els seus valedors de la CNT.

Me diu que estan al Seminari, comissaria de la Vigilancia Antifascista, feudo dels incontrolats de la CNT i altres. Estan Tere [Bellot], Rafel [Cañizares] i la monja Pilar. Els va portar anit el sopar i hui el desdejuni.

Diu que en el registre que li feren li han trobat una escopeta, una pistola i revòlver d'un oncle d'ell. Sembla mentida que estiguera tan confiat sabent que és ço més perseguit.

Pepito [Bellot] espera un comprador d'Utiel, un tal Escamilla de la CNT, home ara molt influent i amic de [Manuel] Pérez Feliu, el factòtum de la VA i creu que a penes ell li parle posaran en llibertat els presos.

—b—

[16-XII-1937]

Me'n vaig anar a casa Casimir per parlar-li de l'assumpte.

Casimir de Gràcia és sogre del diputat socialiste Molina Conejero, hèroe de les eleccions del Front Popular. Va trencar vàries urnes.¹⁶¹

Casimir, desastre fet persona, és qui fa la faena als Cañizares i als Bellot, i coneix als primers d'antic. Viu al carrer de Baix, sa casa taller-estable-amagacén-draperia- dona idea clara de ço que fora l'Arca de Noé.

Ell coneix bé a Rafel i no creu que siguen veritat les acusacions que pareix que pesen sobre ell. No ha cercat influències. Creia que faria més efecte anar al Seminari fent-se el llonguis, i veure si conseguia que el deslliuraren diguent que estava fent-li feina, que el pres la dirigia, que si no eixia no podia passar avant, que no tenia què menjar i altres coses tan innocents com aquestes, i no ha tret més que bones paraules.

El trobe molt decebut. Ell que és anticlerical, republicà i gairebé anarquiste no és partidari de res d'açò.

Me conta el cas de tres germans que estaven en Cuba, on havien fet uns diners, i que en esdevindre la sublevació realisaren els béns i se'n vingueren a posar-se a les ordres del nostre govern, presentant-se voluntaris.

La llur família i altres persones de diversa edat i sexe es refugiaren al mas de Selma, del terme de Museros.

U d'ells tornà del front ferit i es trobava convaleixent i una nit, no en fa moltes, va anar una patrulla d'uns vint milicians, serien les onze.

---

¹⁶¹ Manuel Molina Conejero (València, 1900-Paterna, 1939). Polític. Diputat socialista en les eleccions del febrer de 1936 pel Front Popular. Va ocupar el càrrec de governador civil en substitució de Ricardo Zabalza.

Tots hi romangueren a la planta baixa, exceptat el qui fea de cap que va pujar dalt i feu formar tot el personal, que s'alçà del llit on ja havien jagut.

En veure al convaleixent va dir d'un modo insultant:

— De qué cabaret habrá salido este?

I mirant unes xiques jóvens i agraciades que hi havia els digué sarcàsticament:

— Si los de abajo supieran que están aquí estas chicas...!

Casimir acaba dolorosament diguent-me:

— No volguera saber res...! Eixa, eixa és la 5ª Columna verdadera?

—c—

Passe per casa Soler, el draper del carrer de Bonaire. Veig que està destrossant un arxiu.

Li pregunte si es pot veure. Té molta por. És tot d'església. Pareix, segons algunes paraules que li s'escapen, que es tracta de l'Arxiu de l'església de Sant Joan i Sant Vicent del carrer d'Isabel la Catòlica:

—No es pot jugar! —me diu poruc. El poden sorprendre. Tenen ordre de destrossar-ho tot.

El llibrer que ve ací és [Manolo] Belenguer, però aquest ve al seu negoci i no li interessa salvar més que allò que li serveixa al seu comerç.

Li demane un llibre per a veure'l. Accedeix. Es tracta d'un manuscrit del segle XVIé, un tractat sobre cabreus, al paréixer.

— No vullc fer-me ric tan apressa —me [diu] esgarrant manuscrits i llevant-me de les mans el que tinc—. Açò, a saber els diners que valdrà, però mire.... I l'esgarra com els demés.

Un sentiment infinit s'apodera de mi. I no poder fes res...!

Vaig a veure [Manolo] Belenguer, el llibrer de vell del carrer del Poeta Querol, el més espés dels llibreters antiquaris. Els llibres els té amuntonats i ja en té tants que ni ell pot passar i s'asseu a la porta de casa perquè no li és possible endins, aixís és que en entrar al carrer ja es veu si hi ha visites o no. Totes elles estan a la voravia que és estreta i en haure'n més de dos ja han d'estar al carrer.

Ara —ja fa temps— li ha pegat pels sagells i sembla que fa negoci.

Faig cua i com la cosa va lenta i tinc pressa me'n vaig. Volia parlar-li a prop del drapaire Soler per si l'ablania.

—d—

Vaig a la Universitat per parlar-li a mon germà Emili [Gómez Nadal] sobre l'assumpte de Rafel [Canyizares] i Teresa [Bellot]. No està i m'espere.

No pot fer res més que lamentar-ho, car [Josep] Renau no està a València ni altre sobre el que ell podia influir quelcom, i en aquests assumptes de la VA

els comunistes poden fer poc; molt menys en aquests moments àlgids de persecució de la 5ª Columna.

S'ha detingut un marquès qui era el cap de l'organització.

—e—

Torne per veure Pepito [Bellot]. No sap encara res. Continuen al Seminari.

—f—

Diuen que continuen afusellant, però no diuen on ni quants.

—g—

Fragua Social clama que hi ha que depurar la reraguarda. També diu que al nord, ab la presa de S. Claudio, ha quedat tancat el setge d'Oviedo.

—h—

Doménec [Gómez] ha fet gestions per sa banda a prop de l'empresonament dels seus cosins i ha anat per parlar ab el fill de [Vicent] Marco Miranda. Diu aquest que seria convenient que anara jo a parlar ab son pare.

Sembla que hi ha una pugna entre [Ángel] Galarza, exministre de la Governació, i la VA, i que tant aquesta com la policia governamental van a veure quina és la més antifeixista i la més idònia, i el pobre que pillen per davant la paga per uns o per altres.

Els governamentals diuen a la VA, feudo de la CNT i els incontrolats, la 6ª Columna.

Pareix ésser que els factòtums de la VA són [Manuel] Pérez Feliu, per la CNT, i Guillot, alies Ventrero, per la EV [Esquerra Valenciana].

A Rafel [Cañizares] sembla que l'han complicat de tal modo que ni hi ha per a dies. Han intercedit per veure si almenys eixia Teresín [Bellot], tocant-los la fibra sensible i diguent-los que tenia una xiqueta de pits a qui donar a mamar.

— Pués que la traigan aquí a mamar —han dit.

—i—

Carme [Martínez] i Doménec [Gómez] es casen. El P. Cebrià de Massarrojos oficia. Emprem les mateixes precaucions que quan a Toni [Gómez]. Presents ma muller i jo, además dels nuvis i un nebot del Pare i un cunyat per testimonis.

Una xiqueta plàtica molt emocionant, diria que plorava i després a casa, com conspiradors, amagant-nos en l'ombra de la nit.

Anàvem a sopar quan tocaren a la porta i entra Teresín [Bellot] desfeta en plors d'emoció. Acabaven de posar-la en llibertat.

Entre sanglots i llàgrimes conta la seua odissea. Les hores passades mirant pel finestronet de la porta per si veia a Rafel [Cañizares] passar a declarar o a la presó.

La pobra xica ve ab una mar de confusions i dubtes car li han dit que Rafel està tan compromés, puix està embolicat en una qüestió d'espionatge per una dona que anava freqüentment a la farmàcia, i encara pareix que li han dit que si tenia o no que vore ab ella.

Sembla que això heu fan ab tots, posant mal a uns dels altres per veure segurament si, enmig de la indignació que els sol causar, solten alguna imprudència comprometedora.

La monja i Rafel s'han quedat detinguts.

Tere [Bellot] no sap a què es dega la detenció i sospita de la portera, dels dependents de l'apotecaria, de tothom.

L'acompanye al xalet. Ma cunyà es posa tràgica i hi ha una escena de plors i sanglots que sembla un desori.

Me'n torne ab el Manyo que estava aquí. Me conta que ha fet gestions per a que els tornen els comestibles que els han llevat i diners i li han respost que són per al SRI [Socors Roig Internacional].

— Rafael [Cañizares] m'ha enganyat —me diu—, és un *quico*.

Quico vol dir *bambau*, *betzol*.

— Veges si jo tindrè a ninguna de les meues germanes!

Té tres germanes monges que ara estan a Massarrojos, però a casa d'un germà, el Flare, que també és de *pala*; però es veu que no tant com aquest.

En dir *quico* es referia al fet de Rafel [Cañizares] haure tengut a sa casa la monja.

Frente Rojo publica un comentari que titola «Maneras de fascistizar. Al crítico de Popular Film no le gusta el cine soviético», és a dir, que el que ad algú no li agrada alguna de les coses que es fan a la URSS ja és ésser feixiste o fer feixisme. Democràtics que som!

Nosotros exposa la victòria per aconseguir l'anarquia. Insisteix en demanar responsabilitats per la caiguda de Màlaga i diu entre altres coses: «Paz! Paz! Gritan los guerreros de Burgos... Guerra! Guerra! Rugimos los que luchamos para ser libres».

Dijous, a 4 de març de 1937

—a—

[15-II-1938]

Gramàtica: l'adjectiu pot anar situat darrere i davant dels substantius. Lo normal és que vaja darrere. Quan va davant canvia el sentit de la frase i quan s'aplica a persona passa a denominar qualitats morals: home pobre, vol dir de pocs medis econòmics, pobre home de pocs medis morals; dona gran es refereix al tamany físic, gran dona a les qualitats morals, etc.; en tractar-se d'animals i coses la col·locació de l'adjectiu damunt del substantiu dona èmfasi a la frase: és un cavall gran, és un gran cavall..., i també es refereix a condicions educacionals i en certa manera espirituals i qualitatives: és un pa gran, és un gran pa, etca.

—b—

[29-VI-1938]

El temps passat m'ha fet oblidar molts detalls, altres, pel contrari, els tinc tan presents com si els estiguera vivint. Aquells que no recorde bé els deixaré de costat i sols consignaré els que recorde bé.

Pepito Bellot té una por tan cervical en vista de ço que passà en casa sa germana que despedeix sens contemplacions la seua fadrina Paulina, xica ja idada, un poc ximple, qui té aficions mongils i sembla ha estat en un convent.

Paulina, desolada, li pregunta on té que anar; emperò ell no es para en barres, que vaja on vullga anar però que desaparega de la seua vista.

Ma muller me diu que no pot estar tranquil·la ni dormir pensant en què les meues notes podrien comprometre'm. Per ço i pels moments emocionals he anat deixant de transcriure dia a dia i posant en clar les apuntacions comprimides que prenc.

Hui han celebrat Doménec [Gómez] i Carme [Martínez] la comunió de nocces.

Ràdio Verdad —hi ha qui li diu Ràdio Trola— d'anit donà la paraula «ole».¹⁶² Digué que Rússia renunciava al control terrestre i marítim i que ha començat un nova ofensiva pel Jarama.

—c—

Passe pel llibreter Manolo Belenguer i li conte el cas del drapaire Soler. Me diu que no l'interessen ni pergamins ni manuscrits i que demà anirem a visitar-lo per recomanar-me.

---

¹⁶² Radio Verdad va iniciar les seues emissions el 18 de febrer de 1937, radiades per Delfí Escolà i Figuerola des de Milà i Florència, tant en català com en castellà, i a més de l'objectiu propagandístic de les accions dels «nacionals», fomentava els enfrontaments entre els diversos partits i sindicats que donaven suport al govern legal i contrarestava la tesi republicana que els franquistes eren anticatalans.

—d—

Visite a don Vicent Marco Miranda en el seu xalet, junt a la facultat de Medecina, per recomanar-li l'assumpte dels meus nebots Tere [Bellot] i Rafel [Cañizares].

Diu que farà ço mils puga i que en passar al tribunal popular aquí «tenim amics».

Me diu que açò no és revolució, car lleven els aptes i posen els ineptes.

Jo no sé nenguna revolució on haja passat a l'inrevés.

—e—

Juli Jiménez, el director en cap de *El Pueblo*, està mal des de que va açò. Aixís els deu passar a molts dels qui han jugat a revolucionaris fins ara impunement.

—f—

Tere [Bellot] i Elisa ha anat hui a declarar. Aquesta, germana de Pepe el Gallo, filla del tio Pepet el de Metxa, que assassinaren, es trobava al xalet quan anaren a registrar.

Víctor [Bueso] me diu que les declaracions d'ambdues han estat contradictòries, car mentres Tere ha dit que en la casa del carrer de Quart no dormí nengú d'enfora casa, Elisa ha declarat que es quedava don Miguel, sogre de Pepito [Bellot], qui estava aquí amagat.

Han romàs detingudes de nou.

—g—

He passat per visitar en Ricard Sanmartín, el plater.¹⁶³ Ab ell estava en Bernat Morales Sanmartín, son oncle —cadascú escriu el cognom d'una forma i hi ha discussions, a voltes, entre oncle i nebot—. ¹⁶⁴ Ens lamenten de les destruccions i dels assassinats.

En Bernat em diu que un carreter qui venia cap a València va veure passar varis auts ab bandera anglesa i que u d'ells va parar, devallà u i tirà una fotografia de tres cadavres qui hi havia a la cuneta. Més endavant va tornar a parar i en tirà una altra d'un altre.

—h—

Ràdio Verdad ha donat la paraula «la» i ha dit que 2.500 regulars han desembarcat a Màlaga per a netejar l'Alpujarra. Està desenvolupant-se una ofensiva contra Madrit.

---

¹⁶³ Ricard Sanmartín i Bagues (València, 1888 - 1974). Editor i poeta. Membre de l'Agrupació Valencianista de la Dreta (1933). Fundador de la revista fallera "Pensat i Fet" (1912-72) i el seu animador després del 1939. També va dirigir l'editorial Lletres Valencianes (1948).

¹⁶⁴ Bernat Morales i Sanmartín (València, 1864 - 1947). Farmacèutic, escriptor, compositor i periodista, d'ideologia republicana, va col·laborar en *El Mercantil Valenciano*, on signava amb el pseudònim de Fidelio.

—i—

Víctor [Bueso] ens diu que han tornat a posar en llibertat a Teresín [Bellot].

M'han dit que el nebot del P. Cebrià, fill de la Carrerona, ha estat condemnat a mort.

—j—

Fragua [Social] diu que les unitats de la flota soviètica es disposen a passar els Dardanelos. El divendres no hi haurà pa a Barcelona car es destinaran 150.000 quilograms a Madrit.

Adelante demana que no hi haja més que «una sola voz: la del Gobierno...», també que els sindicats ordenen als afiliats que treballen les hores extraordinàries que calguen sense cobrar-les com a tals. Toledo està sots els focs de les nostres bateries, Talavera de la Reina cercada. [Gregorio] Marañón ha dit que no és una guerra civil ans de liberació contra el comunisme soviètic.

Frente Rojo declara el PC [Partit Comunista], forjador del FP [Front Popular].

—k—

Lletra de Patraix: 50 pts.

Subscripció d'un Dicc. Pedagògic per a Primi: 4,95

Papereria: 10,00

Periòdics: 35,00

—l—

Passe la vesprada netejant pergamins i me'n trobe u que està ple de rodals iguals, d'uns deu centímetres, els quals me fan pensar en les fàbriques de joguets que em va dir Vicent Ferrer, el drapaire del carrer del Pilar.

Seran per a tamborets aquests discs? Mira que si em trobara una mina de pergamins en les fàbriques de joguets!...

Esta nit hi romanem a València, ma muller està molt afectada i intranquil·la per ço de Tere [Bellot] i Rafel [Cañizares].

Divendres, a 5 de març de 1937

—a—

A Pepito Bellot li han fet un registre en sa casa del carrer de Quart i li han tombat un tabic per si tenia quelcom.

Com el títol de batxiller té allò de «SM el rei...», l'han fet parlar una estona perquè deien que allò era monàrquic. Els han detingut a tots, enclòs els Escamilla, Dato i altres, i se'ls volien endur, però u d'ells ha pogut telefonar al Sindicat de la Construcció que ha enviat dos camions de fusilers i els han soltat.

En quines mans està el pandero!

—b—

La notícia causa sensació a Massarrojos, car s'espera d'un moment a d'altre que vinguen a registrar casa; uns se'n van a València, altres amaguen coses.

—c—

Pepito [Bellot] em diu que Tere [Bellot] ha eixit ja i l'assumpte de Rafel [Cañizares] està molt embolicat ab el d'una dona que diuen s'entenia ab ell per garantir personal dubtós.

També diuen que estan cercant la superiora de la monja que tenia en casa i si apareix el posaran en llibertat.

Tot és confús i contradictori.

—d—

Ràdio Verdad —hi ha qui li diu Ràdio Bresquilla— ha donat la paraula «Espanya».

Dissabte, a 6 de març de 1937

—a—

S'ha aconseguit traure a Rafel Canyçares del Seminari i passar-lo a la Direcció General de Policia.

Sentir-li contar a Tere [Bellot] la seua odissea i la del marit ens impressiona alamon. És punt menys que impossible transcriure fidelment les hores passades d'angúnia, creguent a cada moment, en parar-se cada aut, que anaven a endur-se'ls per a matar-los.

Els s'han incautat de la casa del carrer de Quart. Pepito [Bellot] ha tingut que cedir-li la seua a Escamilla, u de la FAI, que li guarda les espal·les.

—b—

He anat a casa Casimiro de Gràcia a parlar-li de Rafel [Cañizares]. Diu que està molt embolicat el seu assumpte. No trac res. Es veu que no pot fer res o té por.

—c—

Passe per casa Manolo Belenguer per veure si anem en casa Soler, com va dir.

En entrar al carrer del poeta Querol ja em veig un grup de gent a la porta que ocupa l'acera i encara devalla al carrer.

La botiga té dos mostradors a dreta i esquerra plens de llibres empolsegats i quelcom enteranyinats, que a penes es veuen al través dels cristalls ab un dit de

runa, que deixa algun que altre badallet per a assabentar-se'n dels rodalets dels segells.

Una porta de cristalls estreta donaria accés a la botiga si no estiguera bancada per Manolo, afussant mirant un àlbum de sagells; i Manolo tampoc pot ficar-se més endins per la gran muntonada de llibres de tota mena que omplin l'espai que deixen unes estanteries que s'eleva cap al trespol per damunt de la muntonada. Al fons s'endevina el dintell d'una porteta que, cavant un poc, donarà accés ad altres regions de la caverna llibresca.

En passar per la porta es nota un tuf de brutícia que tira d'espall·les i obliga al vianant a passar per l'acera d'enfront i, si t'arrimes a la porta per parlar-li, a posar-te de gaidonet per a fer-li els honors, de deixar-lo passar, al tuf.

Quan algú va per vendre-li llibres, si els compra van a parar al muntó i si van per comprar-li o respon que no el [té] o que ja el cercarà.

— Debo tenerlo por el almacén. ¡Vuelva mañana!

O sol mirar pel muntanyàs com si recordara. De sobte, estira el braç i trau un llibre ple de pols que, ab quatre manotades forma un núvol que torna a dipositar-se en la botiga.

No obstant, Manolo Belenguer és el millor llibreter de vell de València. En sap de llibres i és u dels millors d'Espanya; tal volta no siga el més destacat com a llibreter bibliòfil, emperò com a llibreter desastrat i brut me l'ajue en tots els del món.

Quan puc parlar-li me diu que tampoc pot hui i quedem en veure's el dilluns en casa de Soler a les 10'15.

—d—

Vaig a la fàbrica de paper de Monllor, Crespo y Cia, del camí de Burjaçot entre séquies, i aquí me trob Plàcid Cervera qui va també per veure, emperò, llibres i m'ajuda a cercar pergamins.

—e—

Ma muller me diu que Rafel Canyigares ha estat treslladat a la presó Model.

A Víctor [Bueso] li han dit que a prop de Lo Rat Penat hi ha una presó clandestina. Serà la confraria de Sant Jaume?

Diu que anaren dos a preguntar per uns detinguts i els els negaren. Anaren al govern civil, va anar la policia i no la deixaren entrar.

Diran què és un «picadero»? Picadero en l'argot revolucionari vol dir «lloc on piquen» i «picar» vol dir matar, és a dir, assassinar.

—f—

Ràdio Verdad «que».

Fragua [Social] escriu contra *Frente Rojo*.

Dimenge, a 7 de març de 1937

—a—

[4-VII-1938]

Tere [Bellot] me digué que hi havia un Comité de Defensa que ab tres avals trauria al seu marit Rafel Canyigares .

Sembla que aquest és soci del tal Comité. Tere me diu si bastarien els avals de mon germà Emili [Gómez Nadal], Juli i el Manyo.

—b—

Diuen que dos avions negres, a les cinc i mitja, volaren sobre València, emperò vingueren a descarregar en Massamagrell.

—c—

Tenim sessió en el Centre de Cultura Valenciana. [Vicent] Gurrea diu que el polvorí de Paterna ha estat treslladat en les Coves de l'Arena de Godella, i que qualsevol dia volaran aquells alentorns. Això és per la Coma de Paterna.

[Vicent] Marco Miranda diu que va realisar certes gestions a prop del Ministeri d'Instrucció Pública reclamant alguna subvenció per al Centre, sens obtindre nengun resultat.

—d—

Fragua [Social] diu que el «control marítim és una maniobra para hundirnos». *El Pueblo* publica un projecte d'estatut valencià de la URN [Unión Republicana Nacional] a base de les tres províncies valencianes.¹⁶⁵

—e—

El bombardeig de l'aviació negra ha estat per Pobla de Farnals, on ha derrocat tres cases. A Benifaraig ha caigut una bomba en l'horta.

Hem ogut una explosió enorme cap a Paterna i eixir una gran columna de fum.

—f—

Empre la vesprada en recórrer el Badall tot sol, cercant per les pedreres abandonades un amagatall on poder soterrar alguna cosa de compromís.

Res me sembla bo.¹⁶⁶

---

¹⁶⁵ Efectivament, el diumenge 7 de març de 1937 *El Pueblo* publicava el «Proyecto de Estatuto para el País Valenciano», la ponència que s'havia de discutir en el Congrés provincial de la Unió Republicana Nacional.

¹⁶⁶ Pel que sembla, els fets produïts a casa de Tere Bellot i Rafael Cañizares, i els precés de la seua dona, van impulsar Nicolau Primitiu Gómez a cercar un amagatall per a diners i per a alguns documents compromesos als voltants de la casa de Massarrojos, per la zona de les pedreres de Badall. Vegeu el que diu el 15 d'agost de 1937, c.

—g—

Ràdio Verdad dona la paraula «Va».

A Mallorca diuen que estan fent-se proves de desembarcament de 25.000 hòmens.

—h—

Pel poble de Massarrojos van aplegant firmes demanant l'indult de pena de mort al fill de la Carrerona.

Diuen que Blai, el de la Capellana, va declarar a favor d'ell i el Manyo en contra.

—i—

A Raül Giner l'han treslladat d'Almeria a Casp.

Pepe Senent me conta que una mestra que té poc de roja aconseguix la confiança d'un sindicat de la CNT, on ha arribat a ésser secretària, i en aquest càrrec ha pogut fer molts favors.

Tenia un oncle capellà pres en les torres de Quart i ella aconseguí traure'l lliurement; emperò, del cubil comuniste s'enteraren, especialment certes senyores, i la denunciaren com a fascista emboscada; emperò ella sens atemorisar-se, en sabre la denúncia, com a secretària que era li feu front i amenaçà a la Conxa Sarazaga i la Villén, qui foren, sens dubte, les dues tragafaccioses de la FETE, en traure a lluir els llurs drapets, i pareix que aquelles harpies s'han callat per la temor a l'escàndol que les tirava de la fornícula.

El mateix em conta que uns fabricants d'Elda —pare, fill i gendre— foren condemnats a mort pel tribunal Popular i que la filla —germana i muller a l'ensens dels altres—, per salvar-los, es va presentar al ministre [Juan] Garcia Oliver i li va entregar ço que l'hi romania de més preuat: l'honor, convertint-se en la seua amiga, aconseguint salvar-los i el corresponent passaport; emperò el cas té una segona part, i és que tant l'Oliver com ella anaren personalment a Alacant per traure els esmentats —no fiant-se massa, segurament— i aquí hi havia 16 condemnats més a mort, als qui un cavaller els va dir ço que passava i els va proporcionar l'ocasió d'agenollar-se als peus de l'heroïna -tal es pot considerar-, la qual aconseguí aximateix el perdó dels setze.

—j—

Com plou i no hi ha una rònega llum pel poble, la nit és negra i tràgica i ma muller esglaiada no pot menys d'exclamar:

— Causa horror! Què llarg es fa açò!

Dilluns, a 8 de març de 1937

—a—

Miracle (Milagro), una cosidora de la família, vídua, qui fa la vida es pot dir que entre tots nosaltres, quan no en una casa en altra, em diu que a Tere Bellot li han ordenat que abandone la casa del carrer de Quart i li han concedit que fins les onze de hui traga quant puga, emperò deixant la casa ben guarnida.

—b—

Pepito Bellot té una por cervical. No es por ja, és pànic. La policia ha tornat a interrogar Tere. No vol que vaja ningú per l'establiment.

—c—

Soler, el drapaire, sembla un poc més humà. Estic aquí espera que t'espera al [Manolo] Belenguer, que no apareix.

Comence per cercar fàbriques de joguets per veure si trobe pergamins.

—d—

En tornar, en Massarrojos, me diuen que ha hagut gran tiroteig a Vinalesa entre la CNT i la UGT.

Ràdio Verdad ha donat la paraula «a». Els facciosos ataquen Guadalajara ab cent canons. El *Baleares* ha apresat dos vaixells que anaven en Bilbao carregats de queviures.

També em diuen que el Manyo se'n va en Lleida i que Benet Merino li ha fet un tratge precipitadament. Les males llengües diuen que se'n va en l'estranger per a no tornar.

—e—

Cerque l'amagatall per les pedreres del Badall, l'Horteta i l'Esca, sens que em satisfaga res.

Me diuen que tota la vesprà no han fet més que passar auts, alguns blindats, cap a Moncada.

—f—

Canvis de noms:

Ràpita de los Alfaques, abans San Carles de la Ràpita.

València:

Carrer de González Peña, abans Beneficència.

Carrer del capità Tejero, abans de la Sang.

Carrer del Socorro (¡!) Roig, abans Abadia Sant Martí.

Carrer de Juan Soto, abans Arquebisbe Mayoral.

Plaça de los Pioneros de Levante, abans de la Companyia

Temples: s'han emprat com a amagacens de queviures, municions i altres coses.

La Seu, Sant Valer, Sant Tomàs, la Creu, la Companyia, Sant Andreu, el Pilar (incautats per URN [Unión Republicana Nacional]), Sant Esteve...

Com a cotxera d'auts (garatge): el Temple...

Com a quarters: el Miracle, Sant Joan de l'Hospital, els Dominics, els Caputxins, els Carmelites, Saleses, la Sang...

Com a presons: Santa Úrsula, Santa Clara, Montolivet...

Han estat tapiats en vista de l'estat deplorable a què havien arribat i el perill tant per a la salut pública —convertits en retrets i femers— com per el perill de ensulsiar-se: Sant Bertomeu, Sant Martí, Sant Joan...

Que jo recorde, de moment, emperò n'hi ha bastant més. En repassar tots els que hi havien no cal més que classificar-los l'ofici que fan.

Dimarts, a 9 de març de 1937

[5-VII-1938]

Per Vinalesa es comprén que hi ha gran sarracina. Les notícies dels motins són molt contradictòries.

Quico el d'Aurèlio diu que ahir per la vesprada es sentia en l'horta gran tiroteig i metralladores; que a Vinalesa han posats els rebels metralladores en el campanar i que hi ha 17 guàrdies d'assalt morts ¿quants n'hi hauran dels demés?

No paren de volar avions per aquests centres.

En anar a l'estació me diuen que el tren no circula més que fins a Rocafort i allà se n'anem a peu.

U d'Alfara, qui ve al tren, diu que tota la nit ha hagut tiroteig pel barranc de Carraixet.

En l'aut de línia me'n vaig en Oliva a veure un molinet que el Comité vol que li arrangem. En anar aproximant-nos notem certa expectació en la gent. En Gandia hi ha que canviar d'aut, emperò no ix perquè diuen que els d'Oliva s'han sublevat.

N'aprofiteu que se'n torna en València per a eixir de Gandia quant enans, car els remors no són massa tranquil·litzadors.

Pel camí ens troba un carreter qui li pregunta al xofer si es pot entrar en Gandia. Tot el passatge hi roman estranyat de la pregunta, emperò es veu que l'oratge és de revolta.

Abans d'entrar en València la policia ens revisa els passaports. U no en porta i s'excusa. Es veu que no n'ha tingut mai, car clarament demostra que

no és de la situació i probablement fuig del poble. El policia l'amonesta i el deixa passar.

A pesar de la tragèdia que està desenvolupant-se en molts llocs, els cafés i els bars estan que regloten els curulls.

—b—

M'entretinc en casa repassant documents i papers per a amagar els que més m'estime. No en trenque nengú. Són massa per a triar i llegir i qui va a sabre que és ço que als ulls de qui vinguera a registrar poguera comprometre.

Víctor [Bueso] me diu que a València hi ha gran expectació i alarma entre la gent. Circulen les més diverses boles.

—c—

Me'n vaig en Massarrojos.

En el tren un milicià diu que els de Vinalesa estan cercats pel barranc; emperò que els de Foyos, Museros i altres pobles han fet causa comú ab els revoltosos.

A Massarrojos me diuen que les bales han arribat a les primeres cases i han matat un gos.

—d—

Nosotros denúncia que a Barcelona els comunistes han sustret dotze tancs dels amagacems militars ab firma falsa per a la columna del partit Carlos Marx, «compañero —diu—, conserva tus armas».¹⁶⁷

Frente Rojo escriu violentament contra la joventut del POUM.

Fragua Social contra el PC.

Cada dia són majors les harmonies entre els antifeixistes. Seguint aixís la victòria és segura.

Dimecres, a 10 de març de 1937

—a—

El Choro de Moncà me conta en el tren quelcom del cas de Vinalesa. Diu que a Moncada i Alfara hi han centúries de la Columna de Hierro, Iberia i Temple i Rebeldia per a apoiar la rebel·lia dels de Vinalesa i que aquests es feren forts, finalment, en la torre del campanar; emperò, que les forces que vingueren de València varen situar un canó per a batir-los.

— Això era l'infern! —me diu—, de marges i séquies eixien tirs.

Han apresat el Comité d'Alfara.

---

¹⁶⁷ Karl Marx (Trèveris – Londres, 1883). Filòsof, economista i polític, és autor del *Manifest comunista* (1847), junt amb Friedrich Engels, i el pare teòric del socialisme marxista i del comunisme.

Diu que a l'inici del moviment anaren guàrdies d'assalt a intimar-los — «somos fuerzas al servicio de la República!» els digueren—, i la contestació fou una descàrrega que en matà quatre d'assalt; emperò aquest respongueren matant-ne tres o quatre també del Comité.

Diu que ahir estigueren tot el dia els guardes d'assalt sens menjar a Moncà perquè el Comité els el negà sots l'excusa que no donen queviures sinó és ab els seus cartonets.

—b—

August [Carrascosa] i jo anem en Meliana a la fàbrica de Nolla per veure una instal·lació de calefacció d'oli.¹⁶⁸

Em rep molt amablement el camarada Tomàs Trénor, ex II comte de Trénor,¹⁶⁹ a qui el comité de fàbrica salvà d'una mort segura traguent-lo de les masmorres d'una de tantes presons clandestines.

Quan tornem en el tranvia uns diuen que han passat cap en València nou cotxes de morts, altres que huit ab els guardes d'assalt caiguts a Vinalesa.

Al Camí dels Trànsits hi han molts cotxes, moviment i policia demanant els passaports.

—c—

Visite alguns drapaires.

Rúbio, el del carrer de les Roques, me diu que ja no porten pergamins a vendre. Julián Ruiz, que s'ha afonat el pis del Palau [Arquebisbal] a la part de l'Arxiu, on ell va deixar pergamins i algun document que està tot revolt entre tascabaços.

—d—

Tere [Bellot] està cada volta més aplanada. Diu que José, el dependent major de la farmàcia, s'entenia ab una sevillana i portava el seu bullit que ha vingut a comprometre a Rafel [Cañizares]. El José sabia el registre i no li va dir res a Rafel.

Tere ha fet que Frederic, de pas que anaven traguent de la casa quant podien, registrara i vera si havia alguna cosa que poguera comprometre'ls i va trobar una porra de ferre i un punyal.

— Con esto hay bastante para picar-lo.

Entre moltes altres coses li ha donat al Frederic mil pessetes en plata que tenia guardades.

Li aconsella a Tere que cerque un advocat de la situació i que tinga molta prudència en quant parla.

Tere me dona el punyal i la porra per a que heu tire a una sima del Badall.

---

¹⁶⁸ Es tracta de la fàbrica de gran èxit i anomenada Mosaicos Nolla, creada a Meliana a mitjans del segle XIX per Miquel Nolla Bruixet, empresari nascut a Reus, i besavi de la que fou alcaldessa de València Rita Barberà Nolla.

¹⁶⁹ Tomás Trénor Azcárraga (València, 1894 - 1982). Enginyer industrial, aristòcrata i polític. Era fill de Tomás Rieta i Palavicino, segon Marqués del Túria.

—e—

Ràdio Verdad, segons Lluís [Zalbidea], ha donat la paraula «desaparecer». El *Canarias* ha afonat el *Mar Cantábrico* que anava carregat d'armament, salvant la tripulació.¹⁷⁰

Doménec [Gómez] em diu que la dita ràdio dia anit la paraula «gracias». I que els facciosos avancen cap a Guadalajara.

La nostra premsa, no obstant, diu que refusem els atacs dels facciosos a Guadalajara.

—f—

M'han dit que en Vicent Pelufo està amagat a València.¹⁷¹

Dijous, a 11 de març de 1937

—a—

[6-VII-1938]

La meua dona no ha pogut dormir en tota la nit pensant que té en la còmoda el punyal i la porra de Caniçares, ni viurà fins que no els faça desaparèixer.

—b—

En el taller, [Vicent] Riera, el modeliste, me diu que un llaurador de Burjaçot va anar a veure una vinyeta que té en el camí de Bétera i es va veure els peus d'un mort que havien sotarrat.

Aixís s'explica com n'han desaparegut tants sens deixar rastre nengú.

Consulte al modeliste la manera d'amagar aquestes memòries, documents i altres escrits. Pensava si dins d'un model de con de blanquejar arròs.

—c—

Dine a Massarrojos i després me'n vaig cap al Badall ab el punyal i la porra per a fer-les desaparèixer i aixís heu fas.

Ma muller ha estat intranquil·la fins [que] he tornat.

Me diu han condemnat a mort a Abdon Bosch Ibànyez, el fill de la Carrerona, germana del pare Cipriano. Han anat a portar-li menjar i roba i no heu han volgut admetre. Suposen que l'han afusellat ja.¹⁷²

A Massarrojos estableixen la carta de racionament.

La paraula de Ràdio Verdad és «al».

---

¹⁷⁰ Realment, el 8 de març de 1937, el creuer *Canarias* va capturar el vaixell de càrrega *Mar Cantábrico*, que procedia de Mèxic i transportava material de guerra, com després rectifica.

¹⁷¹ Es tracta de Vicent Pelufo Cort (1868-1936), prevere i encarregat de l'Arxiu Municipal d'Alzira.

¹⁷² Efectivament, Abdon Bosch fou afusellat l'11 de març del 1937.

Divendres, a 12 de març de 1937

—a—

[7-VII-1938]

Doménec [Gómez] es casa el dilluns pel civil. La família de la núvia ens ha convidat a dinar en sa casa eixe dia.

Amparet es posa malalta.

—b—

El montador Batiste Garcia [Alcañiz] me diu que per Gandia, Oliva i Pego hi ha sarracina i que s'han trobat per la carretera huit guardes motoristes morts.

—c—

Víctor [Bueso] diu que els refugis no s'acabaran perquè la fàbrica de Bunyol Raf no pot fabricar més que 46 tones diàries de pòrtland i els refugis són uns 44 i en necessiten unes cinc tones diàries cadascú (No està massa clara la nota).

El cement és molt roí.

—d—

La paraula de Ràdio Verdad es «sacrificio». Diu que els facciosos han pres Taracena i Brihuega.

Dissabte, a 13 de març de 1937

—a—

Pepe, alies el Saboner de Massarrojos, me diu que en Moncà ploreu molts d'alegria perquè diuen que s'ha acabat el Comité.

La revolta de Vinalesa sembla acabada.

Se n'anem en València fins [que] es case Doménec [Gómez].

—b—

Taló 166263 del BPPP: 500,00

Quinzena del taller: 400,00

A ma muller: 750,00

—c—

Doménec està fent unes proves d'aplicació de calefacció per fuel a les locomotores de la línia d'Alberic i vaig per presenciar-les.

Damunt de la carbonera, jo i, com poden, els demés: venen el maquinista, el montador, l'enginyer, el fogoner i Doménec.

Fem un curt trajecte i se'n tornem, car cal fer unes modificacions.

Com dissabte, després de dinar, me'n vaig de la fàbrica de paper de Monllor.

Trob més pergamins i documents i restes procedents dels arxius de Llúria, Torrent, del Palau Arquebisbal, de l'Hospital de pobres sacerdots, jutjats....

Ne fas un bon fardell i satisfet me'n torne en casa en el tranvia cinc, i en devallar defront de l'estació del Nord i procurar passar a la voravia de l'estació, sent la bocina d'un aut i, en veure que es tirava damunt i que no tenia lloc per a passar entre la voravia i jo, fuigquí cap enrere per donar-li pas; emperò, el xofer es veu que se li va ocórrer passar per la meua esquerra —perquè va tocar la bocina?— i se me tirà damunt.

En veure que no podia escapar-me'n de l'atropellament sols vaig tindre un pensament, el compromís que em podia dur els documents del fardell, en aquells dies; emperò, fon un rellamp, car vaig sentir en la cama dreta a l'altura del genoll un colp sec, dur, intens, que em commovia tot. L'aut no va córrer ni mig pam més, com si jo l'hagués parat en agafar-me del paraxocs per caure'm.

— Ací s'ha acabat Nicolau Primitiu, —pensí entre les angúnies que mig me feren perdre el coneixement. Però el xofer es veu que parà en sec i no consumà la catàstrofe.

Recorde que sentia, no veia, bronziment de gentada que es reunia i que uns dien de dur-me a l'hospital, altres a la Casa de Socors. Jo vaig perdre el coneixement.

Quan me'n vaig adonar estava gitat en una taula de marbre o cristall. Al llat, u que em feia preguntes, que a penes entenia i em menejava la cama i els braços.

— No s'asuste, no tiene nada —me va dir—. Afortunadamente no tiene nada roto.

Me preguntà si volia que hu denunciaren al jutjat i vaig dir-li que no.

Al llat hi havia u que feia molts anys que coneixia com a «florero» d'església i ara és practicant. Me va conèixer i m'animava un altre que fon nuvi de ma filla Toneta, un tal Pepe Barrachina, qui presencià l'accident i no em deixà fins casa, m'ajuda a alçar-me de la taula i asseure'm a l'entrada de la Casa de Socors, mentres es tractava la manera de treslladar-me.

Aquí em vaig desmaiar altra vegada. En tornar en mi me varen dur a una camioneta. El xofer de l'atropellament que em va dur a la Casa de Socors, en saber que la cosa no era tan greu, tenia pressa i se n'havia anat.

El camí de la Casa de Socors a la meua fon d'una angúnia mortal. No obstant me'n recordí del fardell; emperò en Barrachina no l'havia abandonat i el portava.

Per a què descriure l'escena de casa? Ja es pot supondre.

(A les hores d'ara encara em ressent de la cama i la porte faixada).

[Fea ja dies que anava retrassant-me en dur el *Dietari* dia a dia i moment a moment. Les emocions me fan retrassar i a partir d'aquest accident encara més, fins estar-ne bastant, i, per a tallar el retràs vaig emprendre de bell nou en un altre dietari. També ací em vaig retrassar i comencí a fer nòtules en llibretes fins que vaig tindre que fer-les ampliades i abandonar el sistema de fer les comprimides per a després ampliar-les, en la mateixa llibreta.

Al posar en net aquestes primitives em trobí de moltes que ja no entenc clarament i que tinc que despreciar per no posar coses dubtoses. Altres notes, per contrari, me recorden fets que tinc vius com si em passaren ara].¹⁷³

Dimenge, a 14 de març de 1937

[8-VII-1938]

Quan vaig tornar en mi em doní compte de que estava rodejat de la família i que havia tingut un poc de commoció cerebral.

Aquest accident me porta a conèixer un altre refrany, «la cama en el llit i el braç en el pit», és a dir, que els mals de la cama es curen fent llit i els del braç subjectant-lo al pit per a que ni la una ni l'altra facen moviment fins estar sanats.

Lluís [Zalbidea] me diu que Ràdio Verdad ha donat la paraula «de»; que els facciosos tenen cercada Guadalajara per tres columnes que estan ja en contacte i en els suburbis de la capital; que alvancen per Granada i que el *Mar Cantábrico* no fou afonat sinó portat a Ferrol.

Doménec [Gómez] celebra hui la seua despedida de solter i es reuneixen aquí alguns amics seus que entren a visitar-me.

Alguns són metges i tots me diuen que açò de la cama no és qüestió més que de temps i de paciència.

Vicent Rodríguez [Martínez] és un xic advocat que fon president de la joventut escolar valencianista —AVE [Agrupació Valencianista Escolar]— després del meu fill Doménec, qui fon el primer, i és u dels advocats que han

---

¹⁷³ Entre claudàtors en l'original. Nicolau Primitiu Gómez explica com el sistema que emprava habitualment per a confeccionar el *Dietari* es va veure alterat substancialment per dos motius, per les «emocions» viscudes, com ara l'incident de Tere Bellot i Rafel Cañizares, i ara l'accident de cotxe. Tot açò el va portar a donar per acabat el *Vària IV* [l. 1700] i a iniciar un altre dietari, *Dietari I* [l. 1951], i a prendre notes esquemàtiques en unes llibretes que anomena *Nòtules*, a partir de les quals havia de confeccionar les entrades del *Dietari*. El resultat, però, és que, com veurem, alguns períodes del 1937 no els va ampliar al *Dietari* i les anotacions de les *Nòtules* estan poc desenvolupades i són pràcticament il·legibles.

estat presos per haure firmat un escrit de protesta per l'assassinat de [José] Calvo Sotelo.¹⁷⁴

Comentant la presó me diu que s'ix d'aquí fet una ruïna moral —referint-se a les ideologies polítiques.

— No tenim opció entre els dos bàndols que lluiten i s'ham d'agafar a la taula de salvació.

La porta de la presó és la de la facció.

—c—

Primi [Gómez] me diu que un amic seu ha tornat ferit de la batalla del Jarama i li conta horrors i desastres. Els diuen de resistir i no retrocedir sens canons, ni tancs ni bombes de mà, mentres la cavalleria i el Tercio ab bombes, i arribaren fins un punt on es paraven a pesar de que podien haure continuat avançant; després, quan els va semblar, retrocediren un quilòmetre sens que nengú dels nostres els diguera res.

—d—

Venen a la boda de Doménec, Eliseu [Gómez Serrano], Emma [Martínez Bay]¹⁷⁵ i les filles. La meua cunyada està molt envellida pels sofriments. Ella mateixa diu que no mai es podria creure tanta crueltat.

Eliseu va a fer unes gestions a prop de l'assumpte de Rafel [Cañizares], per veure si es pot fer quelcom en son favor.

Dilluns, a 15 de març de 1937

—a—

Doménec [Gómez] s'entossudeix en que jo vaja a presenciar el seu casament al jutjat i al convit dels consogres, i a mi la cama em pesa cent arroves i al menor moviment me fa veure les estreles; emperò tots senten que no puga estar i jo no els vullc aiguar la festa i Doménec vol devallar-me al be i també Polito i tots. Finalment entre dos m'abaixen a l'aut.

I ací és l'operació difícil per acomodar la cama en pujar i traure-la en devallar; emperò, siga com vullga, he estat present a la cerimònia i després Polito m'ha pujat al tercer pis en casa els consogres.

Tot ha estat senzill i familiar. I en acabar, i després de la despedida, ve l'enutjosa devallada. L'aut de casa, portat per Pere [Lizondo], m'ha dut en Massarrojos.¹⁷⁶

---

¹⁷⁴ Agrupació Valencianista Escolar. Entitat estudiantil de caràcter cultural fundada l'octubre del 1932, i presidida per Doménec Gómez Senent, fill de Nicolau Primitiu Gómez, el qual va col·laborar impartint diverses conferències en els actes de la Universitat Popular Valencianista el 1934 i 1935.

¹⁷⁵ Emma Martínez Bay (Alacant, 1893-1957). Professora de Pedagogia i d'Història de la Pedagogia a l'Escola Normal de Mestres d'Alacant, des del 1927.

Els nuvis han romàs hostatjats a casa nostra de València; viuran ab nosaltres fins que aquestes circumstàncies cànvien.

—b—

A Massarrojos el Manyo me fa companyia.

Tere [Bellot] me diu que ha encarregat l'assumpte de Rafel [Cañizares] a [José] Manaut, l'advocat.

La paraula de Ràdio Verdad diuen que és «las».

Dimarts, 16 de març de 1937

—a—

[9-VII-1938]

Segons els diaris, les tropes faccioses tenien el propòsit d'ocupar el primer dia Brihuega, el segon Guadalajara i el tercer Alcalà d'Henares, emperò els nostres els refusaren fent-los gran destrossa.

Hi ha gran expectació, les ràdios faccioses no diuen res i aquest silenci sospitos de que siga veritat la derrota de Guadalajara.

El general [José] Miaja diu que s'ha detingut un italià qui portava dos documents del segle XIIIè procedents de la catedral de Sigüenza i heu posa com eixemple de latrocini; en tants que n'hem destrossats i cremats els lleials!

La premsa enlaira molt la recuperació dels dits documents. Inconsciència? Cinisme?

També diuen que els Estats Units ha proposat mediar per a terminar la guerra i que França sols admetria —diuen que ha dit— l'estudi d'una proposició a base de que eixiren d'Espanya tots els que han eixercit càrrec públic en ella a partir del 17 de juliol passat.

Fragua [Social] diu que Teodor Llorente Falcó ha embarcat a Alacant en el vapor anglés *Arrons*. Estava refugiat en l'embaixada.¹⁷⁷

—b—

Han vingut a dinar en Massarrojos Víctor [Bueso] i Xari [Gómez].

Víctor diu que [Juli] Just, el ministre d'Obres Públiques, ha ordenat que treballa doble brigada en el refugi d'aquí, sabent com deu sabre que manquen elements. En dir-li-hu Víctor al delegat de la construcció li ha contestat ab adornament de fraseologia pudenta:

— Dis-li que no em dona la gana i si vol saber per què que em cride!

La disciplina de la reraguarda és admirable.

---

¹⁷⁶ Es refereix a Pedro Lizondo Arcusa. Treballava com a carreter en l'empresa de Nicolau Primitiu Gómez, qui, més avant, el va fer el seu xofer fins que es jubilà.

¹⁷⁷ Teodor Llorente Falcó (València, 1869-1949), periodista i escriptor, fill de Teodor Llorente Olivares. El març de 1937 s'exilià a Sant Sebastià, en poder dels franquistes, gràcies a les gestions de l'alcalde de València José Cano Coloma.

Mancant com manca el porlam, les fàbriques catalanes o els catalans, o la CNT probablement, s'han permés el luxe de vendre-li a França 160.000 tones, segons m'assegura el mateix Víctor que hu pot sabre bé.

—c—

Tere [Bellot] ens diu que li han assegurat si hui o demà eixirà Rafel [Cañizares], el marit.

La paraula de Ràdio Verdad és «legiones».

Tenim la ràdio en l'andana del corral, emperò han començat a vindre uns i altres i és un compromís i fas que la passen en casa del meu cunyat Roig, de qui és.

—d—

Frente Rojo demanà que s'evacue Madrid i dona compte d'un mitin on ha parlat la Margarida Nelken, aconsellant als comunistes «Cuidad que los niños no vayan a ellos» —els xiquets evacuats— i que lleven els xiquets que ja tinguen les gents de dreta.¹⁷⁸

Tenen por de que se'ls apegue la pesta de la bonhomia i no saben el favor que els fan. Ara que, en compensació i com a tràgala, solen ficar en les cases dels burgesos recalcitrants i beats «los del colmillo retorcido», que diu el meu cunyat [Francesc] Ruvira, que els les fan tragar ben grosses.

—e—

S'han trobat per aquests pobles moltes armes i municions amagades i àdhuc soterrades. Hi havia un fort complot contra el govern entregat a la influència dels comunistes o aixafat per ella, i si no es sofoca tan prompte haveren encés aquests pobles i produït una catàstrofe.

A Moncada no s'ha acabat el comunisme llibertari, o ensaig, segons diu el metge don Paco Donderis, el qui afig que si es lleva de repent quedaran sens menjar més de cent famílies perquè no tenen res que portar-se a la boca, car tot tingueren que entregar-ho a la comuna, de grat o per força.

Diu que hu llevaran a poc a poc.

Dimecres, a 17 de març de 1937

—a—

[14-VII-1938]

Acta del casament de Doménec [Gómez] ab Carme [Martínez]

+

In Nomine Dei. Amen.

Yo Fray Cipriano Ibáñez Gisbert, de la Orden de Menores Franciscanos, sacerdote, doy fe y certifico: Que el día 3 de marzo de 1937, a las siete y media

---

¹⁷⁸ Margarita Nelken Mansberger (Madrid, 1894 - Mèxic, 1968). Escriptora i política, membre del PCE, de la Unió de Dones Antifeixistes, va ser diputada a les Corts republicanes (1931-1939).

de la tarde, ante mí y los testigos que firman la presente, contraen matrimonio canónico Domingo Gómez Senent, de València, hijo legítimo de Nicolás Primitivo Gómez y Antonia Senent Ibáñez.

Abuelos paternos: Domingo Gómez Graneria y Francisca de Paula Serrano Marí. Maternos: José Senent Estellés y Mª Antonia Ibáñez Monsó,

Con

Carmen Martínez Hidalgo de València, hija de José Martínez y Mª Dolores Hidalgo. Abuelos paternos: Lorenzo Martínez Barraquet y Filomena Rodrigo Botet. Maternos: Joaquín Hidalgo Cuenca y Joaquina Gadea Galí.

La ceremonia se celebró en la mayor intimidad y reserva a causa de la sangrienta y cruel persecución desencadenada contra la Iglesia Española desde hace ocho meses.

Y para que conste y sirva siempre de testimonio a los efectos canónicos desde y cuando convenga, libro y firmo la presente de mi puño y letra en

Masarrochos, a 3 de marzo de 1937.

Fr. Cipriano Ibáñez, OFM [Orde Franciscà Menor], sacerdote

Jaime Alandés Granell, testigo

Manuel Alandés Granell, testigo

Domingo Gómez

Carmen Martínez

—b—

[15-VII-1938]

Rafel Canyigares va eixir anit a les 7:30. Estigué en el Seminari quatre dies, que se li entoixaren quatre segles, sempre amenaçant-lo en dur-lo al Saler.

A la fi li feren un atestat on dia que tenia una emissora, que pertanyia al Socorro Blanco, i un porció de coses més grans que ell no havia confessat ni molt menys, i volien obligar-lo a que firmara; emperò ell, a pesar de les amenaces, es va negar i per fi el treslladaren en la Direcció General de Policia i d'aquí en la presó Model.

Rafel és un home molt sancer i, en preguntar-li el jutge què pensava fer de la monja, li va respondre:

— Yo siempre seré igual, le estoy agradecido por lo que ha hecho con mi madre y si sale libre me la llevaré a mi casa.

El jutge no li ha trobat causa i l'ha deixat en llibertat.

— A nadie tenga que agradecerle nada. Usted sale porque es inocente.

I respecte de la monja li ha dit:

— Venga usted por ella mañana.

—c—

Rosalea [Senent], ma cunyada, li ha ogut dir a [Rafel] Ridaura que li havien ordenat a la filla que desaloixara el xalet de Rocafort en dues hores per a l'embaixador de Mèxic.

I que ell li havia oferit el seu i aquí estaven. L'embaixador esmentat ha fet molts milions extenent passaports per a persones refugiades i que ad ell li ha oferit traure'l a l'estranger, si vol.

—d—

Juli Bellot ha vingut de Villagordo del Cabriel, on està dirigint unes fortificacions, impressionat i poruc. No li mancava més que ço de sa germana i Rafel [Cañizares].

Conta que els assassins que feren el fet ja contat diuen als tècnics, ab tot el cinisme de què es capaç esta gent:

— No somos tan criminales como dicen, porque os hubiéramos podido matar a vosotros, que al fin sois señoritos y burgueses.

Julio porta un tratge de caçadora que és la moda revolucionària i me diu: — Con este traje por aquí se va muy seguro pero allí no significa nada.

No els han dit res als dits assassins.

Les sindicals acordaren llevar-los els carnets; emperò no els els han llevat i els destinaren a un altre lloc més prop del front, on es negaren a anar amenaçant ab cremar els camions i a Villagordo estan sens que nengú els diga res.

Són gent indisciplinada i covard, emperò gosada i criminal, acaba diguent-me.

—e—

A Burriana es va trobar una fàbrica de municions de la CNT, clandestina, i el Manyo diu que en descobrir-la es va vindre en coneixement d'un complot molt extens, explotat a Vinalesa.

El Manyo heu arranja tot molt bé i expeditament.

— Primer, cap tallat, i després fer-li procés!

Al Manyo no li sembla bé que Rafel [Cañizares] tinga la monja en el xalet.

—f—

Quico, el fuster, diu que en la rebel·lia de Vinalesa hi havia setanta-dos pobles compromesos i que encara hi ha molts guardes d'assalt per eixos pobles. Van registrant casa per casa i han trobat armes fins en sepultures del cementeri de Moncà.

Diu que Pedassos d'Albalat i Gadea de Moncà, els dos tirans, han pegat a fogir i van cercant-los.

—g—

A València s'havien plantat quatre falles a instigació del PC, per a la seua propaganda; emperò les han retirades per por que es promoguen nous disturbis; els de la FAI no estant d'acord.

—h—

Pepito Bellot és del sindicat de la construcció, no sé per què, i és l'abastidor de sucre, bacallà i altres coses, i coneix algunes interioritats.

Hui me diu que la CNT —la construcció és de la CNT— s'ha descuidat un poc en la renovació de les llicències d'ús d'armes —com sempre han fet quant els ha donat la gana— i han tancat el plaç i no els les volen renovar.

Diu també que es murmura que es prepara un pastís per a en caure Madrit; que Anglaterra embarcarà el govern i desembarcarà tropes per a guardar l'ordre públic fins «aquells» vinguen.

—i—

La paraula de RV [Ràdio Verdad] és «patriotas». Diu que Guadalajara està molt fortificada pels lleials.

—j—

Han passat huit mesos de guerra. Com acabarà? Hi haurà «abraso de Vergara»? i en caure Madrit intervindran les nacions?

Cada dia és més patent la lluita del PC i la CNT-FAI, el govern va dominant les revoltes.

Cada dia hi ha més dificultats per al canvi. La plata desapareix, plata menuda ja no n'hi ha.

Dijous, a 18 de març de 1937

—a—

[15-VII-1938]

Rafel Canyizares conta que el jutge li ha dit que li porte nota de tot quant li han llevat, que tot se li tornarà.

S'ha reintegrat a la farmàcia i diu que tot continuarà com estava perquè el dependent, Pepe, es veu que va obrar pressionat per la terror; emperò, si quan s'enterà de que anaven a registrar en casa Rafel heu haguera dit, s'hagueren esquivat molts mals.

—b—

Doménec [Gómez] i Carme [Martínez] venen en Massarrojos a dinar.

La paraula de RV [Ràdio Verdad] és «que». Ha dit que els facciosos han avançat deu quilòmetres per Pozoblanco.

Lluís [Zalbidea] i Toni [Gómez] també venen.

Lluís me conta que aquests dies ha estat el *Micano*, vaixell al servei de Campsa, comandat per un capità anglès al qui li han contat mantes coses d'ací i els sous ridicles que guanyen els enginyers de la factoria. El capità ha romàs admirat i, més encara en visitar les esglésies que Montero, l'altre enginyer, li ha estat ensenyant per València.

Vol publicar-ho en arribar en Anglaterra.

—c—

En la presó de les dones hi ha una germana del general [Gonzalo] Queipo de Llano i una cosina de [Francisco] Franco, la que ha tingut que parir en la presó, sobre un matalapet.

Divendres, a 19 de març de 1937

—a—

Dia de Sant Josep. Alegria. Falles.

Sembla que no les posen. Queipo [de Llano] digué que les cremaria ell.

—b—

Hi ha gran sensació; car, segons els diaris, les tropes lleials han produït una gran derrota a les tropes italianes —de Franco— causant-los moltes baixes d'hòmens i material de guerra.

Nosotros es produeix contra el govern i el PC i en defensa del POUM, diguent si els procediments russos es van a treslladar en Espanya.

Radio Verdad no obstant diu que no hi ha novetat en els fronts.

Paraula: «luchar».

—c—

Pepe Senent me diu que l'aviació facciosa tirà sobre Almeria bitllets de deu i cinc pessetes, recollits sens dubte en les poblacions preses.

Per l'inspector general sap que a Casp no hi ha escoles ni mestres ni inspectors. Com el Consell d'Aragó s'apodera dels sous i obliga els mestres al règim comunista llibertari que ha imposat, tots han preferit anar-se'n al front per les deu pessetes diàries dels milicians. L'inspector, en no tindre mestres, se n'ha vingut en València.

Dissabte, a 20 de març de 1937

—a—

[25-VII-1938]

La jovença si mira darrere no sol trobar res i si mira davant sol tindre un món de promences i possibilitats. En canvi, la velledat si mira al davant no veu més que decadència i mort i, si darrere, un món d'amargs fracassos i experiència.

No mai la vellea i la jovença es podran conjuminar sens l'intermedi de la comprensió de l'home en la plenitud de la vida que està equidistant dels dos.

L'home revolucionari no pot ésser eixe intermedi, car es val sempre de la inexperiència i la fogositat jovenívola com ariet en contra de la tradició.

—b—

[30-VII-1938]

Fragua Social ataca a *Frente Rojo* i al Partit Comunista i diu «si tuviesen en sus manos el control del movimiento sindical, al que aspiran, nos aturdirían con la consigna de Gobierno obrero i campesino».

Com van coneguent-los; emperò, ens sembla un poc tard.

Els comunistes van contra Largo Caballero.

Les JJLL [Juventudes Libertarias] de Levante parlen del «Frente de combate i la frivolidad de Valencia».¹⁷⁹ Els bars i cafés estan a tothora que peguen un cloixit. València està convertida en el Madrid del *dolce far niente*; emperò quasi tot és degut als forasters.

El part oficial confirma el desastre facciós de Brihuega.

Segons el diputat Gómez Hidalgo,¹⁸⁰ els estrangers al servei de Franco són 78.000 africans, 39.000 alemanys, 82.000 italians i d'altres 12.000, total 211.000.

Adelante defén Largo Caballero.

[Benito] Mussolini declara, segons el *Daily Mail*,¹⁸¹ no tindre nenguna intenció sobre les illes espanyoles ni Marroc.

—c—

Estic millor de la cama i ja em puc treslladar sol ab dos bastons. Emperò, passe la major part del temps assegut en una cadira i la cama en alt.

Dominguet [Ibáñez Luna], el capellà, cosí de Tónica [Senent Ibáñez], ve totes les vesprades una estona.

Estic en punxes pels pergamins. Quan ja anava traguent el fil i salvant quelcom m'ha ocorregut açò.

---

¹⁷⁹ Es tracta de l'organització juvenil anarquista, creada a Madrid el 1932 i que el febrer de 1937 va celebrar el II Congrés a València.

¹⁸⁰ Francisco Gómez-Hidalgo y Álvarez (Santo Domingo-Caudilla, 1886 - Mèxic, 1947). Periodista i polític, diputat del Front Popular per Castelló en les eleccions de 1936.

¹⁸¹ Periòdic sensacionalista britànic.

Venen Doménec [Gómez] i Carme [Martínez]. El primer me diu que el *Campero*, carregat de gasolina, ha fet explosió en alta mar. 1.500 sargents han estat nomenats tinents.

Me diu que no volen res dels oficials de complement.

—d—

Radio Verdad dona el mot «con»! I desment la caiguda de Brihuega en poder nostre i que la retirada dels facciosos ha estat deguda a un enorme temporal desencadenat en aquella zona que va posar intransitables camins i terreny.

Dimenge, a 21 de març de 1937

—a—

De Rams

Benet Merino em diu que el Manyo és molt roïn i mala persona.

— És una mala bèstia! —diu en la seua fraseologia clapada d'allí i procacitats.

Em conta que, en anar-se'n el Manyo en Lleida, es feu un tratge en casa del Benet i que aquest en parlar-li de l'indult del fill de la Carrerona, de que volien anar fins a Largo Caballero, i que ell —el Benet— els acompanyaria, el Manyo li va dir:

— A ese deben matar-lo como a los otros.

Crec que hu haja dit. Criminalitat! Inconsciència? Sectarisme fanàtic!

—b—

La família de Carme [Martínez] ve en Massarrojos per por dels bombardejos de València.

També venen Xari [Gómez] i Víctor [Bueso].

Venen també mon cunyat Pepe Senent i Juli Bellot. El primer em diu que mon cosí Baldomer Vendrell es queda a Fortaleny de mestre.

Juli me conta algunes declaracions curioses dels presos detinguts com a presunts facciosos, hagudes ad alguns dels amics detinguts.

La pregunta que es solen fer uns als altres quan saben que van a prendre'ls declaració és:

— ¿Ya te has examinado?

A u molt vellet, llec d'un convent, li prenen declaració i quan es donen conte de que es tracta d'u d'aquells que ballaven a Belem, el deixen en llibertat, sens més preàmbuls.

L'exllec s'acosta al tribunal i, ab tota l'innocència del món, els pregunta:

— Saben ustedes si tardaran mucho en ganar los militares?

— ¿j!?! Estupefacción.

— Lo digo porque si ganan iré a morir al convento y, si no, ¿a dónde he de ir a acabar mis días?

A u d'Albarrasí li preguntaren per què estava pres i l'home va contar que, com dien que els rebels anaven saquejant i matant, se n'anà al camp ab dues mules per emportar-se les garbes de forment en casa; emperò estant en aquesta faena anaren els milicians li robaren les mules i el portaren en València pres i acabà diguent-los:

— La culpa es de esos ladrones rebeldes que me robaron las mulas y me trajeron aquí.

Per ad ell «los ladrones rebeldes» havien resultat els milicians.

D'un altre pres conta que el dia de la cremà estava contemplant Sant Martí quan se li va acostar un milicià que li va vomitar:

— Vosté és un carca!

— No, soy sacerdote! —li va dir càndidament.

Uns seminaristes, que els primers dies del moviment se'n van a l'estació d'Aragó, demanaren senzillament:

— ¡Deme dos billetes para Teruel!

Els qui no hagen vixcut aquesta tragèdia els serà molt difícil comprendre que coses tan senzilles hagen pogut constituir delictes i, àdhuc, costar la vida a mantes persones.

—c—

Adelante diu que una columna rebel que operava per Pozoblanco ha tingut 1.200 baixes.

Radio Verdad dona la paraula «heroismo», i digueren les nostres victòries de Guadalajara. També ha dit que [Indalecio] Prieto és partidari de la rendició i que prompte va a vindre un govern presidit per ell i que els caps van dipositant les fortunes en els bancs anglesos.

Dilluns, 22 de març de 1937

—a—

[25-VIII-1938]

Ramon Payà [Ibáñez], el metge, cosí de ma dona, m'envia una lletra demanant-me que li deixe 25 pessetes. Ja sé que no me les ha de tornar, emperò li les envie.

És una llàstima d'home. És un tímid convertit en missàntrop.

—b—

Rafel Canyigares me diu que la Columna de Hierro ha intentat dues voltes assaltar la presó Model, que han reforçat la centinel·la, doblant els guardes i ordenant que es desapare sens avisar.

—c—

Salvoret, el de Bétera, l'amo de Primi [Gómez], ve i em conta com ell creu que Gonzàlez Martí (o) Folchi fon assassinat, i així heu creuen en el poble on ell tenia una masia ab un tarongerai on havia posat tots els seus amors.¹⁸²

Conta el cas d'un tal Clàudio de Bètera qui fon agafat i aconseguí fogir cap a Olocau.

Tornat a agafar fon portat a Sant Miquel dels Reis, on es va trobar ab un germà a qui creia assassinat. El porten en Paterna a matar i d'aquí aconsegueix tornar a fogir i no saben per on és.

Al jutge de la Pobla de la Vall-bona el tragueren de casa a punta de baioneta; li tallaren les mans, li tragueren els ulls i finalment li apuntaren l'escopeta a la boca diguent-li:

— Ahí va l'última hòstia!

El cap dels desoris de Vinalesa abusava de les beates —paraules de Salvoret—, que tancaven preses. Fogit en Bètera, l'agafaren. Com es diu que si el trauran, els guàrdies d'assalt diuen que volen revolucionar-se.

Conta el cas d'un gos, malfatà, qui va morir a Tarancó d'una bomba facciosa, qui portava rellonge de polsera i no sabia l'hora.

—d—

A València han tocat les serenes¹⁸³ a les 12 del matí. L'aviació facciosa ha bombardejat «Astilleros». Maruja Senent diu que ha caigut una bomba en la plaça de Castelar.

—e—

Ma cunyada Rosalia [Senent Ibáñez] diu que [Rafel] Ridaura i família se'n van a l'estranger i estan temptant mon concunyat perquè se'n vaja també.

També diu que Federico, el guardià que té el fill en casa, anarquiste de la CNT, portava un rellonge que li havia costat «quatre durs».

Li'l furtà un altre més llest que tindrà cent anys de perdó.

—f—

Radio Verdad: «pava».

---

¹⁸² S'equivoca l'informant de Nicolau Primitiu Gómez perquè Gonzàlez Martí va morir el 4 de gener de 1972, en el mateix Museu Nacional de Ceràmica que du el seu nom.

¹⁸³ Nicolau Primitiu Gómez utilitza la forma medieval «serenes» en sis ocasions durant aquest període, concretament en els textos redactats entre el 25 d'agost del 1938 i el 12 de gener de 1931.

Dilluns, 23 de març de 1937

—a—

Els diaris comenten la derrota facciosa a Guadalajara i diuen que els lleials avancen agafant molt de material i presoners italians.

—b—

No es troba canvi de plata enlloc. Les dones queden a deure en totes parts i hi ha que veure la comptabilitat de cap que porten.

Els fesols van a sis pessetes quilogram.

—c—

Estem en Setmana Sant[a]. Hui acostumava el retor a eixir pel poble ab els xiquets ab masses pegant a les portes, mentres el senyor retor arreplegava l'almoïna i les dones ab graneres perseguïen els xiquets per a que no pegaren.

A Massarrosos es diu açò el «son-son», a Sueca diem la «Mariassola».¹⁸⁴

—d—

Rafel Canyigares me desment redonament que en la presó Model hi hagen dones preses, M'havien dit que tancaven junts hòmens i dones; emperò Rafel me diu que no hi ha tal.

—e—

Venen Doménec [Gómez] i Carme [Martínez] de València i em porten una citació del jutjat per a que vaja a veure el forense el dia 26, al nombre dos. Difícil heu veig.

—f—

Radio Verdad: «echar».

Dimecres, a 24 de març de 1937

—a—

(26-VIII-1938)

[Diego] Martínez Barrio ha estat hostatjat en el xalet del capità, al llat del de Canyigares. Diuen que té set criats i que, a pesar d'haure tan poca llet en el poble, ha demanat que li'n reserven quatre litres diaris. Per a un proletari que té tants criats no em sembla desgavellat demanar quatre litres.

---

¹⁸⁴ Tradicionalment es coneix com la «salpassa», que se celebrava el dimecres sant, i que consisteix en la benedicció de les cases del poble per part del rector amb aigua beneïta.

—b—

En casa de Tadeo [Gasulla] ha hostatjat el comitè un jutge que diuen és un poca vergonya. Dies passats els va dir a Teresita, la cunyada, i la fadrina [Remedios]:

— A ver el dueño de aquí donde se encuentra. Hay que averiguar esto porque si está huido es faccioso.

Tot per a fer-se ab la casa.

Hui ha despatxat a Teresa i la fadrina qui han tingut que demanar empar a una casa del veïnat.

—c—

La gasolina i els taxis es donen ab recepta. Si vols un taxi ha d'ésser per a un malalt i si gasolina ha d'ésser per a un taxi per a un malalt.

—d—

Venen Xari [Gómez] i Víctor [Bueso] de València i diuen que després de dinar han tocat les serenes i u els ha dit que ha vist caure un avió facciós.

—e—

El general [Gonzalo] Queipo de Llano va dir nits passades que a Madrit havien estat assassinades 62.000 persones.

Paraula de Radio Madrid: «de». Diu que el govern de Burgos ha manat arreplegar tota la moneda estrangera.

—f—

Lluís Estevan [Ibáñez], cosí de ma dona, ha rebut notícies de son germà Josep Maria, mestre a Villagarcia, diguent-li que està bé i que el govern facciós ha fet tornar del front als mestres.

Dijous, a 25 de març de 1937

—a—

Ricard Ibàñez em diu que s'han gelat les criadilles.

Són les huit de la nit. Sonen les serenes de València i els reflectors escorcollen el cel.

—b—

El Manyo i Marsaga venen a visitar-me. Els preguntem sobre l'assumpte del jutge i Teresita Garcia.

Sembla que es tracta d'un immoral, que pretenia valdre's de les circumstàncies per a abusar de les pobres dones; emperò el Comité pareix que s'ha posat de la part de la raó.

— Dona tan d'asco, —diu el Manyo— que no vullc contar-li-hu.

El fan anar. I la recepta:

— El feu anar —li diu el Manyo al Marsaga— o al picadero!

—c—

Radio Verdad: «ella».

Divendres, a 26 de març de 1937

—a—

(29-VIII-1938)

Per fi han fet anar el jutge de casa Teresita Garcia i m'han contat algunes coses repugnants. Ja en arribar per primera vegada, intentà tocar-li la cara i ella va protestar.

Tereseta va estar monja molt abans de la revolució i va tindre que eixir-se'n per motius de salut, segons dien. No és nenguna Venus precisament, emperò el tal jutge es veu que és un sàtir desvergonyit que l'assetjava, fins que un dia va dir-li clarament:

— Ya que no te has casado, me lo vas a dar a mi...!

En vista de la resistència les va tirar al carrer.

El pitjor del cas és que el dit jutge és casat i la dona, a qui han hagut de dir-li-hu, ha respost:

— Creo capaz de eso a mi marido.

Aquest, bròfec i altiu, els dia als del Comité, i especialment a Blai, el de la Capellana, qui veritablement ha defés Tereseta:

— Yo soy juez y no me pueden tirar ustedes.

I Blai, qui no té pèls en la llengua, li ha respost:

— Usted será muy juez donde sea, pero aquí no: es una mierda!

I el jutge ab tota la seua justícia i diguent que es venjaria no ha tingut més remei que anar-se'n.

—b—

August Carrascosa me porta unes fitxes de café d'Algemesí que serveixen de moneda per tot el poble, i àdhuc l'estació del ferrocarril han encunyat una moneda de pesseta.

Doménec [Gómez] me porta les fitxes.

—c—

En el cotxe de casa i ab dos bastons vaig al forense qui després d'examinar-me diu que torne el divendres vinent.

Se'n tornem en Massarojos.

—d—

Víctor [Bueso] diu que el ministre pareix que cerque la manera de suspendre els refugis populars. Se n'estan fent en els quarters. Ja fa dues setmanes que no envien cement als refugis civils i tot el destinen als militars.

Li han dit que a Madrit és tal la fam que les dones es cotisen per mig quilo de sucre.

—e—

Lluís [Zalbidea] diu que anit es celebrà a la CAMPSA una assemblea per a tractar de l'augment de sou als enginyers. Els obrers —de la CNT— estaven conformes ab un augment, car consideraven que no devien seguir ab un sou tan esquitit; emperò els «plumíferos», que diu ell —de la UGT— s'oposaren.

No estava acabada l'assemblea quan sonaren les serenes i fogí tot el món. És tal la por que la vigilància l'exerceix el personal per torn rigorós i hi ha hagut qui ha pagat dos durs al qui ha volgut substituir-lo.

Un canó antiaeri del Club Nàutic bolcà un avió i la gent creguda que era un aparell facciós portà als muscles en triomf l'artiller, però, quan s'adonaren de que l'avió era nostre, costà deu i ajuda esquivar que el victimaren.

—f—

Resulta que el famós jutge de casa Tereseta en veure el joc malparat o que probablement heu tenia pensat d'abans, pretenia treslladar-se al convent, on projectava fer una granja ab les gallines que les dones tatxades de dreta li portarien sots l'amenaça del passetget.

Un ànima de Déu!

Dissabte, a 27 de març de 1937

—a—

Dia de Glòria (10-I-1939)

A les 7 del matí ens alarmaren les serenes. La gent encara somnolenta corria a la recerca d'un refugi; dones ab xiquets mig desorientades, a les 7:20 ens desalarmaren sens altra conseqüència.

Vaig entregar cinquanta pessetes a ma muller.

Ma muller me contà el conflicte econòmic de ma filla Toni: ab 500 pessetes no tenien per a res. També me digué que estava en estat interessant i, transportada de goig, exclamà:

— Ahuelo! Eres un ahuelo!

Víctor [Bueso] me digué que notava entre els treballadors desànim i cansanci.

Doménec [Gómez] contà que en tirar els facciosos els bitllets a Almeria ha estat causa de la desaparició de la plata i que un contrari polític li digué que la derrota dels facciosos per Guadalajara ha estat cara als lleials, que estan en posició inestable i tenen varies brigades de xoc destrossades.

Paraula de Radio Verdad: «paro».

—b—

Vàrem estar dos dies sens ràdio. Açò tenia una gran importància car era un consol.

El general Queipo [de Llano] donà una explicació de la desfeta de Guadalajara: es tenia el projecte d'arribar en 45 hores a Guadalajara. Es mogué una tempestat i hagueren de retrocedir i que avançaran novament.

—c—

Tonica [Senent Ibáñez] estigué en la peluqueria. El personal antic està fart dels madrilenys i malaguenys evacuats, pretensiosos i grollers:

— Se'ns vingueren en les mans plegaes —diuen—, però no s'han olvidat el xoriço (la barreta dels llavis).

Diuen que protestaran en l'assemblea. Ja estan bé! Passaran per on vullguen els forasters.

Algunes evacuades estigueren cinc dies sens menjar entre Màlaga i Motril.

Víctor [Bueso] em digué que l'alarma del matí fou que l'aviació facciosa va tirar 50 bombes sobre Molvedre.

Els diaris continuen uns contra altres, especialment comunistes i cenetistes, uns i altres es manifesten perseguits. *El Mercantil [Valenciano]* es queixa de que la premsa estrangera no parla dels afusellaments facciosos i no obstant censura els «passeos» de «los obreros espanyoles». Confon els obrers ab els professionals de l'assassinat.

—d—

Cada dia anava creixent més la carestia i les cues es feen imponents. Ma muller me va dir:

— Lo que menos val doble!

Silvestre Senent, cosí de la dona, vol un molí d'arròs i va vindre a veure'm contant-me peripècies de Massamagrell.

Varen tancar els més significats de dreita, i quan ja aquests creien que no passaria res més greu, en tragueren de la presó dotze o tretze i els mataren.

A les xiques més distingides com a riques o catòliques els feren fer de criades —esclaves, millor dit— per a humiliar-les; segurament la filla de Silvestre també anà al Comité a fregar i netejar, emperò el cosí Catxul, bala

perduda, que va matar a u per qüestions polítiques, al paréixer, prou abans d'aquesta revolució i que és de la corda roja, anà al comitè i li digué al cap:

— Si tornes a molestar per a res als meus cosins, el cap te'l llevaré del coll.

I ja no els han dit res.

Els Catxuls han estat uns desgraciats, més bé. Atacada de lepra, la mare, una filla guapíssima i un fill no menys, moriren tots a Fontilles. Després de viure en mig de grans penalitats sols ha romàs aquest.

Els Senents són tots xicons bells, bons exemplars de la nissaga valenciana.

—e—

El dia 28 fou dimenge. Me donaren la primera sessió de diatèrmia.¹⁸⁵

La paraula de ràdio Verdad fou «siempre».

Víctor [Bueso] diu que no es pot passar avant en els refugis per manca de materials. El ministre que volia [que] els obrers treballaren doble, demana ara que treballen la mitat.

Lluís [Zalbidea] ens contà que un obrer de dreta, de CAMPSA, va recollir un evacuat madrileny de 14 anys que en agraïment, el va denunciar i ha estat condemnat a mort. Els dirigents de CAMPSA han pogut averiguar que el tal «infant innocent» s'ha dedicat a fer denúncies d'altres empleats de la mateixa que no tenen res de dreta, i han decidit tornar en Madrit a l'il·lustre pionero i intervindre pel desgraciat víctima del seu caricaturesc comportament.

Frente [Rojo] continua la seua campanya contra el POUM i contra tot el qui no es doblegue al PC.

Dilluns, a 29 de març de 1937

—a—

(12-I-1939)

Vaig millor de la cama, emperò estic avorrit i em mossegue les mans per no poder continuar la meua recerca de documents, especialment pergamins, que és ço que pot trobar-se encara.

Per trimestre de contribució de la casa de Massarrojos: 37'50.

La paraula de Ràdio Verdad fou «a».

—b—

Han assejat Pozoblanco, la qual caiguda en poder dels facciosos sembla imminent. Franco, Mola i Villalba estan en el front de Madrit, les quals operacions són dirigides pel mateix Franco. La CNT de Santander amenaça a [José Antonio] Aguirre sinó lliura els cenetistes de Bilbao.

---

¹⁸⁵ Li aplicaven aquesta tècnica per alleujar els dolors que tenia en la cama i per a afavorir la seua recuperació.

—c—

Doménec [Gómez] ha trobat a un amic seu de l'AVE [Agrupació Valencianista Escolar], Salvador Chanzá Iborra, d'Albal, el qual està en una situació semiinconscient.¹⁸⁶ El dia 6 d'aquest mes li assassinaren un germà, creu que per apoderar-se-li de les terres i ell va sens passaport nengú; és oficial de complement, com Doménec, i cerca un aval que la policia no vol donar-li sens acusar-lo de res. Per a darreries té ses pares moribunds.

—d—

Ma cosina, Isabel Serrano, ve de Sueca i ens visita. Ens conta llàstimes d'aquí. Han assassinat els dos germans Velis, u d'ells metge i amic meu, i a Emili Ferrando, de més de setanta anys. Tocaren a la porta i va eixir ell a obrir, i sens més raons, a grapats, el ficaren dins del cotxe trencant-li un braç. Què més donava si anaven a assassinar-lo?

Em relata el cas dels germans Gerdiano. En abaixar-los del cotxe el pare Antoni, que era fornit, s'abraçà a un arbre i els digué: —D'ací no em moureu! — Li tallaren braços i cames i li pegaren una destrala al cap.

A Joanet [Serrano] i Josep Maria Serrano Pla, nebots seus i meus, els han llevat les cases on vivien i el contingut.

Un oficial amic de casa els ha dit que l'oficialitat espanyola que va en les milícies és quasi tota de dreta, emperò qui mana són els oficials estrangers, que no fan cas dels espanyols.

—e—

Lluís, mon gendre, me va dir que el dissabte passat els facciosos havien bombardejat tres voltes el port, caiguent en la nau de laminadors dels astillers quatre bombes.

—f—

El dia 30 fou dimarts.

Pepe Senent me va dir que 200 voluntaris francesos que vingueren creguent anaven a defendre un ideal es negaren a continuar i pretengueren anar-se'n, car diuen que tot ací no és més que negoci i punt. Els tancaren presos, els feren discursos, els digueren covards, emperò per mediació del cònsul francès reembarcaren. Diuen si per ço ha estat destituït el dit cònsul.

També me contà que don Virgilio li havia dit que el govern volia comprar els vaixells de guerra que els EEUU tenien retirats i que si l'esquadra que bombardejà Màlaga i Melilla seria la russa.

La paraula de Radio Verdad fou «las».

---

¹⁸⁶ Salvador Chanzá Iborra (Alcàsser 1911-2002). Mestre, periodista i cronista d'Alcàsser des del 1954.

—g—

Es sentiren canonaes i serenes causant fort esglai. Toni [Gómez] em digué que fou un avió facciós que en passar pel quarter de cavalleria fon canonejat. Víctor [Bueso], que el supost avió facciós era un correu francès i *Frente Rojo* que es tractava d'un avió estranger que volia atacar València i que les defenses antiaèries l'espantaren. Es dedueix que a Molvedre també li tiraren.

—h—

Segueix la desharmonia política entre els partits del Front Popular. *Frente [Rojo]* es queixa d'*Adelante* perquè diu [que] fa campanya contra el PC; campanya és dir la veritat i tirar de la manta destapant els treballs soterranis dels comunistes per a apoderar-se'n dels llocs de comanament dels altres partits, fent-se l'innocent.

Fragua [Social] diu que els destructors lleials han canonejat Eivissa i Sòller.

—i—

El dia 31 fou dimecres.

La paraula de Radio Verdad fou «hordas», segons Lluís [Zalbidea] que és qui l'escolta assíduament i me ho diu.

Adelante diu que els lleials avancen pel sud, ocupant varies posicions i pobles, presoners i material.

Fragua [Social] es produeix contra el PC d'una manera quelcom irònica, diguent-li que no són les sindicals les que van contra els comunistes, ans aquest partit que pretén invadir les sindicals. Així mateix arremet contra el PSUC de Catalunya ab motiu de la crisi de la Generalitat (no es dirà que el Front Popular no està ben deixuplinat i unit).

Dijous, a 1 d'abril de 1937

—a—

(17-I-1939)

La paraula de Radio Verdad fou ahir «bolcheviques».

Víctor [Bueso] em digué que els obrers de la construcció dels refugis estaven en vaga i no havien acodit al treball. No sabia bé per quin motiu i suposava si seria davant l'amenaça de disminució de treball.

—b—

El dia dos fou divendres.

Radio Verdad: «y».

Vaig anar a afaitar-me. L'oficial Pere, el de Calp, me diu que han socialitzat les barberies i els han assignat 70 pessetes de jornal setmanal. Abans

de la guerra en guanyaven 40. També als impeditos i vells, retirats, els han assignat les 70 pessetes. L'assemblea volia assenyalar-los rònegament el 50%; emperò, per fi quedaren que tots igual.

—c—

Els facciosos avancen pel nord i prenen Mondragon.

—d—

Per fi el jutge de Massarrojos se n'ha anat i ha deixat tranquila a la gent temorenca. Diuen que Rosario la rocafortana li digué al principi, referint-se a Tereseta Garcia i la fadrina, que «no se fiara mucho que eran gentes de derecha».

Pareix que la «jutja» li escrigué a Benito Merino que no donara treball a les dones de dreita. Merino fa confeccions per a les milícies.

—e—

Entre les coses absurdes que passen, una me'n contaren com a molt certa Carme [Martínez] i Doménec [Gómez]:

Un oncle de la meua nora, perseguit i refugiat en casa dels pares d'aquesta, Vicent Tatay, conta que un grup de monges foren recollides per unes senyores avalades per un parent llur, que diuen és un tinyent alcalde socialista dels que han anat al Saler a pegar passetgets. A la casa va un jesuite a dir-los missa i el tal socialiste diuen que heu sap i que diuen que els diu facen perquè ell no s'entere.

—f—

Aní al forense ab la meua muller i em va dir tornara al cap de huit dies més.

Ja anava prou bé i fea «pinets», com els infants.

—g—

El dia tres fou dissabte.

Estan fent un refugi en el jardí que fon dels xiquets de Sant Vicent i Víctor [Bueso] me digué que havia estat visitat per Juli Just, el ministre d'Obres Públiques, pegant crits a la gent.

Com hi ha més gent que ferramenta i materials de construcció està ab la mosca darrere l'orella, que se sol dir.

— ¿Cuántos picos hay? —preguntà, i en contar-los i veure que sobraven molts hòmens, continua:

— Y que hacen estos hombres? ¿Y cuanto cemento han gastado? A mí no me engaña nadie! Yo soy un técnico!

Sembla que és enginyer del «carrer de la Pau», emperò no s'atreveix ab els sindicats.

Els obrers estan farts d'ell, car és petulant i bròfec.

— És un faciste! —dia u d'ells— Anava del braç de Sigfrido [Blasco].¹⁸⁷ A mi encara me deu 14 pessetes. És un estafante.

S'han concedit 60 milions de pessetes per a netejar Madrit de runes i enderrocs. Negoci!

(18-I-1939)

—h—

Del taller, quinzena, pessetes: 400

A ma muller: 250

La paraula de Radio Veritat: «anarquistes».

Lluís [Zalbidea] me diu que els facciosos han pres pel nord el Pico de Gorbea, que domina la vall de Durango, i estan a 25 quilòmetres de Bilbau.

L'aviació facciosa bombardejà Jerés en represàlia perquè la lleial heu havia fet ab un hospital de Còrdova.

Fragua [Social] diu que a Barcelona s'han detingut 8 monges ab passaports i diners.

—i—

Va vindre a veure'm Teresa [Andrés Zamora], la muller de mon germà Emili [Gómez Nadal]. Jo estava arreglant pergamins, netejant-los i remendant-los.

— Cualquier día vengo a incautar-me de los pergaminos. Ya sabes que está ordenado incautarse de todo lo que tenga valor histórico.

Me va dir en entrar, mig en broma i mig en veres.

— Hay un librero por ahí —continuà— que se anuncia en los periódicos. Que vaya, que vaya recogiendo. Después con tres guardias de asalto se le incauta.

Li vaig fer present que era preferible evitar que es portara a les draperies i fàbriques de paper que no anar a expoliar els que havien curat d'arreglar-ho àdhuc dels femers.

Me va contar que de l'Arxiu del Ministeri d'Hisenda de Madrit, que consta de 17 sales, sols n'havia pogut salvar dues; tot el contingut de les altres havia estat cremat per ordre del comandant de les forces que ocupaven l'edifici, qui destinà cinquanta hòmens per a labor tan higiènica.

— El hombre se reía cuando le dije la barbaridad que estaba haciendo, no dando importancia a aquellos papeles.

---

¹⁸⁷ Sigfrido Blasco-Ibáñez Blasco (València, 1902-1982). Periodista i polític, líder del blasquista Partit d'Unió Republicana Autonomista, que durant la Segona República adoptà posicions de dreta. Fill menor de Vicent Blasco Ibáñez.

Baldomer [Vendrell], mon cosí, va vindre-se'n a casa i em digué que havia estat definitivament destinat en Fortaleny i ja l'havien deixat tranquil dels maldecaps de Bocairent.

També em contà les impressions d'un mestre marxiste que ha estat fins fea poc a Saragossa eixercint la seua professió. Havia estat un peó propagandiste i persona significada, i quelcun el va denunciar; emperò tenia un germà falangista qui l'avisà del perill que corria, i emprengué la fogida cap a les línies lleials. Sis dies va estar entre neus i fogit i, quan ja creia no poder-ho contar, va arribar-hi. El dugueren a Casp i d'aquí en Barcelona, des d'on ha passat en València.

Dels facciosos conta que els queviures venen a estar igual; que hi ha descontent entre les classes conservadores i de dreta perquè els escorren la bujaca; no hi ha entusiasme, però sí una deixuplina fèrria; han hagut molts afusellaments de persones significades d'esquerres, especialment.

(21-I-1939)

La interrupció obedia [a] l'arribada de mon germà Eliseu [Gómez Serrano], d'Alacant, qui havia rebut d'Algemesí, en paquetets de deu i quinze quilos, uns cent d'arròs roig i venia a que li'l blanquejàrem. D'Algemesí en Alacant, d'aquí en València per a tornar-lo novament en Alacant..., o no menjar arròs.

Caps, mestres d'escola i metges qui són els que han introduït el marxisme revolucionari en els pobles, emperò d'obers ni de la UGT, ni de la CNT no.

Al principi retiraren els diners dels comptes corrents, emperò foren obligats a tornar-los i es dictaren ordenances contra els acaparadors de moneda i queviures. Hi ha escassetat d'arròs i taronges.

Va estar deu dies a Barcelona i ha sofrit gran desencant en veure el desconcert de la nostra reraguarda.

Baldomer [Vendrell] em conta també l'ona d'incomoditat que han portat a la Ribera les pobretes refugiades. Són unes beneïdes del cel. A Sueca, a poqueta nit, els bancs de l'estació es converteixen en llocs de prostitució. A Llaurí s'han donat casos de dones i xicones que ixen als camins a entregar-se als hòmens.

Dimenge, a 4 d'abril de 1937

(16-II-1939)

Pepe Senent me va dir que havia sabut per Joan, el xofer de l'embaixada anglesa, del major Richard, que havia demanat permís per a visitar els fronts, i especialment el de Guadalajara, i li hu havien negat, ço que volia dir que no està tan bell com heu pintava el govern. El major no creia en la victòria dels lleials.

Pepe me contà que el tresor de Llutgent havia desaparegut. Anaren quatre individus diguent que eren enviats per l'autoritat competent i, sens més ni menys, se hu endugueren i no s'ha sabut res més.

—b—

Lluís [Zalbidea] me digué que la paraula de Ràdio Verdad era «surgirá».

—c—

Pel carrer anaven patrulles de xicots ab megàfons demanant ajuda per a Madrit.

Frente Rojo dia que havien eixit ja 750.000 persones de Madrit.

Fragua Social i *Nosotros* continuaran la seua campanya contra l'Uribe, el PC i el PSOE.

—d—

[Francesc] Ruvira, el meu cunyat, regressà de Barcelona diguent-nos que havia vingut ab 250 voluntaris de totes les nacionalitats, negres i xinesos. Alguns anaven en vagon tancats i en arribar en València els soltaren com qui desentorila bous. Es fea llengües de la grolleria d'aquella gent.

A Barcelona no hi havia pa més que dos dies a la setmana.

—e—

El dia cinc fou dilluns.

Lluís [Zalbidea], Ràdio Verdad: «la».

Els facciosos prengueren Ochandiano i anaven contra Durango i Marquina. Estaven a 18 km de Bilbao. També avançaren cap a Santander i prengueren el valle de Potes.

—f—

El dia sis fon dimarts. Vingué per mi l'aut del taller i vaig anar-hi. De pas visití les draperies, infructuosament. Anava penosament ab dos gaiats.

En el taller els obrers es manifestaren contents en veure'm.

Quinzena del taller: 500,00 pts

Paper tela per a apanyar pergamins: 20,00

Ajuntament. Llagoterat: 76,40

Gir postal a Vicent Faus: 94,00

A ma muller: 370,00

—g—

Lluís [Zalbidea] Ràdio Verdad: «nueva». Han pres Ochandiano i rebassat Durango. Els lleials han evacuat Lequeitio.

El nostre part dia que havien refusat els facciosos pel front de Bilbao.

Adelante escrivia contra la política subterrànea dels comunistes.

—h—

Doménec [Gómez] em digué que el govern de Madrit, en vindre en València, s'havia portat fins les agranadores i demés persones de nedeia dels edificis, deixant cessant el personal que sobrava... d'ací.

La Direcció General de Policia s'ha portat de Madrit el personal i envia a Madrit el d'ací. Justícia equitativa es diu açò. Ja ho diu el refrany «hostes vindran que de casa ens trauran».

—i—

El dia set fou dimerces.

Els facciosos atacaren per Medellín cap en Villanueva de la Serena i també per Astúries i Bilbao.

En canvi, els lleials avançaven cap a Fuente-Ovejuna i Penyarroya.

El mot de Ràdio Verdad fon «Espanya». Segons Lluís [Zalbidea], els facciosos avançaven sobre Bilbao i havien pres els ports d'Urquiola i Amboto.

Frente Rojo es manifesta contra el trotskisme i la 5ª columna demanant l'establiment del carnet d'identitat.

—j—

Va vindre a visitar-me Sidro Ballester Tormo, director del Servei d'Investigacions Prehistòriques, i em va parlar de la fundació de l'Institut d'Estudis Valencians pel [Francesc] Bosch Morata, diguent-me que li preocupava la manera de «enquistar» el Centre de Cultura Valenciana en l'Institut, com es volia fer, o s'havia fet ja ab el dit Servei i el Centre d'Estudis Econòmics Valencians.

També em va comunicar el propòsit de publicar el segon volum de l'*Archivo de Prehistoria Levantina* i sèrie de memòries, demanant-me que corregira les proves del meu treball, començat en el primer volum sobre el «hiatus» prehistòric que apareix en les estacions arqueològiques d'Altura, i que cercava el de Santiago Moreno Tovillas sobre les de la serra d'Oriola, que jo havia guardat tan amagat que no podia trobar.¹⁸⁸

Li vaig fer present l'anomalia que resultava de que existira en València un Centre de Cultura que equivalia a l'Institut, que també havia estat instituit per la semblant corporació, i que per a res s'ampara d'ell i ni local tenia. També li vaig fer present la pugna política que hi havia entre el Partit Valencianista d'Esquerra, al qual pertanyia el Bosch Morata, i l'Esquerra Valenciana, incautadora del Centre de Cultura. Ballester me contà l'assassinat de Gonçal

---

¹⁸⁸ Santiago Moreno Tovillas (Oriola, 1832 – 1888). Militar i escriptor, fou membre de la Sociedad Arqueológica Valenciana, i va dur a terme excavacions arqueològiques en la serra d'Oriola. L'estudi fou publicat pel Servicio de Investigaciones Prehistóricas la Diputació de València el 1942, amb una «Introducción sobre la figura y obra de Moreno Tovillas en su obra *Apuntes sobre las estaciones prehistóricas de la sierra de Orihuela*», de Nicolau Primitiu Gómez. El manuscrit es conserva actualmente en la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, juntament amb l'edició de l'estudi i la correcció de les proves d'impremta, fetes per Nicolau Primitiu Gómez. <https://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.do?control=BVDB20180003240>

Vinyes de Xàtiva,¹⁸⁹ amic nostre, persona il·lustrada, excavador de Cova Negra i col·laborador del Servei. Persona intatxable i bona... emperò capellà.

El cap i el Comité de Xàtiva el tenia salvaguardat ad ell i altres, emperò un dia, aprofitant que el tal cap se n'havia tengut que anar per uns dies, anaren en casa del Vinyes i li digueren que el necessitaven per a fer l'inventari d'un molí. L'altre, més vell o més poruc, sembla que no volgué anar, emperò el Vinyes, ser de bona ànima, els va seguir i quan ixqueren d'Eixàtiva pel camí de Novel·lè, el feen devallar de l'aut:

— Ja hem arribat! —li digueren. Allavors es recelà segurament l'emboscada i pegà a fugir, moment que aprofitaren els assassins per a matar-lo.

— Igual que si fora una llebre, —me digué l'Isidre.

—k—

Lluís [Zalbidea] em telefonà diguent-me que havia estat detingut Montero, l'enginyer companyó seu de Campsa, sens dir-nos res més.

—l—

L'habitació de Rafel Canyigares en el carrer de Quart, 40, incautada, li digueren, per al [Juan] Garcia Oliver, ha estat transformada en un prostíbul.

Dijous, a 8 d'abril de 1937

—a—

(4-III-1939)

Frente Rojo escriu contra el POUM i son intent de celebrar un congrés a Barcelona. Continua sens resoldre la crisi catalana.

Adelante escriu contra l'actitud absorbent del Partit Comunista.

Nosotros contra el ministre [Vicente] Uribe. El ministre del Comerç es produeix contra els acaparadors.

Ací tots van en contra d'altres.

El mot de hui: «corporativa».

Lluís [Zalbidea] em digué que continuava l'avanç dels facciosos pel nord i que el seu amic Montero havia estat deslliurat, i que la seua detenció havia obedit a que el capità del vaixell *Micano*, pretroler, li havia preguntat per u que Montero coneixia i ab el qual volia parlar. Montero es brindà a escriure-li diguent-li que vinguera, que el capità esmentat volia parlar-li; emperò, el destinatari havia fugit en sabre's perseguit per la policia, i aquesta registrant-li

---

¹⁸⁹ Gonçal Vinyes i Massip (Xàtiva, 1883 – Vallés, 1936). Sacerdot, escriptor, periodista i arqueòleg, va col·laborar amb el SIP en les excavacions de la Cova Negra, les Alcusses i la cova del Parpalló. Va ser executat el 10 de desembre de 1936, i el 2001 fou beatificat per Joan Pau II.

la casa es va ensopegar ab la lletra del Montero i va enviar un exhort de detenció.

—b—

Em va visitar Felip Anyó, amic d'Andreu [Monzó], diguent-me que aquest seria jutjat el dissabte vinent pel Tribunal Popular número 1. És que els de Turís havien donat molt mal informe d'ell; emperò que els de Carlet —el seu poble—, Torre-xiva i Lluident, on també va estar de rector, l'havien donat favorable.

També va vindre en casa mon cunyat Pepe Senent i parlàrem de la creació de l'Institut d'Estudis Valencians i de que el Centre de Cultura Valenciana no devia desaparèixer.

—c—

El dia nou fou divendres.

Frente Rojo i *Adelante* sostenen gran polèmica sobre la direcció de la UGT. Els comunistes diuen per antonomàsia al llur partit «El Partido».

Fragua Social escriu contra els partits polítics. Diu que els lleials han derrotat els facciosos ab un moviment envolvent per Ugijar, i que en els presilis portuguesos s'està reclutant gent per a l'eixèrcit de Franco. Els internacionals són el milloret de cada casa.

—d—

Vingué l'aut del taller per mi per a anar-hi a pegar una miradeta i fer algunes gestions.

En la papereria vaig comprar per valor de 33,50 pessetes.

En casa Bruguera me comprí un bastó per dotze [pessetes]. Anava ab dos gaiats d'excursió prou indecents per a eixir per la vila. Hi havia un tinent mutilat al que nengun bastó li semblava prou car. Passàrem per la draperia del carrer de Baix i vaig pagar nou pessetes que devia de pergamins que me guardava el draper. Eren fulles d'un llibre de cor i encara podia ésser en casa un perill (encara les deu tindre).

Aquest draper — Eliseu Algarra, Baixa 21— m'indica que sabia que un altre draper —Simó Polo—, de la plaça de Sant Esteve, tenia molts pergamins.

Saludí a Casimir de Gràcia, manyà manyós, qui viu enfront i res sabia del meu accident. Festejant-li els pergamins que té procedents de Sant Joan i em diu que li'ls ha donat al seu fill homònim, pintor.

I se n'anàrem a la plaça de Sant Esteve, ara dita de Pau Casals, on efectivament estava el draper Simó Polo, cantó al carrer del Tossalet, en l'edifici que abans ocupava el taller de modeliste dels de construcció de la partida de Xibixell, al llat del Conservatori.

El Polo tenia molts pergamins —un draper aristòcrata— en sacs i llibres i vaig col·legir que deurien ésser de Sant Esteve. Volia vendre'ls a peces i jo tractí a base de pes i, després d'una estona d'un tira i afluixa gitanesc, hi romangueren en tres pessetes el quil, que jo acceptí fent el desmenjat. Heu pesàrem: 111 pessetes. Jo anava arreplegant tots els pergamins que hi trobava

fins u del Papa Alexandre Borja ab sagell pendent de plom i tot i que després no m'aparegué en arribar en casa. El lladre me l'havia furtat en un descuit! No feu mal negoci! No li hauria costat tot ni deu pessetes.

Encara estava pesant-ho quan va començar en exclamacions que en feren témer que se'n tornava arrere del tracte.

— ¡Bruto de mí! ¡Pero que tonto soy! ¡Si esto vale una fortuna! ¡Si esto no debía venderlo yo!... I aixís estigué una estona llarga sens pesar. No sé de la sinceritat dels planys, emperò si que hu aprofità per a clavar-me en el mateix preu uns quants llibracos que jo vaig acceptar per a acabar quant enans.

Tots els sacs els buidàrem a la nit —allavors s'aprofitaria per a sostraure'm el pergami—. Li paguí i se n'anàrem abans que 4 milicians que hi havia en Sant Esteve se n'adonaren de que hi havia qui recollia coses d'església que es devien destruir.

—e—

Lluís [Zalbidea] em va dir que els facciosos continuaven avançant pel nord i que la paraula de Ràdio Veritat era «la».

Va vindre [Rafael] Gayano Lluch a parlar-me de que el Partit d'Esquerra Valenciana volia fer un acte valencianista per ràdio i que sol·licitava la meua cooperació. Diguí que per a qüestions de cultura valenciana me tenien a les llurs ordres; emperò res que poguera significar propaganda política.

Vaig aprofitar l'ocasió per a que li recomanara l'assumpte d'Andreu [Monzó] al [Vicent] Marco Miranda.

També va vindre [Salvador] Carreres Zacarés¹⁹⁰ i parlàrem sobre les possibilitats de sobrevivència del Centre de Cultura Valenciana.

(Lisboa, 22-V-1940, 5ª feira.¹⁹¹ Transcriuré les notes tal com m'apareixen i, les que recorde, completaré o ampliaré).¹⁹²

---

¹⁹⁰ Salvador Carreres Zacarés (València, 1882-1963). Erudit i cronista oficial de València. És autor de nombroses monografies sobre la ciutat de València. Va ser secretari perpetu del Centro de Cultura Valenciana.

¹⁹¹ Acabada la guerra civil, Nicolau Primitiu Gómez hagué de passar llargues temporades a Portugal, ocupant-se de regularitzar els negocis de la seua empresa de maquinària agrícola.

¹⁹² Com bé indica Nicolau Primitiu Gómez, en les pàgines següents trobem les anotacions esquemàtiques preses durant el dia corresponent, en aquest cas del 1937, i a continuació el comentari, explicació i ampliació d'aquestes notes, que van ser redactades anys després, en la data que s'especifica.

Dissabte, 10 d'abril de 1937

—a—

Lluís. Radio Verdad: «autentica».

Lluís Zabildea, mon gendre, em va dir que Radio Verdad, que alguns dien «Radio Trola», havia donat la paraula «autentica», seguint una frase que no s'acaba mai.

—b—

Van vindre 200 mil refugiats més. Targeta racionament pa, excusa per sabre habitants.

Es dia que anaven a vindre 200.000 refugiats i que s'anava a imposar una targeta de racionament; però també es dia que açò era una excusa que es donava per averiguar el personal amagat i dissimulat.

El cert és que les famílies que tenien persones amagades continuaran tenint-les i que el racionament agravà la llur situació, car el menjar dels declarats tenia que repartir-se encara més.

—c—

Germana, cosina, Andreu 1 any mig i mil pts. 8 mesos pres li val. Informe Ferrís mal. Culpa. Jurat benèvol.

Vingueren la germana i la cosina de Andreu Monzó Nogués a dir-me que l'havien condemnat per culpa de l'informe de Ferrís, però que els 8 mesos que estava pres li'ls descomptaven.

—d—

Joan Nicolau. Argentina no reconegut Franco per humanitat i anar salvant. Tot debaes. A Marsella o Gibraltar. Asunción, Carmensín, arreglen Miguel se'n vaja. Mestre i mestra Senta Pola morts setmana passada. Molta gent que fuig a Orà o Eivissa.

La República Argentina tenia destinat en Alacant un buc de guerra que es dia *Tucumán* i era fama que salvava molta gent que fogia i, d'una manera o altra, pujava al vaixell. Quan li pareixia els portava debaes, sens nenguna despesa, en Marsella o Gibraltar, a elecció, i es deia que si no reconeixien a Franco era precisament per continuar ab aquesta humanitària labor.

—e—

Draper. Amat, S.L.D. Monserrat, A. Sesmillau.

Eren draperies que jo visitava a la recerca de documents que salvar.

—f—

Valladolid. Lleials avions pintat faccions, metralla multitud.

Dones Mercat Ruçafa pategen peix, protestant encariment.

Dimenge, a 11 d'abril de 1937

(Lisboa, 23-V-1940: 5ª feira)

—a—

7 matí. Sirenes. Represàlia Valladolid? Gent no fa cas. Aguit pels balcons refregant-se ulls. 7:35: sirenes. S'ha acabat. Polícies passegen tranquilament. Ni un avió ni un tro.

Nengú qui ve sap sirenes (perquè es tocaren).

Lluís [Zalbidea]: Radio Verdad: «Q».

Refusat pels rebels atac lleial Casa Camp. Baixes 6.000, morts 3.000. Avancen cap Bilbao. Durango, banderes blanques i bicolores.

Fragua [Social] gran ofensiva lleial per Madrit, Aragó i Nord, derrotant facciosos.

Fragua Social, el diari, donava com a victòria ço que per la ràdio facciosa havíem ogut que havia estat terrible derrota.

En les notes dic «rebels» i «facciosos» i «lleials» com a manera d'aminorar el dany cas de que me les hagueren trobades.¹⁹³

Aprofite la malaltia per a curar pergamins.

Continuava estant malalt de la cama a causa de l'accident d'automòbil de encara no fea el mes

—b—

Sirenes pel bombardeig de Molvedre.

Els nacionalistes bombardejaren Molvedre i les sirenes de València ens alarmaren.

—c—

Felip Mateu. Encara queda arc Sant Martí. Germans Ferraz a disposició governativa i altres cessants.¹⁹⁴ Companyia, municions. Tresllat arxiu planta baixa per millor. Seu, municions. Volen treslladar arxiu al Patriarca. Torres Serrans obres aut. Felip Mateu Llopis, arxiver valencià i valencianiste, fon evacuat de Madrit per fortuna nostra i destinat en València.¹⁹⁵ Destituïts els germans Ferraz i altres arxivers, fon destinat als arxius de València.

Comentàrem ço que es podia fer i li vaig indicar que devien visitar les fàbriques de paper i draperies per si arribaven a temps de salvar quelcom.

---

¹⁹³ Hem de tindre present que les notes són de 1937 però la redacció definitiva, com ara aquesta explicació, era de 1940.

¹⁹⁴ Es tracta dels germans Félix i Fernando Ferraz Panellas. Fernando Ferraz fou director de l'Arxiu del Regne entre 1920 i 1936 i, posteriorment, entre 1939 i 1941.

¹⁹⁵ Felip Mateu i Llopis (València 1901-Barcelona 1998). Historiador i bibliotecari, especialista en numismàtica. Durant la II República simpatitzà amb el moviment valencianista, i fou director de la revista *Acció Valenciana*. *Boletí quinzenal*. *Orgue d'Acció Cultural Valenciana*. El 1935 s'encarregà de la Secció de numismàtica del Museu Arqueològic de Madrid, i el 1937 es va fer càrrec de l'Arxiu del Regne a València. Fou un dels signants de les Normes de Castelló de 1932.

La Companyia (església) estava destinada a amagacem de municions sens respecte a la seguretat pública, a la Llonja ni a l'Arxiu.

Igualment passava en la Seu.

—d—

Víctor [Bueso]. Fàbriques gasos asfixiants. Militars pregunten que faran més gasos. Refugis, quarters, ministeris, comités, són capaços tot.

Diaris: 3 vaixells anglesos ab subsistència per a Bilbao després parlament. Facciós es dirigeix port francés».

Dilluns, a 12 d'abril de 1937

(Lisboa, 25-V-1940, sabaio)

—a—

Doménec [Gómez]. Front Madrit. [Gonzalo] Queipo. 9.000 baixes 6 mil morts. Bilbao des de Villareal avança 27 quilòmetres. Bilbao sens menjar.

Carreres Zacarés. CCV Ballester president Història i Arqueologia». Aquesta nota deu referir-se a la creació de l'Institut d'Estudis Valencians — d'efímera vida— i al nomenament d'Isidre Ballester Tormo per a president de la seua secció d'Història i Arqueologia.

Radio Verdad: «hará».

Víctor [Bueso] consigna segons Vicent [Bueso], ahir, anant Grau: «También fracasan en Bilbao».

Davant de les derrotes, els vermells inventaven consignes que l'un tenia que engolir-se per a no ésser sospitós i la consigna del moment, segons va oure Vicent Bueso, germà del meu gendre, era eixa, referint-se als nacionalistes.

—b—

Ahir avions facciosos 2 bombes forns acer Alts Forns Molvedre.

L'aviació facciosa havia tirat 2 bombes.

Dimarts, a 13 d'abril de 1937

(Lisboa, 124-X-1940, terça feira)

—a—

Fa un mes accident. Es refereix al de la meua cama.

—b—

A Massamagrell.

Anàrem a Massamagrell, segurament per a veure d'adquirir subsistències; no me'n recorde de més, emperò.

—c—

Cues: pa, sabó, sucre, tabac... i a voltes dos cues juntes, hòmens i dones; els hòmens encara no, caïres. Les dones devien maldar hòmens perquè fan cues.

Aumentaven les cues i la novetat fou que també els fumadors tingueren que fer-ne i, quan els estancs del tabac estaven al costat d'ultramarins o altres venedories de subsistències, es veen dues cues: una d'hòmens, pel fumar, i altra de dones i xiquetes pel menjar.

Les de les dones estaven més organitzades ja que es portaven les cadires i alguna que altra tauleta per a jugar.

—d—

Oncle Silvestre. Vilarreal decomissen arròs. 84, 87. El taxen a 80. Hui l'arròs a pesseta. Demanaven 20 sacs a 75. Se'n tornaren arrere. Anem?

Víctor, ceramista Mateu, incautació obres art. Patriarca intacte enclòs orfebreria. Seu ab municions. Serrans obres mestallades Madrit València. Se hu enduran tot. Dalt ametralladora Museu art modern. Tot lo del Nord. Res València ni Sorolla. València país cabrons.

El ceramista Mateu, que formava part de la junta d'incautació, li va dir a Víctor [Bueso] que el Patriarca estava intacte inclús el tresor. També li va dir que les Torres dels Serrans es dedicaven per a amagacemar les obres que portaven de Madrit i junt ficaven així mateix les de València.

Dalt de les Torres havien ficat una ametralladora dien que per a defendre les obres d'art, però per aquest fet, ço que feen és posar en perill les obres i les torres.

Així mateix li va contar que del Museu d'Art Modern de Madrit estaven llevant les obres dels valencians i tirant-les als museu de províncies i que s'havia demanat que els portaren en València, sens aconseguir-ho.

—e—

Lluís [Zalbidea] Radio Verdad: «surgir?»

Queipo [de Llano] desment estiguen copsats ciutat universitària. Almirant anglés ha dit vaixell dins aigües espanyoles no els garantisa. 4 vaixells Sant Juan de Luz esperant òrdens regressen Anglaterra».

Vicent Bueso. Hospital canons antiaeris. Facultat Medicina. Director maternitat no vol posar bandera Creu Roja, perquè facciosos bombardegen hospitals.

En l'hospital havien posat canons antiaeris i no la bandera blanca ab la creu roja. I el director assegurava que els facciosos bombardejaven els hospitals, aixís ho dien els diaris i els capitostos.

—f—

Lluís [Zalbidea]: [Gonzalo] Queipo, eufòric descriu atac monte Garabitas ab 15 mil hòmens, masses compactes. Ciutat Universitària ixqueren atacant flanc. Quan intentaren retrocedir ametrallaren marxistes per reraguarda. Entre tres focs anaven com a folls. 5.000 morts. 3r atac. [Gonzalo] Queipo diu «ametralladoras marxistas en colaboración con los nacionalistas ametrallaron la canalla internacional».¹⁹⁶

—g—

Dimecres, a 14 d'abril de 1937

Taló: 166.264: 500 pessetes

A muller 500,00 pal mes que ve

Resten 181 pessetes

Cua ahir sabó renyiren dones. Milicians intervingueren —Al frente, al frente!— fadrina Rosario.

Dia a dia les cues eren imponents i les dones desesperades acabaven per dir-se les trenta mil, renyien i en alguna ocasió hagué fins ferides i mortes. Tot se callava i els diaris no dien res de tot açò.

Les cues eren guardades pels milicians, emboscats molt d'ells, per no dir la majoria, per a no anar als fronts i les dones, la que més i la que menys tenia fills, marits o parents en les trinxeres o els cementeris, es desfogaven aixís cridant-los.

—h—

Doménec [Gómez] . Continuen incautant-se biblioteques per a paper.

No foren rònegament els incendis els que destruïren documents; el més terrible fon després quan els comités de les fàbriques de paper, ab la major

---

¹⁹⁶ Cerro Garabitas és una muntanyeta de 677 metres situada a la Casa de Campo, i des d'on les tropes franquistes bombardejaren Madrid durant tota la Guerra Civil.

impunitat, anaven olent i sabent on hi havia biblioteques i en encontrar-ne alguna la carregaven en camions i... per a fomentar la nova cultura.

—i—

Preus:

Sabó verd: quilo, de 1 pesseta passà a 2,50.

Café: quilo, de 13 pessetes passà a 30-32.

Formatge de Xàtiva: quilo, de 4'50 pessetes passà a 12.

Carbó: quilo, de 0'25 pessetes passà a 0'45.

Criaïlles: quilo, de 0'20 pessetes passà a 0'70.

Carn de moltó: quilo, de 3'60 pessetes passà a 8'40

Carn de ternera: quilo, de 7'00 pessetes passà a 16'00.

Gallina morta: quilo, de 7'00 pessetes passà a 40-48.

Gallina viva: quilo, de 4'00 pessetes passà a 20.

Oli bo: litre, de 1'9 pessetes passà a 3.

—j—

Arregle pergamins. Muller diu: després treballar tant vindran i se hu enduran. Juli [Bellot] diu igual.

Arreplegar pergamins i procurar netejar-los i acondicionar-los era un treball sospitós que pel menys podia dur com a conseqüència que vingueren i se'ls endugueren per a cremar-los en les fàbriques. Havia que fer alguna cosa, emperò, per a salvar el que es pugués.

—k—

Gayano. Thous, cap personal. Tot trestocat. Immoralitats. Culpes Cano Coloma, estranger. Marco Miranda Institut Estudis Valencians, amollarà — cònsul Mèxic (!) reclama minuta estat, cadena corsaris valencians Carles V prengueren Marsella. Anaren Múrcia, cadena pedra Seu. Vingueren València. Està ajuntament, està en comís. Gayano vol intervenir Rat Penat, CCV [Centre de Cultura Valenciana] demanen còdex també —pergamins a duro, 50. Biblioteca Olmos Canalda.

D'algunes d'estes coses no em recorde.

[Rafael] Gayano és un contador de contes que sempre tenia de qui malparlar per a ficar en bon lloc.

Maximilià Thous, fill, pareix que esdevingué cap del personal de l'Ajuntament i fea i desfea a son plaer.¹⁹⁷ Anava ab una pistola ametralladora al

---

¹⁹⁷ Maximilià Thous i Llorenç (València 1900 – 1957). Escriptor i polític valencianista, fill de Maximilià Thous i Orts, autor de la lletra de l'Himne Regional. El 1919 participà en l'Agrupació Nacionalista Escolar i col·laborà en diverses publicacions periòdiques, com *Avant*. Fou membre del Centre d'Actuació Valencianista (1934) i dirigent del Partit Valencianista d'Esquerra, que durant la guerra civil impulsà la constitució d'Esquerra Valenciana.

costat i com ell és primet i menut, com una mentira baix d'un plat, i l'arma era tan regran, la gent li dia «Thous i la seua closa». De totes les tropelies d'ell culpaven a l'alcalde d'allavors, [José] Cano Coloma, el qual dien que havia fogit a l'estranger.

Contava el Gayano que el ministre d'Estat reclamava una cadena que hi havia en l'Ajuntament —estava en la Seu—, i es fea un *embrolho* atribuint a Carles V i als corsaris ço que era d'Alfons V d'Aragó i de Marsella.

Recorde que em va dir que el cònsul de Mèxic intervenia en aquest assumpte i que no sabent de quina cadena es tractava varen anar a Múrcia per la de pedra que rodeja la Seu (¡!). Gayano pensa sempre en sainet.

No recorde de més.

—l—

Cues: pel sabó, sucre, carbó, carn, xocolata, formatge, criadilles, pa.

—m—

Canvi de noms de carrers:

Carrer del capitán Navacerrada, antes Conde de Altea.

Avenida del capitán Navacerrada, antes General Tovar (són dos germans).

Plaza de Pablo Casals, antes de Sant Esteve.

Canvi de noms de pobles:

Losa de la Libertad, antes Losa del Obispo.

Villanueva del Pueblo, antes Villanueva del Duque.

Ciudad Libre, antes Ciudad Real.

Abreviatures:

FSAA: Federación Sindical Agrícola Arrocerá.

—n—

[Rafael] Gayano: la col·lecció de monedes d'or de Carreres Zacarés —unes mil monedes valencianes— romanes, medievals i modernes, ab unes deu voltes el valor intrínsec i més d'algunes. [Vicent] Marco Miranda elevà una instància al Ministre d'Hisenda, [Juan] Negrín, el qual va donar per resposta.¹⁹⁸

— Al Estado no le interesan más colecciones.

A València que la parteixca un raig. Si estava enterat de col·leccions el tal farsant! Van a fondre-hu, pagant al canvi de 293 [pessetes]. Carreres havia cedit la col·lecció per a esquivar que la destroïren.

---

¹⁹⁸ Juan Negrín López (Las Palmas de Gran Canaria, 1892 – París, 1956). Metge i polític, militant del PSOE des del 1929. Durant la guerra civil va ocupar el ministeri d'Hisenda i va ser elegit President del Consell de Ministres el 17 maig 1937, càrrec que va ocupar fins al 5 de març del 1939 i, posteriorment, fins al 1945, a l'exili.

El mateix Gayano me va dir que Bové, l'actor que contava contes en l'hora valenciana de la ràdio, vivia ab una germana molt bella i l'han treta de casa i violada i morta i el domicili saquejat. Ell s'ha tornat foll i injúria als qui eren causants [els] quals, encara se li riuen.

Dijous, a 15 d'abril de 1937

(Lisboa, 4-VII-1941)

Notes resumides:

Mon cunyat J. [Joan] Nicolau me diu d'Alcubles que son germà ha tingut una xiqueta i que la bategen ab un barral. Petxina. Carbonell, facciós (no recorde qui és aquest Carbonell ni la importància que tingués el que fos o no facciós).

Me digueren que a Cartagena un enterat de ço que passava havia dit en oferir-li peix:

— No como pescado de guardia civil.

I és que, al paréixer, havien tirat a la mar molts dels guàrdies civils fets presoners. També em contaren que 600 guàrdies civils d'Albacet agafats en caure aquesta ciutat, foren portats en Cartagena i posats presoners en un vaixell i u a u tirats en la fogaina i que u gros, que no cabia per la porta de la fogaina, fon tirat a la caldera d'on el tragueren unflat. Tot açò em contava un arrepentit. Açò de la caldera no pot ésser. Es contaven moltes exageracions.

Diaris: gran debat en la cambra anglesa; assumpte de Bilbao, promogut pels laboristes. S'aprova la conducta del govern.

Fragua [Social] escrivia sobre presons clandestines del PC.

Divendres, a 16 d'abril de 1937

(Lisboa, 4-VII-1941)

Notes:

Ens despertem pel soroll d'una cua. Roda una illa de cases. És per al sabó. Dimecres i divendres es forma la cua per mig quilo de sabó. Les xiquetes juen a la cordeta.

Ja vaig sens bastó, a estones.

Emili Lluch me conta coses de la presó clandestina de Santa Úrsula: no hi ha més que 2 bancs i soles una finestra. U, sens ungles. Entre els martiris per a fer-los declarar era u el d'arrancar-los les ungles. ¿Seria una porteta? És una reflexió que em vaig fer pensant en la visita que férem a Santa Úrsula i que passaren per una porteta que no ens obrigueren i que donava a una part del convent. Santa Úrsula era del PC.

Ma tia Vicenta, mare de mon germà Emili [Gómez Nadal], feu la cua del sabó des de les 7 de la vesprà d'ahir fins les 9 del matí de hui. Tota la nit, com fea fred, feen crema de caïres, i falles ab caixons; hi havien 2 cues i toquen de la una cua tres individus, i de la segon 1 (segurament vol dir que a menut se formava una cua i quan era llarga, els vius o vives en feen un altra al inrevés, i per a harmonitzar un poc solien obrar com s'ha dit. No obstant tot estava al caprici dels milicians).

S'han de portar els diners en les mans: 1'20 pessetes. No admeten bitllets. Portar els diners al banc a canviar.

Aparegué un avió facciós i hi hagueren canonades, sirenes, però no va resultar res.

Seguixen unes notes de premsa interessants; mes, com aquesta premsa s'ha salvat, no calen resums.

Dissabte, a 17 d'abril de 1937

(Lisboa, 5-VII-1941)

Notes:

Lluís (Zabildea diu que Radio Verdad donà la paraula «to all spanishmen»¹⁹⁹ i que han hagut atacs en el front de Madrit. 8 mil morts, 17 mil ferits. El 14 d'abril projectaren entrar en Saragossa. Entraren 200 presoners de Santa Leuitèria.

Benito Merino, el marit de la tia Carolina, fon dut a la presó Model de València.

Tornen a fer cua per al pa. A les set se'n va Rosario, la fadrina d'Anita, la meua sogra, per a demà, a les 11, que el comencen a repartir.

Passe arreglant pergamins, i me done compte de que li han tallat el sagell de plom pendent a una bula del papa Alexandre (VI?).

Nou mesos ja que dura la guerra i cada dia n'hi ha més dificultats alimentícies.

Diuen que el govern està mancat de diners.

Diuen que Anglaterra no protegeix els seus vaixells que naveguen per aigües espanyoles i aixís heu han avisat. La qüestió internacional és adversa per als lleials.

Ve el bon temps i les operacions de guerra no s'interrompran (era l'esperança que ens mantenia!).

El recel entre la gent és cada volta major i majors el cansanci i la desconfiança.

El PC (Partit Comuniste) puro i conservador mantenint txeques! Fins allavors tenim els comunistes per uns exaltats i fins víctimes, emperò no com a

---

¹⁹⁹ «A tots els espanyols».

assassins, fins convéncer-nos de la creació de les txeques i de les atrocitats que compartien, àdhuc inspiraven.

Sembla que van a netejar el nord i atacar Aragó, isolant Catalunya.

Dimenge, a 18 d'abril de 1937

(Lisboa, 6-VII-1941)

Notes:

Projectem anar demà en Massarrojos per passar uns dies.

Cua del pa. No trobem qui ens vaja a fer la cua. Ma muller es posa perxò de malhumor, car hui va a ésser el dia que es quedem sens pa. Finalment, bones ànimes ens proporcionen quelcom. Montesinos pel corralet (d'açò darrer no em recorde el significat).

Passe el dia ab els pergamins [inintel·ligible] fins les 12 de la nit. El soroll dels pergamins, a l'enrollar-los en el silenci de la nit semblarà sospitós i em proposí no continuar.

Dilluns, a 19 d'abril de 1937

Notes:

Vaig anar per les draperies. En la de Vicent Ferrer, al carrer del Pilar vaig trobar alguns toms de la *España Sagrada* del P. Flores per 15 pessetes.²⁰⁰ En la ferreteria vaig comprar 1 pany per 1'95 pessetes. En la papereria comprí per 38 pessetes, i com anava en l'aut, perquè no em podia valdre bé de la cama, li vaig donar al xofer 2 pessetes.

Cues de pa. És inevitablement una cosa espectacular... per als que tenen pa segur, sobretot.

De la cua del sabó del divendres passat resultaren 5 dones ferides per rinya, que tingueren que dur-les a l'hospital. En algunes cues es promovien verdaderes batalles campals que els milicians ab prou feines podien acabar portant-les unes a l'hospital i altres detingudes. En molts casos eren els milicians i les conegudes d'aquests, els culpables.

Segons es dia per ben cert, cavalls, mules, ases, gossos, tot s'emprava per a embotit.

Me hu dien i no me hu creia, però he vist com els gitans van comprant animals per a les fàbriques d'embotit. Al barber de Massarrojos li han comprat un mul vellot. Avelino, el porter, diu que el cunyat d'Andrea, sa muller, anava a comprar carn quan trobà u del seu poble, qui venia de conduir matxos

---

²⁰⁰ En la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu es conserven diversos exemplars d'aquesta obra amb l'ex-libris de Nicolau Primitiu Gómez.

d'Algarra al matador de València. El carnisser de baix de casa —viu enfront—, quan mata ternera fa part als seus familiars i de confiança, si no, no.

El paraís valencià en què s'està transformant!

Este matí m'ha dit ma muller que en la cua del peix hi havia una dona desesperada perquè ha tingut que traure son fill de la beneficència, pels escàndals que aquí passaven.

— Madre —li havia dit el xic—, no quiero estar porque no nos enseñan más que «me cago en Dios i en la Virgen i en la hostia» i los maestros i maestras se meten en los cuartos y hacen eso que usted sabe.

— Yo soy antifascista —afixgué la dona, qui per cert, tindria ben poc d'antifeixista d'aquell estil— pero eso no lo quiero para mi hijo. Eso es una inmoralidad.

— Calle y no lo diga —va dir-li la interlocutora.

Els asils estan plens de misèria, indisciplina i immoralitat.

Dimarts, a 20 d'abril de 1937

(Lisboa, 8-VII-1941)

Notes:

L'arroba de porc viu va a 105 pessetes. Abans anava de 25 a 70. Un porc roman al poble i el volen a 80 pessetes per a que no el pugen (no sé què vol dir açò). Acabats els porcs, les herpes fora.

Es senten ametralladores a Paterna, però no tirs de gràcia.

Ahir hi hagueren a València manifestacions davant del govern civil, demanant pa.

Ma muller diu que en la matinà del dimenge li cremaren en la cua la seua cistella i la caïra a Anita, la consogra, en la cua del pa. Ahir foren dos cues; una per al pa de l'endemà, és a dir, que s'ajuntaren dues cues per al pa, la que estava rehent el pa i la que es formava per al dia següent.

No donen més que dos quinzets de pa. I la targeta de racionament per a què serveix?

En el si del Comité de Massarrosos hi ha gran rivalitat entre el PC i IR, Manyo i Blai. El Manyo representava el Partit Comunista i Blai Izquierda Republicana. El Manyo posà en l'Abadia, on estava instal·lat el Comité, «Incautado por el PC». Va anar Blai heu llevà i posà «Incautado por IR».

Primi [Gómez] em va dir que s'havia realitzat una gran manifestació pel manifest de [Indalecio] Prieto (no recorde del tal manifest).

Radio Verdad: estant oguent en la ràdio el discurs de Franco, fou interromput perquè ens avisaren que havia vingut de visita Blai. Aquest venia ab la pretensió de que s'ajuntarem al Socorro Rojo.

Dimecres, a 21 d'abril de 1937

Notes:

Paquito Ruvira em va dir que a migdia han disparat els antiaeris i no sap per què.

Salvoret, el marit de la dida, Pepita, de Bétera, em diu que de 2 vaques fa poc li donaven 500 durs i heu creia negoci gran. Hui no les ven ni per mil.

Radio Verdad: 2ª part «le». Els facciosos han atacat sobre 15 quilòmetres cap a Eibar i Vergara, ocupant altres poblacions. La situació de Bilbao és desesperada. Els catòlics del nord ignoren la Encíclica Papal contra el comunisme.²⁰¹ Un periòdic diu que els anarco-comunistes són els salvadors de la fe.

Radio Tenerife donà el decret del Generalíssim Franco per a preparar la Espanya totalitària, formant un partit únic de requetés i falange que es dirà Falange Espanyola Tradicionalista y de las JONS.

El Ministre de Marina i Aire, llançà una ordre sobre l'establiment del control per la Comissió de no intervenció no reconeguent-lo i diguent: «Nadie puede detener a nuestros barcos mercantes, cualquiera que sea su cargamento, ni en aguas jurisdiccionales ni en aguas libres, a pretexto de requisición ajena a su incumbencia» —i dona instruccions a la flota de mar i aire, i entre altres òrdrens diu: — «Quinto: Si cumplir estos deberes exigiera sacrificios será arrestrado sin vacilación». (bluff)

Vol dir açò que estàvem convençuts de que no eren més que amenaces estil Nano de la Venta.

Dijous, a 22 d'abril de 1937

(Lisboa, 10-VII-1941)

Notes:

Hi ha tifus a València. Al mas de Nàquera, on el Comité de Massarrojos ha refugiat xiquets dels evacuats, un xiquet ha mort del tifus i els han vacunats tots.

Ahir va eixir Gonçalo, el cunyat de Rafel Cañizares, el meu nebot, de la presó. Ha eixit lliure. Els qui el dugueren al Govern Civil, cridats ara a declarar, diu que es dugueren les mans al cap exclamant:

— Todavía está preso? Pero si lo llevamos al Gobierno Civil para declarar y que se marchase a casa!

De la mateixa manera, per compte de portar-los en la presó els duïen a una carretera o al Saler per a matar-los. Era segons les mans en què caïa.

Radio Verdad: «Espíritu».

---

²⁰¹ Es refereix a la Carta Encíclica *Divini Redemptoris* «Sobre el comunisme ateu», promulgada el 19 de març de 1937 pel pontífex Pius XI.

Ma sogra ha entrat en l'església, que ara està convertida en amagacem i tenen «guano». No queda res, diu; tot està destrossat, no hi ha nengun altar. Del major hi romanen dues columnes rònegues. Diu que van a portar més refugiats i aloixar-los aquí en l'església. Ma sogra plora. El mes que ve és el Roser, la festa que fea el seu fill Joan el primer dimenge de maig.

Divendres, 23 d'abril de 1937

A la nota anglesa de València i Salamanca sobre els perills de l'esmerç dels gasos asfixiants, no han respost encara els facciosos.

El Manyo ha estat en el front de Còrdova; segurament estaria jo a la porta de casa de Massarrosos o entraria ell, perquè ell me creia dels seus, i em diria: — Allò va molt bé. Avancem! Porta pressa (açò darrer no sé què vol dir).

Mon cunyat, Pepe Senent, me diu que els facciosos han avançat per Biscaia, prenint varis pobles. També pel sur han refusat els lleials, causant-los uns 1.000 morts. Els lleials confessen que Celadas l'han perduda.²⁰² (Açò de lleials i facciosos era emprar els mateixos termes que la premsa i ràdio, per a aminorar el perill).

Rafel Cañizares me va dir que el vicari de l'església de la Sang, Fontana, professor de llatí, i un vicari alt i ros, de l'església de Sant Joan del Mercat, qui naixqué en el Palau de Mossén Sorell, cremat fa temps, han estat morts ab destrat per Montolivet. L'ajudant els feu amortallar (este ajudant seria probablement el de la farmàcia del meu nebot).

Se n'anem a València a l'Audiència, per la qüestió de la cama. El forense no està. Em diuen que han passat l'assumpte a 1ª instància; anem-hi a 1ª instància i aquí també no hi és. Se n'anem en casa de València.

—No torne hasta que em criden! (i crec que ja no hi vaig tornar).

València, dissabte, a 24 d'abril de 1937

(Lisboa, 10-VII-1941)

Notes:

Arregle pergamins.

Vaig al taller. Visite el personal (tenia per costum devallar quasi tots els dies al taller i conversar ab el personal d'una manera prudent i delicada. Quasi sempre em contaven coses. Cadascú les veia a la seua manera). Modeliste. Escrits (açò no sé què vullga dir).

Drapaire Polo. Ha venut pergamins a 2 pessetes. Sagells plom. Li pregunte pels sagells de plom pendents de les bules i me diu que ell no els talla:

— Las que van en los pergaminos no las corto —me diu.

---

²⁰² Celadas es poble de Terol, a 18 quilòmetres de la capital.

Vaig passar pel drapaire Soler.

Sonen les sirenes i els canons i metralladores. La gent ix al carrer i aguaita als balcons, curiosa. Ma muller i filles arriben a casa després.

Mon fill, Doménec [Gómez], me diu que en l'hospital Blanquer, situat en un convent de monges incautat, al camí dels Transits, entre el camí de Burjaçot i la via fèrrea de Lliria-Bétera, estaven tocant al piano l'himne legionari —u dels facciosos— perquè hi han tres responsables emboscats, a u dels quals li mataren son pare els irresponsables lleials.

El Dr. Lluís Gonzalvo París fon incorporat a l'Institut d'Estudis Valencians, i està formant un fitxer de la llengua valenciana i va vindre a visitar-me en casa per a que contribuïra i fins pretenia que el meu fitxer de treball fora traslladat a l'Institut.²⁰³ Estàvem en època d'incautacions. Li vaig fer comprendre que tractant-se del meu fitxer de treball, si se l'enduien com anava a treballar jo? A part de que no es tractava de fitxes definitives si no en formació, és a dir, de treball. Me va contar l'enormitat de dificultats que trobava per a la seua labor i parlant del desenvolupament de les coses vinguérem a l'acord de que sots capa de la necessitat política tot eren incautacions i centralisme.

*Dimenge, 25 d'abril de 1941*²⁰⁴

Notes:

Lluís Zalbidea me diu que els facciosos, en Biscaia, han avançat i que Durango i Eibar estan assetjats.

Primitivo, el fill de Gràcia, la de Torrent, em conta que a Madrit li va costar un sopar 5 duros.

Següent dia contra camions (tot açò està molt fosc, car no em recorde). A la una —No fumen. Columna UHP [Unió de Germans Proletaris], Leones Rojos Alacant. Pasionaria. 400 soldats noveles. Penjaren lloma. Divisaren enemic. Columna. Estaven baix fogint comandant plorava. Soldats fogiren —a València, a peu. Metralladora barrà pas— Plogué al ras. Secaren sol. 40 dies. Un atac. Cascú fogí per sa banda Ell tenia conjuntivitis crònica i no obstant el donaven útil.

Doménec, mon fill, me diu que molts amics, cridats soldats, se n'han anat discretament als fronts. Uns amics anaren, massa (?) bons, a les quatre i els ordenaren estació Aragó, despedits sis (No hu comprenc). Protestaren, donant-los 24 hores més, trencant llistes embarg. (Pareix recordar que cridaren gent i sens més ni més els feen embarcar enseguida, sens temps per a despedir-se tan

---

²⁰³ Lluís Gonzalvo París (Àvila, 1874 - Burjassot, 1951). Catedràtic d'Arqueologia, Numismàtica i Epigrafia, director de l'Institut d'Idiomes i vicerector de la Universitat de València. El 1937 va ser nomenat president de la secció de Filologia Valenciana de l'Institut d'Estudis Valencians.

²⁰⁴ S'equivoca, és de 1937.

sols, i que protestaren i perçò els donaren 24 hores de temps, i com les llistes d'embarg ja estarien fetes, les trencaren per a fer-ne altres sens dubte).

Radio Verdad diu que Franco ha enviat una nota a Anglaterra, protestant per la intervenció de l'acoraçat *Hood*.

No han donat més que 2 quinzets de pa.

València, dilluns, 26 d'abril de 1937

(Lisboa, 11-VII-1941)

Notes:

Vaig anar al taller.

El delineant Gargallo m'ha dit que ja no hi ha paper tela per a calcar.

Ruiz pergamí, 2 pessetes.

[Carlos] Gargallo me diu que l'embaixador del Brasil, quan estava a punt de pujar a l'avió a Manises, fon registrat, i en l'equipatge li foren trobats molts milions de pessetes i documents.

Víctor [Bueso], el meu gendre, me diu que ha sabut que el *Hood* impedí el bombardeig de tres vaixells anglesos que entraren en Bilbao. Aviació facciosa tirà a pique, açò no està clar. Franco protestà del *Hood*.

Ma muller se'n va a Massarrojos.

Són les 12 de la nit i estic arreglant pergamins i s'ouen les disputes de la cua del pa. Nosaltres no tenim pa per a sopar si no ve Primi [Gómez] portant-ne.

València, dimarts, 27 d'abril de 1937

Notes:

Anit me gití a la una, rendit. Entre cues, crits, converses i rinyes no deixen dormir.

A les sis me desperta unes canonaes. M'alce i també els xics. La cua del pa, fuig, la del sabó, permaneix: ha arribat el sabó a ser més necessari que el pa. Passem en casa Xari [Gómez]. Tinc són. L'alarma dura uns deu minuts.

Vaig al taller. Pere, el xofer, me diu que una bomba de les que han tirat ha tallat l'aigua de Manises. [Vicent] Riera, de Burjaçot, me diu que ha caigut metralla en la plaça de l'Església. Virgílio, un ajustador, me diu que a un home li n'ha caigut metralla en l'esquena. Barraca, camp, criadilles —mos correghueren criadillaes— no està clar. Diuen que s'han tirat més de 60 dispar. Mig hora ha durat. Estaria jo endormiscat.

Lluís [Zalbidea], mon gendre, me diu que els facciosos han pres Eibar, Durango i varis pobles més. El *Canàries* ha detingut un vaixell en entrar al port

de València i, llançant una cortina de foc, se l'endú. El *Jaume I*, que el tenen els lleials, ha embarrancat i els facciosos l'han afonat a canonaes.

Ve ma muller de Massarrojos i em diu que una fadrina de casa particular d'un ministre, en veure la cua de pa, va exclamar:

— ¡Pobrecitos! Con lo que sobra en casa había para alimentar a muchas familias.

S'ha donat, hui, 60 cèntims de pa.

No transcriu les notes que vaig prendre dels periòdics perquè havent-se salvat vàries col·leccions, ja no tenen objecte.

Dimecres, 28 d'abril de 1937

Notes:

No es donarà de pa més que una vieneta de tres aguiletes. A una dona li dia son forner que no té més que 80 quilos de farina per a unes 300 parroquianes i que li han dut un sac més però per als ministeris. Víctor [Bueso], en oure açò, diu ab certa gràcia plena d'indignació, imitant la manera dels mandamosos de Madrid:

— La igualdà! Un saco pa la gente i otro pal ministerio.

No hi ha que oblidar que els ministres estaven a València i que ab aquest motiu el poble es va poder adonar de la quantitat d'abusos comesos per la gent amadrugada en ells.

Doménec [Gómez] em diu que en el forn que va la dona de Jacint [Pérez Capilla], encarregat de la secció d'ajust, qui viu a una barriada de Marjalenes, no han donat més que 1 xavo, 10 cèntims de pa.

Víctor [Bueso] i Doménec [Gómez] diuen que Radio Verdad ha dit que a Eibar foren presos 200 canons i que els lleials incendiaren les fàbriques abans d'eixir. Ha caigut Marquina. Els facciosos desmenten que tiraren bombes sobre Guernica. Seran els lleials?²⁰⁵

Víctor [Bueso] diu que 27 aparells, avions, facciosos han bombardejat Cedrillas,²⁰⁶ matant l'Estat Major. De 27 ne romanen 2.

Doménec [Gómez] diu que els facciosos han représ Celadas.

---

²⁰⁵ Guernica va sofrir el bombardeig per part de la Legió Còndor de la Luftwaffe el 26 d'abril de 1937, d'una intensitat desconeguda fins al moment, provocant nombrosos morts i arrasant gran part de la població. El bombardeig va tindre gran repercussió i va inspirar Pablo Ruiz Picasso, que va plasmar l'horror de la barbàrie en el seu quadre més famós, el Guernica.

²⁰⁶ Municipi de Terol situat a uns 30 quilòmetres de la capital.

*Dijous, 29 d'abril de 1941*²⁰⁷

Notes:

A les 3:45 del matí les bombes ens han despertat. A continuació ronquen les sirenes. Jo aguaito i, emmig d'aquella foscor, els trons i les sirenes, els raigs dels reflectors busquen l'enemic pel cel i en la penombra es veu un núvol de gent que cerca refugis. Nosaltres passem en casa de Xari [Gómez]. De totes les habitacions han donat en devallar ací; emperò altra gent va a la planta baixa, al pati, perquè noes fia tampoc de la seguretat de l'entrepis. A les 4 s'ha acabat; han hagut poques explosions.

No hi ha gas més que d'11 a 14 i de 21 a 23. Manca carbó?

Vaig anar a l'Ajuntament i a son arxiu. [Joan] Boix, el cap de l'arxiu, me diu que se li han incautat l'hort de taronja d'Oliva i que no li han pagat res; car el representant que tenien els tarongers a Londres els se n'ha fogit ab 70 mil lliures esterlines.

Vaig repassar les draperies sens trobar res.

Vaig a Massarrojos. Pere, el xofer, me diu que han tirat més de 40 bombes a Sedaví, en una fàbrica de pólvora, i afeg:

— No se puede vivir, nos llevan engañados.

Vaig passar per la fàbrica de paper de Monllor. Com van a col·locar unes noves màquines han desaparegut els muntons de rebuig, perquè estorbaven. No cal tornar. Tornaré de tant en tant.

A Massarrojos. Ma muller no pot més. Està agotada, cansada i apenada per les circumstàncies. No pot més. Li han dit que els que tinguen cartons de racionament ací, a Massarrojos, i allà, a València, els donaran el passetget al Saler. I ella creu que hu diuen per ella i això dels dos cartons sols heu poden tindre els incondicionals —nosaltres, no—, i els ossats.

El Manyo me diu que el dissabte s'esperen aconteixements, 1 de maig, perquè es produirà un moviment universal en favor nostre. Aixís els portaven d'enganyats i aixís convertien en instruments de venjança i destrucció sers que d'altra manera no hagueren estat capaços de fer-li mal a una formiga. I el Manyo era u d'aquests desgraciats aludits.

Radio Tenerife diu que els facciosos avancen per Biscaia. Han pres varis pobles: Lequeitio i Durango. Han pres molt de material de guerra. Desment ço que acusen els lleials als facciosos sobre la destrucció de Guernica. Els presoners lleials diuen que els rojos la cremaren ab gasolina quan els facciosos estaven encara a 15 quilòmetres. L'aviació facciosa no podia volar a causa del temps. Acusa [José Antonio] Aguirre de còmplice dels rojos.

Radio Verdad: «los».

Plou torrencialment.

---

²⁰⁷ S'equivoca, és de 1937.

Massarrojos, divendres, 30 d'abril de 1937

Notes:

La ràdio lleial dona un parte del Ministre de Marina i Aire diguent que un avió lleial ha afonat el cuirassat *Espanya*, que estava a Bilbao.

Paquito Ruvira, el meu nebot, ve de València diguent que circula la notícia de que l'aviació lleial ha afonat el cuirassat *Espanya*.

Radio Verdad: «Héroes».

Massarrojos, dissabte, a 1 de maig de 1937

(València, 28-X-1941)

Notes:

Anit ràdios dien que en Eibar, de 13.000 habitants, han romàs 500. Genevilla 7.000 — 50; obligats evacuar. Alguns amagats, boscos, coves.

Quinzena: 400 pessetes.

Lletra Patraix: 25,00 pessetes (entregat a mà).

Ma muller: 250 pessetes.

Fragua [Social] diu que hui comença el racionament del pa i acabaran les cues, segons Consell Municipal. —Tot és per al 1 maig— *Velasco* recollí oficialitat i abandonà la tripulació que salvaren vaixells peixcadors, tots no, diuen. *España* i *Velasco* perseguien vaixell mercant anglés *Knistley*; en altra part —diu Brora— han donat la mitat de pa que correspon.

Víctor [Bueso] diu que la junta defensa passiva visita al ministre i el felicita i consegueix més refugis.

Frente Rojo: [la] Marina rebel sols té 37.500 tones sens l'*España*, mentres que la lleial té 95 mil tones.

Fi

Del tom IV

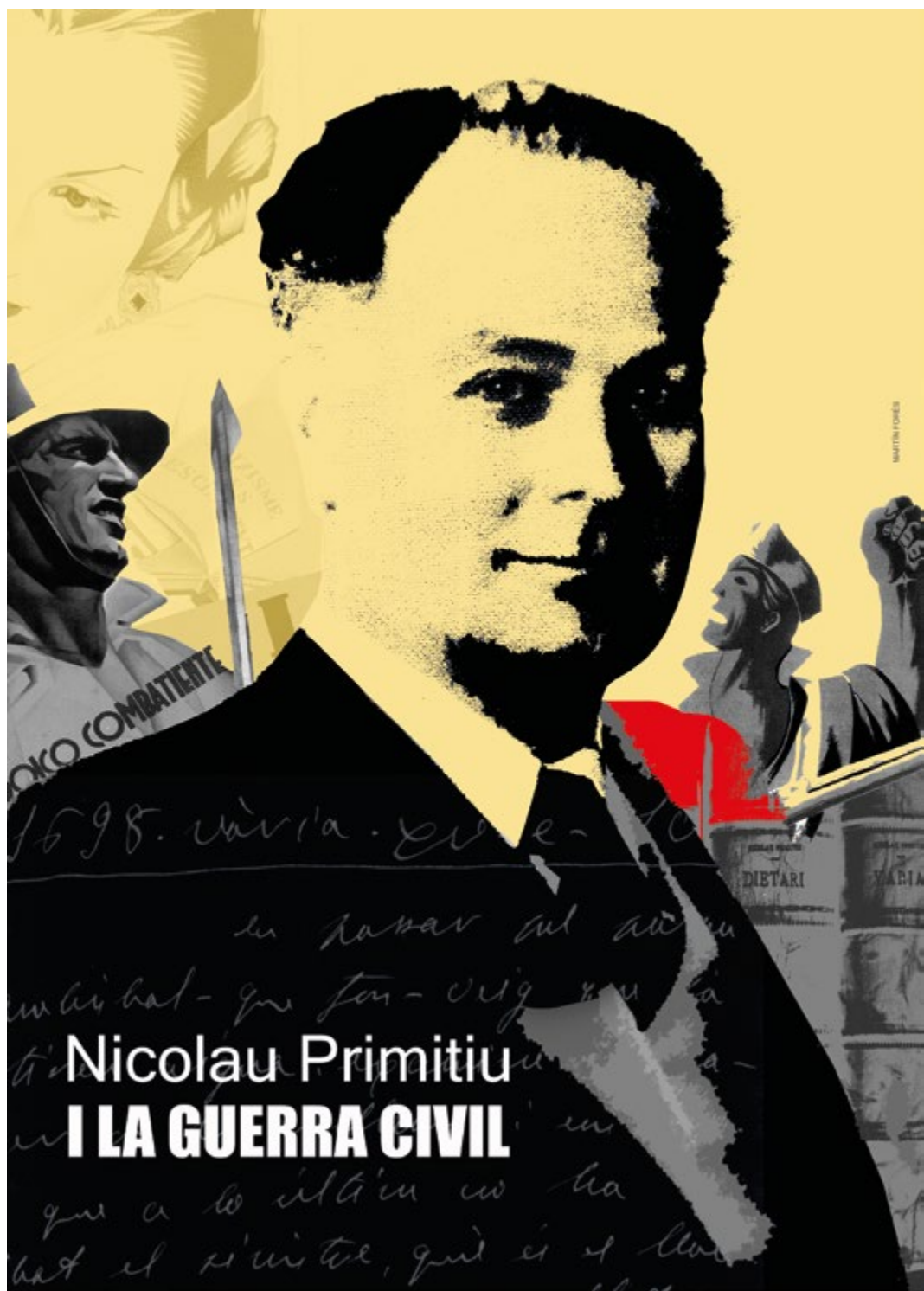
1. Nicolau Primitiu Gómez Serrano

1

2. Mª Antonia Senent Ibáñez
i Nicolau Primitiu Gómez Serrano

2

3

3. Cartell de l'Exposició «Nicolau Primitiu i la Guerra Civil», organitzada per la Biblioteca Valenciana el 2006, obra de Martín Forés Sanz.

4

4. Els fills de Mª Antonia Senent i Nicolau Primitiu Gómez: Domènec, Antònia, Roser, Primitiu i Empar, ca. 1925.

5. El mur de Nicolau Primitiu Gómez, composició preparada per a l'Exposició «Nicolau Primitiu i la Guerra Civil», organitzada per la Biblioteca Valenciana el 2006, dissenyat per Estudio Gráfico Espirelius.

6

6. Targeta de fumador de Nicolau Primitiu Gómez.

7

7. Notificació de la intervenció de l'empresa IMAD, propietat de Nicolau Primitiu Gómez.

8. Emili Gómez Nadal, germà de Nicolau Primitiu Gómez, amb la dona, Teresa Andrés Zamora i els fills, Vicente i Antonio

9. Eliseu Gómez Serrano amb la dona, Emma Martínez Bay

10. Nicolau Primitiu Gómez en la Penya Tallada, Xelva.

11. Fotografia realitzada per Nicolau Primitiu Gómez en la plaça de l'Ajuntament de València, amb la següent inscripció al revers: «València, juliol 1936. Comença la guerra».

Vària V

L. 1701

up

MS. 70

VÀNIA

Tom

.1 — distanc

[vatic. 28.X.1941]

massanotjos, 2 de maig de
1937.

notes: "vedea. 19. [pbr]; amant,
500; vellonge, 8,00. — c.c.v.; col-

beió [de] monedes [de] cançons.

[celebraven sessió en la clot-

ja; tingueren] diuen al

principi [de la sessió i] una tra-

lladon. al final, avien que

volen [facció] no tinen [re-
ES

Llibre 1701 Manuscrits 70

Vària, Tom V

DIETARI

Massarrojos, a 2 de maig de 1937

(València, 28- X-1941)

Notes:

«Nedea, 10,00 pessetes; Amparet, 500; rellonge, 8,00; CCV [Centre de Cultura Valenciana]; col·lecció de monedes de Salvador Carreres; celebrarem sessió en la Llotja i tinguérem sirenes a principi de la sessió i metralladores al final, avions que volen, facciosos, no tiren; es va parlar de que s'havia salvat la biblioteca de [Gregori] Mayans que tenia el conde de Trigona, i altres coses; s'acordà demanar 25.000 pessetes de subvenció; es digué que a Barcelona hi havia pugna entre UGT-CNT, segons [Vicent] Gurrea. Vaixell armes compra entre general, sindical CNT. Vaga impedeix descarregar el gènere.

Queipo [de Llano] digué que l'*Espanya* fou afonat per una mina interposta vaixell anglès. Santa Maria Cabeza ha caigut.

Lluís Zalbidea digué que hi romania gasolina per a pocs dies. Un seu amic basc diu que Leizaola²⁰⁸ i altres vingueren per parlar-li al Govern de la situació greu d'Euskadi. De 50 aeroplans sols els en roman 1.

Fragua [Social]: Sta. Maria Cabeza entregada. 1.200 dones i xiquets. 200 guàrdies civils ab tinyents i 2 capitans. Tropes lleials acometen causant 2.500 baixes ab facciosos, posant-los en situació de demanar socors.

Massarrojos, a 3 de maig de 1937

(València, 7-XII-1942)

Els del Comité no volen que vagen ab més d'un cartó pel pa.

S'ha acabat el paper tela per a dibuix.

El draper Rubio, del carrer de les Roques, me ven dos llibres manuscrits per 1,50 pessetes; té uns llibres religiosos, en pergamí, miniats, de cor, per els que vol 200 pessetes; per 600 pessetes li'ls compra un alemany, sembla que hi havia un estranger, que ell dia alemany, i, tal volta heu fora, que anava comprant gangues.

Li compre a Amat Camacho 2 pergamins per 1,50 pessetes.

Me ne'n torne a Massarrojos.

---

²⁰⁸ Es refereix a Jesús María de Leizaola Sánchez (Sant Sebastià, 1896-1989), diputat del Partit Nacionalista Basc, i que fou nomenat lehendakari en 1960.

Soli [*Solidaridad Obrera*], de Barcelona diu: «...;Estaria bueno que los que entregaron armas al pueblo para vencer al fascismo intentaran arrebatarlas, cuando el pueblo las ha conquistado y son suyas! ¡Camaradas: las armas valen más que los discursos; no permitáis que os las arrebaten bajo ningún precepto!».

«Nunca vimos manejar la mentira como arma de guerra mejor que ahora por los facciosos». Ells feen el mateix o pitjor.

Segons Ràdio Verdad els facciosos avancen cap a Amorebieta.

Franco s'ha negat evacuació població civil Anglaterra.

Segons Gabrielo, de Massarrojos, a Sant Miquel dels Reis hi han més de 300 italians presos, que no s'amaguen de fer propaganda feixista i diu que han portat 200 guàrdies civils ab tratge i tot.

Segons notícies, sembla que Anglaterra volia que fora evacuada la població civil de Bilbao i que Franco es negava per considerar-ho una inhumanitat.

Massarrojos, a 4 de maig de 1937

(4-XII-1942)

Franco ha dictat un decret adoptant el salut a la romana, posant el braç en angle recte ab el cos i alçant-lo 45° sobre l'horitzont.

Juli Bellot ens diu que els facciosos digueren que en prendre Bilbao transportaran els 150 mil hòmens al front de Terol.

Es rumoreja que a Barcelona hi ha revolució i que demanen reforços per a sufocar-la. A Xirivella i altres parts també hi ha que fer-ho per haure revolta.

[Eduard] Nagore diu que lo de Barcelona —Traerá cola, «verdá»?

Más colas, todavía? —se li respon irònicament. Nagore estava acovardit en extrem.

Massarrojos, a 5 de maig de 1937

[Gonzalo] Queipo de Llano, Quico, va dir anit que a Barcelona, hi havia gran lluita entre la Generalitat i la CNT-FAI i que en els fronts hi ha calma.

U me diu que va escoltar les crides de la Generalitat a la concòrdia; que hagué gran lluita a l'edifici de la Telefònica i a altres parts i que diuen han afusellat a individus de la CNT-FAI, bastants.

Haig vist un aut que portava els ròtuls «Paso a la FAI», «Los implacables».

Ma muller me diu que li han dit que el dimenge va dir missa en el Patriarca [Juan] Garcia Morales. Heu ompliren de gent i tragueren fotos per a enviar-les a l'estranger.

El paper-tela per a dibuix s'ha acabat. —Els ministeris són capaç d'acabar ab tot.

Tonica [Senent Ibáñez] me diu ha vingut u de Vilamarxant diguent [que] el dimenge mataren aquí cinc dones.

Massarrojos, a 6 de maig de 1937

L'Ascensió, res heu denota.

Visite alguns drapaires sens trobar res.

Veig passar molts camions ab guardes d'assalt.

Lluís [Zalbidea] ens diu que els facciosos ataquen per Plencia²⁰⁹ i per Oviedo.

Víctor [Bueso] ens diu que u de la CNT li ha dit que la revolta s'ha produït perquè a València ja l'han desarticulada i que a Barcelona, volien. Diuen que ha hagut més lluita que a octubre. El Govern i els comunistes volien desarticular la FAI i es promogueren lluites.

A ma muller: 50 pessetes.

Per nedeia: 3,60 pessetes.

Per viatges: 3 pessetes.

Prensa: 11 pessetes.

Conyac: 8 pessetes.

Part de les tropes que la CNT tenia a la part d'Aragó se'n tornaren en Barcelona, on hi ha gran lluita entre la CNT-FAI i el PSUC; diuen que hi han centenars de morts i 100 ferits.

Raül Giner, cunyat de Pepe Senent, ha vingut de Casp i ens diu que fa uns quatre dies observaren un tren carregat de canons i tropes del front cap a Barcelona.

Ells han vingut per carretera. Per Aragó hi ha normalitat, mes en entrar en Catalunya veren barricades i controls, apuntant ab fusells per aspillers a trets de cinc quilometres i darrere dels arbres apuntant. A les dos del matí ixqueren de Catalunya i a Vinarós ja trobaren tranquil·litat i un cotxe oficial i darrere en caravana se'n vingueren.

Pobrets! Veren més de 50 camions ab tropes, canons i tancs cap a Tortosa, on hi havia tiroteig, segons els dien.

Rafel Canyigares ens diu que els carrers de Barcelona estan plens de cadavres i els hospitals també plens. 600 morts i 1.500 ferits. Diu que aquesta vesprada han eixit de València més de 150 camions ab forces i armament cap a Tortosa que diuen està sublevada.

Un comunista dia que els partits polítics eren deslleials i que en acabar-se la guerra els que no hagen matat de la CNT-FAI, els liquidarien ells.

---

²⁰⁹ Plentzia és un municipi marítim de Biscaia, situat a poc més de vint quilòmetres de Bilbao.

Pepito Bellot, que ha anat en França en un carregament de taronges, diu, per compte d'un comitè, ha estat detingut a Barcelona durant 4 dies sens poder passar, a causa dels sossoïts. No s'ha quedat a França per por que prengueren represàlies de la seua família.

A les dotze de la nit Ràdio Salamanca diu que han pres vàries altures que dominen Bilbao.

Massarrojos, a 7 de maig de 1937

(València, 9-XII-1942)

Ràdio Salamanca diu que l'avanç dels facciosos d'ahir fou d'importància; que la situació de Catalunya segueix greu; que el Govern, a banda dels 8 mil hòmens enviats, n'hi ha 15 mil més que ha tret del front.

Raül [Giner] ens va dir que Celadas²¹⁰ ha caigut novament en poder dels facciosos.

Rosalía [Senent Ibáñez], ma cunyada, ens digué ahir que per radi es donaven crits anguniosos demanant alt el foc per arreplegar ferits i morts dels carrers regats de sang a Barcelona. També va dir que despús-ahir estigué ben prim que no estallara així mateix la revolució a València, a les 7,30.

Salamanca, ràdio. Els sossoïts de Barcelona són greus. No hi han prou metges per a curar. Han estat assassinats [Domingo] Ascaso i altres dirigents de la FAI,²¹¹ els 8.000 enviats primerament s'han unit a la FAI. La divisió Durruti del front d'Aragó ha anat a Barcelona per a ajudar als anarquistes. Demanen la dimissió de [Lluís] Companys.²¹² Aquest ha canviat el govern de la Generalitat; emperò no satisfà, car no volen la dictadura marxista.

A les 3, la Ràdio FAI del front d'Aragó diu que la divisió Durruti «va a ayudarnos».

La Ràdio Barcelona diu que ha entrat la normalitat (a les 8).

Uns xofers que venen de Barcelona diuen que els 150 camions ab tropes no ha passat de Tortosa.

Pepito Bellot anava —diu— a canviar uns camions de llimes per abaejo i que detingut pel moviment no pogueren passar de Molins de Rei i que els camions ab les llimes se n'han tingut que tornar.

---

²¹⁰ Municipi situat a 18 quilòmetres de Terol.

²¹¹ Domingo Ascaso Abadía (Almudébar, 1895 - Barcelona, 4 de maig de 1937). Dirigent anarquista, era germà de Francisco i cosí de Joaquín Ascaso Budría. Efectivament, va morir en les jornades conegudes com els «fets de maig de 1937», entre el 3 i el 7, juntament amb més de cinc-centes persones.

²¹² Lluís Companys i Jover (el Tarròs, 1882 - Barcelona, 1940). President d'ERC (1933-1934), primer president del Parlament de Catalunya (1932-1933) i president de la Generalitat de Catalunya (1934 i 1936-1940). Després de la guerra es va exiliar a París, on va ser detingut per la policia militar alemanya Castell de Montjuïc, que el lliurà a Franco. Després d'un consell de guerra sumaríssim, sense garanties processals, va ser condemnat i executat el 15 d'octubre de 1940 al Castell de Montjuïc a Barcelona.

Massarrojos, a 8 de maig de 1937

[València, 10-XII-1942]

A les 8,30, Ràdio Salamanca va dir que s'havien apoderat del massís del Sollube, dominant la via de Guernica i donant vista a Bilbao. Han avançat per Toledo cinc quilòmetres. A Barcelona segueixen el tiroteig pels carrers. Continuen detingudes a Tortosa les forces enviades pel Govern per a fer-se càrrec de l'ordre públic de Catalunya. El Govern envia al Port de Barcelona dos vaixells de guerra ab tropes. [Lluís] Companys demana a un vaixell francès forces de desembarc, devallant 200 soldats. Mancats d'assistència mèdica han mort més de 200.

A quinzet la sardina de mitja sal, cada sardina.

Ahir i hui han passat molts avions cap a Catalunya.

Benito Merino continua tancat. La tia Carolina [Gómez Ibáñez] diu que hi han molts presos que no tenen qui els envie res i Benito demana que li envien molt de què menjar, que ell reparteix.

A la plaça de Tetuan li han posat Plaza Roja; al carrer de San Fernando, calle de la Tripulación Konsomol.

IVS: Internacional Obrera Social.

IC: Internacional Comunista.

GEPCI: Grupo Español (?) Pequeño burgués, Comercial Industrial? No sé cert si esta era la traducció, llavors també no hu sabia. La Soli [*Solidaridad Obrera*] heu tradueix burlescament així: «Gran Ensalada Prehistòrica de Cacos Ilustres». Uns grups i altres estaven mata'n i et mataré.

Massarrojos, a 9 de maig de 1937

(València, 13-XII-1942)

A les 8,20 Salamanca diu que avancen cap en Bilbao, ocupant nous puntals i dominant tot el Sollube.²¹³

Hui és dimenge, dia de la Maredeu dels Desamparats. En altre temps es fea el tresllat de l'imatge a la Seu. Li doneu pessetes a Emparet [Gómez Senent].

Barcelona normal; però l'ordre públic de Catalunya no està restablert.

---

²¹³ Entre el 6 i el 14 de maig del 1937 va tenir lloc l'anomenada Batalla de Sollube, en la muntanya d'aquest nom situada a la localitat de Bermeo, guanyada per les tropes contràries a la República, i que fou decisiva per a l'ocupació de Bilbao.

Lluís [Zalbidea] ens conta que el ministre de propaganda, [Carles] Esplà,²¹⁴ ha autoritzat al Comité de la CAMPSA per a que entregue 100 litres de gasolina als periodistes que acompanyaven als del *Manchester Guardian*,²¹⁵ que han vingut en Espanya, per a anar al Santuari de Sta. Mª de la Cabeza; però el Comité s'ha negat.

Ha vingut en Massarrojos un empleat d'hisenda que li diuen López Nieves, el qual ha vingut de Madrit ab el govern. És amic de Juanito Giner, cunyat de [Joan Josep] J. J. Senent, qui me l'ha presentat.

Aquest López fou organitzador a Madrit del Sindicat d'Hisenda de la CNT i aquí ha estat l'organitzador així mateix. Diu que la divisió entre la CNT, els marxistes i UGT es protervo i que les lluites a Barcelona foren provocades per aquests, vexant a la CNT fins que aquests es revoltaren. Que la CNT-FAI ha depositat la seua actitud i que ara volen desarmar-la. Diu que el Govern està en crisis.

Aquest López Nieves és de dreta i creient.

Massarrojos, a 10 de maig de 1937

(València, 14-XII-1942)

Ràdio Salamanca diu que els facciosos han agafat el vapor *Cabo Machichaco*, ab 15 canons del 15,5.

En el taller, Miquel Soriano, de Burjaçot, me conta que ha parlat ab un capità dels rojos, però que no és roig, i que ha vingut de Sta. Mª de la Cabeza i li ha contat que en rendir-se, els rojos han fet una destrossa; més de 500 afusellats. Xiquets tallats pel mig, dones ab els pits tallats i altres brutalitats. U que va protestar de tanta barbàrie, l'afusellaren. No hu ha pogut resistir i es troba malalt de la impressió. Li han donat 15 dies de permís.²¹⁶

[Carles] Gargallo me diu que dos coneguts d'ell que foren tancats al exconvent de Sta. Úrsula els han passat a la presó Model. U d'ells ab un braç trencat i l'altre ab dos costelles afonades; martiritzats per a fer-los declarar.

Recórrec les draperies.

Comptes:

Ccola oriental per a les formigues: 4,00 pessetes

Una veta per a màquina d'escriure: 7,50 pessetes

Cireres: 1,00 pesseta

Loteria: 4,00 pessetes

---

²¹⁴ Carles Esplà Rizo (Alacant, 1895-Mèxic, 1971). Polític i periodista. Durant la guerra va ser ministre de Propaganda en el Govern de Largo Caballero. S'exilià a Mèxic.

²¹⁵ Periòdic britànic de tendència progressista, anomenat des del 1959 *The Guardian*, que durant la guerra civil espanyola donà suport al govern de la Segona República.

²¹⁶ Es refereix al setge al Santuari de la Mare de Déu de la Cabeza a Andújar, Jaén, dut a terme per les tropes republicanes a un grup de guàrdia civils, uns 165, amb les seues famílies, en total més de 1200 persones. El setge va durar nou mesos, fins a l'1 de maig, que les tropes republicanes atacaren amb foc d'artilleria i tancs, i conqueriren la posició.

A Emparet, pel seu sant: 10,00 pessetes

Víctor [Bueso], mon gendre, me diu que l'enginyer Igual, director de les obres dels refugis, per una denúncia del port el tancaren pres. Els companys feren gestions per a llibertar-lo i ell els ha dit —no me libértéis enseguida y esperaos dos o tres días a ver si aquellos —els del Grau— se calman, porque si no, dentro de poco volveremos a las andadas.

Víctor me diu que és una bona persona a carta cabal que serveix lleialment, i que si està deu dies més pres s'hauran de parar les obres de tots els refugis i despatxar els treballadors, i que si la detenció hagués estat fa dos mesos, el paro s'hagués produït als dos dies. Aixís paga el diable a qui bé el serveix. A l'home honrat li és molt més fàcil ser fidel que traïdor.

Dine a casa ma filla Xari [Gómez] i per la vesprada netege pergamins.

Me diuen que és fals ço que havien dit del descobriment d'una 5ª Columna a l'Escola Militar.

Pepito Bellot me conta del seu viatge en França aclarint-me alguns extrems. En arribar en Tortosa veren barricades i els documents que portaven de la CNT els facilitaren camí; a Tarragona el mateix, a Molins del Rei els digueren que no passaren avant, que hi havien canons i barricades a Barcelona. En uns punts hi havia força pública i, a altres, de la CNT-FAI, i que els carnets que portaven, d'aquests, eren un perill si caïen en mans de les forces d'assalt. I en vista d'açò es quedaren a Molins de Rei. A les 12 de la nit els despertaren diguent-los que venien forces del govern, 10.000 hòmens. Li digueren d'anar al sindicat per a reunir-se i anar a volar ponts per a impedir l'arribada de les dites forces —jo no aprofite pa d'això, jo pa cuidar ferits— va dir-los. Per fi decidiren fer un rodeig, i seguiren cap a França. Li digueren que els de la CNT-FAI cercaven a [Juan] Garcia Oliver per traïdor.

Portaven llimes a França, unes 10 tones, per a canviar-les per cinc de bacallat i vàries de cigrons. També m'ha dit que la pesseta roja es cotitza a França 129 pessetes 100 francs, i que la dels facciosos 58 pessetes 100 francs.

En tornar de França diu que semblava tot normal, i que a Perelló xocaren ab un camió. Li preguntí perquè no aprofità l'ocasió per a quedar-se a França i va dir que per temor de que prengueren represàlies en la seua família.

Ràdio Sevilla. La interferien. U que oïa bé ens ha dit que denunciava que els avions per als rojos, que arribaven a l'Havre (França), després d'armats emprenien el vol cap a la frontera espanyola i que aquí manifestaven al Comité de Control que eren avions espanyols, despistats, i que el Comité els deixava passar. Dia també que el dit control era deslleial.

Massarrojos, a 11 de maig de 1937

(València, 16-XII-1942)

A les 8,30 Ràdio Salamanca ens diu que els facciosos continuen avançant per Biscaia, s'apoderen de varis puntals cap al Biscarri,²¹⁷ refusen contraatacs al Sollube,²¹⁸ dominen Amorebieta. Pel sur de Toledo refusen un formidable contraatac, causant 2.000 baixes als rojos.

Els diaris continuen tirant-se les culpes uns als altres. El Partit Comunista es veu com va dominant la situació. El POUM acusa al PC de ser el causant, ab la seua conducta, de la sublevació militar de juliol passat i el PC demana la dissolució del POUM.

Pepe Senent me diu que sap que la CNT va comprar en Mèxic armes per al front d'Aragó. El PC vol fer ressaltar la URSS i la CNT a Mèxic. També em diu que don Simón del Val,²¹⁹ director de la presó Model, li ha dit que Sta. Úrsula és una txeca del PC i que un significat prietista²²⁰ ha dit que la reraguarda està en descomposició i que el govern està en crisi latent i que sols apoien a Largo Caballero els 4 ministres de la CNT i que els demés volgueren que dimitira.

Ràdio Salamanca, a les 10 de la nit, diu que han pres Biscarri i pobles pròxims, emplaçant bateries a deu quilòmetres de Bilbao, produint als rojos mils morts i 2.500 ferits.

Massarrojos, a 12 de maig de 1937

1 quilo de café 32,00 pessetes; viatges: 5,00 pessetes; premsa: 3,00 pessetes; llibres: 15,00 pessetes; cireres i olives: 1,35 pessetes; gas: 31,00 pessetes. Tret del banc taló 166.265: 150,00 pessetes.

Visite draperies i fàbriques de juguets. En aquestes no trobe res.

Dine a casa de Xari [Gómez]. Vaig en casa de Toni [Gómez]. Arrange pergamins.

Adelante diu que Prieto (Indaleci) ha dit al *Petit Parisien*²²¹ «... estamos en la fase decisiva del conflicto... La solución final puede venir de la retaguardia y no del frente, y el vencido será aquel de los dos adversarios cuya retaguardia haya permanecido menos sana». La reraguarda caurà primer.

---

²¹⁷ Nicolau Primitiu Gómez escriu Biscarri però s'equivoca; segurament volia referir-se a Bizcargi.

²¹⁸ Sollube és una muntanya de 683,80 metres d'altitud, que pertany a les Muntanyes Basques, situada prop de Bermeo.

²¹⁹ Es tracta de Simón García Martín del Val, funcionari de presons i autor de nombrosos articles sobre la seua millora, a més de poeta. Va ser director del Reformatori d'Alacant, inspector de presons i durant la guerra civil director de la presó Model de Barcelona i de València.

²²⁰ Sector del PSOE partidari d'Indalecio Prieto, de posicionaments liberals, centristes i antinacionalistes, i especialment oposat als sectors més socialistes, encapçalats per Largo Caballero.

²²¹ *Le Petit Parisien* fou un diari francès publicat des del 1876 fins al 1944.

Massarrojos, a 13 de maig de 1937

(València, 17-XII-1942)

Frente Rojo continua el càstic dels culpables dels sossoïts de Barcelona i reclamant mesures contra els trotskistes. Afalaga als de la CNT i diu que la seua actitud és amistosa.

Solidaridad Obrera es queixa de la insinceritat d'algun partit polític, referint-se al PC i també de que trenquen els carnets de la CNT-FAI.

Fragua Social diu que la responsabilitat és del conseller de la Generalitat Artemi Aiguadé, conseller d'Orde Públic²²² «en lugar de poner este consejo al servicio del pueblo lo empleaba como arma de partido contra la CNT. ¿Por qué precisamente contra la CNT?». També diu que ha fallit a Sogorb el botànic Carles Pau,²²³ als 80 anys, deixant més de 80 mil plecs de col·leccions de plantes de les més importants de la flora mediterrànea i molta bibliografia.

Adelante continua també contra el PC i contra les insídies del *Frente Rojo*. Com acabarà aquest ball?

El Ministre de Comerç dissol les cambres de comerç a l'estranger, segurament perquè s'hauran declarat faccioses.²²⁴

Massarrojos, a 14 de maig de 1937

(València, 22-XII-1942)

Parte oficial de Salamanca: diu que estan bombardejant els alentorns de Bilbao. S'han causat 15.000 baixes. Estan a 2 kilòmetres de Plencia. En el front de Toledo han causat 5.000 baixes.

Frente Rojo continua la seua campanya contra el POUM d'una manera despiadada.

Vaig al taller; en eixir visite draperies. En una me demana 50 pessetes per una escriptura incompleta d'Alzira, sens importància. No puc cotitzar tan alt. Ell prefereix tirar-ho al paper i traure dos quinzets que vendre-me-hu per un preu més raonable. Pense no tornar.

Visite una fàbrica de panderetes del carrer de Padre Rico, 8. Me diu que no té res; que està parat i que si quelcom li arriba m'avisarà.

1 quilo de café per 21 pessetes. Cosa rara!

Vaig a dinar al bar Balanzà, que està al xamflà que dona a l'Ajuntament, entre Ribera i Ruçafa. No hi han ni pordós ni olives. S'ha d'anar al mostrador pel servei o menjar-se-hu aquí. Els moços no serveixen ni cobren.

---

²²² Artemi Aiguader i Miró (Reus, 1889 - Mèxic, 1946). Polític català d'Esquerra Republicana de Catalunya, conseller de Seguretat Interior de la Generalitat de Catalunya fins al 5 de maig de 1937, que tingué una controvertida actuació durant els «fets de maig».

²²³ Carles Pau i Espanyol (Sogorb, 1857 - 1937). Fou un dels més destacats botànics valencians de l'època, i és autor de nombrosos estudis sobre la flora valenciana i aragonesa.

²²⁴ Es refereix a Juan López Sánchez (Bullas, 1900 - Madrid, 1972).

Després vaig al café Martí. El moço que em serveix me diu que no s'acunya moneda perquè no hi han metalls per a fer aleació. Els mariners anglesos paguen 3 xelins per 5 durs en plata i per un cartó de *Lukis* —que són de tabac anglès— demanen 25 pessetes de plata i cent si són en bitllets.

Fragua Social: historia el moviment de Catalunya i descubreix els treballs de provocació contra la CNT-FAI. Diu que en els facciosos hi han lluites entre el nou partit de Falange Tradicionalista y de las JONS i FE [Falange Española]. També diu que «Bilbao es nuestro segundo Madrid».

Passe la vesprada arrançant pergamins. Al peu del balcó uns xiquets, que pel modo de parlar són madrilenys, juguen a les xapes i blasfemen com a condemnats.

Quan torne en Massarrojos el tren va atibacat, premsats i altres penjant. (Hui es va altra volta de la mateixa manera en trens i tranvies).

Pepito Bellot em diu que hi ha crisi en el govern i que els de la CNT s'han convocat en els sindicats perquè esta nit diu que es revoltin contra el Partit Comunista.

Diuen que la muller de [Diego] Martínez Barrio —que està aloixada en el xalet del Capità, que està lindant ab el de Canyigares— ha dit que este mes cauran Bilbao i Madrid i al que ve s'acaba la guerra.

Massarrojos. Dissabte, a 15 de maig de 1937

(València, 29-XII-1942)

Ràdio San Sebastià va dir anit que els facciosos han cercat Amorabieta i que Munguia ha estat incendiada pels rojos. L'aviació roja ha bombardejat Guernica. Un vaixell anglès ha estat averiat per una mina. El Front Popular francès prepara el torpedejament d'un vaixell anglès durant l'evacuació de Bilbao, per a tirar les culpes als nacionals de Franco. Hi ha crisi en el govern de València. Digué que Largo Caballero està desprestigiado.

Doménec, el meu fill, diu que el seu cunyat, Antoni Hidalgo, li ha dit que a Largo Caballero no l'apoya més que la CNT-FAI. Hi ha crisi per a traure'l del govern. Diu que es prepara un govern presidit per Besteiro.²²⁵

En el convent del Calvari, al carrer d'Oriola, hi han carraviners, i enfront, en les Saleses, està la Columna de Hierro i es miren com els gats i els gossos.

[Ángel] Galarza ha publicat un bàndol a estil borbònic de «orden y mando», ordenant el desarmament.

Cobre 400 pessetes de quinzena i entregue 350 a ma muller.

Hi ha una gran dificultat de canvi per manca de plata menuda.

---

²²⁵ Julián Besteiro (Madrid, 1870 - Carmona, 1940). Catedràtic de Lògica, dirigent de la UGT i del PSOE, on defensava una línia moderada, oposada a la de Largo Caballero. Al final de la guerra va participar en el colp d'Estat de Casado contra el govern de Juan Negrín, amb l'objectiu de pactar un final del conflicte amb Franco,

Ogüent Ràdio Verdad s'apaga la ràdio, s'ouen canonades i se'n eixim a l'hort. Els reflectors cerquen els avions i els antiaeris sembren el cel de nuvòlets. Per València es veu una gran flamerada.

Canyiares, el meu nebot, ve de València i ens diu que ha caigut una bomba en el Ministeri de Justícia, instal·lat en el Palau del Marqués de Malferit.

Primi [Gómez] ve i ens diu que ha caigut una bomba en el conservatori de música i en un taller de maquinària que hi ha enfront de l'església de Sant Esteve.

Fragua Social i *Adelante* es manifesten identificats ab Largo Caballero.

Massarrojos. Dimenge, a 16 de maig de 1937

(València, 30-XII-1942)

Fragua Social: «la unidad de acción de las dos centrales sindicales impone como presidente del consejo y ministerio de la guerra al camarada Largo Caballero». «Largo Caballero ha sido encargado de formar gobierno». «Por primera vez la CNT evacua consultas con el presidente». «¡Asesinos; ¡Asesinos..., varias personas muertas y más de 70 heridas!». 33 morts. «Desde hoy no se encenderá el alumbrado público de Valencia».

Adelante es produeix contra el Partit Comunista i el seu proselitisme. «Largo Caballero es la promesa de la victoria».

El Mercantil [Valenciano] diu que la crisi plantejada ahir estava latent feia uns dies. Diu que ha estat consultat [Manuel] Irujo qui ha dit: «puesto que el Sr. Largo Caballero ha perdido la confianza política de los grupos del Frente Popular, podría encomendarse la formación de gobierno a los tres, Negrín, Prieto o Besteiro». Demana el restabliment de la Constitució, la llibertat de consciència i cults. «El desvío de sectores u organismos eclesiásticos en su gestión no autoriza... para prolongar el actual estado de hechos en todo el territorio leal fuera de Euskadi». Considera greu dany per a la política exterior.

El Mercantil [Valenciano] és el més informat de tots els diaris; car *Fragua [Social]*, *Adelante* i el Partit Comunista, callen les declaracions d'Irujo.

[Leopold] Piles, l'amic de Primi, ens conta que durant el bombardeig anava desesperat cercant sa germana per la Tapineria. A la plaça del Picador fou alcançat un tranvia. També em diu que ha hagut tiroteig pel Cine Goya, a l'avenida del 14 d'abril.

Víctor [Bueso] ens diu que ha hagut tiroteig en el Parterre, davant del Ministeri de Marina i Aire, que està en un edifici davant de l'estàtua del Rei Jaume I i al cantó del carrer de la Nau.

El Manyo, diu que el «Partit» (al Partit Comunista li diuen el «Partit» per antonomàsia) no vol a Largo Caballero.

Massarrojos. Dilluns, a 17 de maig de 1937

Ràdio Salamanca no conferma la caiguda de Munguia.²²⁶

Plou i arribem al taller mullats.

Rafel Planells, un operari ajustador, qui viu a la Fonteta de Sant Lluís, me diu que set avions volaren molt baixets anit i que en el Saler tiraren més de cent bombes que caigueren quasi totes en els camps, i en algunes cases isolades d'una germana li han estropejat 300 sacs d'arròs i una vaca; més de huit mil durets. No han hagut víctimes. Diu que tiraren les bombes perquè els reflectors els despistaren.

[Pepe] Cunyat, altre ajustador de Poble-Nou de Carpesa, diu que tenim pocs antiaeris (canons) contra els avions.

Vicent Esteve, montador, de Paterna, diu que caigué un obús d'antiaeri en un forn i que es trobaren dues bombes no explotades, de 250 quilos.

Vicent Riera, modeliste, de Burjaçot, me diu que l'aviador Alarcón [del govern] se n'ha passat als facciosos ab 6 passatgers i me diu que un obrer de vila de Burjaçot, que treballa en l'escola d'aviació, li ha dit que ha ogut dir als aviadors:

— No sentimos la pérdida de Alarcón sino que se ha llevado un aparato ruso.

Al camp d'aviació diu que no hi romanen més que 7 aparells averiats; dos d'ells facciosos. L'Alarcón deixa família ací, que no s'ha pogut endur.

Vaig per veure els efectes del bombardeig. Al portal de Valldigna me diuen que ha hagut un malferit. En arribar en S. Esteve, pel carrer del Baró de Petrés, alguna gent comentava veient els enderrocs. U dia:

— Tenen pels en el cor!

— Acabar en els que olguen a facciós!

— Penjar-los dels collons per a que no hu tornen a fer! (Com si'ls tingueren en la mà.

— Assessins!

Passe pel Parterre. En el pedestal del monument a Jaume I hi han vàries mosses fetes per les bombes i hi ha un alcornoc i un banquet destrossat. A la plaça del Picader fou destrossat un tranvia i un aut. El conductor hi romangué sens cap. Hi han hagut 14 persones mortes o ferides. Un edifici que fa cantó als carrers de D. Juan de Austria i plaça, a la part del Poeta Quintana, ha sufrít bastants danys.

Benet Merino ha eixit ja de la presó Model.

Solidaridad Obrera, de Barcelona, denuncia al PC per les seues maniobres: «El caso de Cazorla, en Madrid, y el de la 'Checa' en Murcia son las pruebas más evidentes de la criminalidad organizada». Harmonies del FP.

---

²²⁶ El municipi de Munguia es troba a uns 20 quilòmetres al nord de Bilbao.

En les Salese, situades en el carrer d'Oriola, front al Calvari, han posat les JJLL (Juventudes Libertarias) un avís per a que estiguen alerta perquè se vol sustraure la revolució imposant la república democràtica. El Partit Comunista treballava en laombra per a erigir-se en dictador de la situació i per a enganyar a les nacions democràtiques [que] volien imposar una moxiganga de república democràtica.

Deu mesos de guerra. Es va fent llarg i cundeix la desesperança en els qui creien que la guerra duraria poc. Hi ha cansanci en la gent, quant poc sospitàvem el que havia de durar. S'aferma i es nega l'abraç de Vergara; hi havia qui dia que tot acabaria en un nou abraç i altres dien que no, i són els qui heu encertaven. Si guanyar la guerra ha de costar tant, què dur va a ser! No van a quedar coses ni persones.

El PC va dominant la situació política i minant el terreny de les demés organitzacions del FP. Desenganyat de guanyar la guerra pretén que es torne al 17 de juliol ab un govern democràtic, controlat pel PC.

Si aquest estiu, abans de l'hivern, no es venç la guerra, aquesta es tornarà endèmica i acabarà en pacte. (També es vàrem equivocar en açò).

Massarrojos. Dimarts, a 18 de maig de 1937

—a—

El drapaire Amat Camacho, del camí de Barcelona, me diu que l'arxiu del convent de la Çaidia anà a parar a sa casa; que arrancaven el paper i els ploms i els pergamins els tiraven al riu. Els ploms els enviaven en Manises per a convertir-los en vernís. Ja no ve res —me diu— no hi ha feina.

—b—

Pel taller me diuen que aquesta vesprada hi haurà una manifestació; emperò no saben si serà per a aprovació de l'eixida de Largo Caballero o per protesta.

—c—

Els diaris es publiquen plens de tatxadures de la censura. *Fragua Social* i *Adelante* defenen Largo Caballero i ataquen al PC.

Els cenetistes no s'amaguen de dir que no en va a quedar nengú del PC.

— Volen desarmar-nos —diuen—, no entregarem les armes.

Els del PC diuen el contrari.

—d—

El Moixú de Massarrojos, que és del PC, diu que no ha de quedar nengú de la CNT-FAI.

—Lo de Barcelona —diu— no serà res comparat a lo que va a passar en València.

Massarrojos. Dimecres, a 19 de maig de 1937

—a—

Doménec [Gómez] diu que l'Hidalgo li ha dit que [Juan] Negrín els ha dit a les joventuts que era hora de deixar la companyia dels assassins i atracadors, referint-se a la CNT-FAI. També li ha dit que la solució del govern ha estat imposada per Anglaterra.

—b—

En el parte oficial de Salamanca d'anit varen dir que patrulles ab responsables estrangers entraren en Amorebieta per veure l'incendi de la població abandonada i un grup de dones i xiquets cremats en l'església.

—c—

Hi ha expectació per veure què passa.

Continue visitant fàbriques de joguets. Ad Alaquàs, Carmelo López Mompó, me diu que fa anys va comprar pergamins però que portaven molta faena. Ara no en té.

—d—

Dine a casa ma filla Xariet [Gómez].

Despeses:

Papereria: 2,70 pessetes.

Fulles d'afaitar: 4,00 pessetes.

Loteria: 5,00 pessetes.

Viatges: 3,50 pessetes.

—e—

Ràdio Durango diu que han pres Amorebieta i que els responsables estrangers han vist els incendis dels rojos i les cases dinamitades estant la gent dins.

—f—

Mon germà Eliseu [Gómez Serrano] me telefona des de Múrcia preguntant-me si ens havia passat quelcom pel motiu del bombardeig dels facciosos a València.

Massarrojos. Dijous, a 20 de maig de 1937

(19-I-1943)

—a—

Segons *Adelante* han estat suspesos indefinidament *Solidaridad Obrera* i *Castilla Libre*. El diari CNT també ha cessat per solidaritat.

—b—

Doménec [Gómez] i jo anem en Torrent per visitar la cooperativa dels xocolaters i tractar sobre una instal·lació de secat i calefacció.

—c—

Diuen que a Barcelona s'ha declarat una vaga general pel fusellament del general Posas.²²⁷

—d—

Ma cunyada Rosari [Senent] em diu que a Barcelona s'han trobat clots ab cadavres i calç. També em diu que al nostre amic Albors, que viu a Barcelona i és professor de la Normal, han anat varies voltes a cercar-li la dona.²²⁸

—e—

El general [José] Miaja es fa càrrec de l'ordre públic a Madrid.

Massarrojos. Divendres, a 21 de maig de 1937

—f—

Vaig al Cabanyal, al molí de Tacó, que està al costat de l'estació.

D'aquest edifici s'ha fet càrrec la CNOC [Comisión Nacional de Ordenación de Cultivos] del Ministeri d'Agricultura i vol que veja quina reforma cal ací per a netejar els grans que volen.

En la estació campegen els ròtuls de la CNT-UHP-UGT i en una màquina veig SNF-FNIF [Sindicato Nacional Ferroviario-Federación Nacional de la Industria Ferroviaria].

—g—

Vaig cercant draperies a Escalante, 10, F. Sebastian me diu que no té pergamins.

— Això no hu tindrà nengú —me diu— mos prohibiren vendre'n.

---

²²⁷ Es refereix a Sebastián Pozas Perea (Saragossa, 1876 – Ciutat de Mèxic, 1946), que després dels «Fets de maig» a Barcelona havia ocupat el càrrec de cap de l'Exercit de l'Est. Després de la guerra es va exiliar a Mèxic.

²²⁸ Segurament es refereix a Eduard Albors Carreres, a l'Escola Normal de la Generalitat.

—h—

Passe per la draperia d'Artur Sesmillàn. No té res; emperò molt amable me diu que ço que trobe me ho portarà en casa.

—i—

Vaig en la fàbrica de paper de Ventura. U dels obrers que sembla del Comité me diu que els pergamins els tiraven a la caldera per alimentar el foc. Tiraren molts fardells. Encara en queda u. Me diu que hi ha un muntó de rebuig i que tal volta quede alguna cosa. Finalment me diuen que torne a la setmana que ve.

—j—

Vaig en la fàbrica de Layana.²²⁹ Sots un porxe veig paperam escrit, documents, pergamins, llibres de cor. Vaig a l'escriptori i pregunte si em vendriem els pergamins.

— A qué precio lo paga?

— A dos o tres reales...

— ¿La hoja?

— No, el kilo.

— ¡No interesa! —me diu sec.

— También lo pago a peseta y dos, según el estado y la cantidad.

Finalment queda en parlar ab el Comité i tocarà per telèfon.

—k—

Vaig a la fàbrica de paper de Benet Hermanos i me diuen que no tenen pergamins, ni n'han cremat. Ells no admetien els pergamins —me diuen— perquè no els servien.

Abans anaven a carregar on sabien que havien llibres i papers, ans que altres els guanyaren la mà. També anaven als arxius dels pobles. Els heu donaven per afavorir la causa; però ara ja els regategen el preu.

¡Quina destrossa més horrible!

Massarrojos. Dissabte, a 22 de maig de 1937

—l—

Fragua Social continua pegant-li al PC i diu als obrers que no es deixen sorprendre pels rumors de vaga i disturbis.

Adelante també contra el PC i el seu proselitisme.

---

²²⁹ Es tracta de la fàbrica de paper de Luis Layana Aguilar, situada al camí de Penyarroja, de València.

—m—

L'aviació facciosa ha bombardejat a Castelló el *Legazpi*, carregat d'armes, i l'ha afonat.

Ràdio Verdad —altres diuen Ràdio Trola, per les mentires que diu—, sembla un capellà el qui parla, i diuen si la tal ràdio és a Milà, d'Itàlia. Diu que Anglaterra ha proporcionat armament als governamentals, a canvi de mineral, a Bilbao.

—n—

Lluís [Zalbidea], mon gendre, diu que li han negat augment de sou. Guanya menys que la seua mecanògrafa. En la Jefatura d'Indústria li han oferit 12.000 pessetes anuals; ço és el doble, menys responsabilitat i treballar sols pel matí.

Es quedaran sens tècnics; emperò prevenint-ho açò han prohibit, els del Comité, que els enginyers se'n vagen. És una burla que es fa als tècnics, que no segueixen més que per temor. Com ha de anar tot?

Massarrojos. Dimenge, a 23 de maig de 1937

(27-I-1943)

—a—

Fragua Social diu que Delbos²³⁰ declarà a un redactor del *Petit Journal*²³¹ que el govern francès s'ha adherit al projecte anglès per a acabar la guerra civil espanyola. Un avió facciós procedent de Balears diu que anit intentà entrar en València.

—b—

Adelante diu que l'aviació lleial ha bombardejat Valladolid, Osca, Pamplona i altres objectius militars. Prompte vindran les represàlies.

—c—

Lluís [Zalbidea], mon gendre, diu que *Fragua [Social]* anunciava una conferència de Joan [Juan] López per a explicar la seua gestió al front del Ministeri de Comerç i que el governador la va suspendre quan el teatre d'Apol, on anava a donar-se, estava ple.

—d—

Juli Bellot ens conta unes quantes facècies de les que corren per ahí.

— Los catalanes son todos unes ladrones.

— ¿Todos? —respon hom.

---

²³⁰ Segurament es refereix a Yvon Delbos (Thonac, 1885 – París, 1956), ministre francès d'Afers Exteriors del govern de Léon Blum.

²³¹ *Le Petit Journal*. Periòdic editat a París des del 1863 fins al 1944.

— Bueno!... La Generalidad!

«Si eres del puño cerrado te cantaré un fandanguillo. Me cago en la hoz y en el martillo y en la leche que has mamado».

Diu que ara s'estila alçar el puny ab el dit gros alçat; com a protesta.

Massarrojos. Dilluns, a 24 de maig de 1937

—e—

El parte oficial de Salamanca diu que han pres Aràntzazu.

—f—

Ricard Sanmartín, el plater, me diu que han anat quatre voltes per ell. Una d'elles arribà fins Governació, emperò va eixir lliure. Me diu que a [Josep] Vila Cabanes han anat per ell, per tercera volta. U de la FAI diu que els altres partits no són «angelitos» i que els donaren llistes per a que suprimiren gent.

També m'ha dit Sanmartín que sap per un obrer de vila, que hu ha vist, que al Patriarca estan desmontant joies i embalançant per a endur-se-hu a l'estranger.

—g—

Gaste 9,50 pessetes en la papereria.

—h—

Víctor [Bueso], mon gendre, ens diu que el dissabte, durant el bombardeig de l'aviació facciosa, una xusma indecent impedia l'entrada en un refugi a les dones i xiquets, i dins fumant feen l'atmosfera irrespirable; llevaren els fusibles de la llum, deixant-ho fosc, començant a palpar i manosejar les dones, promoguent-se gran escàndol, grosseria i ineducació, a pesar d'haure guardes d'assalt a la porta.

—i—

Estic a casa de València netejant pergamins.

Serien 16,15. S'ouen canonades, la gent corre i mira cap al cel. Que serà? No toquen les sirenes. Entra en casa gent que devalla dels altres pisos; emperò continue la meua tasca fins que s'acaba.

—j—

Trobe al notari de Moncada en Juli Amat i me diu que van cremades 52 notaries. Van arreplegant ço que queda i concentrant-ho en la Audiència.

—k—

Les canonades diuen que són degudes a una batalla marítima.

—l—

Me diuen que Enrique Navarro Borràs està en el seminari d'escrivent o quelcom aixís.²³²

—ll—

Solidaridad Obrera diu que Anglaterra proposa un armistici mentres dure la retirada dels voluntaris. «Des de hace diez días... estan en Paris los 110 mejores cuadros del Museo del Prado».

Nosotros reapareix pegant-li al PC: «La aviación criminal ha bombardeado esta tarde Valencia».

Frente Rojo: «Todavía el POUM en el Consejo Municipal!». [Julio] Álvarez del Vayo diu que va a Ginebra i aquí entregarà el libro blanco demostrant l'intervenció d'Alemanya i Itàlia.

Massarrojos, a 25 de maig de 1937

(2-II-1943)

—a—

Haig anat al Cabanyal, al molí de Tacó, per veure què es fa. Com haig acabat prompte vaig a la fàbrica de paper de Patuel.

Aquí em diuen que no treballen més que ab draps i cordells i no ab paper. No han rebut per tant pergamins i si en reben me diuen que me'ls guardaran i debaes.

—b—

Vaig a una fàbrica de joguets d'Alaquàç, de Mompó. Me diuen que no han comprat pergamins i que fa deu o dotze anys ne compraren; emperò no saben d'on enen.

—c—

Me diuen que els avions d'ahir eren 7 lleials. Els antiaeris els desapararen i a u li foradaren l'ala.

---

²³² Enric Navarro Borràs (València, 1891-1943). Escriptor i director de les revistes *La República de les Lletres* i *Taula de les Lletres Valencianes*. Va militar en el Partit Valencianista d'Esquerra.

—d—

Viatges: 6,00 pts; periòdics: 3,00 pessetes; a ma muller: 100,00 pessetes en plata.

Cada dur en plata ne val tres o quatre en bitllets.

— Cadascú que et gastes —li dic a ma muller— no en voras atre, més, probablement.

26 de maig de 1937

—e—

Vaig en Foios a la yutera de Bacharach per veure d'instal·lar una aspiració de pols.²³³

—f—

Dine a casa Toni [Gómez], ma filla. Compre en una pesseta mig kilo de cireres.

—g—

Passe la vesprada arrançant pergamins.

En tornar en Massarrojos me trobe Toni que ve a quedar-se fogint dels «dissabtes de moda»; aixís diuen als bombardejos dels facciosos, que sembla trien els dissabtes per a vindre a bombardejar.

—h—

Frente Rojo continua contra el POUM insistint cada volta més.

—i—

La ràdio dels facciosos diu que avancen per Ordunya i van apretant el cinturó de Bilbao.

27 de maig de 1937

(8-II-1943)

—a—

Mon germà Paco [Gómez Serrano] me diu que estan treballant novament a tota pressa per a socialitzar la indústria metal·lúrgica des del canvi de govern.

---

²³³ Es refereix a la fàbrica Yutera Española, instal·lada a Foios el 1926 per Hugo de Bacharach, que s'encarregava de la fabricació de sacs.

—b—

Els diaris reflecteixen el desencant que els ha produït el fracàs que en la Societat de les Nacions ha tingut la proposició d'armistici.

—c—

Haig anat al Grau, al amagacem de Bacharach, per a veure la maquinària. L'amagacem està convertit en quarter de les forces de l'aire i la maquinària està ficada en un racó i tabicada, de manera que no m'és possible examinar-la bé.

—d—

Adelante continua produint-se contra el PC. Diu que el nou govern va a incautar-se de les emissores i a continuar l'evacuació de Madrid. També diu que els facciosos sostenen la llur reraguarda pel terror i que han derribat l'avió correu *Air-Pyrinès*.

—e—

Haig anat en la Universitat per a assistir a una conferència de Lluís Pericot sobre cultura americana.²³⁴ Està empollat, car ha escrit una història d'Amèrica per a la Casa Gallach.²³⁵ Està ple. Veig a Isidre Ballester, [Marià] Jornet i altres coneguts.

—f—

Me'n torne en Massarrojos. El tren està fosc i sens mica de llum. Per Burjaçot els reflectors il·luminen el cel. No passa d'alarma.

Massarrojos. Divendres, a 28 de maig de 1937

(Barcelona, 12-II-1943)

—a—

A les 2,45 del matí hem ogut bombes. S'hem alçat i eixit al corral, estem a mur. Els reflectors il·luminen el cel i les sirenes atronen l'espai. A les 3,30 s'acaba l'alarma.

—b—

Em diuen que ha caigut una bomba a Godella, altres al Grau i també a l'Ajuntament de València.

---

²³⁴ Lluís Pericot i Garcia (Girona 1899-Barcelona 1978). Prehistoriador i catedràtic de la Universitat de València (1927), va dur a terme una labor molt important en la formació de deixebles com Doménec Fletcher o Julià San Valero, i juntament amb Isidre Ballester creà el Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València, primer centre científic de la prehistòria al País Valencià.

²³⁵ Es tracta de l'obra *América indígena: El hombre americano - Los pueblos de América*, editat per Salvat el 1936.

—c—

En el taller me diuen que han caigut bombes en la Parreta, en el Grau i dues a l'Ajuntament.

—d—

Mon germà Paco [Gómez Serrano] no està conforme en ésser responsable; me diu que la socialització dels tallers va a pas de càrrega i que el Govern i el Partit Comunista heu dificulten. També me diu que els manyans han estat ja obligats a socialitzar-se; emperò que els patrons estan ja varis dies sens acodir als tallers per a excusar la firma de conformitat.

—e—

Han caigut bombes en l'Ajuntament [de València], el rellonge està parat. També n'han caigut a la casa dels Correus, al Banc de la Societé Generale, al café de La Gran Peña, en el cine Tyrís, en el carrer de Joan Bort. Per tot arreu no hi han més que montons de cristalls. A casa no ha quedat un cristal. Els marcs de les portes estan somoguts. En casa de la mare de Víctor [Bueso], que viu en el pis de dalt, s'obrigueren les portes violentament; en un altre pis s'arrancà una porta.

L'explosió fou tan violenta que ma filla Xari [Gómez] es va quedar morta i costà més de mig hora i s'ha decidit a vindre'n [a] Massarrojos.

—f—

Lluís Zalbidea em diu que l'aviació facciosa ha afonat el *Cap Creus* i que huit hòmens s'han salvat dins d'un compartiment estanc.

—g—

Víctor Bueso em diu que a les nou del matí s'havien arreplegat 15 morts i 70 ferits i que la gent anava pels carrers com si fora dia de festa contemplant els enderrocs, les ambulàncies i els treballs dels bombers.

—h—

Frente Rojo alaba la decisió del govern de retirar les emissores i d'evacuar Madrid i defén la URSS dels atacs del CNT Juan Lopez.

Fragua Social es produeix contra *Frente Rojo*.

Adelante contra «las cabriolas del PC» que un dia ataca ço que al dia següent alaba. «La litud de tamañas cabriolas no las admitimos, ni creemos que las acepte nadie».

—i—

El meu nebot Joan Serrano ha vingut en Massarrojos a passar la nit, impressionat pel bombardeig d'anit, perquè no es troba segur a València.²³⁶

Ens diu que han eixit nou avions lleials cap a Mallorca per a bombardejar-la, com a represàlia pel bombardeig facciós d'anit.

Fon quelcom horrorós i emocionant.

Massarrojos. Dissabte, a 29 de maig de 1937

—j—

En la Generalitat me diuen que el canonge en Josep Sanchis Sivera ha fallit en un sanatori.²³⁷

Aquí encontre a en Lluís Gozalbo París, catedràtic d'arqueologia de Universitat, em parla en valencià. Ell és castellà, emperò ha estat anomenat professor de filologia valenciana, de l'Institut d'Estudis Valencians, creat per [Francesc] Bosch Morata, i ha pres el càrrec molt seriós.

També em diuen que han fallit Constantí Gómez,²³⁸ el pintor, i el marquès de Sotelo.²³⁹

—k—

Fragua Social defén València dels atacs de la premsa de Madrit. També diu que ad Alacant i Múrcia s'han descobert organitzacions per a embarcar gent vestida de mariners, i segons mon cunyat [Joan] Nicolau, són argentins els qui faciliten l'eixida.

—l—

L'aviació facciosa ha bombardejat Barcelona durant mig hora, tirant cinc-centes bombes.

Han vingut en Massarrojos les famílies de Carmen [Martínez], la meua nora, i la família de Víctor [Bueso] i no es podem aclarir.

La gent fuig de València car té por als bombardeigs. Es supon que bombardejaran esta nit.

---

²³⁶ Era fill de Pere Joan Serrano, de Sueca, que havia mort el gener de 1936. Vegeu *Dietaris* 1936, p. 35.

²³⁷ Josep Sanchis Sivera (València, 1867-1937). Eclesiàstic, historiador, acadèmic de Sant Carles i autor de més d'un centenar d'obres. Va ser canonge de la seu de València i director degà del Centro de Cultura Valenciana.

²³⁸ Constantí Gómez i Salvador (València, 1865 - 1937). Pintor i professor a València i Manises. Fou un dels signants de les Normes de Castelló.

²³⁹ Sousa Álvarez de Toledo, Carlos (València, 1862-1837). Marquès de Sotelo, militar i polític, cap de la Unión Patriótica, va ser alcalde de València des de 1927 fins a març del 1930.

—ll—

Nosotros diu que l'aviació lleial ha bombardejat un vaixell italià matant 6 oficials i ferint-ne altres i que ha bombardejat Palma de Mallorca dues voltes, el dilluns i el dimecres pel dematí.

—m—

Em diuen que per la ràdio s'ha dit que se'n vaja la gent cap a l'horta; emperò nengú dels que preguntem em diu que heu ha ogut. Deu ésser alguna emissora clandestina o algun bulo.

Massarrojos. Dimenge, a 30 de maig de 1937

—n—

Ço que era escola de xics, en el pis de la casa de mon cunyat el Roig, que és al llat de la nostra, paret mitgera, fou plenat de refugiats pel Comitè de Massarrojos. Aquests refugiats són gent grollera i ineducada que ens té fregits. Els servim aigua, i és tal l'abús que contínuament té que estar funcionant la bomba a perill de que es creme el motor. Quan se'ls acaba l'aigua insulten i blasfemen per les finestres:

— Hostias! Que den agua! Me cago en...!

Açò és l'agraïment d'aquestes gents, al paréixer madrilenys o Déu sap!

Tonica [Senent Ibáñez] protesta al Comitè diguent-los que o avisen com les persones o aixafa el tub de l'aigua.

—o—

Víctor [Bueso] i altres ens diuen que anit a les 11 la ràdio avisava que les dones i xiquets se n'anaren als refugis i que els hòmens es posaren en les plantes baixes, puix que s'esperava un fort atac. A mitja nit començaren les sirenes. No han dormit en tota la nit.

Hui, durant tot el dia, ha hagut una provessó de gent cercant casa.

—p—

Per la pinadeta del camí de Bétera, les gents del Grau, fogint d'aquell infern i no trobant casa, han col·locat matalaps i toldos de llançols i aquí es giten com poden.

Massarrojos. Dilluns, a 31 de maig de 1937

(1943)

—a—

En anar a l'estació per treslladar-nos en València vegem com els trens venen atibacats de gent fogint de València.

Segons contem, l'aviació governamental bombardejà un cuirassat almany fent algunes víctimes, i l'almirall de l'esquadra alemanya avisà per ràdio que anava a bombardejar les poblacions costeres.²⁴⁰

Josep Mª Gómez, cosí de ma muller, me diu que no podent entrar en nengun refugi, va agafar el tranvia de Patraix i passà la nit sota una garrofera.

—b—

[Carles] Gargallo, el delineant del taller, me conta que l'alarma del dissabte fou una follia, el govern va perdre el control i hi hagué una veritable tragèdia des de les 10 de la nit a les 4 del dematí. A les tres tocaren les sirenes. Nengú va dormir esperant el bombardeig anunciat.

—c—

Me diuen que la Ràdio Nacional ha dit que Alemanya demana una forta indemnització pel bombardeig del vaixell del guerra i que el govern de València està en crisi.²⁴¹

—d—

[Vicent] Riera el modeliste me diu indignat:

— Açò no és viure! Se treballa més, es menja mal i estem sempre assustats.

—e—

Fragua Social diu que a Eivissa l'*Admiral Scheer* ha canonejat dos avions lleials i que aquests han bombardejat i incendiat el vaixell.

—f—

Vaig en Foios a la Yutera per a veure la instal·lació d'unes màquines.

—g—

Vaig a veure el drapaire del carrer de Bonaire. Ha tirat al paper tot l'arxiu de S. Joan i S. Vicent. Diu que el va veure [Manolo] Belenguer i no va trobar res.

---

²⁴⁰ Es refereix a l'anomenat «incident *Deutschland*», l'atac el 29 de maig de 1937 per part de l'aviació republicana del creuer d'aquest nom al port d'Eivissa, en el qual es produí la mort de 31 persones. Com a represàlia, la marina alemanya va atacar la ciutat d'Almeria provocant desenes de morts i ferits, encara que inicialment es preveia atacar València, on estava el Govern de la República, la qual cosa hauria portat quasi inevitablement a una declaració de guerra entre els dos països.

²⁴¹ Dins del Govern de la República hi havia dues postures, la defensada per Indalecio Prieto que proposava atacar els vaixells alemanys que havien bombardejat Almeria, i la mantinguda per Juan Negrín, president del govern, i Manuel Azaña, president de la República, amb el suport del PCE, perquè volien evitar una internacionalització del conflicte i l'inici d'una guerra europea.

—h—

Quan vaig en Massarrojos, en l'estació hi han llargues cues traguent bitllets. El tren va atiborrat i fa una calor asfixiant. Una dona es desmaia per la calor i lo apretats que van. És quelcom innenarrable.

—i—

Nosotros diu que cinc vaixells alemanys han bombardejat Almeria aquesta matinada.

—j—

A Massarrojos, Juanito Giner, cunyat de mon cunyat Pepe Senent, també refugiat en nostra casa, ens conta que l'esquadra alemanya, que està fent servei de vigilància per compte del Comitè de No Intervenció, després de l'atac de l'aviació lleial va anar en Gibraltar a soterrar els seus morts i després va anar en Almeria i ha bombardejat aquesta ciutat.

També ens conta que un submarí italià atacà el *Ciudad de Barcelona* i l'ha afonat i que hi ha gran expectació per veure què passa.²⁴²

—k—

La Ràdio Nacional diu que els nacionalistes avancen per Euzkadi i per Madrit. Hi ha un moment de gran interès. Alemanya i Itàlia es retiren del Comitè de No Intervenció a la fi de garantir la seguretat dels vaixells de control. Als funerals de Gibraltar acodí tota l'oficialitat de les esquadres que s'encontraven aquí.

Massarrojos. Dimarts, a 1 de juny de 1937

(Barcelona. 15-II-1943)

—a—

El tren va atibacat i persones penjant de les finestretes. És un horror. Tots diuen que no és possible continuar aixís.

---

²⁴² Efectivament, el migdia 30 de maig del 1937 el submarí General Sanjurjo va llançar un torpede contra el vaixell *Ciudad de Barcelona*, que es va afonar en cinc minuts, la qual cosa va provocar la mort d'unes 50 persones, dels 280 passatgers que transportava, molts d'ells Brigadistes Internacionals.

—b—

Fragua Social publica íntegre el discurs del ministre de Justícia [Juan] García Oliver i diu: «Por si alguien lo duda, el ministro de justicia aunque peón de fábrica, fué García Oliver». També diu que l'esquadra alemanya bombardejà Almeria i un submarí italià ha torpedejat el *Ciudad de Cadiz*. Hi han prop «de 200 víctimas asesinadas por los torpedos del submarino agresor».²⁴³

Adelante es produeix contra el PC i diu que el govern ha demanat a la Societat de les Nacions que es reuneixca immediatament. Alemanya ordena als seus vaixells que disparen contra els vaixells i avions rojos que s'acosten. Itàlia retira els seus vaixells del controls mentres no tinga garanties. Diu Itàlia que l'agressió fou premeditada. Hi ha gran sensació en el món.

—c—

Lluís Zalbidea, mon gendre, diu que Alemanya ha declarat la guerra al govern i que ha desembarcat ad Almeria.

Doménec [Gómez] diu que els facciosos han pres Almeria.

Massarrojos, a 2 de juny de 1937

—d—

A les cinc del matí sentim estampits que resulten una tempestat. Trona i plou copiosament. Ahir sentia una gran dolor en la cama; m'ha convertit en calandari i açò és una confirmació.

—e—

Dine en el bar de Barrachina. Mortadela de burro. Mal menjat. No hi ha cervesa.

Passe la vesprada netejant pergamins.

—f—

Ceramiste escriu patró. Lliria bé, Diéguez rojillo (no hu entenc).

—g—

Els diaris es produeixen contra Alamanya i el fascisme criminal. Es dedueix que Alamanya creu satisfet el honor ab el bombardeig d'Almeria. El Comité de No Intervención estudia la manera de que Alemanya i Itàlia tornen al control. Els lleials han pres la Granja i han fet mil baixes als facciosos i altres víctimes.

---

²⁴³ Realment el vaixell *Ciudad de Cadiz* va ser afonat pel submarí italià *Ferraris* el 15 d'agost de 1937, prop de l'estret Dardanel, en el Mar Egeu.

—h—

El tren va farcit, com de consuetud. Madrilenys. U de Correus conta horrors del dissabte i la resignació de les dones que no desferen les cues. Un guardia d'assalt conta que el dissabte esperaven l'esquadra alemanya i els avions.

— Lo que ha pasado en Almeria lo esperábamos aquí.

Un policia diu que quan els facciosos arribaren en Madrit els lleials no tenien armament. Es retiraren als sindicats per a defensar-se ab adoquins. La gent anava a les trinxeres desarmada esperant prendre les armes dels facciosos. Aquests no entraren per por a una emboscada. Després entre la marina i els russos feren Madrit inexpugnable.

Massarrojos. Dijous, a 3 de juny de 1937

(Barcelona. 16-II-1943)

—a—

[Carles] Gargallo, el delinquant, me diu que circula el rumor de que en l'embaixada d'Anglaterra hi ha un delegat de Franco per a tractar de la pau.

—b—

Fragua Social continua contra el PC: «Las agrupaciones socialistas de España empiezan a pronunciarse contra la política de dos caras del PC. La FP [Federació Provincial] de AS [Agrupació Socialista] de Castellon es declara incompatible con el PC».

Adelante diu que l'Agrupació Socialista de València està contra el PC.

—c—

Pareix que Alemanya demana 33 milions de marcs [d'] or d'indemnització. Itàlia demana la dimissió del Ministre de Defensa Nacional. [Manuel] Azaña diuen que ha demetit.

—d—

[Gonzalo] Queipo de Llano diu en la sessió de la nit que el general [Emilio] Mola ha fallit en un accident d'aviació en anar en Valladolid.

4 de juny de 1937

—e—

Nosotros continua contra el Partit Comunista al qui diu Partit ex-Comunista.

Frente Rojo tracta d'arreglar veles i justificar-se. Ço dels socialistes els ha arribat a l'ànima.

Fragua Social fa una necrologia insultant del general [Emilio] Mola. *Adelante* és qui el tracta millor.

—f—

Per tots els farols hi han soflames de propaganda de guerra. Els més interessants són una gran orella on diu «el espia oye» i altre ab un gran ull on diu «el espia mira».

—g—

Hui me fas el dinar en casa de València i passe la vesprada arranjant pergamins.

—h—

Ràdio Nacional diu que el general Dávila ha substituït a [Emilio] Mola.²⁴⁴

Massarrojos. Dissabte, a 5 de juny de 1937

(Barcelona. 17-II-1943)

—a—

Cobraments i pagaments. Rebut del taller 400 pessetes; pagat a ma muller 350 pessetes; comestibles 10; a la portera 20; al sereno, 1 pesseta; viatges, 6 pessetes.

—b—

La portera me diu que uns refugiats que s'han posat en el pis d'Ignasi [Soldevila] volen nostre pis per a uns amics de Madrit que volen fer vindre.²⁴⁵ Ells són madrilenys. Si no els donem el pis ens denunciaran. Un altre veí, que li diuen Cantó, enginyer, que té tres fills milicians, ha disposat de la planta baixa que s'ha buidat. Veurem què fem per a esquivar la invasió. Bons ens deixarien el pis i les coses i els llibres!

—c—

Fragua Social contra el PC. El tribunal condemna a mort uns comunistes que assassinaran uns afiliats a la UGT i CNT. També diu que a Portugal hi ha revolució.

---

²⁴⁴ Es tracta de Fidel Dávila i Arrondo Gil i Arijá (Barcelona, 1878–Madrid, 1962). Primer marquès de Dávila, militar i ministre de Defensa el 1938. Després de la mort del general Mola fou comandant en cap de l'Exèrcit del Nord.

²⁴⁵ Es tracta d'Ignasi Soldevila, veí de dalt de la casa de Nicolau Primitiu Gómez.

—d—

A les 12 toquen alarma les sirenes i la ràdio avisa a la gent per a que vaja als refugis. No passa res.

Dimenge, a 6 de juny de 1937

—e—

La ràdio facciosa d'anit va dir que l'aventura dels lleials en penetrar fins la Granja els ha costat sis mil baixes. Els alemanys han dit que si es dona una nova agressió es prendran represàlies sens prèvia consulta.

—f—

A València ciutat es produïren ahir manifestacions de protesta perquè el govern ha cridat la quinta del 31, cridant que abans anaren els emboscats, referint-se al sens nombre d'individus empleats en comités, ministeris i organitzacions que no nengú sap per a què serveixen.

—g—

Fa dies que corren rumors de pau; de que s'acaba la guerra la setmana que ve, diuen que hi ha un plenipotenciari facciós en l'embaixada anglesa.

En el port hi ha gran nombre de vaixells anglesos.

—h—

Lluís [Zalbidea], mon gendre, diu que sap de bona tinta que hi ha a València una forta organització de ço que en diuen 5ª Columna i li han assegurat que dels 64 canons antiaeris que hi han, 61 són facciosos.

Dilluns, a 7 de juny de 1937

—i—

L'Ajuntament de València ens ha comunicat que podem instal·lar un cremador d'olis pesats que es necessita en la *Gota de Llet...* i fa ja dies que l'instal·larem.²⁴⁶

---

²⁴⁶ La Gota de Llet es creà el 1910 per part de l'Ajuntament de València amb la finalitat d'oferir un espai de lactància per als xiquets de les famílies pobres, i s'instal·là en l'antiga fàbrica de tabacs del carrer Colom.

—j—

Recórrec les draperies cercant pergamins i documents. En el carrer del Pilar, Vicent Ferrer me ven un pergamí per una pesseta. En té un altre que s'ha guardat la dona que creu té la seda per vendre i diu que no el donarà per mil durs. És de Felip III i acabe per endur-me'l per 5 pessetes.

Té un gran nombre de fardells de pergamins, la major part tapes de llibres i quede ab tornar per a veure si hi ha quelcom aprofitable.

En la draperia de Joaquim Sancho compre un pergamí il·luminat que procedeix de l'església de la Sang, per 5 pessetes.

En la draperia d'Algarra veig dos poals antics de coure pels que vol 10 durs. Me'ls quedaria; emperò no tinc diners.

—k—

Al costat d'Algarra, en la plaça de Sant Gil caigué una bomba. Ha enderrocat la casa del llat del drapaire i la casa de Pepot, el mobliste, casat en Carolineta, cosina de ma muller, l'ha somoguda tota. Entre a veure'ls ab precaucions. Estan malalts de l'esglai i van a mudar-se.

—l—

Com el pis on vivim estava amenaçat d'invasió pels refugiats, que no solen ésser massa desitjables, hem decidit que Andrea, la portera, i sa família, que viuen en el porxe, baixen i ocupen l'habitació.

Dine a casa sol, i passe la vesprada arranjant i netejant pergamins.

—ll—

Per Ràdio Sevilla, el general Queipo [de Llano], entre altres coses, ens diu l'estat dels canvis. Cada 100 pessetes faccioses volen 170 francs i cada 100 lleials sols 38. Els avions lleials han bombardejat Granada. Prompte bombardejaran València, els nacionals.

Dimarts, a 8 de juny de 1937

—m—

Serien les quatre d'aquesta matinada, ens desperten les explosions. Eixim al corral. Els dispars semblen barbolles de colors. La gent fuig cap a la muntanya despavorida.

En anar cap a l'estació pregunte i nengú sap què ha passat. Eren avions i suposen si han descarregat pel Grau.

—n—

Trac del Banc Popular dels Previsors del Pervindre 100 pessetes i me'n gaste 13 en café.

Vaig a la fàbrica de paper de Ventura pel camí de Penyarroja i me donen varis pergamins, alguns ab el sagell. No em volen cobrar res i me diuen que me'ls guardaran.

—o—

Fragua Social ens assabenta que 3 trimotors facciosos han descarregat en el port de Molvedre, sens resultat, segons ell.

—p—

Bulos, bulos, bulos.

Que s'han passat 100 avions als facciosos per haure'n castigat alguns per l'assumpte de l'atac al cuirassat alemany; que a Catalunya s'ha insurreccionat novament la CNT-FAI; que els quintos dels 31 es neguen a embarcar i que la plaça de bous està plena de metralladores per si s'insurreccionen [és on es concentraven les quintes] i que un delegat de Franco està ací per a tractar de la pau.

Massarrojos. Dimecres, a 9 de juny de 1937

(Barcelona. 18-II-1943)

—a—

Fa uns dies que hi ha un gran moviment en el Calvari del carrer d'Oriola, paret mitgera del taller, i ixen camions carregats de carrabiners.

—b—

Ahir va eixir el primer número de *La Hora*, orgue de las JSU (Juventudes Socialistas Unificadas); però més bé de les juventuts del PC.²⁴⁷ Ha començat una campanya d'insídies contra *Adelante*, el POUM i tots els qui s'oposen a deixar-se absorbir pel PC; pel contrari *Adelante*, *Fragua [Social]* i *Nosotros* retuquen.

—c—

Serien les dos, estant dinant hem notat soroll d'avions i canonades.

---

²⁴⁷ *La Hora. Diario de la juventud*, publicat per les Juventudes Socialistas Unificadas de València des del 16 de juliol del 1937 fins al 30 de juliol de 1938.

Dijous, a 10 de juny de 1937

—d—

Hi ha calma pels fronts de batalla. Diuen que hi ha quelcom pel front de Pozoblanco.

—e—

Dine a casa i per la vesprada arrange pergamins.

—f—

Canvis de nom:

Plaça de S. Lluís Beltran, Plaza de los derechos del niño.

Carrer del Peu de la Creu, Calle del glorioso general Kleber, heroico defensor de la independencia española.²⁴⁸

Ciudad-Real, Ciudad Libre.

Villar del Arzobispo= Villar de la Libertad.

—g—

Abreviatures:

CEIP: Comité Económico de la Industria del Pan.

CEPR: Comité pro Ejército Popular Regular.

CNOC: Comisión Nacional de Ordenación de los Cultivos.

AUS: Amigos de la Unión Soviética.

FNTPIM: Federación Nacional Transporte Provincial de la Industria Marítima.

FPAS: Federación Provincial de la Agrupación Socialista.

SLC del SUIPC: Sección de Limpieza del Calzado. Sindicato Único de la Piel y el Calzado.

SNF: Sindicato Nacional Ferroviario.

---

²⁴⁸ Es refereix a Manfred Zalmánovich Stern, conegut a Espanya com Emilio Kléber (Txernivtsí, Ucraïna, 1895 – Sibèria, Rússia, 1954). Militar i agent secret soviètic, comandant de la XI Brigada Internacional. Després de la guerra civil espanyola va ser represaliat per Stalin i va morir en el camp de treball de Sosnovka.

Massarrojos. Divendres, a 11 de juny de 1937

(Barcelona. 19-II-1943)

—a—

Circula el rumor de que han afusellat els servidors dels antiaeris infidels i han renovat el personal. Ara les sirenes toquen a temps, volen els caces i funcionen els antiaeris. Diuen que han portat els antiaeris de Madrit i estan posant-los ací.

—b—

En el taller me diu Vicent Esteve [López] que ja no afusellen a Paterna. Li han dit que la setmana passada afusellaren set servidors dels antiaeris infidels. Ara diu que quan afusellen la guàrdia acordona el lloc i no deixa acostar nengú.

—c—

En els fronts hi ha calma. Açò es fa molt llarg!

—d—

Vaig a la barberia i resulta que el meu barber, Carles Munyoc, ja no és al carrer de Nàquera. Li han socialitzat la barberia i està tancada.

—e—

Ma muller no pot resistir l'excés de treball, cada dia va desmillorant-se més. Les filles estan malaltes.

—f—

Pense realitzar un viatge en Portugal, per veure si poguera anar portant la família.

Dissabte, a 12 de juny de 1937

—g—

A les quatre del matí ens desperten canonades, les campanes del poble repiquen. Vegem caure bombes per la part de Molvedre. El poble està en peu.

—h—

Ràdio València diu que l'aviació facciosa ha bombardejat Burriana, Molvedre i Massamagrell, fogint cap a la mar.

—i—

En el taller totes les setmanes es destina una cantitat per a anar pagant els atrassos que es deuen al personal. Com tocaríem a poc es fan porcions i es sortegen. Em toquen 100 pessetes.

[Josep] Bartual, l'encarregat de la fusta me diu:

— Se hu anem repartint no siga cosa que vinga la socialisació i ens deixen sense res.

Li done a ma muller 50 pessetes.

—j—

Anit Ràdio Salamanca diu que els facciosos han arribat al cinturó de ferre que rodeja Bilbao. L'aviació roja ha bombardejat 4 voltes Saragossa. Han bolcat varis avions dels bombardejants.

Ràdio Requeté, esta vesprada ha dit que han trencat el cinturó de ferre de Bilbao per tres parts.

Dimenge, a 13 de juny de 1937

La Ràdio Nacional d'anit va dir que havien trencat el cinturó de defensa de Bilbao i havien rebasat el front en 6 kilòmetres arribant a les primeres cases de Bilbao.

Els diaris no diuen res.

A les dos de la vesprada la ràdio Requeté diu que estan en el barri de Santo Domingo i en el cementeri de Bilbao i que per tota la ciutat es divisen banderes blanques.

Hi ha que anar ab molta cura per a no demostrar satisfacció. Els lleials fan cares llargues.

Massarrojos. Dilluns, a 14 de juny de 1937

(Barcelona. 20-II-1943)

—a—

Vaig en Algemesí al molí de Sos i per primera volta des de que es va cremar el que li fiu per a Viciano.

Me reben molt bé. Vaig a estudiar una reforma important del molí.

Els moliners eren del molí de Pinyana i em coneixen i s'alegren en veurem. També l'obrer el qui em conta grans desdites de ço que ha passat i passa en Algemesí. Ell ha tingut que fer-se llaurador per a conservar unes terretes que té.

—b—

En tornar cap a València el tren va ple de milicians. En el meu departament en va u, sevillano, comuniste, que va contant-li a un altre, alegrement, coses que fan posar els pèls de punta. Els dies de la revolta agafaren uns quants a un sargent de la Guàrdia Civil i el lligaren del coll i de les cames a la trassera d'un aut i, aixís, arrastrant, el portaren. De quan en quan paraven i el qui fea de cap li dia:

— ¡Veas si todavía vive!

I per fi, convertit en una piltrafa, el deixaren en el camí.

— Es el crimen más grande que he cometido —diu— pero ¡qué a gusto!

Quan portaven les de perdre fogiren de Sevilla, furtant uns cavalls, fins que troben uns camperols que els indiquen on estan els lleials.

En arribar a Pozoblanco es presenta al comandant, que el fa «cabo».

Li ordenen que fusile a tots els que retrocedeixen:

— ¡Yo que voy a fusilar!

Hi han soldats que per a fogir del front es fereixen de la mà o dels dits; emperò, ha arribat a tal punt els que resulten ferits, aixís que n'afusellaren u i va entrar el terror, a tal punt que u va resultar ferit del braç i no volgué presentar-se, ple de pànic, per si l'afusellaven, fins que el varen presentar a la força els companys.

Per a que no retrocedeixquen, els oficials per darrere, pistola en mà, els contenen.

Aquell jove parla d'una manera molt pintoresca; emperò me dona la sensació de que conta coses que ha vixcudes.

—c—

Per la vesprada, a casa, arrange pergamins.

En tornar en Massarrojos una dona, imprudentment, diu que han entrat a Bilbao.

A lo pitjor és «un ganxo» per a veure si algú cau en l'enfilat, que tot és d'esperar d'aquesta gent.

—d—

La ràdio facciosa ha dit que avancen sobre Bilbao i que dominen la ciutat. Se n'han passat als facciosos. S'han apoderat de Plencia i estan netejant el nord de la ria i han fet uns cinc mil presoners.

Massarrojos. Dimarts, a 15 de juny de 1937

(Barcelona 21-II-1943)

—a—

Acompanye a Pepe Senent, mon cunyat, per a recomanar l'assumpte de Rafel Pardo. Aquest és un mestre de Beniatjar, aficionat a la prehistòria, que fou destinat a Roda de Barà (Tarragona) i que en estallar el moviment va fogir i es refugià al seu poble. Per una denúncia el tancaren pres a la presó Model. Senent coneixia al director de la presó no recorde per què hi anàrem a recomanar-li'l i no recorde tampoc de més.

—b—

Els diaris confessen que els facciosos han trencat el «cinturón de hierro» defensiu de Bilbao. Els lleials han retrocedit. El Partit Comunista ha inventat una nova consigna: la formació de «Las brigadas de choque», i *Fragua [Social]*, *Nosotros* i *Adelante* es burlen d'açò.

Les «Brigades de xoque» eren formades per gentes comunistes, les més diverses, d'edat, sexe i condicions; anaven artistes, mecanògrafs, propagandistes, escriptors i altres, gent que quasi nengú havien fet mai treball corporal nengú; tota aquesta gent es reunien en colles abigarrades que anaven als pobles a «ajudar» —dien— als llauradors en les faenes agrícoles, que per manca dels braços mobilitzats restaven abandonades. Com fàcilment es comprendrà esta gent caïa com a llagosta en els pobles on es deixava obsequiar arramblant ab tot comestible i bebestible i... —sobretot— tirant unes fotografies per a que després feren propaganda les publicacions comunistes. Prompte la gent dels pobles es va donar compte de que les «Brigades de choque» eren una espècie de llagosta i els feren el buit i s'acabaren.

—c—

Pense en la conveniència d'anar en Portugal; però en participar-li el meu pensament a ma muller aquesta es disgusta i no vol sentir-me parlar d'açò. Li entra pànic de pensar que hem de hi romandre separats.

Per ara heu deixar estar.

—d—

Li entregue a ma muller 50 pessetes. Cobre el rest d'una lletra, 33 pessetes que em restava un torner de Patraix.

Dimecres, a 16 de juny de 1937

—e—

Segons la ràdio facciosa han pres les primeres cases de Bilbao, Begonya, Santo Domingo, Archandu, Galdácano i la fàbrica de dinamita intacta. També diu que han pres deu mil presoners.

—f—

Compre 1,50 pessetes de paper. Gaste en menjar 5,60 i en formatge per a casa 6,10 i en la barberia 2,90 pessetes.

—g—

Molts establiments, en vista de la manca de canvis, han establert una espècie de cartons-bonos, que obliguen a tornar al mateix establiment, si no es volen perdre, ja que en els altres no els admeten. Ma muller me n'ha mostrat un grapat de diferents llocs. Un veritable embroll.

—h—

Els diaris continuen ensanyant-se uns ab els altres.

—i—

En tornar en Massarrojos el tren va atibacat com de consuetud. La gent va poruga car diuen [que] els lleials han bombardejat Osca.

Massarrojos. Dijous, a 17 de juny de 1937

(Barcelona 22-II-1943)

—a—

Aquest matí han tocat les campanes del poble alarma i s'hem alçat.

—b—

Haig anat al molí de Sos en Algemésí. Pel camí trobem una reata d'ases famolencs, aspats, que van cap en València. Van al matador per a convertir-los en embotits. Els conductors es riuen.

Sos me diu que van a canviar l'ajuntament altra volta, puix diuen que el govern vol assegurar la reraguarda per a fer un pacte de pau.

—c—

Hui es compleixen els onze mesos de lluita; en la reraguarda es multipliquen les dissensions i lluites intestines.

Es diu que en les embaixades hi han reunions, per a què?

La censura és més implacable per a les notícies de guerra i les exteriors.

La generositat de Catalunya va contra la CNT i cenetistes i faistes fugen de Catalunya.

Com acabarà aquest ball?

Divendres, a 18 de juny de 1937

—d—

Rafel Pardo Ballester vol renunciar al magisteri per llevar-se dolors de cap. Ell creu que és la carrera la culpable del que li passa.

—e—

El *tio Fernando*, els dels forns de la calç, de Massarrojos, me conta que el que fou alcalde de Bétera durant la Dictadura [de Primo de Rivera] l'han pres; és ja vell i sens consideració nenguna l'han condemnat a tres penes de mort. Per què? Per alcalde; per presidir un banquet celebrant l'entrada del retor, segons una fotografia on apareix, i per president de la Derecha Regional Valenciana. No es pot ésser més criminal!

—f—

La ràdio facciosa diu que els nacionalistes del nord han tallat tots els camins exceptat el de Santander per a deixar-los una escapatòria.

—g—

Ha hagut un acte de sabotatge en un taller de municions i han hagut cinquanta morts i *más de cien* ferits.

—h—

Formatge 10,40 pessetes.

Conyac 9,00 pessetes.

Massarrojos. Dijous, a 19 de juny de 1937

(Barcelona 23-II-1943)

—a—

En el taller m'augmenten el sou a mil pessetes mensuals. Emili [Gómez Nadal] diu que la pensió que pague a sa mare que la pagarà ell, i com el comité del taller ha reconegut la pensió citada me la pagaran a mi i d'aquesta manera tindrè una ajuda més.

Cobre 500 pessetes d'una quinzena, 300 pessetes de la pensió de març i abril i 100 d'atrassos.

Done a ma muller 450 pessetes, als fills de Vives Mora 100 pessetes; 10,40 d'apanyar la màquina de cosir, i 8 pessetes d'una botella de conyac.

—b—

Víctor [Bueso] me diu que [Antonio] Ortega, Director General de Policia, li ha encomanat fer un refugi per ad ell i dues o tres persones més, i un altre al pati per a tot el personal... que càpia. La Direcció de Policia està en el col·legi de Senyorettes de les Monges del Pont de Fusta.

El seu refugi vol que comuniqui ab l'alcanterilla.

També m'ha dit que l'arquitecte Pedrós ha rebut l'encàrrec de Dencàs, cap de la Defensa Antiaèria de València (la DECA, Defensa Especial Contra Aeronaves) de fer-li una porteta al Micalet per a independitzar-lo i transformar-lo en una fortalesa.

Pobre Micalet! Aquests forasters no respecten res.

—c—

Ràdio Requeté de Durango diu que el 16 entraren a Bilbao i descriu l'entrada. Diu que devallaren de les altures i la ciutat estava deserta. Tramet la notícia a tot el món.

—d—

Doménec [Gómez] me conta que un viatjant que va a l'estranger, i passa d'ací cap enllà i d'enllà cap ací, li ha dit que els bitllets estampats valen sis voltes més que els que no heu estan. (No comprenc açò).

—e—

Pepito Bellot me conta un xiste que corre per ahí:

— [José Antonio] Aguirre (el president de la República d'Euzkadi) s'ha comprat uns tirants.

— Per què?

— Perquè li s'ha trencat el cinturó. (Es refereix al «Cinturon de Hierro» que defenia Bilbao).

—f—

El Pilolo, u del poble de Massarrojos, antic carlí i ara cenetiste foribund, diuen que va escoltant per les portes i diu que ara hi han al poble més facciosos que mai.

—g—

La ràdio instal·lada en casa de mon cunyat el Roig van a escoltar-la massa i ens portarà un disgust a tots per les imprudències d'uns i altres.

(Havien prohibit els del Comité tindre ràdio i aquesta funcionava clandestinament; però sempre eren un estol a escoltar-la).

Dimenge, a 20 de juny de 1937

—h—

Els diaris diuen que Alemanya denúncia que els lleials (el govern roig) han torpedejat el vaixell de guerra *Leipzig* i el nostre Ministre de Defensa desment açò enèrgicament.²⁴⁹ No confessen els diaris la caiguda de Bilbao i diuen que continuen defenent-se.

—i—

La presa de Bilbao sembla una operació política tant com militar. Fea ja tres dies que els avions nacionalistes no volaven. Han trobat Bilbao intacte. La gent estava amagada i va eixir entusiasmada.

—j—

Francesc Soriano me diu que sa mare i son germà se n'han anat a viure en Xulella, per tindre allí família i creure's més segurs. Ell fou detingut perquè el denunciaren per ésser redactor d'un periòdic carliste (*Acció*, valencianiste). La Generalitat de Catalunya el va avalar i, no obstant, el Partit Valencianiste d'Esquerra no va voler. Ara l'han destinat al cos d'enginyers de fortificacions civils de Ciutat Real (hui Ciudad Libre). Li van a donar 500 pessetes i 7,50 de dietes, ara li'n donen 100 pessetes.

Massarrojos. Dijous, a 21 de juny de 1937

(Barcelona, 24-II-1943)

—a—

[Carles] Gargallo me conta l'odissea dels soldats que ixqueren de Polinyà cap en Cartagena, sens comanament nengú ni aliments. Cadascú menjava el que podia. No portaven salvoconduite, vestits de particular. A Cartagena els destinen a una església; després els envien en Cotillas.

Per fi u se'n torna en Polinyà i els altres, en veure que no nengú els atenia, també se'n tornaren.

—b—

Per València ha començat la policia a detindre gent indocumentada. En la platja ha detingut uns 200; també pels carrers, pels espectacles, en els *dancings* i altres llocs de diversió.

---

²⁴⁹ Es tracta d'un suposat atac al creuer alemany *Leipzig* prop d'Orà però que no va ser demostrat; no obstant això, va servir com a excusa per a adoptar algun tipus de represàlia però que realment mai es va materialitzar.

És un escàndol el que passa en veure la multitud de gent de totes edats i, especialment, jóvens, que omplin els espectacles i que no nengú sap què fan en la reraguarda mentre als fronts estan matant infeliços sens padrins.

El Manyo, de Massarrojos, ens ha dit que en la bassa de Nofre n'han detingut 35.

(La bassa de Nofre està en un mas que diuen de les aigües potables i abans «del jutge», i totes les vesprades s'ompli de jovenalla estranya que va a nadar d'una manera tan natural que ens vegem obligats a no anar-hi).

—c—

Els facciosos continuen cap en Balmaseda i Santander en columna motoritzada.

Dimarts, 22 de juny de 1937

—d—

La Ràdio facciosa diu que continuen l'avanç sobre Balmaseda. També diu que a Rússia han afusellat tots els refugiats espanyols troskistes.

—e—

Els diaris diuen que Bilbao ha estat evacuat ab el material. El govern dona una soflama animant a la gent i diguent: Venceremos!

—f—

En el convent de la Saïdia estan fent unes obres i Àngel, el porter, me diu que és per a posar canons

—g—

Mon germà Paco [Gómez Serrano] diu que el taller no ha aprovat l'augment de sous a les oficines tècnica i comercial.

(Els obrers no donen importància als treballs intel·lectuals i en aquestes situacions revolucionàries és aquesta classe la que més sufrirà i, perçò, en aquelles situacions revolucionàries que persisteixen durant molt de temps la intel·lectualitat no pot sobreviure).

—h—

Dine a València i arrange pergamins.

Veig molts guardes d'assalt a cavall.

—i—

Gonzalo de Reparaz ha estat detingut a Barcelona per un article en el que dia que havia caigut Bilbao i que el 80% de les victòries corresponien als facciosos.²⁵⁰

—j—

Compre els dos poals de coure d'Andreu Algarra per 55 pessetes. En menjar gaste 3,10 i en periòdics, 4,50.

Dimecres, a 23 de juny de 1937

—k—

Haig cobrat una lletra de 51 pessetes.

—i—

[Felip] Borja i altres operaris que feren oposicions a mestres armers i les guanyaren, tornen ab un permís. Borja me diu que està agregat a la Brigada Internacional i diu que està molt deixuplinada; que estan abastits de tot i els trànsfuges que arriben dels facciosos els diuen que aquests no tenen res. No obstant diu que els pobles de què s'han apoderat, que tenien els facciosos, estaven abastits. Diu que pel front de Còrdova estan avançant. També diu que quan va anar no tenien res i calien d'armes, i que ara tenen de tot.

—j—

Mon germà Paco [Gómez Serrano] me pregunta:

— Com veus tu la guerra?

— Que la perdem —li responc— Som molt mal diplomàtics!

—k—

Després de tant de temps vaig a la fàbrica de paper del camí de Burjaçot, de Monllor. Els muntons de rebuig que hi havien han desaparegut. Hi roman rònegament un muntó de fem ple d'animalons i misèria, podrimer d'arxius, d'esglésies, jutjats, notaries, registres d'hipoteca i propietat. Es troben pergamins.

Quedem en que haig de vindre a les quatre.

---

²⁵⁰ Gonzalo de Reparaz Ruiz (Sèvres, 1901 – Lima, 1984). Geògraf, especialitzat en estudis sobre la cartografia històrica catalana. Durant la guerra civil va comprar armes a Txecoslovàquia per al govern de la República.

Dijous, a 24 de juny de 1937

—l—

A les quatre de la vesprada vaig en casa de Monllor. Encara porte bastó.

El femer me dona aprensió; però venç la repugnància i ab una aixada que trobe comence a desfer el muntó i entre tant de podrimer encara trobe alguns pergamins, u ab un sagell pendent.

Divendres, a 25 de juny de 1937

—ll—

La ràdio facciosa diu que avancen cap a Somorrostro i que un aviador lleial se n'ha passat als facciosos ab un general rus, un oficial francès, un conseller del govern basc i altres.

(Segurament una traïció).

—m—

Esta nit han sonat les campanes. No havem ogut res.

A València m'ha contat [Carles] Gargallo que sonaren les sirenes i els veïns li aporretearen les portes.

—n—

Els facciosos avancen cap a Santander. Estan a 1.500 metres de la província. Estan sobre Castro-Urdiales.

—o—

Estem instal·lant un matxucador de palla a Benaguacil. El montador Cunyat, que hi és, me diu que hi ha una comuna on tots els treballadors estan pagats per ella.

— No en fan un brot! —me diu—. Abans, quan treballaven per als burgesos, treballaven 6 hores; ara treballen de sol a sol.

—p—

El taller me paguen 190,20 pessetes. Done a ma muller 100.

—q—

Torne a la fàbrica de Monllor a furgar en el podrimer. Trobe un llibre manuscrit ab un pleit sobre un «cerrada».

Dimenge, a 27 de juny de 1937

—r—

Segons un diari, Franco li ha llevat a Euzkadi el concert econòmic i ha prohibit l'ús de l'eusquera.

—rr—

La ràdio facciosa diu que els governamentals s'han endut de Bilbao 7.000 milions de pessetes. Diu també que 35 batallons volen retre's i que Santander està entregat a l'anarquia.

—s—

Jaume Berga, cunyat de Caniçares, el meu nebot, és alt empleat del Banc South American Bank i diu que els anglesos diuen que açò no té remei i que els governamentals estan cercant un conflicte internacional que siga la llur salvació.

Diu que hui s'han detingut a València més de 3.000 persones.

—t—

El Comité d'Evacuació de Madrit amenaça ab incautar-se de les cases dels qui dorguen enfora de València.

Tots els dies és un estol de gent que se'n ix de València cap als pobles per por als bombardeigs. Es diu «la Columna del miedo»; emperò la majoria són els adictes. Hi han ministres i altres empleats que tenen varies cases i no dormen mai en la mateixa. Hi ha veritable pànic.

Massarrojos. Dilluns, a 28 de juny de 1937

(València, 26-II-1943)

—a—

A les tres del matí repiquen les campanes i es senten canonades. Al propi temps hi ha gran tempesta al lluny i es veuen llamps. No podem donar-nos compte de què siga.

—b—

La ràdio dels facciosos diu que continuen avançant.

Els diaris, pel contrari, diuen que han detingut facciosos emboscats. En Torrent n'han detingut més de cent. Segurament van cercant els qui fugen de la ciutat, en vista de la persecució de la policia i es refugien en els pobles.

—c—

Per la vesprada vaig a la fàbrica de paper de Monllor continuant en el muntó, cercant el que es pot salvar.

Dimarts, a 29 de juny de 1937

—d—

Estant en la fàbrica de Monllor cavant i regirant en el femer ha vingut el cunyat de Monllor, acompanyat del responsable del Comité de la fàbrica, perquè li han denunciat que jo estic arreglant documents que després els han de comprometre.

El dit cunyat me defén i me diu que li explique la meua missió i jo, ab un pergamí en la mà, tracte d'explicar-li el significat cultural i apolític dels documents i, com jo li'l mostre, me diu:

— No sé llegir.

L'home que, al paréixer, és una bona persona, però molt ignorant, tal volta peó que declara haure estat excitat pels altres; sembla conformar-se ab les meues explicacions i se'n va.

Afortunadament acabe ab el muntó i encara trob un pergamí ab sagell pendent de plom.

En eixir el porter m'explica millor el que ha passat:

— Me donaren un sofoco..., per haver-lo deixat entrar sense autorisació...!

La culpa ha estat meua per haure'm adelantat a l'hora convinguda que ells encara no havien acabat en la fàbrica.

—e—

Trob [el baró de] San Petrillo²⁵¹ i me diu que dins de tres mesos València serà facciosa. Un roig significat que ell coneix se'n va en Paris per a tornar-se'n i li ha dit que si no té temps d'anar-se'n confia ab ell (San Petrillo).

— Yo haré por él —me diu el baró— hasta cabriolas, porque estoy muy satisfecho de lo que ha hecho por mí y por mis hijos.

---

²⁵¹ José Caruana Reig, baró de San Petrillo (València, 1880-1956). Militar i historiador. Director degà del Centro de Cultura Valenciana (1943-1956). Regidor i tinent d'alcalde de l'Ajuntament de València.

—f—

També trob en Rafel Raga, bibliotecari, qui ab altres està fent grans treballs per al salvament d'arxius i biblioteques.²⁵² Me diu que l'arxiu de la Seu està en part estropejat per l'aigua, tant dels bombers com la que plou, per goteres. Hi ha molta destrossa i estan vegen de salvar quant es puga. Les portes i els mobles estan destrossats i els relicaris per terra.

—g—

Me diuen que anit anava la policia per la Gran Via del Marques del Túria portant una rècua de refugiats i revisant les cases en què no dormien els llogaters i col·locant-los.

—h—

La ràdio dels facciosos diu que ha caigut Balmaseda i varis pobles més. A Balmaseda al retre's un batalló ha presentat armes.

Dimarts, a 30 de juny de 1937

—i—

Formatge comprat: 17,70 pessetes
En viatges: 3 pessetes.

—j—

Mon cunyat Pepe Senent ha tornat d'un viatge d'instrucció a Corts de Pallàs i a las Casas del Oro en Sierra Martés, on li han ensenyat una estupenda estació ibèrica, on ha trobat monedes i ceràmica. L'acompanyava un mestre.

A Bunyol ha visitat una fàbrica de paper i li han dit que han tirat al riu més de 200 kilograms de pergamins portats pels drapaires de València entre les bales de paper i que reclamaren l'equivalència en paper, o un descompte.

(Continua en el *Diari*).

---

²⁵² Funcionari del cos facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs, era director de la Biblioteca Popular de l'Ajuntament de València.

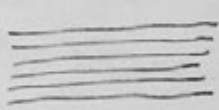
Dietari I

L. I

-1-

L. 1951

np

dietari

└

diets minims de juliol d' 1957

- a -

segons el part offi-
cial q publicat els diaris voluen
seder (vitzkaya) ha caigut en
poder dels fassistes. Admira
aquesta tranquia del govern,
q poca ab l'autoria indulta
d'omul tues i de la unitat. i
be els diaris donen la noticia
d'un conflicte i el paper mo-
vocat al riu amur per can-
ta d'unus illes. les fues pape-

Llibre 1951: Tom 1 Dietari

Dijous, primer de juliol de 1937

—a—

Segons el part oficial que publiquen els diaris, Valmaseda (Vizcaya) ha caigut en poder dels facciosos. Admira aquesta franquea del govern, que xoca ab l'anterior conducta d'ocultació i falsejament de la veritat.

També els diaris donen la notícia d'un conflicte al Japó provocat al riu Amur per causa d'un esllís de gel. Les forces japoneses sembla han aconseguit una canonera russa produint víctimes.

—b—

Dine a València, al bar Barrachina. Després prenc cafè al de Martí, entre el Bataclan i mossén Femares. Total 3 pessetes.

Per la vesprada arrange pergamins a casa.

—c—

Es diu que el govern per compensar-se de la caiguda de Bilbao i neutralisar el mal efecte produït està preparant un atac a Terol.

Divendres, a 2 de juliol de 1937

—a—

En arribar al taller i ficar-me en el meu despatxet, [Carles] Gargallo me porta misteriosament un nombre del diari anglès *Daily express* on va una crònica de la caiguda de Bilbao ab fotografies curoses.²⁵³ Més o menys l'article es titola «La presa de Bilbao per sis periodistes anglesos». Aquests diaristes es coneix que s'adelantaren a l'exèrcit a entrar a la ciutat i en una de les fotografies es veu com algunes xiques es tiren a abraçar-los. «No mai he rebut tants besos», diu el croniste.

En una altra fotografia es veu la davantera d'un aut i una gran gentada que no el deixa passar —on les dones es veuen gairebé en majoria— fan el salut a la romana.

Altra fotografia és del punt al pas de la Gran Via, volat pels rojos.

Me diu Gargallo que ahir per la vesprà va veure molt de moviment de camions carregats de carrabiners en disposició de marxa. Diu [que] ocupaven gran part de la Gran Via del Marqués de Túria —dic Durruti— i carrers adjacents. I aniran a Terol.

---

²⁵³ *Daily Express* era un periòdic conservador i populista britànic, un dels de major tirada en els anys 30.

—b—

Dine a casa i arrange pergamins i llibres tota la vesprada.

En arribar a Massarrojos s'ouen canonades per la mar, i com aquests dies la nostra «Gloriosa» —aixís es diu l'aviació lleial— sembla ha bombardejat vàries poblacions faccioses, suposem si seran represàlies.

—c—

Les ràdios faccioses han dit que el famós [Agapito] Garcia Atadell ha estat condemnat a garrot vil, acusat de huit-cents assassinats.²⁵⁴

Fou cap de la Escuadrilla del Amanecer i es presentava en les cases, saquejava, treia les persones i les assassinava, igual que a València, ab la diferència que el Garcia obrava a ciència i paciència de les autoritats i, àdhuc, es publicaven els seues heroïcitats.

En veure la cosa malparada va fogir amb unes maletes de diners i joies, acompanyat d'alguns còmplices. Va passar a França, mes no trobant-se segur aquí, s'embarcà cap a Amèrica i en tocar el vaixell a Palma de les Canàries va pujar la policia i s'apoderà d'ell. Algú l'hauria denunciat.

—d—

Estan revisant els inútils militars i a molts els donen per útils i els incorporen.

—e—

Un amic de Pepe Senent, de Castelló de la Plana, em conta que ha trobat un dels que han vingut a incorporar-se, de les darreres quintes demanades, fill d'un amic castellonenc.

No sabien on ficar-los i per fi els ficaren en un quartel, on no tenien res per a gitar-se, ni una mala manta. Tampoc sopar i u dels de la cuina els contà que les sobres del *rancho* que acabaven de menjar els soldats veterans es tornaven a ficar en la caldera afegint arròs i demés.

Ell, el qui contava, s'atreví a dir al comandant que tenia a València casa on menjar i quedar-se i que donava paraula d'honor de presentar-se al dia següent a l'hora que li digueren. El comandant va accedir i, altres, animats, seguiren l'eixemple.

Açò sembla que passa tots els dies i en totes parts on van incorporats, alguns dels quals sembla passen privacions i sofriments abandonats a la llur sort o poc menys, i mentres hi ha qui es diverteix i malbarata.

---

²⁵⁴ Agapito García Atadell (Viveiro, Lugo 1902-Sevilla, 1937). Militant del PSOE, va dirigir les Milícies Populares d'Investigació Criminal, que actuaven amb extrema crueltat i sense cap control judicial. L'octubre de 1936 intentà fugir d'Espanya, però fou capturat a Canàries i traslladat a Sevilla, on fou sotmés a un consell de guerra i executat el juliol de 1937.

Dissabte, a 3 de juliol de 1937

—a—

Serien les 4'20 del matí, ma muller me desperta. S'ou la sirena de Moncà. A continuació toca la campana grossa del campanar de Massarrojos, com si fora a missa, i quan acaba toca un toc —és el costum—.

— Missa d'alba —li dic a ma muller i em gire de l'altre costat.

Ma muller s'alça. S'ouen canonades. Qualsevol dorm.

Se n'anem al pati per a passar a l'hort i veure. Els xics han tancat per dins i sembla que se n'han adonat. Paren les canonades i se n'anem a dormir sense sabre res més.

—b—

El fill major del modeliste el donaren per inútil en el servei, car d'un ull no es veu i de l'altre a penes. Ara l'enviaren a Valdepeñas, lloc de concentració, i aquí el donaren per inútil, però ara a València, en nova revisió, l'han donat per bo i està que la camisa no li toca damunt.

— Que va fer el meu fill, quasi cego? —Sa mare no fa més que plorar.

He ogut dir que estan enviant enclòs tísics i traumatosos.

Miguel Soriano me diu que a Burjaçot han detingut, els qui foren clavaris de Sent Roc, darrerament. Rònegament u no ho ha estat perquè pegà a fogir.

—c—

Sento el Bort, per altre malnom Alaquàç, per ésser fill d'aquest poble, fon ajustador del taller. Tipus misantrop i desseguidat, desaparegué del taller i sembla se n'anà a Barcelona ab una xicota.

Hui ve a visitar-me i resulta estar militarisat i adscrit al parc d'automòbils de l'eixèrcit, marina i aire d'Albacet.

Em conta que està cansat i que té ganes que tot s'acabe. Està asquetjat de veure com usen d'automòvil i abusen gents qualsevol, mentre manquen per ad altres transports necessaris. Manen com a tirans i sense consideració.

—d—

M'havien pujat el sou a mil pessetes, però no l'hac cobrat més d'una quinzena, la passada, ara torne a cobrar 400 pessetes.

Pensió de maig i juny: 300.

A ma muller: 500

Pagat per atrassos: 205

Una porta: 35

1 quilogram de carn congelada

Tant els empleats tècnics com els administratius es queixen de guanyar menys que els obrers, i de l'absurde que aquests s'oposen a l'augment.

L'obrer manual contra l'intellectual. Les majories incultes contra les selectes és una conseqüència natural.

—e—

Havem pegat un passeig com totes les vesprades que em quede a Massarrojos. En arribar al camí de la Cossa, baix del mas de Noguera, hem notat dues explosions.

— Seran barrenes?

Les explosions han continuat, observant que venien formant cortina des de les parts de Molvedre, per la costa, continuant emperò a València. Es veen magníficament els nuvolets i els impactes. Me diuen que es veuen avions. Jo no els he vist.

Quan arribem al xalet de Canyiçares ens diuen que anaven tres avions facciosos.

La festa s'ha acabat. Han sonat les sirenes de València i la de Moncà, les campanes, no.

—f—

Baldomer Vendrell, el meu cosí, ve a passar la nit i a canviar impressions. Me diu que a la Ribera va escassejant l'arròs i altres gèneres.

A Corbera ja no els queda arròs i han tingut que fer canvi ab Fortaleny, a sucre i altres coses. No admeten diners sinó comestibles. No pots traure res sense el «vendi» i no concedeixen aquest sens canvi. Açò ha fomentat extraordinàriament el contraban, i carros i camions s'encarreguen de traure furtivament gèneres per a vendre'ls ad altres parts ab sobrepreus exagerats.

Un nebot seu, gendre d'Andrea, llaurador, s'ha dedicat a ofici tan lucratiu i també perillós. Va en un carro, tapa les mercancies ab palla i un poc de fem i cap a València. En un sol viatge es guanyà mil pessetes.

—g—

Un oncle de Carme [Martínez], la meua nora, ha vingut de Santander on era o és president de la Cambra de Comerç. Diu que ve ab una missió i se'n torna. Nengú se hu creu. Els mal pensats, que sempre n'hi ha, diuen que romandrà a França per impossibilitat d'arribar-hi.

Va eixir de Santander en caure Bilbao, en un vaixell anglés ab tripulació xinesa. Quatre dies de navegació tancats en una bodega i sense menjar a excusa del perill que hi havia. Els diu que l'*Almirante Cervera* els rondjava. En arribar a port francès ixqueren extenuats, algunes dones i xiquets els hagueren de traure ab paradetes. Protestaren. Porta un periòdic francès que descriu l'odissea. Jo no l'hac vist.

Dimenge, a 4 de juliol de 1937

—a—

El radi facciós diu que pel nord avancen cap a Santander. Han passat de Castro-Urdiales sense prendre'l i estan per Laredo.

Queipo [de Llano] ha dit que Anglaterra s'ha equivocat aquesta volta. Creia guanyarien els rojos i feu alguns tractats ab ells però que no trigarà gaire en reconèixer el govern de Burgos.

—b—

Els diaris diuen que Alamanya i Itàlia demanen al Comité de No Intervenció el reconeixement de la bel·ligerància de Franco. Açò diuen substituiria el control de fronteres i costes, car els dos bel·ligerants es controlarien.

Anglaterra i França sembla que no volen fer tal reconeixement i proposen controlar així mateix les costes que han abandonat les dues primeres.

Maisky, representant de la URSS, ha dit que no deu reconèixer-se-li la bel·ligerància a Franco, car aquest podria bloquejar-los les costes als rojos i aquests a aquells no.²⁵⁵

Sembla rar que publiquen tals paraules els diaris d'ací després d'hauré'ns dit que l'esquadra lleial tenia doble tonatge que la facciosa.

—c—

Baldomer [Vendrell] em conta que un nebot seu, fill de sa germana Andrea, està malalt al llit d'un esglai.

Varis jóvens, en caure la vesprà, se n'anaven en un camió al Mareny de les Palmeretes, de Sueca, per a contemplar les escultures de carn de la gentada femenil refugiada per aquí, qui practica el nudisme més o menys extremat.

Tot anava bé fins que fa uns dies la policia feu *ràzzia* per aquella platja i va agafar un munt de joveça contemplativa que, per indocumentada, la va tancar ab intenció d'endur-se-la al front.

U va fer escàpol i va anar a Sueca on l'alcalde i familiars feren gestions per alliberar-los, ço que aconseguiren.

—d—

Una cosina de Rafel Canyigares està de dependenta a casa Sánchez de León, al carrer de Largo Caballero, front de sent Martí, i diu que els russos s'encomanen aquí els tratges abrics a mitges dotzenes.

— Esto vale! Esto vale! —diuen senyalant les prenes. Pero los billetes no valen nada.

---

²⁵⁵ Ivan Mikhailovich Maisky (Kirillov, 1884 – Moscou, 1975). Polític i diplomàtic soviètic, fou ambaixador de Rússia a Londres des del 1932 fins al 1943, i el seu representant durant la guerra civil en el Comité de No-intervenció.

A unes dependents les convidaren a que s'escolliren sengles tratges:
— Escojan, escojan lo que quieran, yo pago. Los billetes no valen para nada.

Elles, un poc boges, s'escolliren vestits de nou durs el metre.

Dilluns, a 5 de juliol de 1937

—a—

No serien les 4'20 encara del matí ens desperten unes canonades fortes i freqüents i gran soroll d'avions com si volaren per damunt de casa. S'alcem.

En pocs moments tots els de les tres cases s'acumulen atemorissats a la nostra. Pel poble se sent com la gent fuig astorada. S'ouen xiular obusos i al lluny metralladores.

Quan sembla acabat tots se'n tornen a llurs cases i nosaltres ens posem a gitar-nos de nou; però notem que torna el canoneig. Eixim al corral i vegem que els canons antiaeris de la costa sembla que tiren en direcció a Serra. Els reflectors recerquen. Un avió ab un llum va cap a València.

Poc a poc tot s'aqueta i anem a gitar-nos si pot ésser. Són les cinc.

—b—

En el taller me paguen cent pessetes d'atrassos de Tous.

Me diuen que per l'Horta de Marjalenes, cap al camí de Moncà, han caigut en un camp 24 bombes —altres diuen si 25—; prop de casa Jacint [Pérez Capilla], l'encarregat, n'han caigut huit i altres en altres llocs.

[Rafael] Planells me diu que per l'Horta de Ruçafa n'han caigut varies rodejant una barraca i matant el llaurador que eixia.

— Si no haguera eixit...! —me diu.

Han tirat també bombes incendiàries.

A Burjaçot han caigut més bombes però d'antiaeri, pel que resulta que hi ha que guardar-se encara més dels lleials que dels facciosos.

Virgili, [a] Socarrim, un aprenentat d'ajustador, me diu que per l'Horta no es veen més que dones i xiques gitades en les regadores. Diguent-ho li cau la bava.

Esta nit vaig a parlar-li

A una gica llauraora,

Si m'arriba a dir que no

La gite en la regaora.

—c—

A Massarrojos me diuen que ha caigut una bomba prop de la séquia de Moncà, però que no han pogut localisar.

Tothom s'estranya de la visita de l'aviació facciosa i de l'objectiu que portava.

Entre els addictes circula l'opinió que els nostres antiaeris no els han permés entrar a València i que han tingut que descarregar a les hortes; no obstant són varis els que m'han assegurat que volaren per damunt de la ciutat bona estona.

Dimarts, a 6 de juliol de 1937

—a—

Xari [Gómez], la meua filla, compleix hui vint-i-dos anys.

—b—

Com l'altre dia me varen eixir tres-centes pessetes a la loteria he pensat dedicar-les a comprar menjar per a l'aviram. Ma muller diu que no va a poder alimentar-lo si no es veu la manera de comprar segó del que diuen de quarta.

200 quilograms de segó: 180,00 pessetes

100 quilograms de civà: 100,00 pessetes

1 quilogram de formatge manxego: 16 pessetes

—c—

Me diuen que els facciosos avancen cap a Santander i han pres la Sierra de Castro.

—d—

Juanito Serrano, el meu nebot, ve a passar les nits a Massarrojos per por als bombardejos i hui me conta que ha vist un aviador dels nostres —el qual nom m'ha dit i no recorde—, que va ésser canviat al nord per un aviador alamanyan-facciós, condemnat a mort pels lleials, resulta que és amic seu.

Anava ab alguns milicians i no ha volgut fer-li certes preguntes; però diu que procurarà veure's ab ell assoles.

Li ha contat que el seu avió va ésser incendiat i ell va tindre temps de tirar-se amb un paracaigudes. En caure li tiraren i caigué ferit.

Acodiren uns moros en actitud amenaçadora.

— ¿Tú ser ruso? —li digueren

— Yo soy español

— ¿De dónde?

— Valenciano

Cridaren a un qui entaulà ab ell conversació en valencià i en convéncer-se se l'endugueren a un hospital.

Digué de la superioritat de l'aviació facciosa tant pels aparells com pels aviadors. També digué que els hospitals estaven molt atesos.

En guarir el portaren a la presó. També el tractaren bé.

Al cap d'uns tres mesos el tragueren. Ell creia que havia arribat la seua hora darrera.

El portaren al front; aquí tragueren i agitaren una bandera blanca; els nostres en tragueren una altra i llavors avançaren ab ell i gairebé enmig el canviaren ab l'alamany.

Com a cosa curiosa contà que els facciosos, com a preparatius de la presa de Bilbao, tingueren volant sobre la ciutat uns cinquanta avions vàries voltes al dia.

En aparéixer sonaven les sirenes, la gent anava als refugis, volaven varis minuts, se n'anaven i la gent tornava als seus quefers. Tornaven els avions, sonaven les sirenes, gent als refugis, mosconejaven els aeris... i així vàries voltes, desmoralisant la gent sense disparar un tret....

Dimecres, a 7 de juliol de 1937

—a—

Diuen les ràdios faccioses que Franco ha enviat una forta protesta a Anglaterra per la seua actitud de protecció decidida als rojos i enemiga als facciosos, i amenaça ab tancar les portes espanyoles al comerç anglés quan triunfe.

També diuen que en el front de Madrit han destrossat dues brigades lleials i bolcat 16 avions nostres.

—b—

6 quilograms d'arròs. Pessetes: 5'70

4 quilograms de bacallà: 17'35

Una mosquitera: 26,00

Periòdics: 5,00

Viatges: 4,00

Menjar: 1,15

—c—

Ve a visitar-nos Rafel Muntanyés, enginyer industrial i director propietari del taller de construcció de maquinària dit La Primitiva Valenciana i condeixeble meu.²⁵⁶

---

²⁵⁶ Empresa instal·lada a Almàssera i dedicada a la fabricació de materials per a ferrocarrils i tramvies.

Ve a enterar-se de l'estat de la nacionalisació de la indústria i de si nosaltres estàvem o no intervinguts per l'estat.

Mon germà Paco [Gómez Serrano], qui està més enterat d'açò per ésser ell el que més directament intervé en el control, jo no intervinc, diu que això de la intervenció, que s'agafà molt fort, sembla que s'ha parat en sec.

Pareix que a l'estat no li interessa ja. En principi tingué que passar per totes les pretensions dels controls dels sindicats, però a poc a poc ha anat creant una indústria de guerra al marge dels sindicats, creant tallers en varis llocs militarisats i sots la direcció d'oficials.

Montanyés volia una intervenció de l'estat per a esquivar l'amenaça de la socialisació que ara estan portant a cap en les fundicions i potser continuen ab els tallers de construcció.

Mon germà diu que de moment la socialisació està parada perquè comptaven ab els milions de les cases Torras SA i Hijo de Miguel Mateu,²⁵⁷ però el govern, avisat a temps, s'incautà oficialment de les dues cases i va afollar la socialisació.

—d—

Dine a casa i passe la vesprada arranjant pergamins.

En arribar a Massarrosos me trob ab mon germà Eliseu [Gómez Serrano] i sa muller que han vingut a València per fer unes gestions.

Ja no és comissari civil de la base de Múrcia i està a Alacant. Diu que van a demanar quintes fins 1924 i que ara està molt difícil el poder-se escapar del front, car alguns ministres tenen fills aquí i els serveix açò d'excusa per als qui van a demanar influència.

Ell opina que la guerra comença ara de ferm i que durarà un a dos anys. Suposa que la guerra s'ha allargat massa per culpa del Comité de No Intervenció, i fins deixa supondre que la culpa de la formació del dit Comité és d'Alamania i Itàlia, i roman sorprès en dir-li que la no intervenció fon a proposta francesa, inspirada pel ministre d'estat espanyol d'allavors, [August] Bàrcia.

No sé si la sorpresa és perquè hu ignorava o perquè no creia que jo poguera sabre-hu.

Dijous, a 8 de juliol de 1937

—a—

Segons el radi facciós el govern ha emprés una ofensiva desesperada pel front de Madrit i ha pres Brunete, ficant-se en una espècie de bossa d'on serà refusat quan l'alt comandament dels rebels heu ordene. Els facciosos han

---

²⁵⁷ Segurament es refereix a l'empresa gallega Torres y Sáez i a la de transformacions metàl·liques Hijo de Miguel Mateu, que tenia la seu de València al carrer Guillen de Castro número 5.

refusat un altre atac dels rojos pel barri d'Usera i han avançat 500 metres. El govern porta ja unes huit mil baixes i continua la carnisseria.

Els parts oficials que publiquen els diaris venen a dir que els lleials avancen per tots els fronts atacant fermament.

Es dedueix que la lluita deu ésser espantosa, siga quin vullga el vencedor, si l'hi ha en aquesta batalla.

—b—

Un quilogram de carn congelada: 8,00

Afaitar: 1,00

Llustrabotes: 0,50

—c—

S'espera ansiosament el resultat de la reunió del Comité de No Intervenció, a Londres.

—d—

En tornar a anar a dinar me trob ab un mestre amic dels meus cunyats, qui viu en un xalet cap a les casetes de Badia.²⁵⁸ És d'Izquierda Republicana i fundador del Casino Central, crec.

No sé com ve la conversació que em diu que la República té molts bons polítics. El cinisme o la inconsciència o el mestall d'abdues coses me revolta un poc i no puc menys que dir-li que no crec en polítics i que els causants de quant ocorreix són els polítics.

— M'agradaria conèixer-ne algú —li dic—, de veres, diga-me'n algú.

[Indalecio] Prieto, me respon sense titubejar.

— Altre.

No me'n diu altre. Fa unes botiges però no s'atreveix. Note ja que haguera volgut parlar-me d'Azanya, l'home més funest dels temps contemporanis, qui ha sacrificat el país a la supèrbia i ambició.

De Prieto! Ad un socialiste es redueixen els grans polítics de la República. Tal com la dictadura monarcoprimeriverista va comptar ab [Francisco] Largo Caballero.

—e—

Ma muller diu que el segó quarta que hac comprat li han dit és molt roín i que es moriran els animals.

Hac pres gran disgust. «Comerciant» i «lladre» són paraules sinònimes. Per ad ells de la revolució. Quarta a noranta cèntims el quilo i encara la falsifiquen.

---

²⁵⁸ Es tracta d'un nucli poblacional de Montcada.

—f—

Durant el passeig que peguem pel secà recaem al xalet i a poca estona venen uns mestres a per Pepe Senent. Venen en un aut d'Alcoi, on es celebra una setmana pedagògica, i per a endur-se'l enseguida.

A Pepe no li fa gens de gràcia anar ad Alcoi cap a la nit. La impressió que té dels d'Alcoi no és gens grata, car d'Altea estant, a principi de la revolta, va veure cadavres de fabricants alcoians portats a assassinar al Mascarat.²⁵⁹ Els peixcadors li contaven que veus des de la mar per la nit, com els duïen, els arruixaven d'essència i els encenien, i com les víctimes desesperades corrien com antorxes fantàstiques i morien reboquant-se.

Per fi, se l'enduen, pareix que va a donar alguna conferència.

Nosaltres se'n tornem cap al poble no sense que Dominguet, el capellà, arreplegue uns manats de brossa per als conills.

D'onze a dotze s'ouen explosions.

Divendres, a 9 de juliol de 1937

—a—

Provem al taller un gran ventilador per a airejar tota la fàbrica de xocolata a Torrent i fa un soroll de sirena tan fort que la gent dels voltants ix a les portes i hi ha que tranquil·lisar-les.

Miguel Soriano me diu que continuen detenint gent a Burjaçot, semblant novament la intranquil·litat.

[Vicent] Riera, el modeliste, conta que fa uns cinc anys els clavaris pensaren renovar l'altar de sent Roc i feren una gran festa, en record de la qual feren una fotografia on estaven els clavaris i els predicadors i ficaren una còpia en un indret de l'altar.

Ara, desfent l'altar o recercant racons, trobaren la fotografia detenint-ne uns dèsset.

També conta que en el cafè de Mariano va entrar u una nit d'aquestes a prendre cafè i en donar un «billetito no pasaran» de 5 pessetes li digueren que no hi havia canvi.

A continuació ne va entrar un altre qui donà un dur i li canviaren, el qui cridà al primer i feren un registre —resultaren policies— trobant cinc mil pessetes en plata, al paréixer. Se'n dugueren pres al cafeter.

[Carles] Gargallo conta que un cas semblant va passar en un estanc.

—b—

Conyac i xereç: 40,50

12 merengues: 3,00

Carn: 7,00

Víctor [Bueso], el meu gendre, compleix hui 31 anys.

---

²⁵⁹ Es refereix a la platja del Mascarat, d'Altea.

—c—

Segons *Adelante*, Anglaterra està tractant ab Franco sobre les pirites de ferre de Biscaia.

Com es pot tractar ab u a qui no es reconeix personalitat bel·ligerant?

—d—

Anit ogueren al xalet, serien les dotze, unes explosions seguides de gran flamerada cap a la part de Paterna.

Ma sogra diu que ha ogut una conversació en la que dien si els feixistes volien prendre el polvorí.

— No se hu crega això! —li dic.

—e—

La ràdio facciosa ha dit que Grandi ha recriminat a Anglaterra en el Comité de No Intervenció diguent que a pesar de la seua serietat, ab l'excusa de l'evacuació de Bilbao i portar queviures, ha introduït armament mentres que la població civil patia fam.

Dissabte, a 10 de juliol de 1937

—a—

Al taller, [Vicent] Riera el modeliste, me diu que despús-anit va hi haure a Paterna una gran explosió seguida de flamerada. Tota la nit varen oure tiroteig.

Es dia que era la FAI que volia rebel·lar-se com a Catalunya. Altres dien si eren els facciosos.

—b—

Mon germà Paco [Gómez Serrano] diu que continuen socialisant les fundicions. Ara li ha tocat a la dels germans Marco, al carrer de Marjalenes. Li han desmuntat la fundició i han passat quant els ha paregut a la fundició de Blayet, que és al llat, i als Marco els han posat a treballar.

I aquí està Marco, el major, ab 70 anys fent croiets i gràcies! Altres volgueren contar-ho.

La massa obrera està conforme ab açò:

— Tot heu fa un grupet que s'imposa —diu mon germà.

Qualsevol dia mataran per qualsevulla dels tallers metal·lúrgics.

—c—

Atrassos: 316,70 pessetes

Bitllets municipals: 2,50

A ma muller: 100,00

Papereria: 32,00

Fruites: 0,90

2 pastissos: 0,50

—d—

Dine a casa ab ma nora i sons pares, després passe la vesprada arrançant pergamins i papers.

Víctor [Bueso] me diu que el responsable d'ací del refugi, que és de Paterna, li ha contat que despús-anit estaven en el cine, de sobte ogueren explosions i tiroteig i, espasmats, se n'anaren a casa i es tancaren per por de veure's embolicats. En el poble no saben res.

Un altre li ha dit que tenen consigna de no dir res, però li ha anat contant que es disposaven a afusellar a 90 individus dels que cridats a files no s'havien presentat. En anar a afusellar-los sembla que es rebel·laren i altres dels soldats feren causa comú i s'armà gran tiroteig.

Encara que crec eren capaç ad aquests alliberadors del proletariat, d'afusellar-ne 900, no crec en aquests noranta.

—e—

El radi facciós diu que les tropes roges han tingut tres mil morts a Usera i deu mil per Brunete.

Segons els diaris, els nostres vencen i avancen fent mortaldat entre els facciosos.

Tots diuen les mentiretes que els convenen.

—f—

Mon cunyat Pepe ha tornat d'Alcoi. Porta d'aquí una mala impressió: les esglésies enderrocades ab els llurs campanar que tan bé adornen les poblacions trencant la monotonia de les teulades.

La torre de la plaça ab el seu rellonge que enfrontava al carrer de Sent Nicolau donant aquella magnífica perspectiva, també ha estat abatut. Res els ha parat, ni l'art ni la estètica ni la utilitat ni la despesa.

Es va reunir el Comité del Front Popular i va acordar enderrocar els monuments religiosos. Tres milions de pessetes diu que ha costat l'enderroc.

I tot per a què? Aquí ha romàs la tristor dels solars denunciant el vandalisme de la ignorància i la passió sectària. Oh!, mans de Gisbert i Cabrera,

il·lustres pintors alcoians! Han destruït les vostres belles pintures! Ni el respecte a la vostra memòria els ha detingut!²⁶⁰

Dimenge, a 11 de juliol de 1937

—a—

En el Comité de No Intervenció de Londres s'ha acordat encarregar a Anglaterra d'elaborar la fórmula que concilie les dues tendències anglo-francesa i italo-alemanya.

Quin pastitxat eixirà d'aquí? Les nacions no saben com fer avortar aquest embaràs espanyol.

—b—

Ha vingut d'Alacant de pas per ad Alcubles el meu cunyat Joan Nicolau - on va a veure son germà i son pare- i entre les coses que em conta la més emocionant és la fogida del seu gendre Miquel.

— El tio Federico, com solem dir entre la família, per a despistar.

El tenien amagat en un estudi des del principi del Moviment, desesperat per tan llarga reclusió i sempre tement que se l'endugueren. Vàries voltes anaren a buscar-lo ad ell i a la dona.

D'ell feren córrer la notícia que estava a Londres i en parlar d'ell dien «el tio Federico».

Pensaren portar-lo a València, a Massarrojos, i per fi han trobat ocasió de traure'l a l'estranger. Ara està a Donostia, en casa de l'oncle Francesc Ibanyes [Alonso], general d'enginyers, germà de ma sogra, que té una fàbrica de material sanitari a Hernani, perxò li diguen «Quiquet el ceramista».

Per Alacant es xiuxiuejava que els marins argentins havien salvat molta gent que disfraqada de marí pujava al vaixell de guerra *Tucuman*, el qual fea viatges freqüents a Gibraltar i a Marsella on deixava la gent salva. Quelcom així com el Pimpinela Escarlata de la revolució francesa.

Però, com trobar-se ab l'ocasió d'entaular relacions ab els marins?

Un dia, Assumpció, la filla que l'hi roman fadrina a mon cunyat, es va trobar en una pastisseria ab uns marins del *Tucuman* i parlaren.... I parlaren...

I tant un dia, tant un altre, logrà que anaren a casa i presentant-los als pares i germans i franquejar-se, per fi, i els marins els prometeren facilitar l'evassió del Payà i els contaren moltes anècdotes. Havien salvat molta gent, gratuïtament, a voltes posant diners.

U dels motius que retenien el govern argentí a reconèixer Franco era precisament aquesta obra de beneficència que estaven fent.

---

²⁶⁰ Segurament es refereix al pintor Antonio Gisbert Pérez (Alcoi, 1834 - París, 1901) i al pintor i escultor Fernando Cabrera Cantó (Alcoi, 1866 - Alcoi, 1937), personatges referents de la ciutat.

Però passaren els mesos i el dia de la salvació no arribava, i ja desesperaven.

Un dia, però, va arribar i els marins els digueren:

— Mañana!

Allò els desconcertà un xic i els entrà la temor. Especialment Miquel no s'atrevia a acceptar. Com eixir sense que el conegueren? El detindrien, el tancarien, l'entregarien als de Monòver...

Emperò, els marins els tranquil·litzaven, ells heu arreglarien tot i no passaria res.

Al dia següent tornaren els marins i li portaren el tratge (uniforme) del comandant del *Tucuman*. El feren vestir i fer uns quants assaigs. De sobte, uns que toquen a l'escaleta. És la policia. Abaix s'havien quedat dos marins i aquests parlaven ab els policies i els donaven al paréixer les senyes de l'apotecaria que tenen al mateix carrer d'Alfons el Savi.

A penes anada la policia, els de baix feren senyes als de dalt que s'apressaren, i devallats emprengueren el camí del port ab l'emoció consiguient dels qui hi romanien i del Miquel. Dos marins anaven davant, un altre a l'esquerra del Miquel i dos altres endarrere.

Arribats al Port, els de davant obrigueren pas entre la gentada per a que passara el comandant. Saludant-lo..., fins entrar al bot que els esperava i tots partiren cap al *Tucuman* que es va dirigir envers Marsella.

Quan va regressar, els mariners varen portar una carta a la mà on descrivia el viatge. Anava ell i alguns altres, però el rònc que anava sense passaport era ell.

A Marsella, el presentaren al Consulat blanc, és a dir, dels facciosos, i aquí li hu arranjaren per a que partira cap a l'Espanya facciosa a les poques hores; però un marí del *Tucuman* l'acompanyà fins la frontera.

Sembla cosa de novel·la; però és indubtable la seua absoluta certea.

Ara pareix que mon germà Eliseu [Gómez Serrano] està gestionant-li el passaport a ma neboda Carme, muller del Miquel Payà, «que va a reunirse con su esposo».

Els marins del *Tucuman* anaren a despedir-se definitivament de [Joan] Nicolau i de la seua família, de regrés a l'Argentina per a ésser substituït el *Tucuman* per una altre vaixell.

— Que els qui vinguen siguen tan humanitaris com estos és menester! — diu mon cunyat.

—c—

Lluís [Zalbidea] conta que la tripulació del vaixell petrolier *Campeador*, de 10 mil tones, no feu escala a Burdeus. Es negà a prosseguir fins Santander, on anava destinat. El govern va enviar tripulació nova i alguns de la colònia espanyola, al paréixer, anaren a convidar-los i en un banquet els entretingueren i els embriagaren.

Mentres, set falangistes, combinats segurament ab els qui hi romandrien en el vaixell, prengueren el comanament i, quan els altres pogueren adonar-se'n, el *Campeador* ja no hi era al port de Burdeus.

El dit vaixell es va dirigir i fondejà al port facciós de Pasajes, prop de Donostia.

Dilluns, a 12 de juliol de 1937

—a—

En alçar-se oguem canonades contínuament, emperò, llunyanes. Ma muller diu que fea ja estona que les ouia. Per la paret de l'hort em sembla veure una columna de fum espés cap al Saler. No pareix de fàbrica. Serà el produït per les canonades?

En anar a l'estació per a prendre el tren cap a València segueixen les canonades. Semblen cap al Saler. U ens diu que la ràdio Valencia estava radiant a primera hora «según indica la Dirección General de Policía el peligro es marítimo. Vayan a los refugios, pónganse a la parte opuesta de las casas por donde vienen los obuses».

En arribar a València, serien les 8'30, el canoneig ha cessat. Àngel [Albalat Aparici], el porter, me diu que a les 6,30 ha començat el canoneig. Ell creu deu ésser per Molvedre.

Serien les 9'30 es senten les sirenes. En tenim una prop al carrer de la Visitació que arma gran escàndol. La ràdio diu novament que el perill és marítim. El taller para i tot el personal se'n va cap al carrer, a posar-se a la part del carrer.

[Rafael] Planells diu que aquest matí era pel front del Saler. Ahir diu que anaven per aquelles costes uns vaixells molt prop a terra. Diu si les canonades serien per això.

—b—

Dine a casa ab Xari [Gómez] i Ampa [Gómez]. Després arrange troballes.

Serien les quatre ha devallat a casa Anita [Bellot], la mare de Víctor [Bueso], diguent que l'altre fill, Vicent [Bueso], no ha vingut a dinar a casa, estant aixís que costuma vindre cap a les dos. Han telefonat a la maternitat i aquí els han dit que ha eixit a la una i mitja, ço que ha augmentat la confusió. Han cridat al responsable i no responen. Es nota quelcom anormal.

Telefone a mon germà Emili [Gómez Nadal] i no està. Telefonem, telefonem, telefonem....

Per fi Víctor [Bueso] averigua, cap a les cinc, que està detingut a la Comissaria General d'Investigació Criminal de l'Alameda -Marià Aser, hui Marqués del Túria- nombre 19.

Es remou mitja València. La policia ha fet un registre a la Maternitat i ha detingut metges i malalteres. Mon germà diu que no pot fer res. Els qui coneix són absents. Veurà si pot fer quelcom i no farà res! Hi ha molta por.

Li preparen el menjar i cap a les 6 van a portar-li-lo.

Anita [Bellot], poruga, per si registren casa, me dona unes alaixes per a amagar-les a Massarrojos i uns diners per a son germà «Pepico» [Bellot].

—c—

Juanito Serrano, mon nebot, em conta quelcom de ço passat aquest matí; ve de Sueca i per les enfores, cap a un teular, ha caigut una bomba. D'un hort de tarongers, una altra ha arrencat una tira d'arbres.

Uns de Cullera que han vist la batalla marítima li han contat que el *Canarias* i altres vaixells facciosos han atacat el vaixell petrolier *Campilo*, que anava acompanyat de dos vaixells de guerra.

La batalla s'ha donat entre el cap de Cullera i la Penyeta del Moro, al Mareny de les Palmeretes. Diu que en el fragor de la batalla ixqueren dos vaixells més del port de València que feren una cortina de fum, escapant-se el *Campilo*, costejant.

—d—

Aquest matí en anar cap a casa visite draperies. A Vicent Ferrer li compre un volum de la *España Sagrada* de Flores, per una pesseta. Andreu Algarra du tres llenços de l'oli que no m'atreveix a comprar-li perquè dubte sobre la llur valor.

1 quilo de cafè: 26,00 pessetes

Factura de teles: 18,00

Un llibre: 1,00

—e—

Quan arribe a Massarrojos li conte a ma muller el cas de Vicent Bueso, recomanant-li silenci.

Vaig al xalet per entregar-li a Pepico [Bellot] els diners de sa germana Anita i em trobe ab la visita de l'embaixador de Mèxic i la dona.

En la conversació es parla del canoneig d'aquest matí i diu l'embaixador que el vaixell petrolier enarborava la bandera francesa i anava acomboiat per dos vaixells de guerra francesos. El *Canarias* ha atacat aquests vaixells, els quals han tingut que respondre, fogint, el *Canarias*

— Esto traerá, sin duda, un conflicto internacional.

El conflicte internacional que esperen tots aquests amics del proletariat i enemics de la guerra, per a que els traga les castanyes del foc.

—f—

Lluís [Zalbidea] em diu que durant tot el matí havien corregut per la CAMPSA molts bulos: que el *Canàries* estava acorralat pels nostres vaixells de

guerra; que s'havia retut i anaven a portar-lo a València, i ja estaven l'hora i que fogint havia tingut que embarrancar....

— Toda la mañana he estado hecho polvo, porque las noticias parecían tener aire de verdad.

Per fi va entrar en el port el *Campilo* i els bulos augmentaren. El seu companyó Montero ha estat el qui ha tingut que visitar el vaixell i en tornar l'arrambà precipitadament

— ¡Oye! ¿Qué ha pasado en esto del *Canarias*? —li va preguntar.

— Vente y hablarás con el capitán.

I tots dos se n'anaren a bord.

El capità i el primer maquiniste estaven que tiraven flames contra la nostra flota de guerra. Volen queixar-se al ministre i no eixir en aquestes condicions, car es consideren en completa indefensió.

Anaven custodiats per quatre *destroiers*: dos anaven davant i dos darrere. De sobte apareix el *Canarias* que comença a disparar contra el *Campilo* i els *destroiers* i aquests desaparegueren com per encant, deixant el petrolier assoles, el qual arrimat a la costa aconseguí entrar en el Port de València.

—8—

De tanyes les declaracions d'uns i altres sembla una cosa estranya i és que el *Canàries* abandonà la lluita i deixà escapar el *Campilo* i els *destroiers*.

És cert que l'han fet fogir?

Dimarts, a 13 de juliol de 1937

—a—

A les cinc i quart em desperta la campana de l'església tocant a l'arravatada. Sentim la sirena de Moncà, canonades, moviment de gent pel poble i per la paret del corral veem com els antiaeris funcionen entre el Grau i el Puig, cap a nosaltres.

Serien les 5,20 s'acaba la funció. Ja nengú dorm.

Mon cunyat Pepe Senent diu que ha vist gran fumaguera a la banda del Grau. Serà la CAMPSA? Hauran anat pel *Campilo*?

Al taller no saben res d'on ni qui ha estat.

—b—

En anar cap a casa visite el joier [Ricard] Sanmartín, al carrer de la Tapineria, raconet de Santa Catalina, que mig enfronta ab el carrer de les Mantes, per les plateries.

Comentem que el carrer del cobertiç de Sent Tomàs es diu ara de Pancho Villa.

— Cada dia soc més valencianiste, encara —me diu— en vista del forasterisme que ens ofega a tots.

Li ha contat u que estan netejant la Maedeu per a posar aquí no sap què.

— Per a despenjar les aranyes tallen les cordes i se desfan contra terra.

— Però no hi ha ningú que s'opose a això? —me pregunta indignat.

—c—

En arribar a casa me diuen si Vicent [Bueso] vindrà hui ja a dinar; però Víctor [Bueso] que està aclaparat, me diu que en la Direcció General li demanaven un aval i com son germà Vicent és soci fundador d'un dels casinos d'Izquierda Republicana, no ha trobat cap inconvenient i després de pegar algunes patades per a trobar al president i secretari per a que li'l feren, l'ha conseguit; però que arribat de nou a la dita Direcció li han dit que aquell aval no bastava, car calia del Casino central.

Tornà altra volta a camejar i cercar ad aquest i l'altre i, per fi, ha conseguit que aquesta vesprà a les quatre es reunixquen al Casino per a estendre-li l'aval. Vicent no dina hui a casa.

—d—

Dine a casa Xari [Gómez] i passe després la vesprà en coses que no nengú m'ha d'agrair.

—e—

Els diaris diuen que la policia ha descobert 4.490 bombes i altre material de guerra soterrat al jardí de la Maternitat, fundat al camí del Grau en un xalet de Dolores Ayora, actualment a Gènova. D'aquest xalet es va incautar IR i després la FAI va fundar la Maternitat, actualment adscrita a l'Hospital Provincial.

—f—

Víctor [Bueso] me diu que a les quatre de la vesprà ha anat al Casino central d'IR ab el president del dit districte i altres, per a que li feren l'aval sense conseguir-ho. Li han dit que l'aval no aprofita per a res i que aniran personalment a recomanar l'assumpte.

Covardia, tot! Víctor [Bueso] està indignat. Si això heu fan ab un soci fundador de conducta immaculada pel qui abonen molts, què no passarà amb els demés, que han cregut convenient amparar-se —àdhuc de bona fe— en una organització política o sindical del FP, després del 18 de juliol de la insurrecció?

—g—

Josep Pedro Soler, José, és un alcoianet que varen adoptar mons cunyats Pepe i Alfonsa, donant-li carrera. José té un germà o cunyat que és xofer i intèrpret de l'embaixada anglesa, la qual està ab altres —la sueca— de Suècia entre elles, al Marenny de les Palmeretes del terme de Sueca.

Passava uns dies aquí, a casa els seus germans, i ha pogut contemplar a plaer la batalla naval d'ahir.

En oure el canoneig corregueren a la platja i aquí, gitats a l'arena, han estat espectadors d'un espectacle emocionant. Quelcom tan grandió, segons ell, que depassava el perill que suposava el combat.

El *Canarias* atacava el *Campilo* i els *destroiers* a l'ensem, i veen com els obusos en caure a la mar i alçar muntanyes d'aigua anaven poc a poc apropant-se. Els *destroiers* disparaven al *Canàries* i feen maniobres per a fogir dels seus obusos; així mateix el *Canàries* maniobrava cap amunt i cap avall. Els *destroiers* començaren de llançar columnes de fum però el facciós cada volta encertava millor la punteria.

El *Campilo*, arrimat a la costa, semblava que encallaria d'un moment a l'altre. Els *destroiers* desaparegueren raere el cap de Cullera. Un obús va caure junt a la popa del *Campilo*. De sobte, el *Canàries* s'interna cap endins dirigint-se cap a València i cessa el canoneig.

En *Campilo* arborava pavelló francès.

José conta que l'agregat militar els havia dit que, en veure que les canonades amenaçaven el poblat, radiaren a Palma que allò era zona neutral per a les embaixades i ad açò suposava que es devia el cessar el canoneig.

Cap a les 9 i mitja el *Canarias* l'emprengué novament a canonades ab el *Campilo* però aquest aconseguí penetrar al Port de València.

Dimecres, a 14 de juliol de 1937

—a—

[Carles] Gargallo me diu que ràdio Itàlia ha notificat que la banca anglesa ha comprat mineral de ferre a Franco —a Espanya facciosa— per 50 milions d'esterlines, i encara li ha fet un préstec d'altres quaranta milions.

—b—

1 botella vi blanc La Perla de València: 1,55 pessetes

1 altra de roig La Perla....: 1,50

Els cigrons van a dotze pessetes quilo i el bacallà a quatre.

—c—

En arribar a casa me diuen que Vicent Bueso està lliure. Puge a veure i saludar el terrible conspirador.

Diu que el detingueren per sospitós i el tancaren en un departament de la casa, en companyia d'altres. Cadascú s'acomodà on pogué. Ell optà per la cuina i es possessionà d'una butaca.

Un jove que hi havia ja detingut li va preguntar per què l'havien portat.

— No lo sé —va respondre

— És usted de la CNT? —li tornà a preguntar.

— Sí senyor

— Pues entonces eso es. Yo también soy de la CNT y tampoco sé por qué estoy detenido.

A les cinc de la vesprà encara no els havien preguntat què volien menjar, perquè no estava el jefe. Algun policia protestava.

— ¡Eso no se puede tolerar! ¡Eso es una canallada!

Tampoc volien avisar a les cases dels detinguts. Entre els detinguts a la Maternitat figuraven uns obrers que estaven tallant arbres. Alguns portaven el saquet del dinar i s'heu repartiren.

Per fi, després de prendre'ls declaració, els han soltat. Han eixit sense sabre per què els detingueren. Els han enterat els de fora.

A tot açò, Víctor [Bueso] encara no ha pogut aconseguir l'aval; però ell vol matxacar fins aconseguir-lo.

— Per a què, home?

— Per a dir-los lo sinvergüenses que son.

— ¡Va!

—d—

Dine a casa Xari [Gómez] i després continue ab la roba dels jagants.

[Vicent] Mendoza, el policia, ve ab son futur consogre. Baixen de casa un advocat que viu a un pis i qui ha defés al nuvi de la filla, fill del consogre presunt.

Era de FE [Falange Española] i li han eixit cinc anys de treballs forçats i cinc mil pessetes de multa.

—e—

M'han dit per molt segur que a València hi ha muntada una oficina d'investigació de la correspondència que de l'estranger es dirigeix a la zona facciosa i la qual, en assabentar-se, és cremada.

És que França per compte d'enviar la correspondència al camp facciós l'envia ací, sinó tota es perd? Això seria traïció.

Dijous, a 15 de juliol de 1937

—a—

Pepito Bellot ha comprat una partida d'arròs i la ven en porcions de cinc quilos a condició que porten els diners justs i encara un periòdic, per la manca que hi ha de paper per a embolicar.

—b—

Al taller ex meu, per ara, com ad altres parts, els administratius i tècnics estan a mercé dels obrers manuals que els tracten poc menys com si aquells es xuclaren la sang llur: els manuals els regategen el sou als primers, els qui s'han queixat als llurs sindicats, però aquests per por o precaució no s'atreveixen a plantar cara. Sembla, emperò, que estan decidits inclòs a declarar la vaga entre sindicats.

Els nous «amos» són els obrers manuals, emperò no és aquesta cosa ço més xocant ni més greu, sinó que en les organitzacions obreres i en les assemblees dels tallers, en tindre la mateixa valor el vot d'un aprenent irresponsable i sense obligacions que un obrer carregat d'elles, són aquells qui s'imposen i dominen.

Els marxistes i demés partits que es recolzen en l'obrerisme han exaltat i endeuat excessivament la joventça, i aquesta cada volta està més insufrible i menys disposada al sacrifici i el fer no-res obligat és la seua màxima aspiració.

[Carles] Gargallo i les xiques del despatx, els Carrascoses, tots els no manuals, estan que purnegen de tanta injustícia, car resulta que qualsevol aprenent del taller guanya més que la comptable. El meritori del despatx ha tingut que posar-se aprenent del taller per pocs mesos i ara resulta que guanya més del doble que si haguera continuat copiant cartes i demés quefers.

U s'explica perfectament perquè en aquestes catàstrofes desaparega a poc a poc o de pressa la intel·lectualitat. Qui serà enginyer si un mitjà oficial a les seues òrdens guanya més sou ab menys treball i responsabilitat? Qui serà metge si el practicant que l'auxilia, etc.

—c—

Un dècim de la loteria: 5,00

Sagells de correu: 2,25

—d—

Tota la vesprada s'ouen canonades.

El ràdio facciós ha dit d'unes declaracions del general [Francisco] Franco a un periodista anglés preguntat ab quines reserves econòmiques comptava, ha dit [que] ab l'aportació de l'or dels particulars, les divises d'exportació i l'or exportat pel govern de València el qual tornarà a Espanya. Sobre la possibilitat d'un pacte per a finalitzar la guerra respongué que a la part nacionalista els tribunals han condemnat a mort uns sis mil individus dels qui se n'han eixecutat uns 1.500, mentre que ad aquesta part s'han mort unes 400.000 mil persones: no hi ha per tant possibilitat de pacte. Sobre la guerra ha dit que està ja vençuda però que no es pot predir el final, no obstant serà abans de ço que es figuren. Després de la victòria, Espanya pensarà en reconstruir-se per a ocupar el lloc que li cal, organisant el seu eixèrcit, marina i defenses.

Divendres, a 16 de juliol de 1937

—a—

Noms de vies públiques, canviats:

Plaça de Vinatea, abans de la Seu, de la Maedeu i de la Constitució.

Avenida CNT-AIT, abans d'Adolfo Beltran, òlim i sempre Camí de Burjaçot.

Avenida de las Cortes Valencianas, abans Camí de Madrit.

Carrer de Pancho Villa, abans del Cobertizo de Santo Tomàs.

—b—

Abreviatures d'organitzacions:

OCEAR: Oficina Central de Evacuación y Auxilio a Refugiados (¿)

UMRA: Unión Militar Republicana Antifascista (¿)

SIA: Solidaridad Internacional Antifascista

GEPCI: Gremio de Entidades de Pequeños Comerciantes e Industriales (Catalunya)

—c—

Mon germà Paco [Gómez Serrano] me conta que ahir es va celebrar una assemblea de metal·lúrgics i pareix ésser que alguns oradors acusaren la desmoralisació i poc rendiment dels tallers; altres parlaren dels diners acumulats en les caixes dels tallers —què fan aquí?—, sembla que es preguntaven, i per a que no es floriren, segurament, es va acordar un augment general de quatre pessetes.

A continuació la directiva demanà un vot de confiança per a continuar la seua labor de redenció del proletariat i, ¿com no? els agràits estòmecs el concediren tan ampli com volgueren.

La part indignant correspon a que els administratius i tècnics demanaren que els pujaren ad ells ço mateix i el del control del taller nostre, ab tota la bona fe, sense dubte, li va paréixer massa

— Entonces, acabarem per treballar pa d'ells! —va dir.

La pujà acordà fa uns mesos augmentà la nostra nòmina en unes 500 pessetes, més del 25%, i ara en unes 900.

—d—

Segons la premsa d'oposició al PC, el ministre comunista d'Instrucció Pública ha ordenat la dissolució de la Casa de la Cultura.²⁶¹

Poc després de vindre-se'n, el govern de Madrit emprengué el «salvament» dels savis que havien romàs a la citada capital i, com hi ha que

---

²⁶¹ El ministre d'Instrucció Pública era Jesús Hernández, militant del Partit Comunista. La Casa de la Cultura tenia l'objectiu d'acollir els artistes, intel·lectuals i escriptors republicans que abandonaven Madrid i ocupava l'edifici situat al carrer la Pau 42, a l'antic Hotel Palace.

reconéixer que saben bé aprofitar tots els moments per a fer propaganda i proselitisme, varen commoure els àmbits del país lleial des de que hu pensaren fins portar-los a València, on els instal·laren a l'ex Palace-hotel, que des d'aquell moment romangué convertit en la Casa de la Cultura.²⁶²

Pareix deduir-se'n que han procurat atraure's al PC els dits savis i a artistes que no hu estaven encara i, aconseguit açò, han «enchufat» els addictes i els demés no els interessen ja.

—e—

Hui és l'onomàstica de ma nora Carme [Martínez]. La dona fa paella. Diguem que açò és facciós perquè és difícil proporcionar-se el pollastre i demés llepolies que calen per a una bona paella

Carn congelada: 6,00

Pastisseria: 10,00

—f—

Pepe Bellot, el net, fill de Canyigares i Rosalea [Senent], sa muller, volen anar-se'n a l'estranger per por a les «darreres cuades de la fera». Pareix que és mon germà Eliseu [Gómez Serrano] qui els negaria l'obtenció dels passaports, segons em diuen ells.

«Les darreres cuaes de la fea» encara tardaran.

També la filla de Vicent Merino i la neta volen anar a reunir-se ab Dídac Sevilla, marit, acollit pel tio Paco a San Sebastian.

Sembla que l'oncle Paco és hui general d'enginyers.

—g—

El Comité de No Intervenció de Londres ha acceptat la proposició anglesa com a base de discussió.

Anglaterra proposa, entre altres coses, evacuar els voluntaris d'Espanya i a continuació tractar de concedir el tracte de bel·ligerants a les dues parts.

—h—

El ràdio facciós diu que ha acabada l'ofensiva del govern pel front de Madrid, que les baixes governamentals són 24.000, havent bolcat 67 avions. Albarracín ha estat desaloixat pels facciosos.

—i—

El cap de l'aviació lleial diu que els nostres aviadors bolcaren ahir sis aparells facciosos «traguent-se l'espina que tenien clavada».

Ell content, tots pagats.

---

²⁶² Segurament Nicolau Primitiu Gómez no ho sabia, però el seu germà Emili Gómez Nadal, ocupà des de juliol de 1937 el càrrec de secretari del Comité executiu del Patronat de la Casa de la Cultura, juntament amb Arturo Serrano i Manuel Tuñón de Lara.

Víctor [Bueso] conta la burla que el govern ha fet a València.

«¿Que haya un cadáver más, que importa al mundo?»

En vindre el govern fogint de Madrit i volent-se fer simpàtic —no les tenia totes; no sabia que els valencians en oure dir «ocho», som servils— va cridar l'alcalde²⁶³ i [va] dir-li que, en consideració de les molèsties i despeses que la ciutat hauria de tindre, estava disposat el govern a concedir deu milions en una obra útil i profitosa per als moments presents.

Pensaren que res millor que un servei d'incendis del que València estava tan necessitada i que además aprofitaria en les actuals circumstàncies de la guerra.

Rebuda la promesa s'envià a l'estranger una comissió per a que vera i aprofitara el material adient.

En aquestes gestions passaren alguns mesos. El govern s'havia afiançat bé, estava com en sa casa i havia tingut temps de convèncer-se que els valencians som gent molt dòcil i conformada, i quan el alcalde va anar a parlar ab el ministre —quin siga—, probablement [Juan] Negrín, va dir-li que el govern no estava per a despeses.

Cavileig de l'alcalde ab els concejals. València estava calguda de servei d'incendis, ja havia compromés de paraula quelcom, la hisenda municipal estava exhaurida però havia de fer-se quelcom.

Per fi decidiren destinar un milió, esperant que quant menys el govern ens donara els drets d'aduanas.

El govern, emperò, el ministre d'Hisenda, segurament, va disposar que ara, per aquesta volta, que es pagara...

Poble que perd la seua ànima, i els seus dirigents, el sentit de l'honor, si no ha desaparegut com a poble, no trigarà gaire en desaparèixer.

Dissabte, a 17 de juliol de 1937

La indisciplina en els tallers és cosa que va preocupant en el nostre, tot i creguent i sabent que no és dels on més, així mateix ens encaparra.

No es posa atenció ni en la feina ni en les eines, i com aquestes van exhaurint-se i són cada volta més difícils substituir-les, s'ha tingut que posar un avís per a que tinguen cura de no estropear-les ni perdre-les, car no disposem de ço que volem.

Augmenta la desmoralisació i la indeixuplina la tendència dels sindicats a igualar a tots els obrers i es dona el cas d'aprenents que han tingut grans pujades de sou, i van passant a ocupar els llocs dels oficials, no en maestria ans en cobrament.

---

²⁶³ L'alcalde era Domingo Torres Maeso (València, 1895 - 1980), militant de la CNT.

D'ací resulta que els oficials vells, que estan gairebé en la decadència i tenen alguns fills i filles que guanyen, porten a llurs cases quantitats que poguérem dir-se fabuloses fa pocs anys i, en canvi, els oficials en la llur plenitud de producció i habilitat, alguns d'ells carregats de família menuda i bastants ab altres obligacions —pares ancians, etc.—, no tenen més rebut que el llur jornal, el qual per la tendència igualitària comentada, no han rebut l'augment proporcional als aprenents i són els qui sofreixen les conseqüències de aquesta igualdad aparent, que és la més irritant desigualdat.

I aixís van totes les coses.

—b—

Aureli Carrascosa me conta algunes coses de les seues corrieres. És viatjant del taller i té ocasió de posar-se en contacte ab diferents panorames i persones.

En Càrrec li ha contat l'alcalde que a principi del moviment repartiren terres entre els pobres i hui, aquests, per les circumstàncies, han resultat els nous burgesos. Han venut bé les collites, especialment, ara, la tomaca, que alguns han obtingut fins tres mil pessetes d'una fanecada, prou més de ço que valia la terra.

Però al camp manquen braços i el forment hi havia que segar-lo, i els nous burgesos, ab diners a la bossa, com havien d'anar a segar!, i el forment no se segava.

L'alcalde sembla que va dir per bàndol que si no anaven a segar els llevaria les terres i els proletaris endeuats li feren sabre que com ho intentara l'assassinarien.

La redenció del proletariat camina a passos de jagant.

—c—

Pagat per taller, quinzena: 400,00

Pagat per taller, atrassos: 416,00

Pagat a ma muller: 450,00

Un quilo de xocolata: 5,80

És prou roïn. Els xocolaters de Torrent, de pas que el camió ha vingut a carregar la maquinària que els estem fent, ens han enviat alguns paquets de xocolate que havíem demanat per a distribuir-los en el taller. Havem tocat a quilo cadascú.

—d—

Rosalea [Senent], ma cunyada, me diu que per l'aniversari de l'assassinat de [José] Calvo Sotelo, a Madrit, volaren sobre el cementeri vint avions facciosos inundant-lo de flor.

—e—

Ma muller diu que ad Alfara del Patriarca uns forasters que anaven en un aut han donat mil pessetes per deu gallines, ço és, vint durs per cascuna.

Em par una exageració. Ací a Massarrojos, ara per ara, solien comprar-se a 15 pessetes quilo en carn viva.

—f—

Baldomer [Vendrell], mon cosí, diu que ve a «tancar». Nosaltres, en veure'l, diguem:

— Hui caurà Santander.

Ell, però, s'accontenta ab «tancar».

Sempre que ha viatjat ha donat la coincidència de donar alguna notícia «grossa» el ràdio facciós: la caiguda de Màlaga i altres, i com ara les tropes governamentals sembla haure's ficat com en una bossa cap a Brunete, ell diu que ve a «tancar», és a dir, a cloure la bossa i copar.

Dimenge, a 18 de juliol de 1937

—a—

Hui es compleix un any que vàrem donar-se compte de la sublevació militar. Llavors pensàvem que la anormalitat no podia durar gaire i quan vérem la marxa que els facciosos emprenien de Sevilla per Huelva i Badajoz, a Madrit, fermament creguérem que a Nadal passat ja València seria facciosa i que aquest present estiu la pau seria atingida.

Hui, al cap d'un any, crec que durarà més d'un altre any encara, si no interfereixen complicacions d'índole internacional. O qui sap si nacional, que facen canviar les coses, però si s'ha d'acabar per via contundent podrem asseure's, car drets ens cansarem.

El PC va conquerint l'hegemonia del moviment a la part lleial. També en açò ens havem equivocat. Creiem que la CNT-FAI seria un conglomerat de cement que el PC no assoliria commoure; però havem anat veent com els han desplaçat del govern, com els han perseguit, com van amordaçant-los, posant en els llocs dirigents, individus incondicionals, tol·lerants o servils, i com, la CNT-FAI, prudentment o poruga, es calla i ¿espera?

No obstant açò, els partits polítics i organitzacions sindicals, adonant-se dels treballs soterranis del PC per a establir la seua dictadura, víctimes del descarat proselitisme que amenaça enderrocar-los a tots ells, mirant les llurs bases, van posant-se en guàrdia i protestant, però el PC en té per a tots. Ab una habilitat verinosa que indigna agafa els arguments dels altres, els trenca i retorç per a no respondre-los, ans mostrar-se víctima de les seues víctimes.

Així i tot, crec que els partits i sindicals no comunistoides han fet un poc tard. El PC ha minat l'eixèrcit, la policia, els carrabiners, l'ensenyança i tot quant ha pogut i pot; per a desaloixar-lo, o simplement parar-lo, caldria una batalla

que rònegament beneficaria els facciosos que en aquestes disputes trobarien la victòria.

No obstant, crec que a mesura que la guerra s'allargue, el PC anirà guanyant terreny i, o els facciosos li tallen el camí a temps o el PC arribarà a establir la seua dictadura. Clar que en principi es presentaria com ara, defensor d'una república democràtica: carasseta que li serviria mentres li convingués.

El PC —ells saben que la qüestió diplomàtica la tenen ben perduda— no els crec tan estúpids per a pensar en contrari, però els comunistes procuren allargassar per medi de la URSS i les indecisions de França, la farsa; car ells saben que una resistència allargada podria dur-los a una conflagració europea —creuen que seria la solució—, car, a riu revolt, ganància de peixcadors.

Sobre la taula del Comité de No Intervenció de Londres està el projecte de retirar els voluntaris d'ambdues parts contendents i el reconeixement de la llur bel·ligerància. Anglaterra i França volen que es retiren els voluntaris per a després tractar de la bel·ligerància, Alemanya i Itàlia volen a l'inrevés; la URSS procura guanyar temps i que no es reconega a Franco com a bel·ligerant.

És a dir, que al cap d'un any, on ha quedat demostrat el continu avanç facciós i el descrèdit també continu dels lleials; quan es veu que la major part d'Espanya, en territori i habitants és dels rebels i es pot vaticinar que, deixant ambdues parts ab rònegament els llurs propis medis, la victòria serà de Salamanca i no de València, encara estan els governs estrangers dubtant si reconeixeran ad aquells bel·ligerants o no. I és que als governs estrangers la puça que menys els pica és la tranquil·litat i la pau interior d'Espanya, mentres l'incendi puga romandre sofocat endins i els interessos llurs es perjudiquen quant menys possible.

Espanya, una volta més, està dirimint qüestions naixcudes enfora d'ella i portades ací per fills indignes a qui per a res preocupa la política interna i peculiar, que li cal al país:

Marxisme contra feixisme.

Catolicismes contra reforma.

Cristianisme contra mahometisme i altres.

—b—

Hac eixit cap al secà tot sol i em dirigeix a les antigues pedreres del Badall. Aquí, en una cova, abans de rebre el colp de l'automòbil, vaig amagar l'acta del casament de Doménec [Gómez] i Carme [Martínez] i ara pense cerciorar-me de si continua ben guardada i amagar quelcom més.

Com se tracta d'una falla natural, probablement posada al descobert per l'extracció de pedra, prou estreta, refermant el peu en les sinuositats de les parets, es puja cap amunt i al cim hi ha una coveta i a l'esquerra un raonet que es fica cap a endins.

La cova, més bé badall, està al llat d'una senda de pastor, és poc fonda i a la vista del passant tota ella, menys la covatelleteta del cim i encara menys el

raconet, està a uns cent metres de la paridera i oberta a la paret roquera de la lloma.

Desconfie de la cama, però prove i no trobe dificultat en arribar al cim i ab joia comprove que el tub de llanda ab el document hi roman, perquè no estiga sol fique un cartutx ab vint durs.

No tenim or ni alaixes de gran valor. És més bé fer-se la il·lusió d'un auxili... que tal volta no calga o no ens valga.

—c—

En tornar cap a casa passe per la basa de Nofre on hi ha una enorme gentada, quasi tots forasters, prenint el bany, la bassa és per a regar i té un pal dividit per a medir l'aigua; però els banyistes fent fluctuar l'aigua impedeixen mesurar-la.

Diu que van a fer una paret per a isolar-la, car no hi ha possibilitats d'esquivar la parròquia.

Passe pel xalet de Canyçares i me trob ab Gonçal, el cunyat de Rafel, qui ha estat pres a la Model varis mesos.

Ell és també apotecari i li han tornat la farmàcia que se li havien incautat. Està tranquil.

Me conta algunes coses de la presó. Diu que els tribunals populars s'han mostrat més rigorosos ab les dretes i republicans autonomistes i lerrouxistes que ab els falangistes, els quals solen eixir en llibertat fàcilment.

Conta el cas d'un falangiste condemnat a mort que esperava d'un moment a l'altre el desenllaç funest.

Una nit a les onze anaren per ell en un aut i una ordre d'entrega del pres. Tots creien que se l'enduien per a matar-lo, però després saberem que el portaren a una legació estrangera i el dipositaren, i poc temps després anava de motoriste ab els carrabiners.

Ell atribueix això a que estan ficats per totes bandes i ad això diu que es referia a [Francisco] Largo Caballero quan pronuncià aquella frase «que tenia la serpiente enroscada en los pies».

—d—

Els diaris publiquen extraordinaris commemoratius de l'aniversari de la sublevació i un balanç del sossoït a gust de cadascú.

—e—

Lluís [Zalbidea] me diu que el vaixell grec *Jonia*, ab carregament de petroli per als lleials, ha estat detingut pels facciosos i portat a Mallorca i descarregat. Després l'han soltat.

— Segurament para que vuelva por más —me diu entre riallades a tota boca.

—f—

Es diu que per l'abús de l'excés de detencions ha estat dimitit el Director General de Policia, tinyent coronel Ortega.²⁶⁴

Diuen que en el poc temps que està ha detingut més de 2.000 persones i ja no caben en les presons.

També diuen que per cada detingut tenen els policies quinze pessetes: valga ço que siga.

—g—

Tornant d'un passeig ens trobem a Ferran Llorca i sa muller, Llibertat Blasco, filla del novel·lista Blasco Ibáñez.²⁶⁵ Venen dels xalets dels Colvéa d'escoltar per ràdio el discurs que l'Azanya ha pronunciat en commemoració de l'aniversari.

Llibertat em diu:

— Me ha dado la sensación de un hombre fatigadísimo.

—h—

Ramona Fabregat, concejal de l'Ajuntament de Castelló i que fou quan a la dictadura, diu que l'Azaña ha envellit deu anys i que en el seu discurs ha dit que en acabar-se la guerra tots els espanyols hauran de conuiuïre en la labor de reconstrucció.

— Ara mare! —exclama.

—i—

Mon cunyat per dues parts, Joan Nicolau, torna d'Alcubles de veure son pare i germà. Aquí, diu, no ha passat res a part dels sossoït provocats per la Columna de Hierro.

Als bitllets «certificados plata» els diuen «pellurfas».

— Si quieres dinero, te pagaré en pellurfas.

—j—

Serien les 11,15 s'ouen canonades, la campana del poble, les sirenes, la gent que s'alarma. Es veuen els reflectors passejar pel cel... i a poca estona res! No podem sabre què ha estat.

---

²⁶⁴ Efectivament, el 17 de juliol del 1937 el govern va destituir Antonio Ortega Gutiérrez (Rabé de las Calzadas, 1888 - Alacant, 1939) com a cap de la Dirección General de Seguridad, a qui acusaven de ser el responsable de la detenció d'Andreu Nin i altres membres de POUM.

²⁶⁵ Libertad Blasco-Ibáñez Blasco (València, 1895-1988). Guionista i escriptora, casada amb l'editor de Prometeo Fernando Llorca. El 1938 es van exiliar a França i després a Mèxic.

Dilluns, a 19 de juliol de 1937

—a—

[Carles] Gargallo ha ogut dir a persona que ve de Madrit que hi ha per aquí gran lluita i que els facciosos estan ja a la porta d'Alcalà.

—b—

Passe per casa del drapaire Jolià Ruiz i li compre dos llibres de poca importància que té separats entre altres. U dels comprats és un sermó de les set paraules, manuscrit.

En la conversa me diu que a casa [Vicent] Lassala hi ha cinc hòmens embalant les pintures i pareix que també els llibres valuosos. Diu que hi ha una obra de varis volums grans —per com assenyala deuen ésser en doble foli—. Jo no hac tingut mai l'ocasió de veure les col·leccions Lassala —ab gravats de tots els països—: serà alguna geografia.

— Uno me dijo que con uno de aquellos libros podríamos dar la vuelta al mundo i aún nos sobraría dinero.

Me diu que ell no s'endugué llibres sinó tan sols papers.

Del Palau Arquebisbal me diu que hi ha dos curros traguent enderrocs i fan durar la feina perquè no s'acabe, per l'amenaça que després, si volen treballar, els enviaran a fer fortificacions cap al front.

Vaig a la draperia d'Andreu Algarra, al carrer de Cubells, que m'aguarda tres pintures, una d'un escut heràldic, altra d'una xiqueta ab una nina i una ab marc oval d'una dona jove. Diu que procedeixen d'una casa que hi ha a espalles de l'Hotel Anglés, antigament de Reina, al carrer de Canalejas, abans i crec que encara al present, plaça de Villagrasa, front de Nieulant.²⁶⁶

—c—

En anar cap a casa me trob [Francesc] Almela i Vives, l'escriptor, agregat a l'arxiu i biblioteca de l'Ajuntament [de València] i li pregunte si van aquí els quadros de Lassala.²⁶⁷ Me respon que no. L'Ajuntament no ha intervingut en açò per a res. Hi ha una comissió per al salvament del tresor artístic on sembla que tots són forasters.

Em sembla que d'aquesta feta anem els valencians a romandre farts de salvadors.

Al Grau ja saben bé que són «salvadors».

---

²⁶⁶ Es refereix al Palau dels comtes de Nieulant, construït al segle XV i reformat l'any 1898, que estava situat a l'actual carrer del Marqués de Dos Aigües, però va ser enderrocat el 1958 per a construir un edifici d'habitatges.

²⁶⁷ Francesc Almela i Vives (Vinaròs, 1903-València, 1967). Escriptor, llibreter, periodista i arxiver de l'Arxiu Municipal de València. Va ser director de *Taula de Lletres Valencianes*, de la col·lecció «Nostra Novel·la» (1930-1931) i, des del 1945, de la revista *València Atracció*.

—d—

Dine a la casa de València ab ma filla Amparet [Gómez] i fillola, Xariet Ruvira. Després passe la vesprada al despatx arranjant pergamins i altres treballs.

—f—

En tornar a Massarrojos me conta ma muller que el Pilolo li ha dit a Pepito Bellot, el nostre nebot, que s'ha observat que les nits de bombardeig s'ouen tirs pels taronjars i que volen filar qui són els qui se n'ixen del poble eixes nits, i que va a vindre policia a fer registres perquè hi ha molta gent forastera desconegeuda.

—g—

Segons mon nebot Juanito Serrano, que sembla beure en bones fonts com a secretari del sindicat d'advocats, UGT, entre els detinguts per l'Ortega n'hi ha molts martirisats i ab els dits socarrats ab quitrà, els qui en prendre la declaració el jutge s'han negat a firmar les declaracions si no es feen constar els martiris.

El jutge indignat pel fet anà a contar-li el cas a [Manuel] Irujo,²⁶⁸ ministre de Justícia, i a causa d'açò ha estat dimitit l'Ortega.

Dimarts, a 20 de juliol de 1937

—a—

El ràdio facciós d'anit dia que havien pres Monterde i Bronchales i el part oficial lleial de hui conferma aquesta notícia

Així mateix per Madrit es veu que continua la lluita ab acarnissament.

—b—

Un foguer portàtil de carbó: 5,00 pessetes.

Un quilo de carn congelada: 8,00 pessetes

Viatges: 4,00 pessetes

Periòdics: 8,00 pessetes

—c—

Hac vist com un camió carregava grans caixes d'embalatge rectangulars i treia de les Torres dels Serrans segurament pintures de les dipositades aquí i que se les enduien.²⁶⁹

---

²⁶⁸ Manuel de Irujo Ollo (Lizarra, 1891 – Bilbao, 1981). Advocat i polític, dirigent del Partit Nacionalista Basc d'origen navarrés. Va ser ministre sense cartera en el govern de Largo Caballero, entre setembre de 1936 i maig de 1937, amb l'encàrrec de garantir el funcionament de la justícia en la zona republicana.

Sembla que per a salvar el tresor artístic se l'enduen a l'estranger. És de supondre que ab l'escrúpol que posen en totes les llurs coses els del Ministeri d'Instrucció Pública deixaran a les Torres ço que era de València.²⁷⁰

—d—

Dine a Massarrojos. Les conversacions giren alentorn del gran discurs d'Azanya. Sembla un roser de tòpics i frases amanyades, que des del seu olímpic pedestal, llança com a sagetes a les nacions estrangeres i als facciosos.

No obstant es nota en ell la fera ab les dents llimades i les ungles i melenes bastant més curtes. D'aquell soberg hi roman ben poc.

—e—

[Rafael] Canyïcares i Ramona venen de València diguent que els facciosos han entrat en Madrit. Mon nebot [Joan] Serrano no s'heu creu ni jo.

Dimecres, a 21 de juliol de 1937

—a—

Visite algunes draperies. En la del carrer de Valeriola, de Salvador Esteve, me trob una carpeta que sembla d'un llibre ab vàries escriptures de propietats a Xirivella. És la primera troballa aquí. Li done dues pessetes i promet guardar-me quant trob.

Dine a casa i passe la vesprada treballant en coses de poc producte. Disgusts sí que en produeixen.

A mitan vesprà ve la germana d'Andreu Monçó acompanyada de la del retor de Turís.

La d'Andreu ve a dir-me que som germà va a ésser treslladat de l'exmonestir de Santa Clara, a Oriola, per a complir els sis mesos que li manquen de presó fent treballs forçats. Diuen que els fan treballar moltes hores i els alimenten mal. Vol que faça per ell quant puga i jo puc fer ben repoc per mi mateix.

La germana del retor me conta les seues peripècies. Fills de Turís i de conducta austera [i] caritativa, els semblava que res els havia de passar i aixís freqüentment els heu dien els del comitè.

— A vosté no li ha de passar. No tinga por. Estiga's tranquil.

---

²⁶⁹ Recordem que en les Torres de Serrans s'havien dipositat a finals del 1936 centenars d'obres d'art procedents del Museo del Prado de Madrid i d'altres pinacoteques, amb la finalitat de protegir el patrimoni nacional dels bombardejos constants sobre la capital espanyola. L'organització de l'evacuació va anar a càrrec de la Junta de Defensa del Tesoro Artístico Nacional, i un dels principals responsables fou Josep Renau, director general de Belles Arts.

²⁷⁰ Posteriorment, el març de 1938, davant de l'avanç de les tropes franquistes, aquestes obres són traslladades a Catalunya, i el febrer de 1939, entre el 4 i el 9, es tornen a traslladar en 71 camions, primer a Perpinyà i, després, el 12 de febrer, en tren, a Suïssa, a la seu de la Societat de les Nacions Unides.

El constrenyiren per a que declarara on es trobava Andreu.

— Vosté deu saber a on està. Sense permís de vosté no se n'aniria!

Tingué que dir-los que havia eixit cap a Eixàtiva a predicar, però suposava que el Moviment l'hauria pillat a València.

Molt cercaren a Andreu per totes parts sense poder-lo trobar. Si l'hagueren pillat segur que no hu conta. Per fi, tots cregueren que hauria estat assassinat. L'estar pres ab un nom suposat potser haja estat la seua salvació.

Saquejaren la casa d'Andreu. Cridaren el retor i li digueren que triara:

— Enduga's lo que vullga!

Però ell no s'endugué més que un llibre de devoció com a record.

Sempre assegurant-li que res li passaria, un dia li digueren que es buscara casa perquè necessitaven l'abadia, i cercaren a tota pressa nou domicili.

En açò estava ella quan li diuen que en sa casa passava alguna cosa extraordinària i se'n tornà. A la porta hi havia un aut i gent ab fusells. Era el 27 d'agost.

Se l'endugueren i el mataren prop de Picassent, en el qual cementeri li digueren que estava soterrat.

Els del comitè li digueren que era cosa de la FAI, però l'aguasil fou qui els acompanyà i qui pujà dalt a l'habitació per ell.

També me diuen que han detingut aquests dies a moltes persones i entre elles a Lionoreta, la cosina germana de Tonica [Senent Ibáñez], fa tres dies.

—b—

Corre el bulo que ha caigut Mahó en poder dels facciosos.

Lluís [Zalbidea] diu que han pres Noguera [de Albarracín], Tramacastilla i Torres [de Albarracín], i que van sobre Guadalaviar.

Es veu que des d'Albarrasí, i tal volta auxiliats des de Santa Eulàlia, s'han apoderat de Monterde i Bronchales per compte de tirar cap a Noguera carretera amunt i, una volta a Bronchales fàcilment han pogut dominar els pobles de la vall del Guadalaviar alt. Villar del Cobo caurà prompte.

Dijous, a 22 de juliol de 1937

—a—

Vaig a Benaguasil per veure la reforma d'una matxucadora de palla d'un tal Montalt d'Alaquàs o per aquí.

A principi de la revolució no li digueren res i ell va seguir, però un bon dia va dir al cafè o tenda on anava, en veure les incautacions que feen, que ad ell no li la farien i als poc dies s'incautà «la comuna» del poble deixant-lo anar... i gràcies.

Pareix ésser que ell era acreedor de gran part del poble, que va rebre ab gran satisfacció l'estranyament de l'usurer i és miraculós que no s'aprofitaren per a «liquidar» els deutes, creu molt corrent allavors.

Sembla que la comuna té diners

— Arreglen-ho bé! Per dinés no ho facen! —diuen a cada pas.

En açò hem guanyat uns i altres. S'elimina la competència i se fan les coses bé i a gust.

—b—

Carn congelada: 7,00 pessetes

Dine a Massarrojos.

Ma muller me diu que anit va vindre una camionà de policia a preguntar al Comité si hi havia algú per a detindre.

El Comité es va portar molt cavaller diguent que no hi havia nengú a detindre. Sembla s'han conxavat per a que no passe res ací.

—c—

Segons els diaris, la Federica Montseny ha fet declaracions a un periodiste sobre la caiguda de Bilbao i li ha dit, entre altres coses, que abans d'entregar la ciutat als feixistes li hagués botat foc.²⁷¹

Sempre hac tingut a la Montseny per una esperitual.

Divendres, a 23 de juliol de 1937

—a—

Per Salamanca s'han sabut que els facciosos continuant l'avançament pel front de Terol han pres Griegos i Guadalaviar.

—b—

Fa uns dies mon cunyat Pepe Senent va estar a Bunyol i visità la fàbrica de paper d'un tal Arturo. Aquest li va dir que el drapaire del carrer del doctor Monserrat està en tractes de compra d'una biblioteca molt important i hui hac anat per veure-hu.

Manolo García, nebot de l'ama donya Paca, qui s'entén del negoci, me diu que veritablement no sols està en tractes sinó que està ajustada i pagada una biblioteca d'unes 80 a 90 tones i que no s'ha dut a València encara per dificultats, car hi ha que atravessar per tres fronts.

Romanem en què m'avisarà en dur-ho.

---

²⁷¹ Federica Montseny Mañé (Barcelona, 1904-Toulouse, 1994). Dirigent anarquista integrada des del 1933 en la FAI (Federació Anarquista Ibérica). Va ser ministra de Sanitat des del novembre de 1936 fins al maig de 1937.

No li pregunte més, però se m'acut que com un germanet seu fa poc que se'n va anar al front, i es veu que era un cuquet, deu ésser ell qui ha descobert la biblioteca i que l'ha ajustada. En tornar li preguntaré on està el germà i sabré d'on és la biblioteca, tal volta.

—c—

Rebut de gas: 1,10 pessetes

Menjar: 0,30 pessetes

Abonament als tramvies: 5,00 pessetes

Dos pinzells d'espart: 0,40 pessetes

Dine a casa i passe la vesprada entre pergamins i llibres.

Dissabte, a 24 de juliol de 1937

—a—

En anar cap a València devalle al baixador de Benicalap per anar al exfemer —encara no ha deixat d'estar-ho— situat al camí de Transits, per a veure-hi si Manolo, el responsable, m'aguarda alguna cosa.

Està indignat contra Anglaterra i té raó, tan clar que està això de que el nostre govern és el lleial i de que Alamanya i Itàlia ens han invadit per a esclavisar-nos...! Tracte d'explicar-li quelcom, però ell està més assabentat que jo de la qüestió i tinc que callar-me per no aparéixer facciós.

Me dona unes escriptures i un curiós pergami del tamany i forma dels rolls de paper higiènic, que és llàstima no estiga sancer, com comprove després.

—b—

Cobrat del taller per atrassos: 360,00 pessetes

Cobrat per tres lletres que tenia d'un deute de Pastor d'algo: 120,00 pessetes

Per varis bitllets emitits pels pobles: 1,75 pessetes

Per carn congelada: 6,00 pessetes

Per dos carrets 6 x 9 per a fotografies: 14,80

Per un quilo de cafè: 25,00 pessetes

Per a una cuna per al primer net: 100,00 pessetes

Per a ma muller: 100,00 pessetes

—c—

En tornar cap a Massarrojos me trob en el tren a Ramonet, marit de Dolors Munyós, una fadrina que tinguérem molts anys a casa, fins eixir a maridar-se.

Me diu [que] ha romàs sense feina, com altres compresos entre els 28 i quaranta anys. Els diuen hi ha un acord entre les sindicals i el govern per a

donar treball als qui «desgraciadament» estiguen dins del tal lapse d'edat i no siguen més vells, per a deslliurar-se'n, o més jóvens, per a les quintes, alafí d'obligar-los a anar a fer fortificacions.

Ramonet, com tants altres, està indignat, car veuen com en totes les urbanitzacions hi ha «enxufats» a manta, jóvens.

— Casi tots parlen en castellà. Ara com abans el que té influència se queda.

És vergonyós ço que està passant. Els evacuats que han vingut a acollir-se a la nostra benevolència i caritat estan desplaçant els nostres dels llurs llocs; ocupen els d'autoritats, com éssers superiors, i a poc a poc els valencians no tregarem gaire en viure de precari a la nostra terra.

— Si quan vingueren de Málaga i Madrit no haguérem deixat entrar més que a les dones i xiquets i vells açò no passaria.

Acaba ab una reflexió tirada a la realitat:

— A lo millor el meu puesto l'ocupa un atre de la meua edat.

—d—

Doménec [Gómez], el meu fill, diu sap de bona tinta que de quan en tant, [José] Garcia Morales, el prévere (sic) anticatòlic i polític esquerrà diu missa a Sent Doménech, parròquia castrense, per als turistes.

Sent Doménec sembla estar intacte car com es troba entre el quarter de Mallorca i Capitanía General, hui Comandància, els incendiaris i iconoclastes no tingueren lloc per a llurs esbargiments.

Diuen que quan toca dir missa omplin el temple ab gent dels ministeris i que un turiste escocés va dir en eixir que aquella gent li pareixia no havia anat mai a missa.

Dimenge, a 25 de juliol de 1937

—a—

Els facciosos s'han apoderat de Brunete i de gran quantitat de material de guerra i presoners i continua la batalla descomunal.

—b—

Segons els diaris ha causat gran sensació un article de Mussolini publicat en *Il Popolo d'Italia*²⁷² en el que parla de ficcions i realitat de la política europea, diguent que cal reconèixer l'imperi d'Itàlia sobre Abisínia i la bel·ligerància al general Franco, car la pau europea sinó està amenaçada.

---

²⁷² *Il Popolo d'Italia*, periòdic fundat per Benito Mussolini i editat a Milà entre 1914 i 1943, que es convertí en el seu òrgan d'expressió.

—c—

Víctor [Bueso] diu que a l'Audiència estaven jutjant uns que havien estat detenguts a un mas per cometre el gran delictes de dir i ajudar i oure missa.

Com a pesar de les raons aduïdes per l'advocat o advocats, per a demostrar l'absència de delictes, el fiscal no retirava l'acusació i semblava que hauria sentència contrària, aprofitant la presència d'Irujo en el local, el feren intervindre com a testimoni per a preguntar-li si delinquen contra el règimen i les lleis els qui dien i ouien missa en privat, i responent el ministre de Justícia que no, foren absolts.

Dilluns, 26 de juliol de 1937

—a—

Segons els facciosos, la batalla de Brunete ha estat una veritable catàstrofe per als lleials qui han tingut molts mils de baixes i perdut gran quantitat de materials, tancs i avions.²⁷³

—b—

Mon germà Paco [Gómez Serrano] me diu que la socialisació sembla que va de veres i a passes de jagant. Per a despistar li han llevat el nom de «socialisació» i li han donat el de la «centralisació».

Creix la indignació entre els treballadors conscients. A [José] Moya, torner de casa, socialiste, li han dit que ara va de veres:

— El dia que mos socialisen ha deixat de fer un colp de faena —diu.

És a dir, practicarà la vaga de «braços fluixos» preliminar de la de «braços caiguts».

Aixís n'hi han molts treballadors, i el desordre que es produeix en la economia per la manca de direcció i la resistència més o menys passiva condueix al colapse.

Quan u contempla els directors de la socialisació l'ànima li cau als peus i el desengany i la desesperança l'aurten. Mon germà diu que l'actual president o «mandamás», com s'estila dir ara, del control de la metalúrgia és un tal Cunyat «un mal manyà», com diuen en l'ofici.

Quan a un ajustador li diuen que és un «mal manyà» deu comprendre's que és un mal operari.

L'encarregat, [Jacint] Pérez, ha averiguat que estan habilitant els tallers de Carles Gens «Geyda», fabricant de les bombes «Geyda», al camí de Burjaçot, on han d'anar centralisats tots els tallers d'aquesta contornà, el meu entre ells.

---

²⁷³ La batalla de Brunete és considerada com una de les més sagnants de la Guerra Civil. Es calcula que van morir uns 20.000 combatents republicans i uns 17.000 franquistes, a més de la pèrdua de nombros material militar, especialment de l'aviació lleial que va perdre prop d'un centenar d'avions.

No ens han dit ni una paraula. Un bon dia es presentaran ací, com han fet ad altres tallers i a les fundicions, i s'enduran màquines, ferramentes i quant els plaurà, i el personal, com a un ramat de moltons, si vol treballar haurà d'anar on manen els nous «amos».

Decidim demanar la incautació pel Ministeri d'Indústria per veure si es para el colp.

—c—

Una llibreta oberta a nom de Toni com regal de boda, a la Caixa d'Estalvis. Mai es tard quan arriba: 500,00 pessetes

A la Caixa d'Estalvis particular: 100,00 pessetes

Pastisseria: 2,25 pessetes

—d—

Dine a casa i passe la vesprà treballant en coses de poc profit.

Doménec [Gómez] ve a dir-me que l'han cridat novament del quarter i a vestir-se de militar.

Quan tornen a Massarrojos me diu que han assistit a una assemblea del taller on havia de tractar-se de la pujà dels sous a tècnics i administratius i, ab gran estranyea de tots, ha estat aprovat l'augment sense protesta alguna.

—e—

Ha contat Queipo [de Llano] que l'altre dia a París [Julio] Álvarez del Vayo, que anava en un magnífic automòbil, es va veure sorprés per uns gendarmes acompanyant un senyor que reclamava com a propi l'aut. Per a provar açò va mostrar uns papers on estava ressenyat l'automòbil en qüestió.

L'Álvarez va romandre-hi soldat de peu.

La sort de molts és que no és tan expeditiu provar la propietat d'altres coses.

A bon hora va l'Álvarez en un automòbil d'altre!

Dimarts, a 27 de juliol de 1937

—a—

[Carles] Gargallo i [Jacint] Pérez, l'encarregat, m'assabenten de la desmoralisació del taller. No posen atenció, fan les coses al «Déu provirà», és a dir, «ixca com ixca», treballen quant menys poden i, especialment, els aprenents i oficials menors —mitjos oficials— estan rebordonits i no tenen interès en deprendre; de totes maneres els pugen el jornal de temps en temps, facen poc o molt, curosament o barroera! No els poden despatxar ni com qui diu dir res!

Aixís és que el personal treballa mal i poc, i s'autopuja els jornals a plaer.

Les primeres matèries, inopinadament ajustes una cosa pel matí i per la vesprà l'han pujat de preu un desgavell, o ja l'han venuda i no la hi ha.

No es poden fer contractes sinó condicionals de preu, temps d'entrega i qualitat, car contràriament és una ruïna. És una delícia ésser burgés en aquestes condicions; bé és veritat que la major part han desaparegut d'una manera o altra, o com jo estan a mercé de les circumstàncies. No obstant, com en tots aquests períodes d'excepció naix una nova aristocràcia del diner; una espècie de canvis de postura pel que molt romandran asseguts en cadira d'or i altres per terra.

—b—

Mon germà Paco [Gómez Serrano] està camejant ço de la intervenció del taller per l'estat alafí de parar el colp de la socialisació. Sembla que no va mal la cosa.

Ha vingut un tinyent coronel a inspeccionar els individus que s'han acollit a les disposicions que regulen els qui treballen per a material de guerra i són cridats a files.

El taller està molt mancat de personal pels qui ja se n'han anat i si segueixen els qui estan en porta anem a romandre sols.

—c—

1 quilogram de sabó: 2,50 pessetes

1 quilogram de sucre: 2,50 pessetes

Aquests preus s'atenyen per haure'n aconseguit alguna quantitat per a distribuir al taller.

1 quilo de carn congelada: 8,00 pessetes

Ingressat en la llibreta de la caixa de previsió social: 100.00 pessetes

Me diuen en el taller que un metre cúbic de faig val 1.150 pessetes quan s'obté a força de precs. Fa poc estava a menys de la mitat. Estem gastant fusta de redó.

—d—

Segons els facciosos, la batalla de Brunete ha estat la més gran de la història d'Espanya, ha durat 24 hores seguides, les trinxeres estaven atibacades de cadavres i s'han agafat 50 tancs i més de cent metralladores en un dia.

Dimecres, a 28 de juliol de 1937

—a—

Juanito Serrano, mon nebot, diu que per ço deduït dels parts d'amdós contendents, es dedueix que tant un com altre han romàs «groguis», usant l'argot del *football*. Els facciosos han pres, seguint l'avanç pel sur d'Aragó, Villar del Cobo i Frías.

[Carles] Gargallo me conta un sossoït que sap d'un germà seu a qui li l'ha contat u del CLUEA [Consell Llevantí Unificat de l'Exportació Agrícola].

Uns companys d'aquest eren a París esperant en cert temps [Julio] Álvarez del Vayo per tractar assumptes comercials ab el govern francès. De sobte se'l veen vindre en l'aut, i, en parar, se li acostà un individu ab uns gendarmes reclamant-li el carruatge, presentant uns papers pels que es provava la propietat del mateix.

Als pocs dies els del CLUEA, ogueren per ràdio que el Queipo [de Llano] s'ocupava d'açò.

Se non è vero, è ben trovato.

Dedique el matí a visitar draperies i fàbriques de paper.

Al Cabanyal, a l'entrada del camí Giròs,²⁷⁴ visití la que fou de Patuel.²⁷⁵ Estaven al paréixer celebrant junta de control. No hi ha res.

Visite dos nous drapaires. A un tal Beüt, del carrer de Josep Benlliure, li compre una geografia del segle XVIIIè per comprar-li quelcom. 1 pesseta.

En la fàbrica de paper d'Iroil m'ix u que fins ara no sembla el responsable o senyor. No hi ha res. No es rep ja res.

— Todo se tiró —me diu— para evitar compromisos. Todo fue a la caldera.

Crec que serà inútil tornar.

Vaig a la fàbrica de Layana, al camí de Penyarroja. Me rep l'encarregat de més edat que jo, i li remembre, com romanguérem, en què consultaria ab el control i em respondria per telèfon; però me diu que el ministeri de Belles Arts (sic) s'ha interessat i venen de quan en quan a repassar els papers i llibres.

— Hi ha dies que venen huit hòmens.

Me mostra unes piles de paper que guarda en el despatx.

— És lo que han triat i guarden ahí hasta que en tinguen prou per a portar un camió.

Li dic que ja era hora que s'ocuparen d'açò. Veig ací la mà de [Felip] Mateu Llopis. Jo ja no tinc res a fer ad aquesta fàbrica.

Segueixc a la fàbrica de Bonet, que és pel mateix indret quelcom més cap a València. Ací també el ministeri se n'ocupa, segons me diu el responsable, home un poc més jove que jo, de la meua estatura però més fornit i obés, molt pintoresc en parlar, posant una blasfèmia a cada paraula, més com a consuetud que per mala intenció! En sabre a què vaig es posa indignat. Indignat de paraula, és a dir, per mots grossos sense que la serietat de la cara s'altere, semblant no avindre's en exclamacions al rostre.

²⁷⁴ Es refereix al camí d'Algirós, que seguia el traçat de la séquia d'Algirós, des del riu Túria fins a prop de l'estació del Cabanyal.

²⁷⁵ Es tracta de la Paperera Hijos de Manuel Patuel, situada al camí Algirós 106, de València.

— Me cague en Déu! Si vosté haguera vingut els primers dies! Quantes coses, me cague en l'hòstia, llançaes a pedre. Xe!, que vagen a fer la mà! Obres molt bones de Ludovico —no sé qui voldria dir—, de Vázquez Queipo,²⁷⁶ d'astronomia, me cague en els collons i consevol els dia res! Els molt brutos! Fills de puta! Al menos hagueren deixat que hu repassaren...

I així continua sense pedre la seua gravetat i mirant-me el rostre com cercant la meua aprovació.

Passe a l'amagacem de Miquel Martínez, on me rep l'Artur Sesmillan. No té res. També me diu que han anat els del ministeri i que l'altre dia triaren uns cinc-cents quilos de llibres.

Revise un poc per aquí i veig muntonades de llibres, rests de retires. Segurament pertanyen a vàries biblioteques i entre elles la d'en Ricard Mur, valencià catedràtic de la Facultat de Dret de la nostra Universitat.²⁷⁷ Semblarà rar si la Universitat no s'ocupa de les biblioteques dels seus professors. Ço que li roman ja no val la pena. És tot vulgar.

—d—

En passar pel mercat del Cabanyal m'ha cridat l'atenció un grup de persones voltant uns cecs qui tocaven al peu d'una pancarta. Era el *Retablo rojo*, «altavoz del Frente Popular», canten cançons i romanços ad *maiorum PC gloriam*. Estan subvencionats pel Ministeri d'Instrucció Pública i és una de tantes maneres com té el PC d'«enchufar» la seua gent a l'ensem que fa proselitisme.

Unes xicones vestides teatralment van venent fullets i arreplegant almoines. Van torejant a l'ensem.

Sembla si ad algunes parts han hagut protestes pel cinisme que representa servir-se'n de l'estat per a fer propaganda peculiar, escandalosament sectària i àdhuc en contra dels altres antifeixistes.

—e—

Víctor [Bueso] diu que en el Ministeri d'Hisenda s'està construint un refugi antiaeri. És contra els gasos, ab tots els refinaments del cas.

---

²⁷⁶ Vicente Vázquez Queipo (Samos, 1804 – Madrid, 1893). Economista i matemàtic; segurament fa referència a l'obra *Tablas de logaritmos vulgares desde el 1 hasta el 2000* (1855), la seua obra més coneguda i que era utilitzada en els càlculs astronòmics.

²⁷⁷ Ricardo Mur Sancho (València, 1878-1971). Catedràtic de Dret Mercantil i degà de la Facultat de Dret abans i després de la guerra civil. L'agost del 1936 va fugir a la zona franquista on va ocupar càrrecs rellevants en l'Audiència de Sevilla.

Dijous, a 29 de juliol de 1937

—a—

Mon germà [Francesc] me diu que ha assolit que el Ministeri d'Hisenda i Economia es decideixca a intervindre el taller; nomenaran un interventor que un dia d'aquests vindrà a fer-se càrrec.

—b—

Hac anat per carn congelada i ja no n'hi ha ni sap quan.

— Com la mar està tan difícil, intendència s'aguarda la carn que té per a l'eixèrcit.

—c—

La Direcció General de Policia ha donat una ordre que publiquen els diaris diguent que s'ocuparan els pisos de les persones que estiguen enfora; es farà un inventari d'entrega.

Tal ordre ens porta de cap novament i decidim que tornem a casa els tres matrimonis, mon fill i més filles, aquestes delicades de salut.

Divendres, a 30 de juliol de 1937

—a—

En anar cap a València me trob ab Rafel Guillot —qui venia en el mateix vagó—, el Ventrero, fill del matrimoni Ventrero i tal volta net del Ventrero o la Ventrera, car a son pare ni sa mare mai conegué que vengueren ventre; tenien una taverna de vi.

El Guillot és del Comité Nacional d'EV [Esquerra Valenciana] i ara del Comité d'enllaç ab el PV d'E [Partit Valencianista d'Esquerra]. Diuen que per ara no arribaran a la fusió per a no perdre llocs i vots com a partits distints dins del FP [Front Popular].

No diu que tots els partits estan que tallen claus ab el PC per la seua campanya descarada de proselitisme, i que l'atac a l'autonomia de Catalunya que els seus diaris realisen aquests dies és per a endur-se els anticatalanistes.

Ell opina que a València devíem haure format un consell a estil d'Aragó en disoldre's el comité eixecutiu. Ací sempre ballem ab la més lletja.

—b—

Factura del relligador: 110.00 pessetes

0'25 quilos de raïm moscatell: 0,50 pessetes

Una mesureta d'olives del cuquello i tàperes: 1,25 pessetes

Diaris: 1,05 pessetes

Viatges: 0,50 pessetes

—c—

Segons *Fragua Social* els sindicals CNT i UGT han arribat a un acord firmant un pacte de no agressió, i altres bases, entre elles una no reconeguent bel·ligerància a nenguna altra sindical d'enfora de les dues. Han acordat nomenar un comité d'enllaç.

Ço del no reconeixement d'altra sindical enfora de les dues pactants va directament contra la creació de la FPC [Federación Provincial Campesina] que el PC havia parit com a falca per a dominar la FETT [Federación Espanyola de Trabajadores de la Tierra], que per cert se li resistia.

Dissabte, a 31 de juliol de 1937

—a—

Sembla que els feixistes devallen d'Aragó cap a Ademús. Han pres Villar del Cobo i altres pobles i ahir digueren que Trijueque.

—b—

Un parroquià nostre, Francesc Tent, de Favareta, va a recomanar-nos que li enviem un montador per a reparar-li la batedora. En conta que aquí s'incautaren de les collites i no han pagat res; compren coses enfora, les venen caríssimes i els diners no apareixen per part nenguna.

Ara els ha pegat per arrencar horts de tarongers en plena producció —que causa veritable pena— per a plantar criadilles. No paguen a nengú. Manen els que no han treballat mai.

—c—

Mon germà [Paco] i [Jacint] Pérez, l'encarregat, me parlen de l'enorme elevació dels jornals en els aprenents.

— El fill del modeliste, que és un aprenentet, guanya tant com son pare. Esta setmana cobrarà 111 pessetes.

A moltes cases treballadores on tinguen varis treballant es dona el cas d'ingressar 400 i 500 pessetes setmanals, mentres que ad altres on sols treballa u, i àdhuc no tota la setmana per manca de feina, es contentaran ab 60 o 70.

—d—

Daniel Sebastià, antic operari de casa, ve a que li fem un aval on conste el temps que ha treballat a casa i la conducta que ha observat.

És una bona persona, però té el pecat d'ésser de «dreta» i haure estat interventor de la DRV [Derecha Regional Valenciana] en les darreres eleccions.

Al principi ja es va deslliurar de miracle i ara es veu que insisteixen en la «depuración de la retaguardia» i en no deixar-nos criar sang bona.

Diu han detingut tots els qui foren interventors per part de la Dreta Regional Valenciana.

—e—

Quinzena de sou, pessetes: 500,00

Per atrassos. 415,40.

Pensió de ma tia: pessetes 150.00

A ma muller: 500,00

Rebuts d'electricitat: 23,50

Periòdics: 6,00

Viatges: 5,00

—f—

En arribar a la casa de València, Andrea, la portera, me diu que ha vingut la policia portant una denúncia que diu hi han dues habitacions deshabitades, una ab cambra de bany, la meua, i altra sense, la de mons fills Víctor [Bueso] i Xari [Gómez].

Andrea ha defés les habitacions diguent que no estan deshabitades, que viuen en elles i encara que Andrea i la seua família devenen aquí, ço que és veritat.

De moment s'ha parat el colp però han dit que tornaran.

En tornar a Massarrojos decidim que tornen a València enseguida els dos matrimonis.

A Moncà han detingut bastants, entre ells vàries dones.

Han donat l'excusa que és per a que declaren on són els virils de l'església.

—g—

Han fet bàndol pel poble diguent que a tots els que tinguen casa a València i no l'ocupen abans de 48 hores, els serà incautada.

Diu en que anit va vindre un camió de policia preguntant al Comité si hi havia algú per a detindre. El Comité va dir que no. Ara es diu Consell.

Diu en que el matador de València l'han tancat per manca de carn viva.

Dimenge, a 1 d'agost de 1937

—a—

La premsa comunista i comunistoide es produeix contra el pacte CNT-UGT. Sembla com si hagués produït certa sorpresa.

Així mateix, entre els partits va generalisant-se el disgust que produeixen els mètodes de proselitisme emprats pel PC i el llenguatge injuriós ab el que tracten tots els qui no humilien el cap al jou de Moscou.

La revista *Umbral*,²⁷⁸ anarquista, publicada aquesta setmana, reproduïx una fotografia que anava en *Regard[s]*,²⁷⁹ revista francesa hispanòfila, millor dit «frontpopulòfila». En la dita hi havia una frontera de casa de Brunete (?), on es veïen l'arc i les sagetes dels falangistes i baix el rètol «¡Arriba España!», tatxat, i un milicià en actitud de pintar «Viva Rússia», en majúscules i dues s. La lligenda deia quelcom aixís que els milicians deslliuraven Espanya dels invasors.

Al sarcasme junyeixen, sens dubte, la creència que el poble és tan ignorant i tant de bona fe que no va a entendre la sanglant ironia. De manera que els que criden «¡Arriba España!» són els invasors i els que «Viva Rússia!» els llibertadors d'Espanya?

És el sainen que acompanya la tragèdia... i el poble dur com un cudol!

Agrava la qüestió que qui ha escrit Rússia deu ésser estranger si no català.

—b—

Circulen les notícies més contradictòries i alarmants: que els feixistes van aproximant-se cap a València devallant d'Aragó; que el front governamental de Terol ha caigut i fugen a la desbandada; que la brigada 83^a —Columna de Hierro (columna «xatarra» diuen alguns)—, que va pujar per auxiliar aquest front, ha estat destrossada; que ahir a València enquarteraren les tropes i doblaren les guàrdies tement una sublevació; que a Madrit la quinta del 31 s'ha negat a anar al front i que els facciosos estan ja prop d'Ademús.

—c—

Emili Lluch Arnal ve a visitar-me i passar el matí. Pepe Senent ha conseguit que el nomenaren interí d'una de les classes del grup escolar improvisat al convent de les monges i, com no coincidim durant la setmana a Massarrojos, ha vingut dimenge.

L'altre dia conta que va anar per visitar a don Desiderio Criado, home molt religiós, ja d'edat més de huitanta anys, al qui deu algunes atencions, i va entrar u qui resulta un alt empleat de la legació del Paraguai, que és al mateix edifici. El tal i per tal està enterat de molts assumptes interessants. Va dir que en les embaixades i legacions de Madrit hi ha de dotze a quinze mil refugiats. El govern vol que desaloïen Madrit i treslladen els refugiats a València, però les embaixades demanen garanties, locals apropiats i treballen per a que els permeten traure'ls a l'estranger. I per çò hi ha dificultats en el si del govern. El Ministre d'Estat volguera però el de Governació no.

El govern sembla témer que si entren els facciosos en Madrit els refugiats siguen bons auxiliars i té pressa d'evacuar-los; però els refugiats tampoc no

---

²⁷⁸ *Umbral*. *Semanario de la nueva era*. Publicació de caràcter anarquista, editada per la CNT i dirigida per A. Fernández Escobés. Tot i que aparegué el 10 de juliol de 1936 a València, des del número 21 s'edità a Barcelona, fins a la seua desaparició, el 21 de gener de 1939, en el número 61.

²⁷⁹ *Regards* (o *Regards Magazine* o *Revue Regards*). Setmanari francès d'ideologia comunista nascut el 1932, i iniciador del fotoperiodisme.

volen eixir; passen privacions per l'abastiment, els tallen l'aigua i la llum i altres excessos. L'embaixada francesa va estar huit dies sense llum ni aigua, una altra quinze. I són els incontrolats (?) qui ho fan.

De quan en quan presenten llistes d'individus per a evacuar a l'estranger, a l'aprovació del govern i aquest tatxa els qui no li semblen bé. Ara en té una presentada i li han fet varies tatxadures, però dia que si no li'ls aprovaven tots no n'eixiria nengú.

Davant la gran generació refugiada quasi totes les legacions i embaixades han tingut que llogar més locals.

I norresmenys va dir que havia causat enorme sensació un article publicat per *La Dépêche*²⁸⁰ diguent que a Brunete havia tingut el govern gran descalabre ab més de 30.000 baixes. La policia feu filigranes per a apoderar-se de tots els eixemplars que havien entrat ja a Espanya. També dia l'article que l'atac a Brunete pels lleials s'havia efectuat per imposició de [Indalecio] Prieto i conta l'opinió dels generals.

—d—

Gabrielet, és un nebot de Tonica [Senent Ibáñez], fill d'una cosina; molt bon xic, obrer de vila que ara està treballant en el quarter de Montolivet i església convertida en presó militar al paréixer.

Gabrielet me diu que tenen presos uns quants sargents i més de cent soldats dels fogits del front d'Albarrassí, els quals han declarat que, en veure vindre tot aquell aparell de forces i avions cap ad ells sense que nengú de «La Gloriosa» els detenguera, preferiren fogir.

— Més volem que mos afosilen el nostres que no que mos maten els facistes.

Diu que diuen va fogir tot un batalló.

—e—

López Nieves, un madrileny que es menja les garrofes com a bresques, molt bona persona, em sembla, amic de Pepe Senent, me diu que anit es temia un colp d'estat del PC davant del fet de la unió de les sindicals CNT-UGT: «bulo».²⁸¹

---

²⁸⁰ Periòdic francès, nascut el 1870 amb el nom de *La Dépêche de Toulouse*, però que durant el període d'entreguerres del segle XX va aconseguir tenir una difusió nacional i una reconeguda qualitat informativa.

²⁸¹ Segons indica Nicolau Primitiu Gómez, sembla que va perdre les pàgines 61 a 64, però realment no deixa cap de dia per escriure.

Dilluns, a 2 d'agost de 1937

—a—

L'aut del taller ver per mi a Massarojos. Se n'anem August Carrascosa i jo ad Algemesí al molí de Sos per ultimar algunes coses de la reforma.

Passem pel Carrascosa i seguim. A Sos traguem una esquadria de la nova màquina de vapor, parlem de les noves transmissions i de la data de la instal·lació.

Hui no es pot fixar data nenguna. Tot és aleatori i com li convé moure el 15 de setembre o enans heu deixem per a Nadal.

Pense tornar-me'n a València però Carrascosa vol que l'acompanye i anem a Carcaixent. Aquí diuen que s'han produït més delictes proporcionalment que a cap part.

Visitem un tal Tormo qui té un molinet d'arròs prop de l'estació o millor dit, del pas a nivell del camí de Xàtiva.

Aquest molí es va construir a base d'u que li'n vaig vendre a un tal Constantí Ramos, tipus entre vesànic i estafador que em va donar disgusts alamon, i, finalment, no em va pagar. Va fer fallida i pegà a fugir a Amèrica.

Ara en diuen que aquí, a Buenos Aires, s'ha fet ab molts diners.

Tractem ab el Tormo d'una instal·lació de sèmols d'arròs, però s'heu pensarà.

Pensem en dinar. Carrascosa i el xofer discuteixen sobre el lloc. Ara no es pot triar. S'ha de menjar on hi haja de què.

Pensem anar ad Alcúdia; abans dinar, emperò, tornem ad Alzira per on havem passat enans i a la Pensión alcireña parem, car Carrascosa ens diu que es menja bé contra l'opinió de Pedro [Lizondo] que desitjaria que anàrem a l'Hotel Colon.

Però després d'entrar triomfants i famolencs a la pensió em diu l'hostaler que no hi ha menjar. Capficats i ab la cua entre cames, la boca feta aigua i turmentats com Tàntal,²⁸² mirant engaldir els afortunats mortals que havien arribat a l'hora pròdiga, pugem de nou a l'aut i es renova la disputa on anem a dinar. Tornar-nos-en ad Algemesí on hi ha una fonda coneguda i tal volta (!) tinga de què? Seguir ad Alberic?

Per fi triomfa el criteri de Pedro i es dirigim a l'Hotel Colon, on puja Carrascosa a informar-se mentre els demás —dos— esperem un poc porucs la sentència, per si ens deixen baix taula altra volta.

Però, no, pugem. L'estòmec sembla encetar a fruir un ver banquet: entremesos: un plateret d'olives, un altre ab troços de tomàtec, un altre ab unes fulles de lletuga i encara altre ab un trocet de pimentó en salmorra i vàries taperetes. Un plat de paella ab fragments que semblen de pollastre i una tallà de filet ab criadilles. Carn tendra, com fa molts mesos no l'hac menjada. Encara un

---

²⁸² Referència a Tàntal, fill de Zeus i de Plutó, condemnat pels déus a patir eternament set i fam en mig d'un estany que el cobria d'aigua fins al coll.

plat ab raïm —un xanglotet— i meló, una tallaeta, vi i pa, tot per cinc pessetes, cadascú, clar!

Pere i Carrascosa diuen que no han menjat [mai] ni tan barat ni tan bé.

La carn diuen que serà de cavall. Està, emperò, molt bona.

I encara prenim café a la planta baixa.

S'acosta a la tauleta el «mozo» Enrique. És jove, uns 35 anys i n'està més de 25 a l'Hotel Colon. Ell va a l'estació i als autòmibus; atrau i condueix els forasters, els acompanya, els dona les indicacions..., és ço que diuen un «don preciso» i com tot quant de notable ve ad Alzira sol vindre, quant menys, a menjar al Colon i és un xicot simpàtic i servicial, coneix tothom: viatjants, polítics, torers, especialment, i durant aquesta tragèdia ha pogut prestar servicis ad algú.

— Pa mi no he demanat res mai.

—b—

Seguim cap ad Alcúdia de Carlet i parem al molí de Pasqual Chornet; abans, en el dintell de la porta ostentava el nom de Molí nou, però ara està enterrat, no sé si pel temps o els hòmens.

Aquest molí fou el primer que vaig dirigir jo fa uns trenta anys. Mou de la séquia Real del Júquer i la màquina de vapor elabora arròs i oli de cacauet. Ací és on vaig provar per primera vegada el tal oli.

L'encarregat de Jornet, que és l'administrador, ens reb. Tots els que eren quan vaig muntar el molí han mort exceptat el Pasqual Jornet, que és a València hui. Tots els dilluns se'n va. Ja a penes s'ocupa del negoci. El fill, que té tota la seua estampa, i l'encarregat, s'heu apanyen tot.

Hem de fer una reforma xiqueta i en anar a firmar el contracte sorgeixen certs inconvenients. El «responsable» del molí, que havia dit que si resulta que no estava autorisat pel comité. Hi ha que reunir el comité per a que acorde.

Els pocs molins que hi ha per ací —tres o quatre— han format un comité i han ficat un responsable. Sembla que els fils del guinyol els porta Chornet i l'encarregat, però hi ha que conservar les formes. El responsable és un bon home que treballa vint o més anys a la casa i diu que sí o no segons convinga a l'amo.

L'encarregat me diu que la collita d'arròs eixirà mermada.

—c—

Passem per Alberic. L'encarregat de l'abastiment del poble ens dona nou pots de llet condensada a tres pessetes.

A casa un parroquià ens recomanen un passatger per a València que resulta ser carnisser pel portatge del camí del Grau.

Ell és de Cullera i en parlem de la marxa dels comités i altres excés; ens diu que a Cullera, el seu poble, s'han quedat sense plantar 3.500 fanecades d'arrossal incautades perquè quan es varen convèncer que la col·lectivitat no

podia plantar-les, les donaren per ad aquell qui volguera cautivar-les però no nengú es va atrevir ni tenia diners per a tal.

De la carn ens contà un cúmol d'absurditats. Els comités del Grau s'apoderaren de tot el bestiar i la distribució es feia de mala manera. Els carnissera demanaren carn per a distribuir-la i ells respongueren que els burgesos havien de desaparèixer.

En passar per Benimuslem, la família de la dona del carnisser li dona uns melons que carreguem a l'aut.

Es dirigim a Corbera, passant, novament, per Alzira.

Aquí ens venen dos quilos de xocolata a 7'20 pessetes i, mentre Carrascosa cerca un parroquià, jo vaig a visitar Isidor Giménez, que n'és un antic, la bondat i l'amabilitat personificades.

Marit i muller són jóvens. Menys de quaranta anys. Ella, així mateix bondadosa, molt tímida, era guapíssima; però ara me l'encontre envellida, trista i com si estiguera malalta. Li hu pregunte i me respon que no. Se troba bé de salut.

Aixís ens passa a molts que sense tindre nenguna enfermetat hem envellit deu anys i fem cara de malalts.

Ad ells no els ha passat res més que traure-los diners i molèsties. A Corbera no han ocorregut delictes de sang, rònegament a uns forasters.

—d—

Seguim cap a Sueca per saludar la família, però és ja tard i no em pare més que al forn de mon cosí Pere Vendrell, qui no és a casa.

Ma cosina me dona tres pans dels que els diuen «cardenals» i seguim cap a València.

En eixir cap a Sollana, preguntem en el Trébol, una tenda que hi ha a vora camí per a servir els passants i coses de camp esbargides. Preguntem si tenen llet condensada i ens ven set pots a tres pessetes, aïtambé.

9 pots de llet a 3 pessetes: 27,00

2 quilos de xocolata: 14,40 pessetes

Pere s'endú els altres tres pots. Carrascosa diu que en té.

La llet condensada diu que va a acabar-se per manca de llauna. Dubte que siga aixís car deu vindre ja envasada.

Ço que no es pot fer per manca de llauna és la conserva de frutes i llegums.

—e—

En arribar a casa, després de deixar Carrascosa en la seua, Andrea, la portera, em diu que ha tornat a vindre la policia aquest matí, tenint la sort d'estar ja Xari [Gómez] i Víctor [Bueso] i pareix que se n'han anat més conformats.

Com ella ha defés la casa diguent que continuaven habitant-la, li han dit que havien estat detinguts més de cinquanta porteres per faltar a la veritat.

— Usté será la responsable de lo que ocurra.

—f—

Els diaris diuen que el Consell de Ministres ha acordat donar ple poder al de Defensa Nacional per a que talle les situacions insostenibles de certs fronts.²⁸³

Açò ve a confirmar en certa manera els «bulos» i xiuxiuejos de rebel·lies i desplomes de fronts.

Es marmola que la Columna de Hierro s'ha sublevat; però crida l'atenció que fa poc s'ha publicat en els diaris de la CNT-FAI un panegíric de la dita Columna, diguent que la d'Azaña, que estava ja al front de Terol, en vindre la de Ferre i veure com es batia, va començar a aplaudir. També han aparegut pasquins diguent ço mateix i, no obstant, els diaris comunistes no heu han desmentit, per tal que u creu que no és cert que s'haja sublevat, car no és creïble tampoc que foren tan cíncics els anarcosindicalistes, encara que ens tenen uns i altres acostumats.

—g—

A penes s'ha fet de nit els reflectors han començat de furonejar pel cel cercant l'avió enemic.

Es diu que la nostra aviació ha bombardejat algunes ciutats de la reraguarda facciosa produint destrosses i víctimes i es té temor a repressàlies.

Acompanyem el carnisser a sa casa i ens regala un meló.

Arribem a Massarrosos ja prop de les deu.

Dimarts, a 3 d'agost de 1937

—a—

El buró polític del PC ha publicat una nota en la premsa comunista diguent que elements emboscats en partits extremistes, combinats ab elements de la 5ª Columna, preparen un atac al govern del FP.

Aquesta nota ha causat gran revol per tot arreu, reflectit per la premsa i pels «bulos».

Es diu que la Columna del Rosal i la de Hierro han estat destrossades pel front de Terol i que els rests s'han refugiat a Utiel, on s'han sublevat. Diuen que s'han afusellat varis individus a València, dels rebel·lats. També es diu que 6.000 guardes d'assalt i carrabiners han eixit de València per a contindre la desbandada.

Es veu gran moviment de camions de l'eixèrcit.

---

²⁸³ El ministre de Defensa Nacional era Indalecio Prieto.

Quan torne cap a Massarrojos, a la porta d'eixida a l'andel de l'estació central dels elèctrics, hi ha guardes d'assalt demanant a tots els documents.

Jo entregue la carta de treball. La mira u d'ells, me mira, fa una ganya dubtosa i em deixa passar. Molts hi romanen sense.

—b—

Me diuen que pels dies de la caiguda de Bilbao, i en altres ocasions, els facciosos han radiat algunes observacions sobre la circulació dels bitllets del Banc d'Espanya, assenyalant els que seran reconeguts per ells, després d'una enquesta (sic) pertinent sobre l'orige de la llur adquisició pel posseïdor. Cosa interessant ja que el nostre govern no fa més que traure a llum sèries i més sèries de bitllets nous que representen cèntims i tal volta, sens dubte, milers de milions de pessetes.

Alguns s'han format unes llistes simulades per a membrar-se, car no és fàcil retindre en la memòria tota l'ordenació. Jo n'hac copiat una i encara l'he esmenada per completar-la, car si algun diner podem estalviar o ens roman, no és cosa que tingam que tirar-lo al foc, car ni per a usos higièncs puga servir per ço que són poc higièncs.

La seda diu aixís:

Motores: 255 HP 3.646 (preus) 25 % (altres); 1,7 plus

Dínamos: 27 kx 1.602 (preus) 27 % 24,7 plus

Cámaras: tipo D 2.000 (preus) 25 % 1,7 plus

Linternas: a 86,40 (preus) 28 %

Ventiladores: a 77,80 (preus) 15,8 plus

Explicació i relació de tot lo que conté la falla: motores, bitllets de M pessetes; dínamos, de D; cámaras de C, linternas de L i ventiladores de V durs (25 pessetes). Els preus deuen multiplicar-se per mil, resultant la quantitat de la sèrie que és vàlida: M i D sense sèrie, C tro a D i L i V fins A, rònegament. Els descomptes, per fi, donen la data de l'emissió: el % l'any i el plus, el dia i el mes, aixís.

Motors 25 HP= bitllets de 1.000 pessetes

3.646 = fins 3.646.000

25 % = de 13 de juliol de 1926

1,7 plus= de 13 de juliol de 1926

Dimecres, a 4 d'agost de 1937

—a—

Hui Sent Doménec de Guzman és l'onomàstic del meu fill major i es reunim tots a València per dinar un poc extraordinari.

Al taller ha estat hui la cerimònia de la incautació per la Direcció General d'Indústries. Ha vingut com a delegat l'enginyer don Efrén Beltran Aleixandre, ja de tanta edat com jo, qui resulta ésser parent dels Sapatos de Ruçafa.

Molt amable revisa els inventaris, fa preguntes, alça una acta quadruplicada que firmem a l'ensem i després fa convocar el control i encara tot el personal del taller, preguntant a uns i altres si tenen quelcom que al·legar, queixes contra el patró o contra el control.

Tots diuen estar conformes i l'acte termina. Factures, cobraments i pagaments, llibre de caixa, etc., han de passar per les mans de l'interventor així com els comptes corrents de bancs. Els talons hauran d'anar firmats per ell i per mi o mon germà, com apoderat.

En arribar a Massarrojos el meu nebot Juanito Serrano me diu que ahir es quedaren a València molts milers d'obriers i viatgers sense poder tornar a les llurs cases dels pobles per no tindre els documents, d'acord a l'ordre donada.

Hi hagué qui pel matí o la vesprà havia obtingut un salvoconduce en regla i no l'havien deixat eixir perquè no el tenia com la Direcció General de Policia havia ordenat, i en aquesta no hi havia manera d'aclarir-se de gent demanant fulletes d'inscripció. Fulletes que s'han de demanar, s'han d'omplir. I s'han de portar a un partit o sindicat que les avale, per a després tornar a fer cua per a entregar-les i encara una altra cua per a arreplegar el salvu-conduce. Total, per ràpit que es tinga la sort d'aconseguir-ho, sense matàfoles, —per a tot— n'hi ha dos o tres dies, i a mesura que s'acumulen els demanants l'espera serà major. A part de que diuen que les fulletes s'han acabat i les pòlices de sis quinzets que cada una ha de portar ja no se'n troben enlloc.

Molts treballadors i empleats dels qui viuen als poblets dels alentorns de València, i van i venen tots els dies, tingueren que romandre a València produint-se escenes pintoresques, poc agradables per als pacients que es trobaven a fosques, sense on anar, ni cafés, ni bars, ni fondes i la majoria sense sopar per no hi haure de què.

L'absurditat de la mesura és com la de moltes que no es poden complir i tenen que abandonar-se sense revocar-les —rectificar has dit?— després d'haure fet, si a mà ve, més mal que Caín.

Hagueren casos com el d'un metge que cridat a consulta no pogué tornar-se'n al poble a pesar de fer present que tenia malalts d'urgència que reclamaven els seus oficis.

Hui, ja, a les portes de l'estació havia lenitat ad algun. A mi no. Dec inspirar confiança.

El meu nebot em diu que al camp facciós sembla han arribat a un acord sobre el restabliment de la monarquia. Pareix que requetés i falangistes accepten a l'infant don Joan, fill tercer d'Alfons XIII.²⁸⁴

Dijous, a 5 d'agost de 1937

—a—

El drapaire del carrer del doctor Monserrat, Manolo, me diu que son germà està servint prop de l'Escorial. De per aquí deu ésser la biblioteca que diu va a portar.

—b—

½ quilo de cafè: 12,50 pessetes

1 dècim de loteria: 4,00 pessetes

Set diaris: 1,05 pessetes

Bitllet d'anar i vindre a Massarrojos: 0,50 pessetes

—c—

En anar cap a Massarrojos les sirenes es posen a tocar. A la Direcció General de Seguretat, junt al pont de fusta, es veu que n'hi ha una que arma gran soroll. Diuen que és el toc de cessament d'alarma. No hac ogut el primer. Diuen que ha estat aquest matí.

Uns qui venen en el tren diuen que han bombardejat el Puig.

—d—

Ma muller me diu que li han contat que ad Alfara una evacuada es maridà ab un alfareny; però un bon dia entrà en la casa un milicià i la besà i abraçà tot ab gran naturalitat.

I diuen que era el primer marit.

Mediaren explicacions entre els cornuts, qui acordaren abandonar-la ensems.

Ja en trobarà de tercers!

—e—

Un fill de Quico l'obrer ha contat que Jaume Doménec, fill del Morrut, el qual estava servint a València, fon treslladat al front de Terol ab altres. Diu que

---

²⁸⁴ Joan de Borbó i Battenberg (La Granja de San Ildefonso, 1913 - Pamplona, 1993). Tercer fill baró d'Alfons XIII i de Victòria Eugènia de Battenberg, el 1933 va assumir els drets dinàstics a la corona espanyola, després de la renúncia dels germans majors. No obstant això, el fet és que mai es va convertir en rei i fins i tot es va veure obligat a renunciar als seus drets sobre la corona el 17 de maig de 1977 en favor del seu fill Juan Carlos.

es dirigiren cap a Canyete, segurament a defensar el pas de la carretera de Terol a Cuenca.

En arribar a Utell [Utiel], emperò, tingueren que entornar-se'n i per Molvedre anar a Puebla de Vallverde. Trenta hores de camió diu que han passat. Han arribat mig morts a Canyete. Deuen haure continuat la carretera de la Puebla de Valverde a Camarena.

Açò ve a confirmar ço que l'amic Lluch Arnal li ha contat a Pepe Senent. U que portava queviures a Madrit, amic seu, en arribar a Utell fon assaltat i robat de mercancies i de dues mil pessetes, tenint que tornar-se'n.

Sembla que a Utell hi ha una veritable anarquia.

—f—

Joanet Serrano Pla, el meu nebot, té gràcia per a contar anècdotes i les anima com si estigueren ocorreguent tal per tal. És advocat i té «cultura política», és a dir, gramàtica parda, ço que no impedeix en algunes coses discórrega ab l'agudea d'un cantell de matalap.

Té do de gens i és amé i farà més carrera política que son pare. Potser el vejam ministre.

Sempre està contant-nos coses de l'actualitat que fruïm. Hui correspon el torn al tinent de la guarda civil de Sueca, en Pasqual... Home molt recte, no va consentre que s'alterés l'ordre públic a Sueca i perxò la gent malfatana que pren la política per saluconduite no el podia oldre.

En vindre la revolució es va donar l'ordre de concentració de la guarda civil a la capital i aquest tinent se'n va vindre a València i d'ací va passar al front de Terol on era el conseller i home de confiança del comandant de les forces qui estava molt content ab ell.

Els de Sueca aconseguiren averiguar on era don Pasqual i anaren per ell; però el comandant els exposà raons sèries i va impedir que se l'endugueren. Però tornaren a la càrrega i aquesta volta s'empararen del comissari polític, el qui sens atendre més raons que el sectarisme demagògic ordenà que l'entregaren.

En assabentar-se don Pasqual es disposà a acompanyar-los. Entregà les armes i així, desarmat, el pujaren a l'aut com acostumaven: uns davant, altres darrere i la presunta víctima en mig. I així fins al Saler fatídic —ja hi ha qui s'ha oblidat d'aquest Saler tràgic—.

Però don Pasqual s'havia posat al pit una pistola metralladora molt mona i quan va tocar devallar, d'un bot de tigre, es va plantar darrere un albre [arbre] des d'on, abans que els altres ixqueren de la sorpresa, els va massacrar, com es diu ara.

Acabat el fet, don Pasqual se'n tornà cap al front de Terol i en l'aut mateix, emperò per compte de presentar-se als que fins llavors havien estat els seus, va abandonar l'aut on li va convindre i se'n passà als seus... naturals. Als facciosos.

L'epíleg d'aquest sossoït fou que el Comité de Sueca, ignorant de la tragèdia, havia donat ja per perduts els seus emissaris sense poder sabre on ni com, fins un bon dia que es va rebre a Sueca una lletra missiva de don Pasqual on es relatava els fets i on els dia que sabia quins eren els promotors, quins els components del Comité, etc. i que «pronto nos veríamos las caras para librar a Sueca de todas aquellas alimañas».

Això hu ha sabut Joanet [Serrano] pel del Comité qui va rebre la carta i no els toca la camisa damunt.

Una altra anècdota que pinta la classe de gent directora de totes aquestes coses, ignorant i supersticiosa, ens ha contat.

En reformar l'església de Sent Pere de Sueca, una estàtua del dit sant, assegut, prou gegantina, que hi havia al cap de l'altar major, fon col·locada com a rematament del mateix.

En vindre la revolta entraren a l'església, tragueren i cremaren quant els paregué i es disposaren a trencar allò no combustible.

I u va pujar dalt de l'altar major i s'atreví ab Sent Pere. Però en tocar-lo va sentir un sotrac que va estar a punt de llençar abaix l'iconoclasta.

Es comprén que per alguna part hi havia contacte elèctric que no pugueren descobrir i, finalment, se hu deixaren, i sent Pere va presidir la Casa del Pueblo, que establiren a l'església fent uns embans i altres obres.

Però aquella buidor donava gran resonància a les converses i especialment a les ordres i a les blasfèmies. Semblava com si Sent Pere amenaçador, ab aquelles clauotes que portava a la mà, els imprequés ab veu de tro i anés a tirarlos-les a la testa de cogombre.

Què fer? Tirar el Sent Pere no pareixia empresa fàcil. Aguantar-li les imprecacions era poc agradable, ells eren molt ateus, gràcies siguen dades a Déu! Però...

Per fi decidiren incautar-se d'altres locals i abandonar l'església.

Posteriorment sembla que han tirat Sent Pere de son pedestal. Havia que provar l'ardidesa.

Em diu que son germà Josep Maria tenia coneixement d'on estava la Verge de Sales, patrona de la ciutat i algú va «moscar». L'alcalde el va cridar per a obligar-li a dir on estava la Maedeu i, després de grans seguretats per part de l'alcalde, els heu va confessar. Diu que està en lloc segur. Les alaïxes de l'església, i entre elles la valuosa creu processional, diu foren dipositades al Banc d'Espanya de València. Estaran encara?

—8—

El general [José] Miaja, el llorejat, ha estat rellevat de cap de les forces de Madrit pel tinyent-coronel, hui ja coronel, [Antonio] Ortega. Altre heroi comuniste.

Es diu que el bombardeig d'ahir ha estat per Molvedre i ha produït vint morts.

—h—

Els reflectors no paren de ratllar l'espai encercant ço que no troben.

En anar a gitar-nos sentim tocar els cristalls de la porta ab els dits. És de casa. Obrim.

La nit és fosca, no es veu nengú. Un bromiste. Tanquem.

Un gat maula a casa. Obrim la porta i el tirem a la fosca. A poc tornen a tocar en els cristalls.

— Deu ser el gat! —diu Primi.

— No pot ser!

Un gat maula a la porta llastimer i notem que sonen els cristalls. Serà possible? Sí que hu és.

En altre temps haguera naixcut ací la lligenda d'una ànima en pena. Basta la manca de serenitat.

Divendres, a 6 d'agost de 1937

—a—

Paco [Gómez Serrano], mon germà, està treballant per a veure si pot esquivar que vagen al servici militar uns quintos, bastants, del taller que han estat cridats

— Lo difícil és trobar el cap qui hu puga fer —me diu.

Sembla que ja han ensopegat ab ell i ahir va parlar-li i pareix que hi ha bones impressions.

Ço que primer li preguntaren era si treballaven per al control.

— Son unos sinvergüenzas —li va dir—, tratar al Estado como si fuese un tendero i no obstante cuando, como en este caso, se trata de defender y amparar a sus afiliados los abandonan.

I és aixís efectivament. El personal va al control de la metal·lúrgia creguent trobar consol i aquí el auixen (aüyxen) diguent que no es cosa d'ells. Se hu tenen a menys tractar ab l'estat, però en quant no els afecta personalment.

—b—

[Vicent] Riera, el modeliste, me diu que ja no hi és a Burjaçot la Columna Temple i Rebeldía. Havien romàs alafí uns quants individus que a l'església — tenien aquesta i el castell— passaven prou bé les amargors de la reraguarda i a l'altar major solien distraure's orgiàsticament ab dones i queviures.

— Ya no quedaven més que sis o set sinvergüences —me diu.

I norresmenys me conta que u del Ministeri de la Guerra ha dit que el govern pensa entregar el comanament a una dictadura militar i pegar a fogir.

—c—

Les sindicals, especialment la CNT, tenen al llur front hòmens molt ossats que saben parlar-li al poble afiliat el llenguatge guerrer que els cal per a guiar-los a la guerra civil; a la guerra social diuen, per la lluita de classes.

No saben, emperò, una paraula de política, ni de política maquiavèlica i els partits els venen en terra plana.

Les sindicals com els partits extremistes estan organitzats per a l'oposició. Els llurs dirigents tenen molta planta i poc raïm.

—d—

Eliseu [Gómez Serrano] me telefona per saludar-me. Ha vingut a València ell, Emma [Martínez Bay], la dona, i les dues filles. El convida a dinar a Massarrojos demà i accepta.

El drapaire Amat Camacho me diu que em guarda uns papers. Vol que passe el dissabte quan el seu personal ja no hi siga.

3 botelles de vi La Perla de Valencia: 5,55 pessetes

Set diaris: 1,05 pessetes

Dos viatges a Massarrojos: 1,00 pessetes

—e—

Dine a la casa de València ab Doménec [Gómez], Carme [Martínez] i son pare.

Eliseu [Gómez Serrano] me torna a telefonar diguent-me que li vindrà millor anar a Massarrojos el dimenge per passar el dia junts i així mateix vindran Paco [Gómez Serrano] i Emília [Borgoñón] sa muller.

—f—

A Joanet Serrano li ha contat u d'Hisenda que des que va el moviment de rebel·lia s'han recaudats menys de deu milions. Ú va anar ab la pretensió d'una subvenció de mig milió de pessetes i llavors, després de dir-li allò, li va afegir que un crèdit de mil milions de pessetes havia estat exhaurit en 28 dies i era inútil demanar préstecs.

També em diu el meu nebot que els facciosos han publicat unes bases constitucionals del nou estat entre les quals descollen la confirmació del partit únic, on hi hauran militants i adherits. Aquells seran els qui actualment lluiten i els segons els qui heu demanen i siguen admitits, els qui, en passar cinc anys podran ésser admitits per un consell adient.

Aquests militants formaran un eixèrcit a estil de les milícies feixistes d'Itàlia.

Se li dona tot el poder al cap de l'estat i aquest serà el Generalíssim, hui Franco, el qual un bon dia senyalarà el seu successor.

Dissabte, a 7 d'agost de 1937

—a—

Ma muller compleix hui 44 anys. Ab tal motiu es reunirà la família a dinar i farem i es menjarem una paella.

Pensem que Eliseu [Gómez Serrano] i els seus vinguen hui aixís com Paco [Gómez Serrano] i Emília [Borgoñón] i, després d'algunes dificultats, aconseguix arranjat-ho.

—b—

Una setmana de repòs que em paguen. Està ordenat que anualment es concedeixquen huit dies de festa pagats a cadascú del personal, però per les circumstàncies de la guerra s'ha disposat que no es donen les festes però que es paguen. Pessetes: 200,00.

—c—

Mon germà Eliseu [Gómez Serrano] ve per mi en l'aut i aprofite l'ocasió per carregar-li un fardell de manuscrits i documents per a guardar-los en Massarrojos. Ja en tinc altres aquí per salvar-los d'algun bombardeig o registre.

Pense que, a lo pitjor, és a Massarrojos on estan més en perill. Qui sap si allò heu deixaran ras com la mà entre lleials i facciosos.

El dinar transcorre animat i afable i més la sobretaula. Parlem de política i de circumstàncies, ab la discreció que imposa les diferents maneres d'opinar.

Eliseu [Gómez Serrano] em conta entre altres coses el cas recent d'Asp. Com que estaven presos fills d'Asp, són deslliurats pel tribunal popular ab tots els pronunciaments favorables, donant-los sengles cartes on, com de consuetud en aquests casos, se manava respectar als possessors sots les penes adients.

I aquests ex presos tots confiats, se'n van ad Asp, el llur poble.

Però els malfatans d'aquí, ab l'alcalde al cap, soliviantaren al poble en contra dels deslliurats i per la nit prengueren totes les eixides del poble, i quan més tranquils estaven els pobretons, anaren per ells i els donaren una mort cruel.

Han estat presos els autors, segons diu mon germà, però en vista de l'acatament que certa gent fa a les resolucions dels tribunals populars, el Suprem sembla que vol suspendre per algun temps les deslliurances.

—d—

Ma muller em diu que el Pilolo li ha manat a la dona, la Melera, que vaja matant alguna que altra gallina.

— I això per què? —li ha preguntat la dona.

— Per si mos toca fogir?

— Fogir a on, xe?

— A França —el Pilolo és de la CNT-FAI.

—e—

A l'entrada del poble hi ha un camió de guardes d'assalt que detenen i registren els automòbils que passen.

Es diu que Nin,²⁸⁵ el cap del POUM, qui estava pres, ha fugit del càrrec. Es marmola, emperò, que ha estat tret i assassinat pels comunistes.

—f—

Segons les ràdios faccioses es tem a Barcelona un alçament del POUM i la FAI contra el PC.

Això voldria aquest per a caçar-los millor!

Dimenge, a 8 d'agost de 1937

—a—

Els guardes que vingueren anit al poble pareix que portaven la idea de detindre ad algú.

A casa la tia Carolina [Gómez Ibáñez] anaren a preguntar pel pare de Diego, el seu gendre, i no hi era. Tampoc trobaren altres pels que estigueren preguntant a llurs cases.

—b—

Ab ma muller vaig a València per visitar sa cosina Lionoreta, presa al càrrec de dones de l'açut de Rovella, poc més aensús del matador.

Al vestíbul hi ha gran gentada esperant passar al locutori. És la primera volta que visitem aquest càrrec i no trobem la típica reixa, darrere la qual deu trobar-se el qui prenga nota dels visitants.

U amablement ens diu que hi és pel carrer, al ras, i resulta que és ell mateix el llistar.

— ¿Por quién preguntan? —inquireix.

— Leonor Ibáñez Castro —responc.

El llistar roman parat.

— ¿Son ustedes amigos... parientes...? —torna a inquirir.

— ¡Pues ha salido libre! —ens diu somrisent— ¡Esperen!

— Pues sí, salió libre el viernes con otra —em diu afable, encara.

Aquest és un rave.

I se'n tornem cap a Massarrojos colmats de satisfacció per participar la bona nova a la família.

---

²⁸⁵ Andreu Nin fou detingut el 16 de juny de 1937 a Barcelona, traslladat a la presó d'Alcalà d'Henares on va ser assassinat, després d'haver sigut torturat, per agents de la policia soviètica, el 20 de juny d'aquell any. Dies després es va iniciar una campanya en determinats cercles amb el lema: «¿Dónde está Nin?». Mai s'han trobat les seues restes.

—c—

4 quilos de raïm moscatell: 4'80 pessetes

2 viatges d'anar i vindre a Massarrojos. Els dimenges va més car: 1,30 pessetes

A Amparet, per fitxetes: 10,00 pessetes

Després de dinar venen Eliseu [Gómez Serrano] i demés família i passem la vesprada junts.

—d—

Segons els diaris sembla que el govern es disposa a treslladar a Barcelona alguns ministeris. Així mateix diuen que s'ha ordenat que es dipositen en els bancs totes les joies, pedreria i metalls preciosos a disposició del govern.

És de suposar que allò que s'haja escapat de les ungles dels registradors de cases estiga amagat i que els del FP que en tinguen no seran massa diligents.

—e—

Pepe Senent ha ogut per radi el mítin comunista que han donat hui el [Joan] Comorera,²⁸⁶ cap del PSUC, i la Passionària [Dolores Ibarruri], ninfa egèria del PC.

Ha pres notes que li han permés reproduir-nos els principals passatges de les oracions brolladores d'amenaces i d'odi.

El Comorera ha acusat el POUM i la CNT-FAI de practicar per sistema l'agressió personal i diu que per cada gota de sang que es derrame dels del PSUC, caurà un cap dels altres.

La Passionària, més demagògica encara, si cap, asseu com a postulat del PC aquest exabrupte: «Abans es deia que valia més deixar escapar cent delinqüents que condemnar un innocent; però ara és preferible condemnar cent innocents que deixar escapar un culpable».

Si açò no és un «vivan las caenas» que vinga Stalin i que heu veja.

Crec que no mai nengun polític havia arribat a més gran cínic sarcasme.

I el públic aplaudí a rabiar sense parar-se un moment a pensar que això dit tan breument, portat a la pràctica seria la més tirànica esclavitud que ha conegut la història, àdhuc per als mateixos que aplaudien.

Però què altra cosa fan en el paraís dels soviets? Què altra cosa s'ha fet en els primers mesos de revolució?

Si açò durara no extranyariem gens que la pròpia Passionària, Dolores Ibarruri, fora una de les víctimes del seu postulat. Això, sí, no com a innocent.

---

²⁸⁶ Joan Comorera Soler (Cervera, Lleida, 1895 - Burgos, 1960). Secretari general de la Unió Socialista de Catalunya. Conseller d'Economia i Agricultura de la Generalitat de Catalunya. Primer secretari general del Partit Socialista Unificat de Catalunya.

Dilluns, a 9 d'agost de 1937

—a—

Passe per casa del draper Manolo Garcia i me diu que el germà ha passat del front de Toledo al d'Albarrazí i que espera llicència del Ministeri de Defensa Nacional per a obtindre els vagons necessaris per a portar els llibres.

Com Pepe Senent me va dir que la llibreria que li va indicar el fabricant de Bunyol estava a València, li hu pregunte a Manolo que em diu que estan triant els llibres [per] a portar-los a la Universitat [de València] i el sobrant dedicar-lo a paper.

Li pregunte si es tracta de la biblioteca de Lassala i, un poc sorprès, me hu atorga. La biblioteca de Vicent Lassala està a la plaça de la font del Negret, al pany del carrer de Calatrava, junt a una orxateria que hi ha al llat del carrer de Mendoza.

—b—

Vaig a casa Toni a dinar. No funcionen els ascensors i com viu al segon pis, ab entressol i principal, me nou un poquet.

Per la vesprada treballe a casa.

Dimarts, a 10 d'agost de 1937

—a—

Anar i vindre a Massarrojos: 0,65 pessetes (han pujat el preu del bitllet, anava a 0,50)

Periòdics: 1,45 pessetes

Barberia: 1,00 pessetes

—b—

Visite varies draperies sense resultat.

En passar per l'Arxiu General de Regne veig [Felip] Mateu Llopis a la porta, despedint-se d'altre. Mateu està de cap d'aquest arxiu des que deixaren cessant els germans Ferraz. S'estigué a punt de posar un foraster però es va aconseguir que ocupara el lloc un valencià, tal volta perquè venia de Madrid.

Li dic en passar que sé [que] van per les fàbriques de paper cercant documents i me diu han pogut salvar l'arxiu de la catedral de Sogorb.

— Passe-se's per ací i parlarem!

En quin tranç estaria l'arxiu? A Soneja?

—c—

València està plena de rètols escrits a mà per les JJLL [Juventudes Libertarias] en defensa de la CNT-FAI i del pacte CNT-UGT i en contra del PC, encara que açò darrer es sobreentén. A la porta del taller també n'hi havia u.

—d—

Diuen que estan fortificant Xelva. Per València hi ha gran moviment de tropes i camions.

—e—

En el mateix vagó del tren venen uns raïmers —comerciants de raïm— que es contenen les peripècies i les males condicions en què es fan els treballs de compra venda i recol·lecció.

Com recorren tants pobles es contenen anècdotes alamon i parlen de les detencions que van fent-se de nou.

— El dumenge detingueren als més honorats i treballadors de Bétera —diu u.

—f—

Mentres, *Adelante*, norresmenys que en l'article de fons, desment que el govern se'n vaja a Barcelona, *Fragua* [Social] heu conferma.

Els rumors són contradictoris, però es té la sensació que el govern es prepara per si acàs.

—g—

Don Julián, el de donya Ramona Fabregat, diu que el dimenge detingueren molta gent a Nules i que torna a hi haure gran intranquil·litat per la Plana.

També diu que per València la policia va llevant els anells de les mans.

Aquest tipus és un buliste i no hi ha que fiar-se molt.

—h—

Serien les 9,20 s'ou una gran explosió i enseguida trencadissa de portes, les campanes, els antiaeris, els reflectors pel cel, gran moviment de gent cap a la muntanya, cridòries, confusió...

Als deu minuts tot torna al silenci i la gent a poc a poc torna al solc.

—i—

Els facciosos diuen que a les barriades populars de Barcelona s'han sublevat la CNT-FAI i el POUM combinats contra la força pública.

Diuen que han pres la tàctica de llançar camions a tota marxa contra els guardes a l'ensemps que de finestres i terrats tiren bombes de mà.

Especialment a Hospitalet hi ha grans marors!

Dimecres, a 11 d'agost de 1937

—a—

En eixir del taller passe per casa del draper Vicent Ferrer, del carrer del Pilar, per veure si en els fardells que vaig revisar fa alguns mesos, encara hi ha quelcom que valga la pena, i mentre els repassa, ell, qui va donant-me-los, me conta la seua vida i miracles.

És de Catarroja d'on va eixir molt jovenet entrant de carreter en el molí de Ventimilla, que era del marquès de Malferit; però, com de consuetud, estava arrendat.

Aquests arrendadors eren molt «beatos» i volien que anara a missa; però ell no anava i després el fill de casa li preguntava de qual color era l'«aparellà de dir missa».

Açò de l'«aparellà de dir missa» li fa molta gràcia a Vicent, però segons es desprén els en fea ben poc al llogater del molí de Ventimilla; mes diu que el deixaren estar.

Després es va dedicar al negoci de draperia instat per uns amics i ja està en aquesta casa quaranta anys. Li la va comprar a un metge de Jesús (manicomi) que li dien don Julio Bueso, qui resulta ésser l'avi del meu gendre Víctor [Bueso].

Encara trobe varis pergamins escrits, trac algunes tapes i m'enduc els rests d'un llibre de cor de sent Llorenç tot fet a péntols.

Tot per nou pessetes que li pague ben pagades

—b—

Dine a casa, on treballe per la vesprà.

En passar pel carrer del Gravador Esteve, 4, on va estar pres Josep Maria Estevan, el sastre, cosí de ma muller, veig que ostenta el rètol «CNT-Confederación Nacional del Trabajo. Comité Nacional AIT», llavors no el tenia.

—c—

Hi ha marors entre el PC i la FAI.

Segons diuen per una ràdio francesa s'ha sabut que a les barriades populars de Barcelona, i especialment la Barceloneta i Hospitalet, s'han revoltat contra el govern.

Estranya que els diaris no diguen res. U sospita si seran boles que fa córrer el PC, interessat en una repressió dels anarcosindicalistes.

—d—

Els facciosos continuen avançant per Aragó.

Hac anat per ma muller a casa Toni per a tornar-nos-en a Massarrojos.

Ma muller me diu que ha passat per la plaça dels Bous, on hi havia gran multitud de milicians.

Dien per aquí que no els deixaven comunicar ab les llurs famílies per a que no els contaren els horrors de Brunete, car venien d'aquí:

— M'han donat molta llàstima —diuen que estan presos perquè fogiren.

Lluís [Zalbidea] diu que s'ha revocat l'ordre d'incautació de les cases dels qui no dorguen en elles, en vista dels abusos comesos per certs individus, i que se'n van a vindre a Massarrojos.

U que ha vingut de Barcelona li ha dit que aquí hi ha cases alamon per a llogar i no obstant és ací on ens estan fastidiant, car s'heu mereixem.

València és la cendrosa perquè tot hu aguanta i no té hòmens capaços de defendre els seues interessos davant dels abusos de tot ordre del forasterisme que li puja a cavall.

—e—

Segons Pepe Senent, s'ha sabut pel germà de José que el Subsecretari de la Presidència va anar a l'embaixada anglesa on parlà amb el major Richard, legat per l'embaixador, inquirint saber l'actitud de l'embaixada en cas d'un trasllat del govern a Barcelona.

El major Richard li va respondre que si el govern se n'anava a Barcelona l'embaixada anglesa es treslladaria a Hendaya.

Dijous, a 12 d'agost de 1937

—a—

Vicent Esteve, al taller, me diu que a Paterna estan amagant municions de guerra dins de túnels fets en les llomes. Diu que hu arrangen curosament i a pesar d'açò han ocorregut bastants accidents.

També han amagat municions en les coves de la terra de Godella.

— Si explotaren, a vostés també els arribaria a Massarrojos —me diu.

A Paterna hi ha cada dia més tristor a conseqüència de la guerra. Ja n'han mort vint, de soldats. De Brunete hi ha dues víctimes. S'assabentaren perquè reberen ja el mortuori les famílies.

L'Esteve [Vicent Esteve López] té dos germans en files, u d'ells tinent.

—b—

Un parroquià nostre de Fortaleny té un fill casat de la quinta del 31. Ara el té pres a Montolivet en companyia d'altres dels qui fogiren d'Albarrací, davant de l'empenta dels facciosos. Açò ve a coincidir ab ço que altres m'havien contat.

—c—

[Rafael] Planells diu que l'aviació facciosa entrà per Pinedo i enfocada pels reflectors soltà la càrrega, que ferí un home i li destrossà un camp d'arròs a un altre, al qual el passat bombardeig li matà la dona.

—d—

El taller me paga una lletra de Caudevilla de Saragossa: 100,00 pessetes

Papereria: 3,60 pessetes

Periòdics: 1,05 pessetes

Viatges: 1,00 pessetes

1 mapa: 2,00 pessetes

—e—

Leonoreta ha vingut a Massarrojos a visitar la família per assumptes seus, segons m'ha contat Tonica [Senent Ibáñez].

Anaren a detindre-la a les dos del matí. No valgueren raons ni protestes per l'hora intempestiva ni per les repetides disposicions que hi ha per a que no es detinga a ningú per la nit.

Sa mare, muller de huitanta anys, i els xiquets, plorant i posant-se en creu, pregant-los que no s'endugueren a la filla i mare.

— Dejen a mi madre, mire que ya no tenemos padre!

Quan feroç és l'odi polític i quant el religiós! Què entén de sentiment i delicadesa aquesta gent apassionada o criminal! Serà possible que les nacions no troben una manera d'esquivar les guerres civils! Quina pena hi hauria que inventar per a punir els culpables polítics d'haure desencadenat o no esquivar aquesta guerra que d'ençà de la caiguda de la dictadura de Primo de Rivera es veia vindre?

Descrivent aquesta patètica escena, Leonoreta —no és expressiva que digam!—, ma muller i les demés parentes que l'escoltaven es desfeien de plorar.

Ad ella i altres de Turís se les endugueren cap a València, totes corpreses d'angoixa, esperant d'un moment ad altre que les devallaren i feren ab elles ço que ab tantes i tantes per aquells camins.

Les portaren, emperò, al càrcer de les dones on les tancaren, obrint cel·les i ficant-les en companyia d'altres. Aquesta operació, que es repeteix quasi totes les nits, és causa d'angúnia per a les preses; car era de nit quan obrien les cel·les i se les enduien per a matar-les; perxò una de les inhumanitats inútils que es cometien, espècie de sadisme revolucionari, és detindre de nit i obrir les cel·les, per ficar o treure preses per a declarar; mantes voltes, la majoria, per a no resultar nenguna inculpació.

Altres turment és el dels bombardeigs. Les detingudes es senten preses d'espasme, esperant que les assalten i assassinen.

Aquestes emocions unides a les desgràcies particulars de cascuna —a quina li han assassinat el marit, algun fill o germà, o quina està sota l'amenaça del procés o la sentència...— fan que els plors i les desesperacions sovintegen, arribant a accessos de follia —tres s'han tornat folles no sé si sols durant l'estància de Leonoreta— i en aquest cas les porten a la malalteria i els donen dutxes d'aigua freda fins calmar-les.

N'hi ha de totes classes socials: monges, aristòcrates, exriques, mèdies, modestes i obreres; acusades totes del gran delictes de no pensar com els qui

poden portar-les allí. Casades, viudes, fadrines i xiquets de pit, algú naixcut al càrrec.

Tots els dies resen el rosari en comunitat i s'han imposat per penitència no menjar res del que els porten, ans el «rancho» del càrrec.

La nit que portaren les dones detingudes a Moncà en ficaren a la cel·la de Leonoreta. Eren amigues de la infància. Leonoreta és nada a Massarrojos, i no sabien que aquesta hi era presa i l'escena fou desgarradora.

Ara hi ha quelcom més tranquil·litat i serenitat i les més fortes d'esperit aconsolen les més febles. El personal és amable i prou considerat, exceptat d'una vigilant que és roja com la magrana.

Però en temps passat ha estat un ver infern. Les anaven traguent per la nit i matant a la porta, a vora riu. Una nit en tragueren coranta [quaranta].

Contà que una volta de tantes tragueren tretze monges i entre elles la superiora, qui es va retrassar. Anaven tres monges jovenetes i belles. La superiora va oure com algú proposava guardar-se les tres beutats per a profanar-les i després...

En disposar-se a matar-les, la superiora els va demanar un favor, que a tots els condemnats a mort se'ls atorga quelcom, i els va dir que volia veure-les matar totes com a penitència i després que la mataren ad ella. I així heu feren i en tocar-li la sort va exclamar:

— Gracias, Dios mío, por haberme visto morir a todas vírgenes como vivieron!

Moltes anècdotes es conten al càrrec, sabudes per un i altres: pels qui se salven, pels qui se'n penedeixen, pel qui es vanten dels llurs crims...

Entre tanta maldat floreixen obres bones. Anaven a matar unes monges i les mataren a trets. Un milicià observà que una, quant menys, no era morta i va tornar per ella. Resultà portuguesa i la portà a un consulat. Un altre, en anar a matar una monja, la va reconèixer

— Vosté és sor Coloma?

— ¡Yo soy sor Coloma, hijo mío! —i va impedir que la mataren.

Moltes coses contà Leonoreta, però ma muller no es recorda de més.

— Tindràs gust de parlar en ella quant la veges! —me diu.

Ha estat defensa per Vicent Alfaro, l'exalcalde de València, expulsat pels blasquistes per immoral en l'administració municipal i u dels dirigents d'EV [Esquerra Valenciana].²⁸⁷

Pareix ésser que la denúncia li l'han fet uns als que ella empretà unes quantitats al quatre per cent. No vol fer ja mai més favors ni caritat.

Aquest actitud és errònia, i no crec que la segueixca. N'hi han, emperò, de molt coents car molts han estat assassinats per saldar comptes i no eren de molt usurers.

---

²⁸⁷ Vicent Alfaro Moreno (València, 1902 - Lausana, Suïssa, 1974). Membre del Partit d'Unió Republicana Autonomista (PURA), basquista, va ser alcalde de València entre 1931 i 1932, i fundador d'Esquerra Valenciana, partit que l'elegí com a secretari general el 1937.

Cal, sí, me pareix, canviar allò de «fes bé i no mires a qui» per «fes bé, però mira com i a qui!».

—f—

Per la vesprà ve a visitar-me Bayarri.²⁸⁸ El poeta Bayarri, Josep Maria Bayarri, l'home tot esperit, dinàmic, ve com un Quixot, mostrant-me les dents quan somriu que és quasi sempre, o el seny retador quan s'enfada, que és casi mai.

Ha passat les d'ell. Ha tingut un fill perseguit, ne té dos al front i ell ha estat declarat cessant de l'Escola de Belles Arts. Viu com pot, me diu.

— Un home que és bo per a donar dos fills per a defendre «la causa» no és bo, per lo vist, per a prestar serveis d'ensenyança.

Ell confiava ab [Josep] Renau, el Director [General] de Belles Arts, emperò aquest ja fa temps que és a França ab missions de propaganda, sembla. Va recurrir a [Francesc] Puig Espert,²⁸⁹ poeta-globo, amic de molts anys, que ha estat governador per Izquierda Republicana i és laic —ultra-laic— i teòsof d'eixos que segueixen *crist namurti*.²⁹⁰

Estava a la sala de professors i el feu entrar.²⁹¹ Parlaven d'un registre fet en un convent de monges en el Puig, deia que s'havien trobat condons i altres objectes tan poc seràfics com aquests:

— No sé com em vaig poder aguantar que no l'abofetejara i me n'aní. No volguí res d'ell.

Sembla mentida que en una sala de professors es puguen creure i dir aquestes coses. Aixís «il·lustren» aquests mestres el poble. Quan aquestes coses s'ouen de llavis del catedràtic es comprén bé tot ço que ha passat i passa. Aquesta gent és d'una inconsciència política que espanta. Són gent que aspira a ocupar llocs de govern i ajuda a desmoralisar el poble per la insidiosa mentira, sense donar-se compte que un poble desmoralisat és ingovernable per als altres i per ad ells.

«Imposible la hais dejado / para vos y para mí», que diu el Tenorio.

---

²⁸⁸ Josep Maria Bayarri Hurtado (València, 1886-1970). Escriptor, escultor i actiu valencianista, que va mantenir una bona amistat amb Nicolau Primitiu Gómez. Dirigió les revistes *Foc i Flama* (1912), *El Vers Valencià* (1934) i *Ribalta* (1939). Els seus posicionaments anticatalanistes el portaren a ser un dels pocs escriptors que es van oposar a l'aprovació de les Normes de Castelló.

²⁸⁹ Francesc Puig i Espert (València, 1892 - Asnières-sur-Seine, França, 1967). Escriptor i professor d'institut. Secretari de la Joventut Valencianista Republicana (1915) i militant del Partit Radical Socialista a València. Durant la Segona República va ser governador civil de Sòria (1931) i de Palència i Burgos (1936). S'exilià a França el 1939. Publicà diverses narracions i els reculls poètics *Les jornades* i *Hortolans* (1967), aquesta darrera obra editada per Nicolau Primitiu Gómez en Sicània.

²⁹⁰ Es refereix a Jiddu Krishnamurti (Madanapalli, 1895 — Ojai, Califòrnia, 1986), escriptor i orador indi en matèria filosòfica i espiritual.

²⁹¹ Des de l'agost de 1936, Puig Espert treballava a l'Institut Lluís Vives de València com a secretari i professor de Geografia i Història.

Tinc curiositat per saber de Bayarri com té la seua llira poètica i me diu que no ha parat de fer versos circumstancials, i en dir-me que no sap on amagar ja les quartilles, em supose que no seran gaubances a la revolució.

No puc transcriure totes les cites dites per Bayarri sobre els incendis, la covardia de les autoritats, els assassinats, els registres. Ha tingut sort enmig de tot.

Anaren per ell i u d'ells el coneixia:

— Vosté és el poeta Bayarri?

— Jo soc.

I digué dirigint-se als altres:

— Che! Anem-se'n que jo ja m'heu arreglaré.

M'ha contat coses del picador de Paterna per un amic que passà els primers mesos en una caseta a prop i va presenciar i oure moltes coses. Bastants les sabia jo.

Crits de tota mena, laments, plors, insults..., la gent passant i aplaudint; molts llançant-se sobre les víctimes moribundes o calentes per a robar-les; bastants dones profanades després de mortes.

Quan es feia hora d'esmorzar o dinar es deixaven la feina en l'estat que fora i se n'anaven a reparar forces, i allí hi romanien gent rebotcant-se per morir i altres víctimes presunes, en estat d'estupor, contemplant els ja victimats i esperant el llur torn.

—g—

Se insisteix en que els representants diplomàtics han dit que si el govern se'n va a Barcelona ells se'n van a l'estranger.

Diuen que el govern ha enviat les alaïxes del Mont de Pietat a l'estranger.

—h—

Els diaris anuncien que la Llotja de València està ja disposada per a començar les sessions de Corts que fins ara es celebraven a l'Ajuntament [de València].²⁹²

Es dissol el Consell d'Aragó del que era ànima la CNT.²⁹³ Per a substituir-lo han nomenat per a sustituir-lo, de governador, un tal Mantecón,²⁹⁴ i

---

²⁹² Les Corts es van reunir a l'Ajuntament de València l'1 de febrer del 1937; posteriorment, l'1 i el 2 d'octubre del mateix any es reuniren al Saló Columnari de la Llotja, perquè l'Ajuntament havia sigut bombardejat el 28 de maig i parcialment destruït.

²⁹³ Es refereix al Consell Regional de Defensa d'Aragó (CRDA), entitat administrativa creada a l'inici de la guerra civil, sota el govern de Largo Caballero, i formada majoritàriament per anarquistes de la CNT. Oficialment es va dissoldre el 10 d'agost i més de 700 militants anarquistes van ser detinguts, entre ells J. Ascaso, que el presidia.

²⁹⁴ José Ignacio Mantecón Navasal (Saragossa, 1902 - Mèxic, 1982). Membre d'Izquierda Republicana, després de la dissolució del CRDA va ser nomenar Governador General del territori republicà d'Aragó.

comandant de les forces militars el comandant Lister,²⁹⁵ comuniste, espècie de «tràgala» per als cenetistes i faistes. Per a complement han detingut i processat a Joaquim Ascaso, president del Consell. Els comunistes van apoderant-se de la situació. Tots van resolent-se contra el PC, però el PC va contra tots.

El *Frente Rojo* està seguint una campanya contra l'Ajuntament basant-se en la distribució del pa, sucre, sabó, etca., i el Conseller en cap, de la CNT, i altres consellers responen ab dades documentals que l'orgue comuniste entregira i converteix en insídies.

Fragua [Social] avisa als seus «que los que tengan papel viejo, archivos, etca., nos avisen con el fin de entregar-lo para fabricar papel de prensa».

Ara s'acabaran els pocs arxius i biblioteques que hi romanguen als pobles.

Divendres, a 13 d'agost de 1937

—a—

Hui fa cinc mesos que vaig tindre l'accident de l'aut i me sembla que no mai més vaig a tindre la cama bona ni poder fer aquelles excursions arqueològiques que solia. També em sembla que no deixaré el bastonet.

—b—

Els facciosos diuen que han pres Villanueva de la Canyada, al front de Madrit, i que han afonat el vaixell petrolier de la CAMPSA *Campeador*.²⁹⁶

—c—

Dine a casa Toni [Gómez]. Lluís [Zalbidea] me conferma l'afonament del *Campeador*.

Per la vesprà treballo a casa.

Víctor [Bueso] me diu que u molt enterat de les coses del govern li ha dit que aquest no va ja a Barcelona.

Ma filla Xari [Gómez] està molt delicada. Devia estar al llat de sa mare a Massarrojos i per por de pedre la casa està ací.

---

²⁹⁵ Enrique Lister Forján (Ameneiro, La Corunya, 1907 — Madrid, 1994). Militant del PCE, durant la guerra civil va destacar per la seua participació en les més decisives batalles, com la de Madrid, Brunete o Belchite o Terol, en aquest cas com a responsable de l'11a Divisió. El ministre de Defensa, Indalecio Prieto, li va ordenar que s'encarregara personalment de la dissolució del Consell d'Aragó.

²⁹⁶ Efectivament, l'11 d'agost de 1937 el vaixell *Campeador* va ser afonat a huit milles de Kebilia (Tunísia) per dos destructors italians, un d'ells el *Saetta*, quan viatjava cap a València des del port romanés de Constança, on havia carregat 9.300 tones de petroli.

Li telefone a [Rafael] Gayano Lluch del qui no sé res fa bastants dies. Tinc interès de sabre on ha anat a parar la meua carpeta on guardava les actes de la Secció d'Antropologia i Prehistòria del Centre de Cultura Valenciana que tenia, ab altres papers, dins d'un caixó de la taula de treball, imitació de la famosa «Taula de València» que es conserva a l'Arxiu de l'Ajuntament.

Aquest me diu que el Centre va de peregrinació. Algunes coses, en vista de les dificultats presentades, han estat dutes a un guarda-mobles com els retrats i demés pintures; alguns llibres com el *Espasa*, diccionari enciclopèdic, els ha guardat [Salvador] Carreres Zacarés i el rest s'ha amagatzemat al segon pis de la Llotja, com si diguérem el sostre.

Reunions no sap quan se'n farà nenguna, no hi ha res a tractar. De la subvenció que s'intentà demanar al Ministeri d'Instrucció Pública no s'ha aconseguit res. Si fora per a «cultura antifascista» potser...

Juanet Serrano ha estat ad Alacant i la nit que va arribar-hi va romandre a casa de Nicolau [Joan Nicolau Balaguer], mon cunyat. Hi hagué gran alarma a mitan nit i la gent cridava, fogint, que els facciosos desembarcaven. Tot va quedar en res.

Diu que va tindre una llarga conversació ab Eliseu [Gómez Serrano], mon germà. Està transformat pel desengany.

— No dic que els altres siguen sants —va dir-li—, però per mal que siguen seran millors que aquests.

Quan la xusma de Madrit va assaltar els càrcers i assassinà ab bombes de mà i metralladores tanta gent, entre ells de tan significats políticament com Melquíades Álvarez i Martínez de Velasco,²⁹⁷ Eliseu, qui era governador d'Alacant, va sentir certa temor per la seguretat dels presoners d'aquí, on eren els germans Primo de Rivera,²⁹⁸ i va consultar el cas ab l'Azaña i [José] Giral,²⁹⁹ els quals li digueren «que ya debían haber hecho lo que en Madrit y que cuando no lo habían hecho que nada pasaría».

El meu nebot està arreglant-se els passaports per a l'estranger i pareix ésser que l'anada ad Alacant ha obedit ad açò. Aquí ha fet amistat ab un policia

---

²⁹⁷ Melquíades Álvarez González-Posada (Gijón, 1864 - Madrid, 1936). Jurista i polític. Cap del partit de centre dreta Partido Republicano Liberal Demócrata.

José Martínez de Velasco y Escolar (Madrid, 1875 - 1936). Advocat i polític, va ocupar diversos ministeris entre 1934 i 1935. Els dos van ser assassinats en la presó Model el 22 d'agost de 1936, durant els fets coneguts com la «matança de la presó Model de Madrid», quan un grup de militants anarquistes van prendre la presó durant eixa nit i van assassinar al voltant de 30 polítics de dreta de rellevància significativa.

²⁹⁸ Es refereix a José Antonio Primo de Rivera y Sáenz de Heredia (Madrid, 1903 - Alacant, 20 de novembre de 1936), fundador de la Falange Española de las JONS, i del seu germà Miguel, que també es trobava detingut a la mateixa presó.

²⁹⁹ José Giral Pereira (Santiago de Cuba, 1879-Mèxic D.F., 1962). Polític. Manuel Azaña li va encarregar formar govern després de l'intent frustrat de Diego Martínez Barrio. La seua presidència durà des del 19 de juliol fins al 4 de setembre de 1936, moment en què hagué de cedir el poder a Francisco Largo Caballero.

qui li ha promés que si no li donen passaport ad ell, que vaja ad Alacant per a embarcar i el pujarà al vaixell com a acompanyant i hi romandrà.

També està arranjan-los els passaports als meus cunyats [José] Bellot i Rosalea [Senent] i el net.

Dissabte, a 14 d'agost de 1937

—a—

Quinzena del taller: 500,00 pessetes

Atrassos: 180,000 pessetes

Bitllets municipals: 7,75 pessetes

Periòdics: 1,45 pessetes

Viatge d'anar i vindre a Massarrojos: 0,65 pessetes

A ma muller: 500,00 pessetes

Per a un armariet per a la robeta del primer nat de Toni: 450,00 pessetes

½ quilo de cafè: 12,50 pessetes

Barberia: 1,00 pessetes

Llustra-botes: 0,50 pessetes

—b—

En anar cap a casa me trob ab Antoni Bru, xicot de Cullera, advocat i valencianiste. Acaba d'eixir de la presó on ha estat trenta dies.

S'ha defés ell mateixa. Me conta que anaren a cercar-lo ab mala intenció però ell va fogir a temps i es presentà a València.

—c—

Per la vesprada ab Pepe Senent i altres familiars, anem a Godella per visitar la guitarrista Josefina Robledo, deixeble del gran Tàrrega³⁰⁰ i muller del director Ricardo Garcia de Vargas, d'un nou grup escolar que s'està construint raere de l'exermita del Salvador.

La Robledo ens dedica un concert ab música de Beethoven, Chopin, Albéniz, Bach i Tàrrega i passem unes hores que ens semblen minuts.

Sembla que els valencians es distingeixen com a guitarristes. També Andreu Segovia heu és.³⁰¹

---

³⁰⁰ Francesc Tàrrega i Eixea (Vila-real, 1852 – Barcelona, 1909). Compositor i guitarrista valencià, adquirí gran fama internacional pels seus concerts en diversos països europeus.

Josefina Robledo Gallego (València, 1897 - Godella, 1972). Guitarrista, deixeblla de Francesc Tàrrega, els seues concerts la van portar per diversos països, especialment d'Amèrica del Sud.

³⁰¹ Andrés Segovia Torres (Linares, 1893 - Madrid, 1987). Guitarrista i concertista, va actuar per nombrosos països i va contribuir al disseny de l'actual guitarra clàssica.

Després visitem el grup escolar que està per acabar. Es diu grup Cervantes i per ad aquest ha pintat un Quixot [Francisco] Usabal, pintor valencià dels de més fama entre els contemporanis.³⁰²

Hi ha molts grups escolars, institucions i carrers ab el nom de Cervantes i representacions del Quixot i u no és que censure aquesta prolificitat ans que les nostres valors culturals no siguen quant menys equiparades. Per què no s'enlairarà Ausiàs March, tan alta valor com Cervantes i per a nosaltres més?

L'esclavitud esperitual és la vera esclavitud dels pobles i dels individus.

—d—

Lluís [Zalbidea] m'ha dit que els facciosos segueixen avançant pel nord i han pres vint pobles més.

Dimenge, a 15 d'agost de 1937

—a—

Ad Alacant als bitllets que ha tirat l'Ajuntament d'una pesseta i menys els diuen «pijamas» perquè són per anar per casa.

En altres parts als «certificados plata», de cinc i deu pessetes, els diuen «milicianos» i «billetitos no pasaran».

—b—

Més anagrames:

AIDC: Alianza de Intelectuales para la Defensa de la Cultura.

AERCURSS: Asociación Española de Relaciones Culturales con la URSS.

GES: Grup de Estudios Sociales.

SIA: Solidaridad Internacional Antifascista.

SECUGT: Sindicato de Empleados de Correos de la UGT.

FRCL: Federación Regional de Campesinos de Levante.

UME: Unión Militar Española (és la que diuen va preservar l'alçament).

DECA: Defensa Española contra la Aviación.

FNDPIME: Federación Nacional de Transporte, Pesca e Industrias Marítimas Españolas.

FEIEPUGT: Federación Española de la Industria de Espectáculos Públicos de la UGT.

OCEAR: Oficina Central de Evacuación y Asistencia a Refugiados.

---

³⁰² Luis Felipe Usábal y Hernández (1876 – 1937). Pintor, il·lustrador i escultor, va estudiar a València, Roma, País i Berlín, i va treballar com a il·lustrador per a la productora de cine Fox als Estats Units d'Amèrica.

—c—

De matinet, passejant, passejant, com qui va a fer ganes d'esmorzar, me'n vaig cap al badall del Badall, coveta on tinc amagat el document del casori de Doménec [Gómez] i algunes poques pessetes en plata i en fique tres-centes més.

Me preocupa que es trobe l'amagatall més que per pèrdua dels diners pel descobriment de l'acta i que poguera caure en mans traïdores.

—d—

Regards (París, aout 5 1937) publica dues pàgines de l'exposició que s'està celebrant a la capital de França, i entre les fotografies n'hi ha una del pavelló espanyol que sembla tot propaganda antifeixista, on figura una utilització de les nostres Torres dels Serrans, una pintura del Greco del Museo del Prado. Avions i unes llargues inscripcions, tot mural.³⁰³ La de la dreta que es llig sanceraament diu: «Et les chefs d'oeuvre de Zurbaran, Ribera, Velázquez, Le Greco, Goya, Durer, Le Tintoret, Raphael, el Titien et bien d'autres se trouvent ici dans les tours de Serranos, la forteresse inexpugnable du trésor artistique et des traditions culturelles du peuple espagnol».

—e—

Fragua [Social] diu que li manca paper i per tal potser no puga publicar-se el dimarts. Publica unes declaracions que l'Irujo, ministre de Justícia, ha fetes al periòdic francès *Le Temps*³⁰⁴ en les quals diu que va a permetre's el culte religiós i que prompte s'obriran les esglésies al culte i que han organitzat un convent on 160 religiosos treballen per a fer roba a les milícies.

Aixís mateix diu que la CGT [Confederació General del Treball] francesa s'ha adonat de l'agressivitat del PC francès i vol esquivar la «colonització» comunista en els sindicats. En el «palique diplomatique» aconsella que s'estableixca «una línea de guerra Motril-Pirineos como base política de resistencia», «resistir es vencer; [Indalecio] Prieto dijo un día (que la) guerra la ganará quien conservase la retaguardia más sana...!».

Per ahí corre una facècia aixís:

— Ganaremos la guerra.

— ¿Por qué?

— Porque tenemos la retaguardia más sana.

— ¡A ver! ¡A ver!

— Porque nosotros estamos mandando al frente a todos los inútiles.

En aquest respecte es diu que estan cometent-se vers crims.

---

³⁰³ L'Exposició Internacional de París es va celebrar del 25 de maig al 25 de novembre de 1937. La participació espanyola es va concretar amb la instal·lació del Pavelló de la República, edifici dissenyat per Josep Lluís Sert, on es va exhibir el *Guernica* de Pablo Picasso, així com obres de pintors com Miró o Júlío González, amb la finalitat de denunciar al món la situació de guerra que s'estava vivint.

³⁰⁴ *Le Temps*. Periòdic conservador publicat a París entre el 25 d'abril de 1861 i el 30 de novembre de 1942.

—f—

*Umbral*³⁰⁵ publica una fotografia en un article que diu: «Lo que no puede volver. La Iglesia», on es veu el bisbe [Prudencio] Melo donant-li la comunió al meu nebot Joanet Serrano quan estava en l'Hospital Provincial de València curant-se una cama trencada en un accident d'automòbil.³⁰⁶ La fotografia, per desgràcia, està impecable i el pacient és ell per ell.

L'*Umbral* és de la FAI..., s'han apoderat dels clixés de les redaccions i van triant i publicant ço que els sembla.

Aquest contratemps ens posa a tots en cura.

—g—

El PC és un partit polític sense pàtria, quelcom paradògic com si diguérem un arròs ab pollastre sense pollastre.

El Partit Comunista, com els jueus, tenen una pàtria d'origen i una pàtria accidental. Per damunt d'aquesta està aquella i per damunt d'aquella «el partido» per antonomàsia.

Perxò, segurament, els comunistes i els jueus tenen certs punts de contacte. Són dues aberracions, una ètnico-religiosa i l'altra polític-social.

—h—

En dir-li a ma muller ço declarat per l'Irujo respecte de les monges me diu que poguera ésser que estigueren en la Madre Sacramento, entre Hernan Cortés, Gran Via i Margarida Nelken —Isabel la Catòlica—.

Algunes voltes he passat per aquí i hac vist gent que mirava cap a les finestres i m'hac suposat que haurien fet algun taller de modistes, en veure alguns caps de dona.

Pepeta, la de Bétera, li va dir a ma muller que algunes voltes li havien preguntat a u dels qui detingueren les monges de l'hospital del dit poble.

— Diga'm, les han mataes?

— Totes, no. Estan treballant.

Pepeta ha dit que en la Madre Sacramento n'hi ha treballant unes 70 i suposa que les de Bétera estan aquí.

Es xafardeja que van a obligar els capellans presos a dir missa a les esglésies.

— Qui s'atrevirà a anar? —se pregunta ma sogra.

A pesar del moviment no s'han parat de dir ni oure misses, àdhuc a les càrcers, ni d'administrar sacraments.

---

³⁰⁵ *Umbral*. Revista vinculada a la CNT, editada entre 1937 i 1939, primer a València i des del número 21 a Barcelona.

³⁰⁶ Prudencio Melo y Alcalde (Burgos, 1860 – València, 1945). Arquebisbe de València des del 1923.

—i—

Per celebrar la nostra Dona Maria d'Agost es reuneix la família i hi ha paella ab pollastre.

—j—

A poqueta nit semblen oure's sirenes per València. Quan ve Primi [Gómez], qui ha anat per passar la vesprada, conferma ço de les sirenes i diu que li han assegurat han hagut explosions, emperò ell no hu ha ogut.

Dilluns, a 16 d'agost de 1937

—a—

Anit a les 12,25 s'ogueren sirenes i la campana de Massarrojos. Primi [Gómez] diu que ha passat un avió.

Pel poble hi ha rebombori. El Manyo em diu que és una falsa alarma i malda per haure tocat la campana i esglaiat la gent. Era dels nostres.

No obstant s'ouen altra volta sirenes i la gent fuig cap al secà. No passa res. Deu ésser la senyal de que passà l'alarma.

La gent, espasmada, s'esglaià dues voltes. Quan sona la senyal d'alarma i quan perquè ha passat. Com tothom té'ls nervis de punta, que se sol dir!

Ens gitem; però a les 2,30 li agafa un colicot a ma muller que li dura fins el matí.

Aquesta agitació continua i la mala alimentació, i aquest estat de disgust permanent, té acorada la gent.

Rosalea [Senent Ibáñez], ma cunyada, ve diguent que des del xalet s'ou canoneig en la direcció del mas de Noguera. Serà del front de Terol?

Hi ha gran moviment d'avions cap ad Aragó.

En vista de la situació delicada de la meua muller no vaig hui a València.

Pepe Senent me diu que ha aloixat un soldat, fill d'un amic mestre, vingut per passar uns dies de llicència per mala salut.

Ha estat al front de Albarrasí i un dia, en veure l'empenta de l'enemic ab artilleria, aviació i demás armes, i que ells estaven indefensos, sense aviació ni artilleria, es posaren a córrer valerosament però sempre els tenien damunt i en arribar al Toril³⁰⁷ es va caure ab vòmits de sang.

L'hospitalisaren a Conca. Havia estat quatre dies sense menjar.

L'aviació facciosa va bombardejar Conca fa poc, però diu que no l'hospital com digueren els d'ací. Segons suposaven, d'un incendi produït prop, prengueren purnes pels trespols de l'hospital que estava en un edifici vellot i al poc es va manifestar l'incendi, tenint que evacuar l'hospital a tota pressa.

---

³⁰⁷ Toril y Masegoso, municipi de la província de Terol, situat en la serra d'Albarrasí.

Diu que tots els del front d'Aragó-Terol, quant menys, saben que els comunistes volen desfer-se'n de les columnes confederals —de la CNT— que són les nombres 81, 82 i 83, i les tenen allí sense a penes armament ni canons ni avions. Volen ara refondre-les en dues i a mesura que es disminueix les reduiran a una i quan ja siguin poquets els arrimaran a un mur (els afusellaran).

La Columna de Ferre —Columna 83— va ésser cercada per l'enemic. I sinó es per l'auxili de la d'Azanya hagueren acabat ad ells, i aixís ixqueren ab moltes pèrdues.

—b—

El meu nebot [Joan] Serrano ve diguent-me que ha parlat ab un aviador lleial amic, qui va d'explorador al front de Terol, i li ha contat que fa uns dies va descobrir una columna motorisada facciosa entre Calamotxa i Calataiut, composada per més de 200 camions.

Al dia següent, quan va tornar per situar-la novament, no trobaren rastre per més que va recórrer per tots els indrets.

Així mateix li ha contat que els facciosos tenen prop de Calamotxa el millor aeròdrom del món (sic).

El tenen situat en un pla de muntanya, al fons del qual hi ha un cabeç tot ell foradat per a hangars; el pla treballat com a cap. De tal manera estan les cabines que d'elles pot eixir l'avió arrancat.

El camp està molt ben defés i no hi ha manera de penetrar un enemic, i molt enans d'acostar-se aquest ja estan les aeronaus en condret.

També a Joanet [Serrano] li han contat que [Indalecio] Prieto ha dit en Consell de Ministres que si fracassa l'ofensiva d'Aragó ell no enviaria ja més gent al matador.

Un soldat de Sueca, llaurador per més senyes, qui ha vingut de Brunete, li ha contat al meu nebot la batalla que va patir.

— Els tanques anaven davant i mosatros, moixet, moixet, darrere, i en això uns antitanques dels facistes dispararen i els nostres tanques s'esquivaven i aixaven pacarrere i mosatros fogíem, però mos feen tornar i tornaven els nostres tanques i feren un atra esquivà i, en això, ve l'aviació dels facistes i mosatros arrancàrem a córrer.

Aquest diu que no vol tornar més, encara que l'hagen d'afusellar. Què han de fer els pobres «quintos», que a penes tenen la instrucció militar els envien com a moltons norresmenys que a operacions de tanta envergadura com la de Brunete? Es pot dir ad allò covardia o ad açò criminalitat?

—c—

[Eduard] Nagore em diu que acaba d'oure que ha caigut Reinoso en poder dels facciosos.

Es marmola que a la delegació d'Euzkadi s'ha dit una missa a la que han assistit representants diplomàtics i estrangers.

Sembla que l'Irujo vol posar en pràctica les seues promeses. Podrà?

Dimarts, a 17 d'agost de 1937

—a—

Serien 1,15 me desperta la campana del poble. Sonen sirenes i els antiaeris no paren. Ma muller no està al llit. M'aixeque.

Amparet [Gómez], esglaiada, ix de sa cambra. S'ou la gentada que fuig cap a la muntanya.

Ma muller deu estar assistint a Adelina que sembla va de part. Ixc al pati. Ha parat. Pepe Senent, que està d'atalaia al darrer pis, i hu ha contemplat tot, me diu que ha estat tota la funció al Grau i a Molvedre.

Ens tornem a gitar.

—b—

Ma muller me desperta i em diu que Adelina ha tingut una altra xiqueta, la tercera.

En ple bombardeig ha estat la cosa. Havien enviat pel tocòleg Lleó, qui no aparegué. Anaren per don Paco Donderis, metge de Moncà, i quan va arribar ja la nadona estava al món, ab els auxilis de Tonica [Senent Ibáñez], la qual en el moment que va veure-li el cap va exclamar fort, ab tota l'ànima:

— Patriarca San Jusep! Assistiu-mos!

— Dit açò, a pesar d'estar tan fluixa del còlic, me vaig serenar i em sentí en ànimos, com si tota ma vida no haguera fet atra cosa —me diu.

La criatura venia ab el cordó umbilical enrollat al coll i ma muller, recordant ço que viu fer als metges en actes semblants, va aconseguir un allumenament feliç.

Com feia calor i tenim les finestres obertes, els crits de la partera, les paraules d'ànim, ordres i altres s'ouien alamon del carrer i eixien els llums. No obstant, tothom del carrer, i el comité va tindre prudència i res varen dir.

L'allumenament ha estat saludat per salves d'artilleria i aviació com nengun príncep.

Don Paco [Donderis] va dir que no era estrany que Lleó no acodira car els metges s'havien conjuminat a no eixir de nit sense escorta. Ell també no haguera anat sense companyia.

—c—

Papereria (per 500 cartes amb membret): 25 pessetes

Per 20 rolls de paper higiènic: 20,00 pessetes

Periòdics: 1,05 pessetes

Viatge anar i vindre: 0,65 pessetes

Per 300 fitxes a Amparet: 10,00 pessetes

—d—

Per la premsa es pot u assabentar de la lluita del PC contra la CNT-FAI i els de Largo Caballero i POUM i la reacció contra el PC. Jo crec que aquest porta les de guanyar i que als altres, especialment la FAI i el POUM, no els hi roman més que encendre uns ciris a Sent Franco, per a que vinga a traure'ls del fang en què estan estacats.

—e—

El meu nebot [Joan] Serrano diu que els facciosos han pres Reinosa i el Puerto del Escudo. Han destrossat 20 batallons i pres més de mil presoners, han produït moltes baixes i s'han apoderat de material de guerra.

També me diu que el gran nombre de detencions que s'efectuen en el poble és el testament d'Ortega [Gutiérrez]. En molts pobles es neguen a proporcionar llistes. L'alcalde de Sueca va amenaçar ab la dimissió si es detenia ad algú.

Està esperançat que li arrangen els passaports. Com diuen que Ampar Merino i Carme Nicolau se'n van ab els xiquets a l'estranger en ferrocarril, no hu aconsella. El viatge és incòmode, insegur i ple de molèsties. En arribar en Barcelona, aquí hi que revisar els passaports i persona ha hagut detinguda un mes sense aconseguir poder continuar. També a la frontera francesa hi ha molèsties.

Ell pensa anar-se'n en vapor. És més còmode i segur. Els vaixells són de guerra, estrangers, i el transport és debaes. No hi ha més que esperar quan ixquen.

—f—

Tere Bellot, la meua neboda, em diu que pel xalet i els horts colindants caigueren anit cascs de metralla.

Segurament són dels nostres canons antiaeris ab els que hi ha que tindre més cura que ab les bombes dels avions facciosos.

Dimecres, a 18 d'agost de 1937

—a—

Pel nord segueixen avançant els facciosos. Ja porten fets presoners més de tres mil dels nostres.

—b—

En anar a casa a dinar Andrea, la portera, i Víctor [Bueso] me diuen que novament han vingut policies, ara tres; d'ells, dos ja havien vingut les altres voltes.

No s'han conformat ab les paraules d'Andrea i han entrat en l'habitació, mirant per les cambres, diguent que feen aulor de naftalina, el rellonge del comedor estava parat i altres detalls dien eren senyals de que no habitaven — inclòs s'han fixat en els grills de les criadilles, diguent que eren grills de més de vint dies—.

Andrea està esglaiada car té por que li invadeixquen el pis i la deixen sense les seues coses.

Tots sospitem que a casa hi ha quelcun espia que s'encarrega de denunciar quan no hi som.

—c—

Anita, la mare de Víctor [Bueso], té una fadrina, Rosario, qui és d'Alba, prop de Terol. Ad Alba té la seua família, pares, germans, parents; Alba és facciosa des del principi.

Son pare és roget i ella li ha plorat i ha sumicat pels seus, creguent que hu haurien passat molt mal; però ahir me va contar que unes dones i xiquets havien arribat a València des d'Alba i portaven bones notícies i anava a visitar-les.

Hui en veure-la li hac preguntat pel resultat i me conta li han dit que la seua família està tota bé i que son pare, per qui tant havia patit, anava en un camió al servei dels facciosos.

Han vingut unes xixanta dones ab xiquets i el motiu és que totes tenen família a la part lleial; quina el marit, el pare o germans..., es comprén que sol·licitaren vindre i una bona nit, la guàrdia civil, en carros, els va traure d'Alba i els encaminà cap a no sap on i, en arribar a un mont, on a l'altra part estaven els lleials, els feren devallar i els digueren que continuaren el llur camí.

Els diuen que creien que anaven a afusellar-los però tal volta siga la consigna que els hagen donat.

Ara s'explica u què són els qui, de quan en quan, se'n passen als lleials: dones, ancians i xiquets i dels qui els nostres diaris diuen són expulsats pels facciosos, per no poder-los alimentar; vejau si la carestia és poc gran al camp facciós!, venen a dir.

—d—

Víctor [Bueso], a propòsit de la visita dels policies, me conta que li han dit que agents d'aquests anaren a detindre un individu; li registraren la casa i digueren a la dona que se n'anara que, com no havien acabat el registre, havien de tancar i que al dia següent, acabat de registrar, podia tornar-se'n.

I aixís heu va fer la senyora; però en tornar al s'endemà (sic) es va trobar la casa ocupada per dues famílies de policies.

—e—

Anem a entrar en el catorzè mes de la guerra i el panorama al camp lleial no pot ésser més desastrós. Els socialistes dividits i mossegant-se uns als altres,

atiats pel PC. Aquest, unit en principi als socialistes moderats (¿) de [Indalecio] Prieto; el PC contra la CNT-FAI i, recíprocament, i el PC fent-se el senyor del FP.

El PC, pel medi del PSUC, s'ha apoderat de Catalunya o poc menys. Aquí on pareixia ésser la CNT-FAI la senyora de l'economia i de l'ordre públic, ha aconseguit el PC que aquest passe de nou al govern central, que és com si passara al PC, que àdhuc no està content ab açò i potser li vindria bé que li tragueren a Catalunya així mateix l'autonomia.

Açò hu ha aconseguit ad Aragó ab la destitució del Consejo de Economía i, al pas que va, aconseguirà tot ço que es proposa.

Fins ara, valent-se de la gosadia i la insídia, ha demostrat ésser el partit més combatiu i si açò durara, no cap dubte que assoliria establir la dictadura de la falç i el martell.

Dijous, a 19 d'agost de 1937

—a—

Serien les tres del matí ens toca a la finestra del pati Joanet Serrano que es gita en un llit al llat del de Primi, demanant-nos el termòmetre car aquest està calent alamon

— No s'alcen! —ens diu.

Però ma muller ni jo podem aguantar-nos.

Primi [Gómez] té 41° de temperatura. Tindrà pulmonia?

Cridem al pare de Carme [Martínez], el consogre, i després d'auscultar-lo ens diu que té una pleuresia seca.

Pareix ésser que ahir va suar molt per a prendre el tren i després va vindre a Massarrojos pegant-li tot l'airet.

—b—

A Massarrojos els ous van a tretze pessetes la dotzena. Uns mollets, de sis a huit centímetres de llargs, li han costat una quarta —0,250 quilos— trenta dues pessetes.

La gent popular encara usa les paraules lliura i quarta i mitja quarta, referides emperò al quilo. La lliura equival a 0,500 quilo.

Exceptat el sucre, que és comptat encara per lliura de dotze onces. El quilogram en té trenta quatre.

Ma muller me diu que açò es deu, segurament, a la pastisseria casera que encara es conserven les mides per lliures.

Aquests mollets abans es compraven d'una a 1'25 pessetes el quilo.

—c—

Doménec [Gómez] i Carme [Martínez] se'n tornen a València per habitar la casa i temença a la policia.

—d—

En passar per les Torres dels Serrans veig que pugen a corriola uns ferres disposats per a armar alguna construcció de cement.

Pobres Torres! Com les van a deixar?

—e—

Vaig a la Generalitat per visitar els amics del Servei d'Investigació Prehistòrica. Està Salvador Espí, l'excavador —restaurador— conservador, assolés.

Sonen les sirenes a poc. Isidre Ballester ab altres entren precipitadament i a continuació Marià Jornet. Per les finestres vegem la gent que corre apressuradament.

Isidre em convida a que passem a la Sala Daurada on estarem més segurs. En entrar em diu que l'enteixinat s'ha lliurat per miracle d'un incendi car aquest hivern passat els guardes d'assalt cremaren banquetes i un armariet per calfar-se el menjar aquí dins, tenint l'enteixinat a tres metres, com qui diu, tacaren las catifes i feren l'ase quant saberen.

Els milicians que els havien precedit es portaren millor. La major part dels guardes són forasters, andalusos i castellans.

Com l'alarma no para i es fa tard me'n vaig a Massarrojos.

L'Isidre s'interessa per publicar un treball inèdit de Santiago Moreno [Tovillas] sobre la Cova de Roca en la «ladera de San Anton» d'Oriola. Vol que la tradueixca al valencià per a editar-la en un fullet de l'Institut d'Estudis Valencians; emperò és el cas que jo vaig guardar molts papers i correspondència i altres manuscrits i amagar-los i no volia traure-los fins que s'acabara açò.

En passar pel refugi del jardinet del llat de la Generalitat, antic solar de la casa de la ciutat antiga, ix de dins un rebombori com d'un immens abellar.

En arribar al pont de fusta sonen de nou les sirenes per a que cesse l'alarma; però passa un avió i la gent no sap si és nostre o facciós. És nostre.

La gent dubta sempre quan comença i acaba l'alarma si no ou els dos tocs.

—f—

Pepe Senent me diu que el seu amic don Simón del Val, del cos de presons, ha regressat de Londres on va anar a un Congrés Internacional de Penitenciària i Policia, en representació de la Espanya lleal. I li ha contat moltes coses entre les que destaquen el que la major part de la premsa anglesa és franquista; que la qüestió xinesa ha deixat mol de llat l'espanyola, que a penes interessa; que la nostra moneda no es cotisa.

També li ha dit que set milions dels huit que té Londres viuen de l'imperi colonial.

Pepe li ha preguntat per Andreu Monzó i s'ha interessat responent-li que no anirà a treballs forçats. Li ha dit que aquests consisteixen en dessecar les terres pantanoses d'Albatera i Catral.

Segurament que la seua impressió del Congrés no ha estat molt bona respecte a l'opinió que tenen de l'Espanya lleial.

Divendres, a 20 d'agost de 1937

—a—

Pepito Bellot me va dir anit que havia observat gran moviment de tropes i material de guerra cap a Terol.

Per tot arreu es veuen camions i milicians, artilleria i bagatges.

Segons els periòdics estaran suspesos els trànsits de passatgers en les vies de Barcelona, Madrid i Aragó per a donar lloc al moviment militar.

A qualsevol se li alcança la imprudència de publicar açò i després es queixen de l'espionatge. Serà així mateix espia el qui ha manat publicar la notícia?

—b—

Vaig a Benaguacil al Consejo de Economía per a veure una reforma que volen en la matxacadora.

Dine a casa.

Doménec [Gómez] diu que ha vist este matí passar cap a Molvedre tres trens militars en un moment.

Per València hi ha gran moviment militar. Es veu que està preparant-se una gran ofensiva per Aragó.

—c—

Viatges: 3,05 pessetes

Rebut d'energia elèctrica: 11,60 pessetes

Periòdics: 1,05 pessetes

—d—

[Rafael] Gayano Lluch me toca per telèfon per a dir-me que la taula del CCV i pintures i llibres i altres coses han estat treslladades al segon pis de la torre de la Llonja, on és el rellonge, i que aquí estan els documents de la Secció d'Antropologia i Prehistòria.

—e—

Ve a visitar-me Josep Chocomeli de Xàtiva.³⁰⁸ No el coneixia personalment. Es veu en ell que és home de treball.

Em parla dels seus projectes de publicació de revista arqueològico-històrica i dels treballs de salvament de les coses amenaçades de destrucció, que han pogut.

Me diu que a Carcaixent anaren per veure si salvaven entre altres coses la biblioteca i papers del mestre alarbiste Julià Ribera i quasi res han pogut fer.³⁰⁹ El fill del Ribera dia que ço que més lamentava era la pèrdua d'una obra que estava escrivint son pare fea més de 15 anys i les quals quartelles guardava en una arquella. Son pare diu que li deia a voltes que aquella obra no l'acabaria ell. No sap què era.

—f—

En anar cap a Massarrojos i passar per la plaça dels bous me veig desfilar una columna d'eixes que diuen mixtes que va de l'estació a la plaça.

Diuen que venen de Madrid de pas cap ad Aragó.

M'ha causat una sensació desagradable: mal vestits, bruts i unes cares on difícilment es veia un raig de noblea. Són nostres? Seran internacionals. Tots eren quallats i anaven silenciosos i com esgotats i indiferents. Ni un vixca. Ni la menor mostra d'entusiasme. La gent els mira passar ab curiositat mestallada de commiseració.

Quants ne tornaran?

—g—

Rafel Canyigares diu que Primi [Gómez] està ja enfora de perill.

Joanet Serrano diu que al nord, una columna lleial de 1.500 hòmens es llevaren les camises que posaven en els fusells i usaven els llançols de les ambulàncies per a demanar pau, car l'aviació facciosa es preparava a metrallar-los.

També m'ha dit que a Sueca continuen les sentències.

---

³⁰⁸ José Chocomeli Galán (Xàtiva, 1893 - 1946). Arqueòleg, apicultor i historiador, especialista en història de l'art. Durant la guerra va dur a terme una important tasca de protecció del patrimoni artístic i bibliogràfic, per la qual cosa va ocupar el càrrec de delegat a València del Servicio de Recuperación del Patrimonio Artístico Nacional. El 1940 va fundar la revista *Saetabi. Noticiario de Arte, Arqueología e Historia de Levante*.

³⁰⁹ Julià Ribera Tarragó (Carcaixent, 1858 - 1934). Catedràtic d'àrab en les universitats de Saragossa i Madrid, va ser membre de la Real Academia Española i de la Real Academia de la Historia i del Centre de Cultura Valenciana, i autor de destacats estudis sobre llengua, cultura i història aràbiga.

Dissabte, a 21 d'agost de 1937

—a—

Pòlito és un amic i condeixeble de Primi [Gómez] que abans de demanar la seua quinta —és de la de 1937— ha aconseguit un «enchufe» i està agregat a no sé quin cap del front d'Aragó, però és ben cert que es passa més temps per València que pel front.

Li ha dit a Primi que veurà si li trob un amagatall semblant.

Ens ha dit que a conseqüència de la caiguda d'Albarrací i avanç dels facciosos, la Columna de Hierro havia volgut fer a Utiel quelcom com ço de maig a Barcelona i que ha estat concentrada a Cuenca.

—b—

Pel camí de Barcelona passen contínuament camions ab material de guerra i soldats cap a Molvedre.

N'hi ha que canten; la majoria, emperò, no semblen gaire fruir.

—c—

Del taller, per atrassos: 180,00 pessetes

A ma muller: 200,00 pessetes

Un abonament de tranvia: 5,00 pessetes

Anar i vindre a Massarrojos: 0,64 pessetes

Diaris: 1,25 pessetes

—d—

Per València continua el desfilament de columnes de milicians ab abigarrament. U portava un drap roig lligat a una branca nugosa de sabina.

—e—

Joanet [Serrano], el meu nebot, tots els dissabtes se'n va a Sueca a passar el dimenge. Hui se'l veem entrar.

— Què passa? —li preguntem.

És que no se n'ha pogut anar. A mida que arribaven els camions i auts pels camins els requisaven i els portaven a l'Alameda des d'on els destinen. Molta gent ha romàs sense poder tornar-se'n als pobles i no han valgut protestes.

Em diu que ha parlat en un tinyent coronel amic seu, que el creu roig com un pimentó. Estava molt cremat i diguent que la movilisació estava fracassada.

— Aquí no se da un paso sin que lo sepan los facciosos porque no nos movemos un pie sin anunciarlo a bombo y platillos. Aquellos nos dan todas las palizas que quieren sin que nosotros nos enteremos y aquí no podemos pegarnos sin que cuando lleguemos nos los encontremos bien preparados para recibirles.

Així mateix li ha dit que el nord el tenim perdut.

—f—

El metge de Massarrojos, Jordà, amic dels xics, en vindre a visitar Primi [Gómez], ens diu que s'han endut molts metges de València cap al front d'Aragó.

— Estos atacaren però aquells contraatacaren i els han pres un poble i els han causat 1.500 baixes.

—g—

Es mou de sobte una gran tempestat ab gran aparell i diluvi d'aigües. En un moment la casa s'inunda, car les aigüeres no recullen tota l'aigua. Trons, rellamps, vent, aigua..., sembla que l'ofensiva és per Massarrojos.

El Palmar, que fea molts anys que a penes corria, va pel camí.

Tot és breu. Dura ben poc. Toni [Gómez] i Lluís [Zalbidea], que han vingut, se'n tornen i sa mare pren gran disgust car no volguera que ab aquest oratge es moguera de casa.

Se'n van, però, i no passa res.

Dimenge, a 22 d'agost de 1937

—a—

Serien les 6 del matí m'han despertat les campanes. S'ouen sirenes, però no explosions i me gir de l'altre llat.

—b—

Doménec [Gómez] me diu que la quinta del 37, acabada d'entregar, se l'enduen a Madrit per a rellevar dels fronts els veterans i portar-los als d'Aragó.

—c—

Joanet [Serrano] ens conta que un amic seu de Dénia li ha relatat la visita que els feu dies passats el creuer *Canarias*.

Era al capvespre i el port estava ple de gent quan varen veure aparéixer un vaixell esvelt i bell.

D'on serà? A què vindrà? Altres captivaments es feien quan veuen que para i, de sobte, llança una canonà que va caure a poca distància del port, dins l'aigua.

La gent va fogir i s'amagà on pogué i el creuer comença a llançar píldores i enfonsà un vaixell petrolier que hi havia al port.

Quan bé li va semblar es va girar de l'altra banda i començà de nou la mascletà contra un xalet que hi ha a la muntanya i que ara serveix de lloc de repòs a la columna internacional.

Les autoritats dianenques telefonaren a València denunciant el fet i els digueren que no podien enviar socors; telefonaren ad Alacant i així mateix s'excusaren, causant forta indignació entre el poble.

Quan va acabar la serenata, el *Canarias* encengué tots els llums del vaixell i així va estar front a Dénia, en actitud pacífica i festival fins les cinc del matí sens que la Gloriosa ni la menys gloriosa esquadra aparegués per aquí.

I és ço que diu el poble de Dénia:

— No han arrasat la ciutat perquè no han volgut:

Sembla que ha hagut una víctima: una dona morta.

Dilluns, a 23 d'agost de 1937

—a—

Me diuen si pel nord avancen els facciosos i estan atacant per Castro-Urdiales. Sembla que el negoci del Cantàbric està posant-se lleig per als nostres.

Els diaris d'ahir donaven la notícia que els lleials havien mobilitat a Santander tots els varons dels 16 als 60 anys.

—b—

En eixir del taller me crida l'atenció que passen cap a Molvedre molts camions de passatgers buits de totes bandes: de Conca, Requena, Alcoi, etca.

Aniran per ferits?

—c—

En passar per la plaça de la Seu veig com han adornat la frontera de la Capella de la Mare de Déu.

Han fet —al mateix lloc on feien l'altar de flors a la nostra dona dels Desamparats, entre la porta del llat de la Seu i la següent— una altra espècie d'altar ab draps rojos que omplin tota la frontera fins els balconets, ab falç i martells, estrela roja de cinc puntes, monumental, i banderes així mateix roges, unes sense i altres ab les dites falç i martells, rodejant un entaulat de fusta al fons del qual, junt a la paret, hi ha un colós membrut espatarrat i un de mig cos i ab el puny dret alçat com amenaçant ... la pau i la civilització occidentals.

Un gran cartell anuncia «Exposició Nacional de la Juventud». Sembla va a inaugurar-se prompte.

Resulta un sarcasme que mentres per l'estranger es fa propaganda diguent que ara hi ha tolerància religiosa i el ministre [Manuel] Irujo sembla esforçar-se per a restablir la normalitat constitucional en matèria religiosa, en quant possible, ací es continue fent befa i escarni del més íntim sentiment religiós encarnat en la capella de la Verge, patrona dels catòlics valencians.

—d—

Per totes bandes crits. Hui reparteixen sucre i hi ha que veure com són de fantàstiques les cues.

—e—

Mig litre de tinta Sama:³¹⁰ 10,000 pessetes

Café: 15,00 pessetes

Rebut de gas: 8,95 pessetes

Diaris: 0,70 pessetes

Viatges: 1,00 pessetes

—f—

Trob [Enric] Navarro Borràs i altres valencianistes. Navarro me diu que vol visitar-me per a parlar ab mi de coses i me diu si el dilluns proper passarà per ma casa.

—g—

Pepe Senent me recorda la colònia de xiquets que va organitzar a Lucena del Cit, fa molts anys, quan ell era inspector de primera ensenyança a Castelló. La recordança és per a dir-me que Elizondo, u dels protectors de la colònia, s'amagà dalt d'un albre [arbre] on va estar fins que pogué anar a una seua masia i aquí va estar algun temps, fins que un dia volgué eixir-se'n, avorrit, i l'agafaren i el correghueren com a un bou a la plaça.

També mataren a Vicent Coves, senyor de les cases de la colònia, molt contiste.

Dimarts, a 24 d'agost de 1937

—a—

A les 5,30 del matí em desperta la campana de Massarrojos. S'ouen explosions per València. Dura la festa uns deu minuts.

—b—

Certa premsa continua sa campanya contra el PC i els òrguens d'aquest ataquen més que es defenen. Si açò continuara aixís en tal tenor, la nostra retaguarda acabaria com el ball de Torrent.

---

³¹⁰ Tinta fabricada per l'empresa de Cesar Giorgeta Kermaschii, especialitzada en la fabricació de productes i objectes d'escriptori.

—c—

Viatge d'anar i vindre: 0,60 pessetes

Diaris: 1,05 pessetes

—d—

Ha vingut sor Maria, superiora que fou de l'Asil de Sant Eugeni, a despedir-se de la família. Se'n va a l'estranger, ab altres. Una bona persona els ha arranjat els passaports.

Dubta d'això del convent de les monges que diu l'Irujo. Si acàs estaran preses, lliures no. Ella heu sabia.

Conta el cas de sor Coloma que en anar a matar-la la va conèixer un milicià.

— Vosté és sor Coloma? —li pregunta espantat.

— Yo soy sor Coloma, hijo mío.

Aquell milicià la va salvar.

—e—

Quico, el fuster, ens conta que al xalet ocupat per [Diego] Martínez Barrio volien fer un «garage» per a guardar els auts i pensaven si fer-lo d'obra o si de fusta.

Un dia d'aquests diu que li digueren:

— Como queremos marcharnos pronto lo haremos de lona.

—f—

Entre els bulos que corren es diu que les tropes enviades al front d'Aragó són per a resistir l'escomesa facciosa en caure el nord i guardar la fogida. Altre és que els facciosos han detingut un vaixell que anava cap a Mèxic i han apresat Juan López [Sánchez] i varis més que se n'anaven ben equipats cap ad Amèrica.

—g—

Joanet Serrano ha parlat ab un amic seu, coronel de l'eixèrcit. En preguntar-li per l'ofensiva d'Aragó li ha respost:

— Es el último botón del gabán que no llega a abrocharse. Aquellos tienen acumuladas más fuerzas que nosotros.

Joanet [Serrano] diu que han posat en llibertat provisional els qui detingueren en Sueca. A molts els varen detindre pel carrer sense que s'enteraren en sa casa.

Diu que foren denúncies dels comunistes, la major part senyorets de cases burgeses, jovenalla ressentida i *snob*.

—h—

Aquesta vesprà ha batejat Pepito Bellot la seua filla en la major intimitat i secret. Ell propi l'ha batejà. Estava corprés d'emoció.

Li ha posat el nom d'Adelina, Victòria, Maria de les Mercé. No han haguts padrins.

—i—

Estic acongoixat i trist. Què em passa? Les circumstàncies?

Dimercres, a 25 d'agost de 1937

—a—

Els facciosos han tallat les comunicacions de Santander ab Astúries en prendre Torrelavega i han agafat alguns auts de dirigents qui fogien cap a Gijón. Estan d'onze a catorze quilòmetres de Santander.

El part oficial diu que els facciosos han tallat la força elèctrica i l'aigua que abastien Santander, fa dos dies. Ara que els nostres han tallat les comunicacions entre Osca i Saragossa.

—b—

Peiró, el ceramista, vol que li fem una instal·lació per a calefacció dels forns de coure el fang obrat.

Està mullerat ab una germana de mon amic Llop, que me conta part de l'odissea dels germans que mataren.

Hi havia dos germans capellans de Senta Creu. U d'ells va morir abans d'aquests esdeveniments. L'altre era dipositari de la parròquia.

En triomfar el Front Popular ja li feren dos atracaments de deu mil pessetes.

Un dia que tornava cap a casa el detingueren uns malfatans i li digueren que l'acabaven de veure eixir d'una casa de prostitució i li tragueren 10.000 pessetes que era ço que pretenien. En altra ocasió altres deu.

En vindre açò el detingueren en Serra i anaren traguent-li quant tenia i, per fi, el mataren pel camí a prop de Nàquera.

Li saquejaren la casa robant-li 40.000 pessetes i documents i mataren els germans i un cunyat llur que incidentalment va arribar-hi.

—c—

En entrar dins València me trob [Vicent] Mendoça, el policia.

— Açò s'acaba! —me diu somriguent-se.

Me conta que ell i altres tatxats de dreita són perseguits. Estan expedientats. Ells preferirien que els deixaren cessants. D'eixa manera eixirien de dolors de cap.

La muller i la filla romandrien a València i ell se n'aniria al poble — Carlet— a treballar unes terretes i esperar.

—d—

0,250 quilos de peixet: 3,50 pessetes
Arranjar les ulleres: 0,90 pessetes
Diaris: 1,05 pessetes
1 viatge d'anar i vindre: 0,65 pessetes

—e—

Ma muller diu que al mercat de Moncà el quilo de bajoqueta va a 10 pessetes, el de batxocó a sis, garbeta de bledes a 0,20. Quan més cares anaven abans a 0,05.

—f—

De sobretaula estant ve Pere Senent tot emocionat i saluda a tots efusivament.

S'ha entregat Santander.

Estant radiant en tots els idiomes la notícia. Sembla que l'element paisà combinat ab guardes d'assalt s'ha apoderat de la població, entregant-la als facciosos.

Quan venen al capvespre Joanet Serrano i Pepito Bellot diuen que per València ha corregut la notícia com la pólvora.

Tota la vesprada estan radiant la notícia.

Per la nit ogueren el radi de Sevilla. El general [Gonzalo] Queipo de Llano assisteix des del balcó de San Fernando a una gran manifestació que es fa celebrant la caiguda de Santander. S'ouen músiques, himnes, cridòries, vítols i el *spiker* va explicant els incidents de la plaça.

L'acte deu ésser emocionant de presenciar-lo quan nosaltres no podem menys de comprendre'ns.

Dijous, a 26 d'agost de 1937

—a—

En el part oficial diu el ministre de Defensa Nacional que els lleials han tingut que retirar-se cap ad Astúries, en vista de la gran pressió de l'enemic.

—b—

En arribar al taller me diu [Carles] Gargallo que ahir es varen presentar aquí uns policies preguntant per Doménec [Gómez] i diguent que no s'havia presentat a la caixa de reclutament, i que perxò se'l declararia desertor si no es presentava a la policia i justificava el per què no s'havia presentat.

Gargallo els feu present que creia sí que s'havia presentat per quant ell l'havia vist, vestit de soldat, és a dir, d'oficial.

Els policies que els deien Peláez, Parrilla i Rozas li han deixat una nota — que ab bastant pena ha pogut escriure u d'ells— per a que es presente hui, sense cap excusa, a la comissaria general d'investigació criminat, Alamera, 19 -on detingueren Vicent Bueso-, pel dematí o la vespra.

—c—

En les Torres dels Serrans estan tapant els finestrals que cauen a la plaça —no n'hi han altres— ab una paret armada, ab les barres de ferre que vaig veure pujar l'altre dia.

Estan tapant el finestral de la dreta mirant cap al pont.

—d—

En arribar a casa me diu Andrea que ha tornat a anar la policia per la qüestió de la casa.

Víctor [Bueso] els havia oït vindre i coneguent-los —se n'anava a l'oficina— s'ha parat per veure si venien a casa, i en veure'ls entrar se n'ha tornat per a encarar-se en ells, i ha tingut que parar-los els peus i fins dir-los — «es que nadie tiene derecho a tener miedo más que ustedes? Aquí el que más y el que menos ya sabe el miedo que tiene cada cual, porque yo estoy haciendo refugios para ministerios i para la misma policía y la mayoría de ustedes no duermen en Valencia».

I aixís en este temor:

— Es que somos mandados...

Pareix ésser que se n'han anat per a no tornar.

—e—

A Doménec [Gómez] l'havien telefonat a casa per a que es presentara enseguida per a aclarir l'assumpte de la caixa de reclutament.

Presentat a l'Alamera ab dos policies l'han portat a la caixa i aquí, en explicar-los el cas, els han dit als policies que ells no tenien res a veure ab Doménec.

— Eso allá, en el cuartel.

Tornats a la comissaria, en vista del resultat, l'han deixat en llibertat.

Demà anirà al quarter per a que li donen la documentació justificativa.

Divendres, a 27 d'agost de 1937

—a—

Els diaris reflexen que les tropes lleials avancen sobre Saragossa prenent noves posicions i fent presoners i apoderant-se de material de guerra.

—b—

Mon germà Paco [Gómez Serrano] me diu que els operaris de les quintes demanades que fins ara s'havien salvat per fer material de guerra, a pesar de les moltes pataes pegaes, no han pogut salvar-se i ja se n'han endut set. Hi romanen sis que també se'ls enduran.

Les mares, desconsolades per haure's endut algun fill, no poden veure ab bons ulls que hi romanguen tants jóvens a la reraguarda i denunciien continuadament.

Diu mon germà que en el Ministeri de Defensa els plouen les denúncies.

Prop del taller hi viu una mare a qui se li han endut tres fills al servei. Com ha de veure aquesta dona al bons ulls els que romanen?

—c—

Cinc rebuts de la Colla del Sol: 10,00 pessetes.

Dine a casa de València i em dispose a treballar per la vesprà.

Telefone a [Rafael] Gayano Lluch per a saber si es reünix i quan la Junta de Govern del Centre de Cultura Valenciana. Me diu que està malalt de reuma i no pot vindre a fer-me una visita com volguera i li promet que sí que aniré.

Quan acabe algunes cosetes que tinc entre mans vaig a visitar-lo. Viu en la continuació del mateix carrer que jo, al número 24 —hui, pintor [Salvador] Abril, sens haure encara canviat els nombres—, huitanta porta, junta al terrat.

Gayano, gran com un guarda de la circulació —dels d'abans—, enfundat en una batota i ab un peu enfardat, coixim coixam, em du al seu despatx. Tot rodejat de llibres per estants i muntons. N'ha adquirit bastants en aquests mesos de revolució, principalment de Plácido [Cervera].

— Si s'enteraren que ací hi ha biblioteca no estaria molt segura. Ja traurien cinc-centes pessetes —li dic.

Gayano roman parat i un poc decebut car creu menyspreu ço que li dic:

— Tan poquet?

— No, si de la meua no donarien més, ni tampoc de la de [Francesc] Carreres Vallo, en tant que val.³¹¹ Vosté no sap que de l'Arxiu de la Cúria —54 tonellaes— no han tret més, algo més de 4.000 pessetes?

Me conta que Dalmases, un català qui ara sembla estar assovint per ací, li ha parlat del centenari de la conquesta de València per Jaume I, aconteixement que ha d'esdevindre el proper any. Dalmases diu que tal data no deu passar per alt i que els valencians devem ja reunir-nos —el Rat Penat, el CCV i demés organismes valencianistes— per a anar treballant, i que ell heu treballarà a Catalunya i parlarà ab Agudé.³¹²

---

³¹¹ Francesc Carreres Vallo (Carcaixent, 1858-1936). Bibliòfil. Va ser president d'Acció Bibliogràfica Valenciana. Era pare de Salvador Carreres Zacarés i avi de Francesc Carreres i Calatayud.

³¹² Jaume Aiguader i Miró (Reus, 1882 – Mèxic, 1943). Metge i polític, militant d'ERC. Durant la Guerra Civil va ser ministre sense cartera del govern de Largo Caballero, i ministre de Treball i Assistència Social en el de Juan Negrín, fins al 1938.

— Amic Gayano, li tinc que dir, tallant-li els discurs, este home acaba de vindre de la lluna. Ací, com no siguen els organismes oficials nengú podrà fer res. Per a reunir-nos caldria una autorisació, l'aquiescència de les autoritats, dels partits polítics, especialment valencianistes. Qui sinó s'aventuraria a que a les primeres de canvi el denunciaren com a conspirador de la 5ª Columna? Va a donar lloc a que es promoguera una campanya contra el despotisme, la tirania, etca.? Ací, els rònecs que podrien intentar-ho són els valencianistes que formen en les files del FP; com, emperò, van aquests a fer-ho si ja en anys passats es negaren enclòs a enlairar la senyera el 9 d'octubre per tractar-se d'un rei? Que facen! Que facen que jo me sumaré: eixe dia una rameta de llorer quant menys pense portar-li al monument si encara hi roman, com a dedicació. Hui per hui no crec que es puga fer res.

Gayano convé ab mi que no és moment oportú de parlar-ne.

El dimecres vinent tindrem Junta de Govern del Centre de Cultura [Valenciana] en casa del president, Vicent Marco Miranda, qui viu en un xalet del grup dels periodistes, defront la Facultat de Medicina en construcció.

Me diu que hi ha un empleat en abastiments de guerra que està comprant tots els llibres valencians que es presenten a qualsevol preu i ha fet impossible la compra als demés. El tal comprador sembla que és madrileny i en quan hi haja ocasió me'l presentarà.

En preguntar-li què s'ha fet la col·lecció de monedes d'or de [Francesc] Carreres Vallo me conta el sossoït ab tot detall i el desenllaç inesperat.

La col·lecció estava dipositada en un banc i, en vindre la disposició de que es presentara l'or amonedat al canvi, hi hagué que manifestar-lo. La col·lecció de monedes perillava que es fonguera.

Es consultà el cas ab [Vicent] Marco Miranda, es pegaren pataes, es feu una exposició al ministre i aquest va respondre allò de que l'estat no necessitava de més col·leccions i va hi romandre condemnada a mort la de Carreres Vallo.

Gayano, que és home molt actiu i servicial, d'acord ab [Salvador] Carreres Zacarés, va començar a fer gestions per altra banda sens comptar per a res ab el Marco, i tal manya es va donar que arribà a convéncer el director del Banc d'Espanya i altres empleats, per a que feren una tria, deixant ço més vulgar. I aixís heu feren. Abonant-li el canvi assenyalat del govern les que hi romangueren, ab bitllets «no pasaran».

Una volta la col·lecció expurgada en casa del Carreres, els va assaltar un dubte: i si el Marco s'enterava? Hi havia que donar-li compte de les gestions i del resultat i sembla que d'açò es va encarregar l'amic Gayano.

A en Vicent Marco Miranda li va semblar tot molt bé i va alabar l'activitat del Gayano i la seua habilitat però, en dir-li que la col·lecció la tenia en son poder Carreres Zacarés per a guardar-se-la, va exclamar:

— Ah! No, eixa col·lecció deu vindre ací i la guardaré en ma casa. Això és un perill en casa de Carreres.

No hi hagué convenciment i Gayano, ab la cua entre comes com un gos fracassat, se'n va anar ab el conte a Salvador [Carreres] i tots dos li portaren la col·lecció al Marco, sens deixar-ne ni una per por que s'enterés.

En entregar-li-la els va preguntar si estaven totes les que tragueren del banc. Carreres li'n va demanar una per a sa mare com a record i una per an ell i altra per al xic, i altres dues per a Gayano i el fill, per ço que havien treballat.

Ni una.

— La col·lecció deu quedar ací perquè és un compromís per a vostés.

I aixís quedaren. Desencantats, fracassats després de tants treballs.

Gayano diu que ja no hi va tornar; però pels dies de la caiguda de Bilbao se va trobar un dia ab el Marco.

— Che! Gayano! Vosté ja no ve per casa.

— Sí, tinc molta faena —li va dir ab excuses.

— Vinga-se'n i prendrem café, vullc que parlem.

I va anar i, després de molta xerrameca, a la sobretaula, es va despenjar diguent-li.

— Aquella col·lecció de Carreres que vostés me portaren per a guardar vaig a donar-li-la per a que se l'enduga.

Gayano, qui no esperava aquella escopetà, es va quedar mut, i com vengent l'aparició de l'ànima d'Aristòtil.

— Però, jo..., no puc endur-me-hu ara; que vinga don Salvador.

— No! Vosté se hu emporta enseguida! Jo no vullc responsabilitats. És possible que me toque pegar a fogir i no vullc que açò es perga.

No valgueren raons, Gayano agafà la caixeta, després que el Marco davant d'ell les va comptar i veure si estaven conformes, i batent-li les cames, com si cometera un delicta, se'n va anar directe a casa [Salvador] Carreres Zacarés, qui a l'igual que el Gayano va romandre-hi bocabadat.

— Pués no són de xocolate! —va poder dir per fi.

Carreres intentà donar-li unes monedes al Gayano per a record i aquest no heu va acceptar.

I aixís ha acabat, per ara, l'odissea de la col·lecció. I dic, per ara, car en els temps que corren i ab les disposicions que hi ha i la fam d'or que per ahí regna...

La unió dels dos partits valencianistes del FP —EV [Esquerra Valenciana] i PV d'E [Partit Valencianista d'Esquerra] — està molt verda, segons me diu també. Hi ha massa ambicions en els hòmens i tots cerquen supremacies polítiques.

— Què hi ha de cert —li pregunte sobre la expulsió de [Rafel] Guillot [Llopis] d'EV?

Sembla foren detinguts els dos germans per la policia francesa ab alaixes per 40.000 durs. Ells digueren que anaven per mandat del partit i aquest heu ha negat, emperò és ben cert que el partit els ha expulsat i que ells estan en llibertat.

El Marià Guillot, el germà més xiquet, sembla una bala perduda que tota sa vida ha anat per cases de mal viure i de joc, vivint a costa de les dones i anant a trets.

— És un pistolero —me diu Gayano.

—d—

Sembla que els facciosos han dit que a Santander un capità de la Guàrdia Civil, i quaranta guardes que estaven amagats, ixqueren de sobte i llibertaren 1.500 presos i els armaren, apoderant-se de la població.

En realitat no se sap què ha passat.

—e—

Bulos: Pepito Bellot diu que en un quarter un oficial deia «si la pròxima semana no tomamos Teruel i Zaragoza estamos perdidos». En un altre quarter, segons José Pedro ha dit que s'espera una sublevació militar per al dia que es reba l'avió.

Dissabte, a 28 d'agost de 1937

—a—

Els facciosos es dirigeixen pel nord cap a San Vicente de la Barquera i porten presos més de 50.000 presoners. A l'est diuen haure'n pres més de dos mil.

—b—

Ahir es va celebrar en el taller una assemblea per a acordar si es reanudava l'ingrés per al sosteniment de la Mútua de Socors en les malalties dels obrers del taller.

Fa ja algun temps que fundaren aquesta Mútua que té el seu Reglament aprovat pel Governador Civil. Per medi d'aquesta mútua els obrers malalts no perden el jornal. Els ingressos els componen una mitja hora de treball setmanal i altre tant que pose jo.

La Mútua va anar augmentant el capital i com abans de la revolució tinguérem una forta crisi decidírem, ja que havien reserves, suspendre l'ingrés per uns mesos. Va vindre el moviment i, com encara hi romania bastant quantitat, anàrem prorrogant la suspensió, fins que amenaçat ja la carestia, s'ha convocat l'assemblea per a decidir què s'havia de fer.

Acordaren reanudar l'aportació de reserves en la mateixa forma d'abans. Sols Àngel Albalat va proposar que fora la casa la que pagara solament, però no ha tingut ressò.

La proposició de l'Àngel desvirtuava la fundació. Obedeix a la tendència demagògica d'espolsar-se les càrregues i gravar el «burgés». Jo entenc que açò

és desmoralisador i impolític. El poble deu totalment contribuir a totes les càrregues públiques i ad aquelles que el beneficien fent-lo intervindre en la llur administració. D'aquesta manera s'adonaria políticament.

La nostra Mútua —que dit siga de pas no és tal, car sols són els obrers manuals qui es beneficien— és administrada per ells. Jo sols tinc una intervenció nominal i el dret de vet. Sóc el president nat, qual càrrec tinc delegat en [Carles] Gargallo, i en quant el vot, no hac tingut encara ocasió d'aplicar ni volguera que es presentara, ço que procur.

—c—

El taller me paga una lletra tornada: 50,00 pessetes

Despeses de la mateixa: 1,55 pessetes

Per atràs: 180,00 pessetes

A ma muller: 150,00 pessetes

Per un quilogram de cafè: 26,50 pessetes

Diaris: 1,05 pessetes

Barberia: 1,00 pessetes

Viatges: 1,30 pessetes

—d—

Batistet Garcia està posant les batedores de la Ribera, especialment Sueca, en condret. Precisava uns claus per a batedora d'un tipus estrany i un mestre de molins d'aquí me'ls oferia, tal volta perquè pensava que anaven a llevar-li'ls com aixís feu.

Els del muntó —així diuen als que han format una col·lectivitat o comuna— es presentaren en sa casa i s'incautaren —tal es diu ara al robatori— d'uns tres mil claus i, quan va anar Batistet, ja la llàdria estava consumada.

— Veges els del muntó —li va dir el pacient, Enric Ramon.

I anà a parlar ab un del comitè o junta.

— Vengau-me uns claus o canvieu-me'ls per dels nostres. Eixos que teniu d'Enrique Ramon no vos aprofiten pa les nostres trillaores, els va dir:

— Pa d'això és necessari que ens reunim.

I passaren dins i res acordaren i va tornar a insistir:

— S'ham de reunir —li tornaren a dir.

— Pués ja vos reunireu quan passe la trilla i se'ls posareu en salmorra.

I tot va aixís. Començaren a incautar-se de terres i tantes n'acapararen que s'han quedat bastants sens cautivar. Molt es perdrà per no poder-ho regar a temps per manca de braços. També no estaran en condret totes les batedores.

Per a l'any vinent molts tenen el propòsit de no sembrar.

Batistet me diu que a la fonda on ell és hi ha també hostatjats oficials d'assalt. Un dirigent els deia l'altre dia.

— Vamos a detener a muchas personas que en la cara i el aspecto se ve a la legua su honradez y su inocencia; no obstante no nos dejan detener a los asesinos i ladrones i si los detenemos los sueltan enseguida.

El malestar i la protesta sorda s'extén per tot arreu.

Del meu parent P. M. —un giracasaques homosexual ab una destal per llengua, qui pren el partit del qui més creu pot valdre-li i malparla i escopinys ab bava de vipra al qui fins fou amic— ja va cridant contra l'ordre actual i no s'amaga.

A un tal Terol li han trobat 80.000 pessetes. No tenia abans on caure's mort. Ad altres també els han trobat diners.

Açò és la Calderona! Que dien els antics.

—e—

Ab August Carrascosa vaig a l'ajuntament a cobrar uns diners. Manquen uns documents i no es poden cobrar.

Passe per casa per veure si hi ha quelcom i me'n vaig a Massarrojos a dinar i passar el dimenge.

—f—

En Jesús Llorca és un mestre valencià d'una escola de Madrit, qui ha estat pres quatre mesos a la presó de San Anton de la dita capital, ans residència i col·legi d'Escolapis i hui càrrec. Mentres, sa muller ha estat presa ací, ad Alaquàs, on abans anaven per fer eixercicis esperituals.

Llorca, qui és un poc més jove que jo, està com astorat, fenomen que s'observa en tots els d'alguna edat que han estat presos per presunes desafectes al règimen. Ens conta peripècies, impressions, hores d'angúnia i d'esperança, d'incertidumbre i de consol. Diu que, en general, el personal de presons es porta bé i conta el cas d'uns jóvens falangistes que tots els jorns devallaven al pati per banyar-se, els quals es posaven formats davant l'estany o bassa i fent el salut a la romana cantaven l'himne de Falange Española i en acabar es mullaven.

Tot va anar prou bé fins que començaren de tancar dirigents antifeixistes qui, en oure els cants facciosos que els altres entonaven ab veu enlairada, es queixaven al director diguent que allò era un insult intolerable i el director els va respondre que en temps de la monarquia els detinguts d'idees avançades cantaven la Internacional sens que no ningú els noguera, i com insistiren els va dir que ço que podria fer-se, si volgueren, era canviar de local els protestants i aixís es va fer, i els falangistes continuaven els llurs cants.

Clotilde, la muller, conta que moltes senyores de l'aristocràcia estan preses en companyia d'altres més modestes, monges, etca. Està presa aquí ad Alaquàs la mare del general Aranda, el defensor d'Oviedo,³¹³ ancianeta, quasi paralítica,

---

³¹³ Antonio Aranda Mata (Leganés, 1888 - Madrid, 1979). Va destacar en la defensa d'Oviedo en l'inici de la guerra civil, assetjada per les milícies mineres. Després de la guerra va ser nomenat comandant de la III Regió Militar, amb seu a València.

que està voluntàriament assistida per una de els monges preses. També està una cosina del general Franco. La detingueren quan anava de part i la portaren a la Casa de Socors i, en desocupar, a la presó. Com de tot se la incautaren, fins de la robeta del nonat, aquest en vindre nu no tenia robeta i d'un llançol li feren bolquers, però en anar la gent assabentant-se l'anaren assortint.

De la presó de Madrit la treslladaren ab altres ad Alaquàs. Hui el xiquet té nou mesos. Sembla n'hi ha altres de xiquets al càrrec.

Llorca ens diu que a la presó de San Anton hi havia també l'arquitecte de San Francisco el Grande, Ordeig,³¹⁴ valencià, i 44 processats més.

Els tancaren perquè va córrer la remor que els facciosos tiraven obusos a San Francisco que no esclataven i dins portaven una coloma missatgera i que ells agafaven el part i li posaven la resposta, assoltant-la.

D'acusacions tan absurdes com aquesta estan les presons plenes i, ço més dolorós, els cementeris, els descampats i les presons i cementeris clandestins.

Dimenge, a 29 d'agost de 1937

—a—

Tonica [Senent Ibáñez] me diu que Marita Serrano, germana de Joanet, es va maridar canònicament ab el seu nuvi, en secret. A part dels contraients no heu sabien més que les mares, és a dir, sa mare d'ell i ma cosina Isabel.

Per a un catòlic el casament de l'església és el ver casament. Això del civil és una cosa imposada pels governs lliberals i secundària.

A partir d'aquest casament ma cosina Isabel, qui fa de mare de Marita, els va dir que faria la vista grossa i els nuvis feren vida matrimonial a les espalles dels altres.

I mentres preparaven el casament civil. Però el germà de Marita, Josep Maria, volia que el casament es fera ab pompa i com les circumstàncies no heu permetien la cerimònia civil s'anava ajornant.

I va vindre que cridaren la quinta del mini-marit i aquest se'n va anar i, en una de les batalles donades en avançar els facciosos per Albarrasí, va desaparèixer i no saben res. Alguna notícia incerta de que se n'ha passat.

Si ella hu sabera cert se n'aniria a cercar-lo arrostrant la murmuració.

Açò li ha contat Marita a Toni [Gómez] entre plors i llàgrimes.

—b—

Passejant, passejant, me'n vaig cap a les pedreres del Badall, lloc misteriós, poètic, on la solitud convida a meditar i llançar a lloure els fums de la fantasia.

Per les pedreres abandonades hi ha coves, avencs i simes i en una cova-avenc tinc un amagatall on amague hui-centes pessetes en plata i un paquet ab diverses estrangeres.

---

³¹⁴ Es tracta de Francisco Ordeig Ortenbach.

Tenia un regomell, car aquí mateix vaig amagar l'acta del casament catòlic de Doménec [Gómez] i Carme [Martínez], i hui l'he retirat. El dipòsit de les pessetes —poques— roman aixís anònim. Es poden perdre, però, no ja acusar-nos.

—c—

Joanet [Serrano] diu que segons li ha contat un capità que se'n va al front, tots aquells oficials que no se'n passen seran considerats «rojos» i perxò se'n va ell.

Així mateix diu que alguns caps de la guàrdia civil, hui guarda nacional, s'han reunit i sembla que han acordat que en el moment precís tots els guardes de carretera no deixaran passar nengun aut cap a Barcelona ni a França i els detindran.

—d—

Els facciosos han dit per radi que al nord han pres Cabuérniga i que per l'est i sud han refusat grans atacs lleials.

Al sud tenen cercada una columna a la vora d'un precipici.

—e—

A les 8,20 del capvespre notem sirenes, la campana de Massarrojos, reflectors, bombes, antiaeris i tota la *misse en scène* de consuetud.

Amparet [Gómez] se n'ha anat a Godella aquesta vesprada ab unes amiguetes; Xari [Gómez] i Víctor [Bueso] se n'acaben d'anar fa poc i els haurà pillat en el tren. Uns avions facciosos passen per damunt de Massarrojos i els obusos antiaeris se senten xiular.

Ma muller està inconsolable. Ve Amparet. Unes que venen en el mateix tren, de València, diuen haure vist en el que creuava a Burjaçot, Xari i Víctor.

Serien les 9,30 ha parat i quan ja creïem que la funció era passada ha recomençat de bell nou a les deu, però ha durat poc.

Aquest sobresalt i intranquil·litat contínua va acabant ab les persones. Al creiximent de les dificultats cotidianes s'unixen aquestes dutxes arrufants i esglaiaadores que, per culpa d'ambiciosos sens consciència ni ciència, patim.

Dilluns, a 30 d'agost de 1937

—a—

A les 5,30 s'alça el teló per al 2n acte d'aquesta tragèdia. Ens desperten canonaes, sirenes, la campana... serà per mar?

Passen avions per damunt Massarrojos. Els antiaeris amenisen horrísonament l'espectacle. Diuen que pel mas de Noguera es veu una columna de fum.

A les 6,30 cessa l'alarma.

—b—

Al taller, Vicent Esteve [López] me diu que han caigut bombes a la Canyà de Paterna i han hagut morts i ferits i que a Catarroja han incendiat un molí i també han hagut víctimes.

[Carles] Gargallo diu que ouia els avions que li semblaven volar sobre València sens tirar bombes.

Els periòdics diuen que els antiaeris no deixen entrar en València els avions facciosos, però és ben cert que si no arrasen la ciutat és perquè no volen (no «volen» de «voldre», però sí que «volen» de «volar»).

[Rafael] Planells diu que per l'Horta de Ruçafa han produït tres morts i varis ferits.

L'Horta ruçafina està molt castigada.

—c—

«Dividendo» repartit entre els socis de la Mútua d'incendis. Pessetes: 6,60

Llustra-botes: 0,50 pessetes

Viatge d'anar i vindre a Massarrojos: 0,65 pessetes

Periòdics: 2,50 pessetes

2 dotzenes de sardineta de mitja sal.: 1,50 pessetes

—d—

Vaig a la Mútua d'incendis per veure a Francesc Garcia Gascon i pagar un «dividendo». Estan aloixats en l'edifici en el consolat de Bèlgica, ab el qual comuniquen.

Me conta algunes peripècies fins arribar on estan aloixats i per salvar l'arxiu.

Me promet unes rajoletes d'incendis antigues i enviar-me unes escriptures de [Josep] Vila Cabanes perquè diu que a ma casa estarien més segures.

També me regala la memòria que va escriure estant secretari de Lo Rat Penat l'any 1933.³¹⁵

—e—

Dine a casa ab la família de Carina, que així mateix ve a dinar.

Xariet [Gómez] i Víctor [Bueso] me conten l'odissea d'anit. El bombardeig els va pillar al tren i es detingueren a Burjaçot. Quan semblava parar continuà el tren fins València i ací tornà de nou a refugiar-se a l'estació i aquí estigueren fins acabar-se. Pegant tropessons arribaren a casa a les onze de la nit.

Passaren hores d'angúnia i pel soroll mogut els pareixia arribar en València i trobar-la enderroca.

---

³¹⁵ Francesc Garcia ocupà el càrrec de secretari de la Junta Directiva de Lo Rat Penat durant el període 1933-1935, quan Nicolau Primitiu Gómez era president. Hem transcrit la *Memòria de Lo Rat Penat per a 1933*, de F. García, en la nostra tesi doctoral *L'obra valencianista de Nicolau Primitiu Gómez Serrano* (v. III, 2008: 55-64).

—f—

Poques voltes m'havia preocupat de qüestions alimentícies. Si acàs alguns pastissos o alguna llepolia que en passar comprava en les sucrieries o pastisseries per portar-li alguna cosa a la dona. Ara, emperò, d'algun temps ençà vaig mirant ultramarins i botiguetes cercant formatge, pernil i els mengívols que trobe.

M'han dit que els pernills sencers quan es troben i d'amagatotis es venen a 17 durs el quilo.

Per tot arreu no veus més que cues en les diferents fases. Crisàlida: cadascuna dona va passant un pot, un cartró, rajola, adoquí, test, ascles, poals, cistelles i les coses més inversemblants. Cada dia disminueixen les cadires i demés mobles útils i són substituïts per coses sens valor com les ascles, pedres, pots, etc., i solen enviar als xicons per a que hu posen. Mariposa. En aquesta fase, que comença quan les propietàries d'aquelles futeses tan importants arriben a situar-se reclamant el llur dret de preferència: disputes, renyines i algunes voltes detencions i hospital, àdhuc.

La gent que va cercant pregunta a les cues:

-Què donen?

I responen: sucre, sabó, criadilles, llet, carbó, pa, etc., i molta gent passa els dies enganyant el cos per no poder atényer ço que li cal.

Ja vaig creguent que en aquest país nostre, tan ubèrrim i abundós quan regna la pau i la bona gent, que dona per a propis i estranys, podrem arribar un moment en què es muiguen de fam tal volta, més que els estranys, els propis.

—g—

Una dona me diu que al mercat de Moncà s'han venut els pollets acabats d'eixir de l'ou a set pessetes cascú.

El quilo de carn de moltó està a 22,00 pessetes.

El quilo de carn de porc està a 24,00 pessetes.

A València la dotzena d'ous de llauradora es ven a 17 pessetes la dotzena. Hi ha ous de Turquia i Bulgària a 3,50 [pessetes] en cua, quan n'hi ha.

L'embutit sec a 32,00 [pessetes] el quilo.

A Barcelona diuen que la salxixa va a 50 pessetes el quilo.

—h—

Joanet [Serrano], que ens arreplega tots els «bulos» que corren per ahí, em diu que en el Consell de Ministres del dissabte, [Indalecio] Prieto i els demés socialistes digueren que no volien que continuara la sangria i que hauria de veure's d'acabar aquesta situació. Sembla que els republicans i comunistes dissentiren i opinaven continuar; portat el plet a l'Azanya, aquest s'inclinà per seguir mentres hi romanguera un home i una pesseta.

També es diu que en la Societat de les Nacions no es tractaran les qüestions xinesa, abissina ni espanyola i que es pensa refusar la representació d'Espanya.

Dimarts, a 31 d'agost de 1937

—a—

Els facciosos han pres pel nord Cabuérniga, Comillas i altres llocs, continuant l'avançada. Per l'est i sud ha parat l'ofensiva governamental.

—b—

[Carles] Gargallo, al taller, me diu que sap que un alt empleat del Ministeri d'Estat se'n torna a Madrid, que als facciosos no els interessa Madrid ni Catalunya. L'objectiu dels franquistes és Castelló.

—c—

Vaig a l'Arxiu General del Regne per veure [Felip] Mateu i les reformes que ha fet per aquí.

Certament hi ha innovacions, arranament nou i nedeia, que bona falta feen, sens censurar als Ferraz.

Aquí he vist un estol de gent espolsant i revisant: el fill de San Petrillo, el sord, Palanca, un germà de Mateu i altres, entre un núvol de pols d'arxiu que és especial i es fica dins d'un ou en corfa de fina que és.

Mateu m'ensenya els nous departaments adquirits i les senyals del perill d'incendiar-se en què ha estat a mercès dels xiquets del carrer que s'hi introduïen per una porta mal tancada.

Me diu que mons germans Emili [Gómez Nadal] i Teresa [Andrés Zamora] s'interessen molt per l'Arxiu i fan quant mils per donar-li facilitats.

Me conta que a partir de la visita que em feu a casa estant malalt de la cama, en indicar-li que es devien visitar les draperies i fàbriques de paper, es dedicà a visitar-les. Ab una autorisació en regla del Ministeri.

En la de Layana li digueren que tenien uns llibres que li'ls vendrien a 0,20 pessetes el quilo. Eren un llibre de *chor* que jo ja havia vist. Però en anar per ells —estaven en un portxe entrant a la dreta— varen veure una muntonà de paper i, remirant, va descobrir pergamins i documents que procedien de l'Arxiu de la Catedral de Sogorb. No està l'arxiu complet, però una part. El comité de fàbrica, algú, li'n va posar resistència i va tindre's que valdre's de tota l'autoritat que li havia delegat el ministre.

L'han traslladat al Patriarca aixís com el de la Catedral de València.

— Vinga al Patriarca! —em diu—, allí passem els vespres.

—d—

En arribar a Massarrojos ma muller me diu que els del comité emboliquen el sabó que estant repartint en fulles manuscrites de l'arxiu parroquial.

Mon cunyat Pepe Senent ha passat, en rebre hu i els ha portat alguns papers i ha arreplegat un document que em dona a guardar.

Jo també els portaré paper quant menys per a que no tinguen excusa.

També me diu Tonica [Senent Ibáñez] que a Moncà s'han venut cinc gallines per cent duros.

La pluja i pedregà de l'altre dia ha llançat a perdre gran quantitat de melons, tomaques i pimentons. Per a acabar-ho d'apanyar, els conservers no compren aquests vegetals perquè no hi ha llauna i si Déu i els hòmens no hu arranegen aquest hivern la fam ens va a traure a ballar.

I diuen els periòdics que emparem els evadits del nord que expulsà França i es vol incrementar l'evacuació de Madrid...; ací tots sembla que s'han tornat folls.

Dimecres, a 1 de setembre de 1937

—a—

En eixir del taller visite unes quantes draperies i en la d'Andreu Algarra, al carrer de Cabalote, me quede uns llibres i un llenç a l'oli que representa un interior de casa de poble modesta que està bé. La firma Ruperto. No el conec.

Llibre i pintura d'Andreu Algarra: 15,00 pessetes

Diaris: 1,05 pessetes

Un viatge: 0,65 pessetes

—b—

Dine a casa i espere que vinga a prendre café [Rafael] Gayano Lluch i anar-nos-en a casa de [Vicent] Marco Miranda per celebrar sessió ordinària —que és més bé extraordinària— de la directiva del Centre de Cultura Valenciana.

Com el Gayano tarda me prenc el café i treballe. Per fi ve —s'havia oblidat de la cita cafetera que en aquest temps és molt estimable—.

Gayano me diu que aquest matí s'hauran detingut a la platja més de 400 persones, la majoria dones. Ell fa la recaudació d'una tancada que ha fet l'ajuntament, a deu cèntims l'entrada, i diu que hi ha dies que passa de mil pessetes la recaudació.

Diu que els actes d'immoralitat han arribat a ésser tan greus que han tingut que procedir a una nedeia. El certificat de treball de les dones en la llur majoria resava que eren artistes....

Li pregunte per què l'ajuntament no emiteix bitllets i me diu que l'alcalde —conseller en cap, és ara— no vol que el tracten d'estafaor. Diu que els ajuntaments dels pobles que han emitit bitllets tenien en dipòsit, responent de

l'emissió, plata, bitllets o altres valors, però el govern s'ha apoderat dels dipòsits donant en canvi «billetitos no pasaran». Les joies de la Mare de Déu dels Desamparats, també estaven per més segures en la caixa municipal i anaren i se les endugueren.

Anem per [Salvador] Carreres i ens dirigim al xalet del Marco. No som més de les quatre. La sessió, com totes, és una conversa amigable en la que es parla de tot menys del Centre de Cultura Valenciana. Per a què? No hem resolt ja que la cultura no interessa ja més que com a tòpic proselitista. On no hi ha que fer prosèlits ni esbalair els qui ja hi siguen, per a què parlar-ne?

Doncs no en parlem. Dediquem rònegament un capítol a plants. Ens han tirat del nostre domicili i ens han arreconat al pis del rellonge, tot per habilitar la Llotja per a Congrés dels Diputats ab la despesa de 50 mil durs, segons ens diu [Vicent] Marco Miranda.

— Tot per a no reunir-se, tal volta —ens diu.

I aquest porxe del rellonge, qui es decideix a treballar i reunir-se tenint dejús la Cambra dels Diputats? I si ens prenen per conspiradors que proposaven un pla contra els parastres de la pàtria o uns vers conspiradors ens prenen per brosta per a emboscar-se?

No podem publicar altre quadern d'*Anals* [*Anales del Centro de Cultura Valenciana*] per manca de diners. Continuarem fent gestions. Ja fa mesos que estem fent-les vanament.

— Brindem-li al ministre d'Intervenció un número antifeixiste-comunista i que organisarem unes conferències ad hoc i tindrem els diners que ens calguen! —els dic.

D'obertures de curs per a què parlar-ne, tampoc!

[Vicent] Marco Miranda ens deia que des de la vinguda a València del govern de Madrid els efectes centralistes se senten cada dia més forts. Pensaren en la Llotja per a Cambra de Diputats i, sens pensar en si allò era de València o de l'estat, enviaren arquitecte, naturalment madrileny, i començà a disposar com en casa pròpia. L'alcalde i ell i altres varen protestar i, per a donar-li forma legal ad aquella extralimitació i indelicadesa, tingué que celebrar-se una sessió municipal a correu en la qual es «permeté» que s'ocupara la Llotja per a Cambra de Diputats.

La conducta absorbent ha continuat en altres indrets i especialment el Consell Provincial, que sembla el més vexat pel poder públic, que, d'una o altra manera se li va apoderant dels seus bens i aixís de Portaceli, del Manicomi i encara d'altres.

— Esto es la FAI —va dir-li al president [Juan] Negrín el [Vicent] Marco, segons se diu—; al menos la FAI sabíamos que obraba así pero no hay derecho a que el gobierno proceda de esta forma.

Li donaren la raó, prometeren l'esmena, però continua igual.

Intentaren traure-li l'autonomia a Catalunya traslladant a Barcelona el Ministeri de la Governació; però aquí hi hagué reacció i [Lluís] Companys va protestar i s'ha quedat aixís.

Així mateix diu que els components del FP, exceptat el PC, es reuniren per a protestar contra aquest, pel seu proselitisme i conducta absorbent i deslleal.

— No cal dir que res ham conseguit —diu Marco.

Aquest, com tothom, està fart de la gent madrilenya, inconsiderada, indelicada, ossada, maleducada...

— Més ha fet esta gent en el temps que porta ací que anys de propaganda valencianista.

No obstant, jo no opine igual i crec que després el nombre dels valencianistes continuarà estant el mateix si no ha disminuït.

Com Marco Miranda té que anar a una reunió on l'esperen, alcem la sessió. Gayano i Carreres m'acompanyen a l'estació.

En arribar al pontet de fusta es veem vindre Carles Salvador que va per agafar el tren cap a Benimaclet on viu.

— Vet ací un altre exvalencianiste —dic realçant l'ex.

— Per a molts anys —diu Carreres.

Ens despedim i ab Carles me n'entre a l'estació.

Carles Salvador està molt desenganyat de valencianistes.³¹⁶ Me conta que li havien encarregat la publicació d'un llibre de poesies de varis poetes valencians i que va escriure a tots, dretes i esquerres, i que el [Enric] Navarro Borràs i l'Angelí Castanyer³¹⁷ s'havien negat a col·laborar en assabentar-se que contribuïen també Pasqual [Asins]³¹⁸ i [Francesc] Caballero Munyós.³¹⁹

Salvador està molt cremat. El llibre no s'ha publicat perquè ell no ha volgut eliminar ad aquests.

— Quin valencianisme!

—c—

En pujar al tren me trob Garcia Esmit, qui va a Burjaçot per vendre una bandera a una entitat.

En vindre el moviment es va fer de la VA [Vigilancia Antifeixista], més per poder viure que per vocació. Després va veure que ell no era per a tal mester i

---

³¹⁶ Carles Salvador i Gimeno (València, 1893-1955). Mestre, poeta i gramàtic. Impulsor i divulgador de les Normes de Castelló, es convertí en el seu màxim difusor amb la publicació a la premsa de cursos d'ortografia i morfologia. A partir de 1949 va impulsar els cursos de llengua a Lo Rat Penat, i el 1951 publicà la *Gramàtica valenciana* que s'utilitzava com a llibre de text.

³¹⁷ Angelí Castanyer i Fons (Huénaja, Andalusia 1905 – 1974 París). Escriptor i militant del Partit Valencianista d'Esquerra i membre del Consell Directriu de PROA, Consell de Cultura i Relacions Valencianes, entitat presidida per Nicolau Primitiu Gómez. Acabada la guerra s'exilià a París, des d'on mantingué contacte epistolar amb Nicolau Primitiu Gómez.

³¹⁸ Pasqual Asins Lerma (València, 1896-1948). Escriptor i poeta. Va ser president de l'associació Nostra Parla, signatari de les Normes de Castelló i promotor de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana (1934).

³¹⁹ Francesc Caballero i Muñoz (València, 1894-1982). Valencianista conservador, va participar en la major part de publicacions del primer terç del segle XX. A *El Camí* s'encarregava d'una secció de lexicografia, que signava amb el pseudònim Daniel Tossal.

es dedica a vendre senyeres i banderes a les entitats. Abans ja hu feia entre altres quefers, a comissió.

Me mostra un catàleg on hi ha veritables obres de l'art del pendó. Ha col·locat moltes senyeres en organismes oficials, àdhuc, i per tant ha fet un valencianisme passiu i quelcom educatiu. Des d'ara més valencianisme que molts i aixís li hu manifeste. Llàstima que pertanya al grup dels energúmens, dels qui tot hu apanyarien convencent els qui pensen com ells per medi de raons tan convincents com la presó i la pistola metralladora si els cal.

Per ad ell té molta més importància l'esquerranisme —pest de l'època— que el valencianisme. Tots els valencianistes de dreta són «facciosos» i no tenen dret de ciutadania.

—d—

El govern ha publicat una llarga seda d'articles alimenticis tatxats. El qui venga o compre per damunt de la tatxa serà jutjat i penat o penat sens jutjar.

Hi ha tatxes pelegrines com la del café en 12,50 pessetes quilo, és a dir, més barat que abans del moviment.

Tatxa que no es pot complir, és pura demagògia i portarà per conseqüència la desaparició del mercat de ço que hi roman. Qui compra després? Qui porta a vendre?

El govern no deu tatxar més que allò que per son compte adquireix i distribueix per a la venda, però és una mala política que porta a una catàstrofe econòmica deixar lliures tots els caps productors i tatxar en darrera instància les mercaderies.

Aquesta tatxa és per a desviar l'atenció del poble dels poders públics i aquissar el populaig contra el comerç: tirar una poca carn a les feres.

—e—

Bulos de hui: 1r: Madrit s'ha retut; 2n: un capità s'ha passat ab plans militars, en connivència ab altres militars, per a entregar-se; 3r: [Indalecio] Prieto i [Manuel] Azanya han estat condemnats a mort per la URSS per haure mostrat desitjos de retre's.

Açò darrer està en contraposició ab altres bulos que presenten ad aquestes dues calamitats públiques com a herois de la persistència.

Dijous, a 2 de setembre de 1937

—a—

[Carles] Gargallo me diu que els diaris publiquen que en Consell de Ministres s'ha acordat demanar les quintes dels anys 20 i 38. En aquesta entra Primi [Gómez] que tenim ara malalt.

[Vicent] Riera, el modeliste, me conta que a Burjaçot feren declarar el forment que tenien els llauradors i els el compraren deixant-los un sac per ad

ells. Alguns feren moldre per al consum de casa i ara han anat a decomissar-los-lo.

A Massarrojos m'han dit que també els han pres el sac de forment que els havien deixat.

—b—

Cinc pots de bresquilla: 15,25 pessetes

Diaris: 1,05 pessetes

Viatge d'anar i vindre: 0,65 pessetes

—c—

Juli Bellot també ens porta notícies de que [Indalecio] Prieto i l'Azanya tractaven del retiment i que el PC era contrari i, axímateix, que els agents de la URSS els havia amenaçat de mort fins el punt que la policia de la guarda del president no estava massa tranquil·la.

Tots aquests bulos deuen ésser propalats pels facciosos emboscats.

—d—

Als meus cunyats Pepico [Bellot] i Rosalea [Senent] estan negociant-los el passaport per a anar-se'n. Se'n van a Vichy (França), diuen, ara que no sé si arribaran.

Han consultat a una de les cases de Londres ab les que tenen negoci de bacallà si podran disposar en París de tres-centes lliures esterlines i si responen afirmativament se n'aniran. Sembla que es tracta d'una casa Hawes o Haves.

Pensen anar en avió fins Toulouse. 750 pessetes el passatge de cascú.

El secretari de [Diego] Martínez Barrio en assabentar-se els ha dit que quan acaben de prendre les aigües que no tornen a Espanya i que esperen en algun poblet de la frontera perquè la guerra s'acaba molt prompte.

—e—

Emili Lluch Arnal ve a visitar-nos a Massarrojos aquesta vesprà. Tan seràfic com sempre. Està escrivint un diccionari castellà-valencià i un vocabulari botànic valencià-llatí-castellà. Ha escrit una història de Nàquera que a penes ha pogut acabar per la crema de l'Arxiu de la Cúria, el de la dita població i altres particulars, d'on li mancaven encara traure algunes dades.

Peguem un passetget i visitem el pare Cebrià de Massarrojos, qui ens ha donat notícies del filòleg pare [Lluís] Fullana, qui està ara a València en ca la família Puchades, tal volta parents, al darrer pis del carrer de Quart, 20, a València.³²⁰

---

³²⁰ Lluís Fullana i Mira (Benimarfull, el Comtat, 1871-Madrid 1948). Religiós i lingüista. Autor de diversos estudis i llibres de divulgació sobre el valencià, com ara la *Gramàtica Valenciana* de 1915 o el *Vocabulari Ortogràfic Valencià* de 1921. Fou representant del valencià a la Real Academia Española (1928) i el 1932 signà les Normes de Castelló.

Parlem de Gordiano Ribera i d'altres.³²¹ Lluch em conta, entre altres coses la tragèdia d'un comerciant de Moncà. Mundina, pare i fill, s'amagaren en un poblet de les Valls de Molvedre i aquí anaren a traure'ls per matar-los i mataren el pare. El fill, ferit, s'escapà entre tarongers i se n'anà cap a Molvedre i aquí el detingueren i portaren a l'hospital. Un dia el tragueren diguent-li que anaven a portar-lo a Moncà on estaria més segur, però en arribar al camí d'Aragó va veure que per compte de seguir trencaven cap a Gilet i va comprendre que anaven a matar-lo.

Anava descalç i ab roba interior i en un descuit es va tirar del camió i, després de tornar un poc de l'estomordiment, arrancà a córrer camp a travessa destrossant-se els peus fins que no va poder més caminar i tingué que deixar-se caure al peu d'una garrofera. En alçar els ulls va veure penjades unes espadenyas d'una branca.

En altre temps haguera paregut miracle. Qui sap? Algun llaurador que se les deixaria aquí per a canviar-se-les en anar al treball. Allò fon la salvació, car tornà a caminar a la recerca de Moncà on es va entregar al Comité que el portà a la presó de València, on espera.

—f—

Lluís [Zalbidea] em diu que els facciosos han tirat al fons un vaixell petrolier i no hi roman gasolina més que per a huit dies.

—g—

Joanet Serrano ens conta anècdotes de son pare, que pinten de mà mestra certs tipus redemptors dels pobres.

Pere Joan Serrano Biguer, mon cosí, qui va tindre la fortuna de morir-se cosa de mig anys abans de la revolució; car així li feren un soterrar concurredíssim i si haguera vixcut, l'hagueren picat.³²²

Tenia do de gents i certa pràctica política adquirida en les lluites electorals del districte i no passà de president de la Diputació de València perquè volgué ésser conseqüent i, en vindre la República, es va retirar a la vida privà, persistint en el seu monarquisme.

Ell acapdillava les forces monàrquiques que oposava a les republicanes que dirigia Joaquim Blay, Chimet de Peluca o Peluquita,³²³ home de bona posició social qui tenia varies propietats i procures de cases riques que tenien

---

³²¹ Es refereix a Gordiano Ribera Marqués (Sueca, 1841 - 1912, rector de la parròquia de Sant Pere de Sueca, i cronista de la ciutat des del 1889.

³²² Pere Joan Serrano Biguer (1871-1936) va ser alcalde de Sueca des del 1908 fins al 1912, i president de la Diputació de València el 1923, durant cinc mesos, perquè va ser destituït durant la Dictadura de Primo de Rivera; posteriorment, va ser restablert en el càrrec entre 1930 i el 1931, quan es va instaurar la Segona República.

³²³ Joaquín Blay Carrasquer (Sueca, 1840 - 1923), conegut com a Ximet de Peluca. Advocat i polític progressista, membre de Junta Revolucionària de la Província de València durant el Sexenni Democràtic (1868-1874), i durant la Restauració formà part del consistori municipal en diverses legislatures.

llurs domicilis enfora, a Madrit, i àdhuc a França.³²⁴ D'una d'aquestes, en morir el propietari i fer-se les particions, l'hereu de les propietats de Sueca, entre elles vàries centenars de fanecades d'arrossal, era un francès, qui en anar a Sueca per fer-se'n càrrec va nomenar a Pere Joan procurador, cessant el Peluqueta. Tot de bé a bé, car mon cosí no volia acceptar la procura mentres vixquera el Blay i aquest li feu acceptar-la.

Contava mon cosí una anècdota que retratava els escrúpols del Blay i d'un seu patrocinat —Llerandi— fill d'un Llerandi apotecari.³²⁵ En Francesc Peris i Mencheta³²⁶ era un pedrapiquer llest qui va dirigir la construcció del campanar del Convent —exconvent— de Sueca, si no recorde mal. Aquí, picant pedra tenia uns germans. U d'ells va arribar a bisbe de Còria, per influències del germà, segons llengües més o menys viperines, car el tal tenia ben repoc, dien, de ço que li sobrava a en Vicent i Bonifaci Ferrer.

El Francesc Peris, ab la protecció del marquès de Santa Ana,³²⁷ fou corresponsal en la guerra carlista dels periòdics d'ell, *La Correspondencia de España* i crec que del *Noticiero Universal* de Barcelona, i encara d'altre de Sevilla.

Acompanyà a en Alfons XII des de la Restauració, feu grans coneixements, fou una espècie de redactor de cambra, fundà una agència telegràfica i *La Correspondencia de Valencia*! I acabà per ésser u dels hòmens de més influència política de l'època.

Mencheta guardava relacions amistoses en Sueca, i especialment ab el Blay i els meus oncles Serrano, i mon cosí Pere Juan acabà per ésser ço que en diuen l'ull dret de Mencheta.

Aquest va presentar la seua candidatura pel districte que va representar en Corts. Home molt servicial, es desviava per servir els amics i va aconseguir varis ponts sobre el Júquer, carreteres, etc.

Mon cosí era *factòtum* electoral de Mencheta i en unes eleccions molt renyides el Blay, Llerandi i altres, treballaren la candidatura d'oposició fins tal punt que establiren a la casa del Llerandi o del Blay un centre de compra de vots que Pere Joan, que ja era alcalde de Sueca, va tindre que clausurar.

Pocs dies després mon cosí va tindre que anar a Madrit per assumtes d'ell i visità Mencheta. A l'avantsala va trobar-se ab el Blay i el Llerandi.

— T'extranyarà vore-mos ací!

---

³²⁴ Portava la procura d'Adolfo i Luis Rúspoli y Godoy, hereus de la Contesa de Chinchón i Duquessa de Sueca, entre altres.

³²⁵ Es refereix a José Llerandi Núñez de Haro (1883-1968), fill del farmacèutic José Llerandi Pérez-Gonzalo. José Llerandi va ser advocat i polític, alcalde de Sueca i vicepresident de la Diputació de València (1931-1934).

³²⁶ Francisco Peris Mencheta (València, 1844 - Barcelona, 1916). Periodista i polític, va fundar diversos periòdics com ara *La Correspondencia de Valencia* (1882) o *El Noticiero Universal de Barcelona* (1888) i, especialment, l'Agència Telegràfica Mencheta (1883), la primera agència de notícies fundada a Espanya. Com a polític va ser elegit diputat a Madrid pel districte de Sueca en diverses ocasions entre 1898 i 1910.

³²⁷ Es refereix a Manuel María de Santa Ana, director del periòdic *La Correspondencia de España*, on treballava Mencheta redactant cròniques des del Maestrat de la guerra carlista.

— Lo que m'extranya és vore-los allà, respongué mon cosí referint-se a l'amistat que existia entre el Blay i Mencheta i la conducta del primer en les eleccions.

La família Llerandi tenia un latifundi a Linares, al paréixer abandonat molts anys. En morir el Llerandi apotecari —el pare, que el fill era advocat— semblà que pensaren en la tal hisenda i, en anar a prendre possessió, s'asabentaren que el poble se l'havia repartit i cautivat donant valor ad aquell ermot.

Com tornar a entrar en possessió de la finca, salvant la resistència dels colonisadors? Consultaren un advocat —Melquíades Álvarez— el qui després d'estudiar a fons l'assumpte els va dir que no els convenia ficar-se en bucs. Entaular més de tres-cents plets a pobres era llarg i costós, tant que valdria més que la possessió.

Però els va donar una idea. Fer-se ab un polític que aconseguira una ordre del Ministeri de la Governació i que la guàrdia civil s'encarregara de liquidar l'assumpte desaloixant la finca *manu militari*.

Potser comptaven ab el «llur diputat» però en derrotar-lo s'enrecordaren de l'amistat ab el triomfant, a qui li contaren el conte del mig pollet, i Mencheta, servicial i home de molt bona fe, desconeixent el fons de l'assumpte, aconseguí l'ordre i la hisenda fou desaloixada a força bruta, entrant novament en possessió d'ella el Llerandi per disfrutar ignominiosament de la suor dels demés.

Quan el Pere Joan el va posar en antecedents, el Mencheta s'estirava els cabells.

De la colla del Peluqueta n'hi havia un altre, Josep Fos Segarra, a qui li dien el pare dels pobres; aquest tenia uns centenars de fanecaes, terres i arrossals arrendades als pobrissons, a huit o deu durs la fanecada, segons pareix, a dos durs menys per tal unitat que ço que ordinàriament es cobrava per lloguer. En canvi, tenia arrendades les terres d'un propietari francès a cinc durs la fanecà.

D'aquest pare dels pobres es compta que feu una barriada obrera de cases per a després repartir-les entre la gent modesta d'una manera molt econòmica i assequívola, segons prometia. Li treballaven debaes alamon dels qui esperaven el benefici i... el fill, Josep Fos Serrano, i hereus, continuen disfrutant de les rendes del Barri —si ara no se l'han incautat— sens que es conega que el pare haja fet ni als seus il·lotes ni a la seua «causa» nengun benefici.

Cert que la causa dels individus d'aquesta nissaga és el llur negoci i egolatria.

El fill casà ab una Llerandi i continuà el cacicat republicà del districte ab el cunyat i altres.

Vingueren unes eleccions a diputats i mon cosí defenia la candidatura d'Emeteri Muga,³²⁸ monàrquic, i el Fos i comparses la republicana del Dr. Gil i

---

³²⁸ Emeterio Muga Díez (Saragossa, 1877 - València, 1956). Militar i polític, diputat pel Partit Conservador en les eleccions del 1914, pel Partit Liberal en les de 1919 i 1923, i durant la

Morte.³²⁹ Els casins polítics estaven front a front i la casa del Fos al llat del seu casí.

Un dia, en passar un tal Lledó —parent encara del Pere Joan i assidu del seu cosí—, el va cridar el Fos.

— Mira —li va dir—, el dumenge vine per la papeleta per a votar a Gil i Morte.

— Che! Pepe, tu ja saps que sempre he votat pel qui ha volgut Pedro Joan, és parent i...

— Bueno, pués si el dumenge no vens per la papeleta no contes en les terres —el Lledó li tenia llogades deu o dotze fanecades a dotze durs—, Pedro Juan que te'n done...

— Home! Però això heu diràs de broma...

— Nada! Nada! Lo que t'ha dit...

I així continuaren la discussió; però el Fos no donà el braç a tòrcer: o anava per la papereta per a votar al Gil o hi romania sens les fanecaes.

Mon cosí des del seu casí va presenciar les braçaes de la disputa i en arribar el Lledó va preguntar-li

— Chè! Què teníeu els dos que pegàveu tantes braçaes?

— Calla! Calla! Que tinc un disgust...

Li va contar el referit.

Ja llavors el Fos resultava en certa manera el llogater de Pere Joan. Procurador de les terres i com aquest, ab tota la força de la joventça i l'ardiment polític, no s'esperuguia de res, li va enviar convit al Fos de que passara a parlar-li.

— Què volies? —va preguntar-li en passar el «germà dels pobres».

— Tu ja saps, Pepe —va dir-li Pere Joan— que jo tinc molt d'interés per la candidatura de Muga i espere que el dumenge vingues ací per la papeleta, perquè vullc que el votes.

— Mira que tens unes coses! —li respongué, riguent-se el Fos.

— Nada! Nada! O tu vens per la papeleta o te llevaré les terres.

I va arribar el dimenge i ni el Lledó va anar-hi per la papereta del Fos ni aquest, naturalment, per la del Perejoan.

Però un bon dia, aproximant-se l'època del pagament de les terres, mon cosí li va dir al parent que anara a pagar-li les seues al Fos.

— No tinc diners! Encara no he venut l'arròs —diguí el Lledó.

— No t'apures, jo te'ls donaré.

I el Lledó va anar-hi a casa del Fos.

— Ací vinc a pagar-te la terra —li va dir.

Segona República va militar en el Partit Republicà Radical. Fou governador civil a Biscaia i Guipúscoa entre 1933 i 1935.

³²⁹ Adolfo Gil y Morte (Soneixa, 1860 - València, 1929). Metge i polític, catedràtic de Fisiologia en la Universitat de València. Va ser diputat per la circumscripció de Sueca en les eleccions de 1903 i 1918, aquestes amb el Partit Reformista de Melquíades Álvarez.

— Pués? Que no t'anrecordes que et vaig dir que et llevaria les terres si no votaves per mi? Ves, ves, que et done terres Muga!

Li llevà la terra al Lledó i ad altres llogaters que també no li havien votat.

I Pere Joan, conseqüent, va repartir les terres del comte francès de Monbou, que treballava el Fos, a cinc durs entre els qui treballaven les del germà dels pobres a dotze duros. I en anar aquest a pagar la terra es va trobar ab que mon cosí havia complit la paraula.

— Què no serà més just que els pobres treballen la terra barata que no tu?

Les cases senyorials, per tradició, feen pagar lloguers molt curts; una mitat o menys del corrent, no sé ara.

Divendres, a 3 de setembre de 1937

—a—

Ma muller me diu que els xicons refugiats van per les pedreres cercant amagatalls i que han trobat Crists i altres objectes de devoció i que ella està intranquil·la per si troben l'acta de casament de Doménec [Gómez]. Li done segurança de que ja no la hi trobaran, car l'he sustreta i guardada en el taller. Tot ço altre que troben no és comprometedor, ans pèrdua econòmica no ruïnosa.

—b—

A ma muller: 50,00 pessetes

Dinar: 0,55 pessetes

Loteria: 4,00 pessetes

Una pereta elèctrica de 50 bujies: 3,00 pessetes

Diaris: 1,05 pessetes

Viatges: 0,65 pessetes

Menge quelcom a casa Barrachina i treballe a casa.

Vaig al Patriarca per veure [Felip] Mateu i els seus treballs d'arranjament d'arxius. A la capella estan arrengherats els volums i lligats per a col·locar-los en les noves estanteries.

Aquí trob el mateix personal que l'altre matí estava a l'Arxiu General del Regne treballant. Es veu que divideixen el dia entre els dos llocs. Trob també el poeta Lluís Guarner, exantifeixiste, em sembla, com tants altres.³³⁰

Mateu me presenta a en San Roman,³³¹ arxiver de Toledo, que s'interessa per conèixer si ací han portats documents d'aquell Arxiu seu i li promet cercar entre les tapes que jo tinc recollides de les fàbriques de paper si en tinc alguna.

---

³³⁰ Lluís Guarner i Pérez-Musoles (València, 1902-1986). Professor, erudit i poeta. Estudiós de la Renaixença valenciana, sobretot de les figures de Teodor Llorente i Vicent W. Querol. Va ser un dels signants de les Normes de Castelló.

Per València es veu gran moviment de camions i auts ab milicians que pel carrer de Colon van cap a Guillén de Castro fins detindre tota altra circulació.

—c—

En arribar a Massarrojos me trob Tonica [Senent Ibáñez], extenuada pel treball excessiu i la mala i poca alimentació.

— No puc més! —me diu— hi ha ratos que me sent morir.

Per si mancava alguna cosa ha vingut la malaltia de Primi [Gómez] que ha acabat per acorar-la. Precisa molt de repòs i molta i sana alimentació.

I cada dia va agreujant-se l'assumpte de les subsistències. Per a dinar he menjat a casa Barrachina pa dur i una ravanà de mortadella, segurament d'ase.

Fins quan? Les dones van com desesperades cercant de què menjar. Les qui tenen ous els guarden per a canviar-los ab sucre. Totes les setmanes ve un camió que canvia tres ous per mig quilo de sucre. Aixís és que les dones no veuen un ou per medecina.

La tatxa ha acabat d'arranjar-ho bé. Tatxar i desaparèixer ço tatxat tot d'una ha estat ço mateix. La policia tot és fer registres trobant quantitats ridicles; els gèneres, emperò, no apareixen.

Dissabte, a 4 de setembre de 1937

—a—

En arribar al taller me diuen que el meu germà Paco [Gómez Serrano] està malalt.

Hi ha un fort temporal i entremig dels trons semblen canonaes.

Doménec [Gómez] m'ha dit que l'han nomenat agregat al grup d'informacions tècniques del Ministeri de Defensa i que ja no podrà assistir al taller.

Pel taller es xiuxiueja que se'n van sis o set operaris més a treballar per a guerra a Cartagena. Ens anem a quedar quatre vells.

—b—

Aureli Carrascosa, el viatjant, me diu que el lloc de Sant Antoni de Requena s'ha separat d'aquesta declarant-se independent i Requena per represàlia no vol que s'abasteixquen aquí. Els de Sant Antoni no volen vendre el forment tatxat a 55 pessetes els cent quilos i el donen als porcs, venent la cevà a 90 pessetes. Diu que als pobles hi ha més carestia que a la capital.

---

³³¹ Francisco San Román va ser traslladat a València, com Mateu i Llopis, perquè els museus i arxius de Madrid es van tancar. Va ser destinat a l'Archivo Regional de Valencia, on treballava al matí, i a les vesprades en el Patriarca. Vegeu *El ilustre toledano D. Francisco de Borja San Román y Fernández en Valencia (1937-1939)*, por D. Felipe Mateu y Llopis.

Me dona uns bitllets municipals de Silla. Va anar al consell per a que el dipositari li'ls donara nous. Aquest no trobava la clau del caixó on estaven i li va preguntar a un altre:

— Ché! A on estan els diners?

— Ahí! —respongué, senyalant-li un caixó.

— Ací no estan els papers.

— Com m'has preguntat pels diners! Els papers estan ací —senyalant-li un altre caixó.

El poble no ha pres seriosament els bitllets municipals ni els certificats plata.

—c—

Quinzena del taller: 500,00 pessetes

Bitllets municipals: 6,00 pessetes

A ma muller: 400,00 pessetes

0,250 quilos de torró de Xixona: 5,00 pessetes

0,250 quilos de galletes: 3,00 pessetes

—d—

El metge ha dit que Primi [Gómez] està ja enfora de perill, però ha de tindre molta cura per a que no devinga crònica la malaltia.

Carme Nicolau, la meua neboda, ha vingut d'Alacant ab el seu fill per a anar-se'n a l'estranger i passar-se'n a San Sebastian per a reunir-se ab el marit.

Lluís [Zalbidea], el meu gendre, diu que els facciosos afonaren un vaixell petrolier grec, el qual capità és amic seu. N'han apresat un altre i no hi roman gasolina més que per a pocs dies i perxò han restringit el consum.

Ell i l'altre enginyer, Montero, anaren al consell de CAMPSA per queixar-se de la migradesa del sou, menor que els de les llurs mecanògrafes. El director del consell va reconèixer la injustícia però va dir-los que hi ha interès per part d'algú en què això siga aixís.

—e—

Bulos: ha hagut tiroteig contra els facciosos per Barraques, ço que sembla inverosímil. Per un guarda civil s'ha sabut que per Terol feren els feixistes una bossa agafant 20.000 presoners dels nostres. En el nord ha estat fet presoner el general Martínez Monge, el traïdor dels dos contendients.

Dimenge, a 5 de setembre de 1937

—a—

Els facciosos desmenten que haja caigut Belchite en poder nostre com afirmen els diaris. Els rebels avancen pel nord i han pres Potes, entre altres. Els

miners abans d'abandonar la població assassinaren els presoners que tenien. També diuen que ha arribat al port de Marsella un submarí rus averiat, que suposen ha estat el *pirata*, que ha atacat el vaixell anglés. El govern francès diuen que ho ha tingut ocult varis dies.

—b—

La *Gazeta*³³² publica una disposició restringint l'ús de la gasolina i prohibint la circulació d'auts i camions no autorisats expressament pel Ministeri de Defensa.

Lluís [Zalbidea] me diu que a la CAMPSA havien rebut regalades unes botelles de cervesa i mentres se les bevien uns quants, un d'ells, anarquiste, empleat aquí, li deia un poquet alegrat.

— Si cae Asturias ya podemos fletar un barco que nos lleve a Méjico.

—c—

Hui dinem paella ab pollastre!! Tots junts. Els tres matrimonis jóvens, Ampa, ma muller i jo. Manca el malalt.

—d—

Salvoret, el de Bétera, l'amo de Primi —diuen l'amo al marit de l'ama o dida, i també pare de llet, en les cases en diuen papà i padre, solen dir pare i mare a la dida i son marit— ve a veure'l i dur-mos de pas algunes subsistències.

És xarradoret i calmut i ens conta coses moltes banals, algunes, emperò, interessants.

Dies passats va visitar en l'hospital el Roig de l'Eliana, ramader i carnisser, que proporcionava la carn al poble i a molts altres carnisseres i ramaders i perxò coneixia i tenia relacions ab molts dels qui tenien ramats i tractaven en bestiar a la part facciosa.

Hui està a l'hospital víctima de la topada de trens elèctrics que fa pocs dies va esdevindre per l'estació del Pla.

Fea poc que havia tornat d'un viatge que feu «a veure els amics que tenia a Sevilla», car coneix molt bé les passeres i impunement atravessa les línies de foc i diu que pot passar quan vol.

Ara va estar set dies i tornà diguent que allí hi ha orde i que res manca.

També conta Salvoret que uns de Bétera que estaven per Andalucia foren copats pels facciosos en nombre de 900 i que els portaren a un punt i els tractaren bé. Els feren formar i els preguntaren quins volien romandre-hi i quins tornar-se'n i que nengú s'atrevia a dir de no quedar-s'hi; però donada la seguretat que res els passaria diu que n'hi romangueren uns 500 i els altres demanaren tornar-se'n. Ad aquests els donaren les senyes de per on podien vindre, i que esquivaren entrar en poblacions per a que res els passara.

Ara diu que estan penedits de no haure-hi romàs.

---

³³² El nom oficial era *Gaceta de la República: Diario Oficial*.

Dèsset més de Bétera, que estaven al front de Terol, conta que els digueren que a Nadal passat els donarien festes i que en arribar la data per causa d'una ofensiva que es mogué no volgueren donar-los permís; emperò ells, en destinar-los a una posició, l'abandonaren i empengueren a peu el camí de València; però apercebuts els caps denunciaren el cas i en arribar a Sarrió els detingueren i els tancaren en una església. Ja de nit fosc, els ficaren per un carreró on no veien res però notaven que anaven aixafant cadavres. Ja es creien morts quan els soltaren i els digueren que continuaren el camí cap a València; emperò ells, escamats i tement que en altre poble els esperaren per a matar-los, se n'anaren per travesses. Per fi, extenuats, agafaren el tren i en arribar a València es trobaren guardes que els preguntaren si eren de Bétera; emperò, ells, desconfiats, els respongueren.

— Ahí darrere venen!

I se n'anaren al poble.

Diu que els detingueren i marejaren i per fi els han deixat estar.

I ells no volen saber-se'n ja res de milícies.

—e—

Jesús Llorca, el mestre amic de Pepe, ha vingut a passar la vesprà.

Diu que els jóvens feixistes declaren tranquil·lament que són de Falange Española i de la JONS per a que els condemnin, car així esquiven l'anar al servei militar i lluitar contra llur causa ab les males conseqüències que pot dur-los. Clar! Que la llur situació de presos pot estar-los ben cara.

—f—

Els facciosos diuen que a Astúries domina la CNT-FAI que impedeix l'eixida dels dirigents sots cap excusa i reclamen perentòriament la presència de Belarmino Tomás i Ramon González Peña³³³ —els pobres estan per València treballant pel triomf de la causa. Fa temps que ixqueren d'allà i no han tornat—, de lo contrari els mataran on els troben.

—g—

Corre el bulo que es va a formar un directori militar presidit per [José] Miaja, que té per missió executar Largo Caballero i destruir la FAI.

La FAI tot d'una van desarticulant-la i destrossant-la fins reduir-la a una entelèquia.

---

³³³ Belarmino Tomás Álvarez (Aguilar de Campos, 1892 – Mèxic, 1950). Sindicalista, fou president del Consejo Soberano de Asturias y León des d'agost del 1937.

Ramón González Peña (Las Regueras, 1888-Mèxic DF, 1952). Miner i sindicalista. President del PSOE i la UGT durant la Guerra Civil.

Dilluns, 6 de setembre de 1937

—a—

Carmencín Nicolau ens conta l'odissea de la llarga estada del marit, perseguit i amagat fins el deslliurament pels marins argentins del *Tucuman*. Salvant detalls ve a coincidir ab ço que ens va contar son pare.

Diu que els mariners estaven molt vigilats i espiats, i quan els feu alguna indicació respecte a poder anar-se'n en el *Tucuman* contestaven ab evasives i solien dir:

— Nosotros somos rojitos.

I quan Carmencín o el de casa els insistien en l'eixida de Miquel els dien:

— Es que estamos embromados. Que volia dir estaven vigilats.

—b—

Botelles de vi; el casc assoles val una pesseta: 4,00 pessetes

Viatge d'anar i vindre: 0,65 pessetes

Llibre de Primi: 4,95 pessetes

Periòdics: 0,85 pessetes

—c—

Les notícies que es rebeixen sobre l'acció sobre Belchite són contradictòries, car mentre els diaris diuen que el nostre eixèrcit ha entrat, els facciosos heu desmenten.

Aquests han dit així mateix que algunes significades persones d'Astúries s'encontren a San Juan de Luz per a tractar de la pau i retiment del nord.

Sembla que l'acció de les tropes governamentals sobre Aragó obedeixen principalment a veure si paren l'acció dels facciosos contra Astúries.

Dimarts, a 7 de setembre de 1937

—a—

[15-VII-1938]

A partir d'ací veja's els volums *Nicolau Primitiu Nòtules*.

Algunes estan abreuiades i hi ha que posar-les en clar.³³⁴

---

³³⁴ La part del *Dietari* corresponent a 1937 acaba ací. A partir d'aquell dia, Nicolau Primitiu Gómez prenia notes en unes llibretes menudes que anomenava *Nòtules*. Dissortadament, es tracta d'unes notes taquigràfiques que mai va desenrotllar, com si que va fer en altres apartats transcrits en aquest volum, i pràcticament són il·legibles.

Levi

dimarts a set d'octubre d'1927

[15. vij. 1928^a]

a partir d'ací
veja i els volums pp. no
fets.

algunes estan al·lineades
i hi ha que posar-les en
clar]

Levi

diendres a quinze d'juliol d'1928

- a -

servi en la una i cinc
ens han despartat les serenes
i els fons.

a la 2.25 i ha for-
mat a repetir la funció ob-
res intensitat.

- b -

air me dignes en

REFLEXIONS

Volum I. 1951. Dietari

17 de juliol de 1937

Sugerències de la lectura d'en Bardiaeff: «Una nueva edad media».

Queiristàrquia (f. 360r) –dec escriure:

1) La decadència de la democràcia portada a cap per la politicotomia o govern de les nacions per partits polítics. Queiristarquia o govern dels pitjors resultant de la politicotomia.

Anapolitomia: governació sense partits polítics. Nacionalisme veritable i confederatisme que conduirà a la democràcia possible.

La nació actual és el producte del passat. Els presents rebeixen un tresor que no deuen destruir, ans serveixen per trametre'l als futurs.

Calen les categories i les jerarquies humanes.

Els pobles no poden estar a mercé dels utopistes. Les nacions són eternes, els utopistes fugaos.

Deu acabar la política de corrupció representada per la politicotomia.

El cristianisme va redimir la humanitat de la superstició pagana i l'esclavitud elevant la dignitat humana. L'humanisme lliurà l'home del cristianisme, especialment de la burocràcia catòlica; el centifisme de l'humanisme; el capitalisme del centifisme afonant-los tots dos en el mecanisme que el deslliurà d'aquesta horrible esclavitud. La cultura nacional-confederatista. La cultura de l'esperit.

El déu cristià negat, escarnit i perseguit per la decadència materialista ja no basta. Cal un nou déu: l'esperit humà idealitzat.

El renaixement no és un retorn a l'antiquitat com l'edat contemporània no anuncia un retorn a l'edat mitjana. No hi ha retorns idèntics.

L'ordre establert per la societat humana a força d'esforços acaba en dogal, car els interessos que es creen anquilosen l'ordre i no el deixen evolucionar i cada volta hi ha més humanitat enfora, l'ordre establert i la revolució es fa imminent.

22 de juliol de 1937

Quan una tendència social amenaça l'esperit, altra igual i contrària reacciona.

L'individu tendeix a l'igualtat, l'igualtat a la queristocràcia.

Quant enlaire l'esperit llibera l'home, quant l'humilie i enlaire la matèria l'esclavisa. L'ordre tendeix a immobilitzar-se i no evolucionar.

La igualtat dels sexes és una desigualtat irritant, pèrdua de la cortesia, relaxació de la dignitat humana i enlaire de la grolleria.

L'antiguetat fou enderrocada pel cristianisme i aquest per l'humanisme portat a la conseqüència marxista. L'home enderroca el passat perquè no ha després a evolucionar.

Si el poble se separa de l'església i la intel·lectualitat va tornant ad ella és perquè l'església no satisfà ja el poble i no se'l pot conduir a la força, esclavitzar-lo. Cal una religió nova.

La sentitat cristiana és una manera de limitació de la natalitat.

La dona és l'esperit religiós de la humanitat.

Una revolució és el fracàs de l'ordre preestablert.

Aixís com una enfermetat infecciosa es pot previndre en l'individu i en el cos social, així mateix es poden previndre les revolucions. Per a lo primer calen bons higienistes, per açò darrer bons polítics.

Una revolució no és fatal sinó quan els polítics, unes generacions de polítics, són ineptes.

Les revolucions són conseqüències polítiques. Són, doncs, els polítics els culpables del llur desencadenament.

La governació dels estats ha estat sempre en les mans i no en la intel·ligència. Els governants poques voltes han eixit de l'escuma selecta de les nacions.

Una revolució és el part dolorós d'una era nova. La supressió de les revolucions seria la gestació infinita de la nova cultura o el somni etern d'un poble. Xina.

Després d'una revolució s'ha mort quelcom que no torna a la vida.

Els extremistes no creen, revolucionen i maten. Però els extremistes en política no són polítics, car la política és creació, eixamplament de l'àrea de convivència d'una nació!

Si les revolucions enderrocaren ço dolent de les nacions i deixaren quant de bo deu conservar-se serien útils i àdhuc saludables per higièniques, però sempre fan a l'inrevés; però les revolucions no són una necessitat ans una fatalitat. Els hòmens que les desencadenen mantes voltes volgueren frenar-les i endegar-les, els és impossible, emperò; car ells no són més que els darrers esclavos d'una llarga cadena que ha conduït a la fatalitat del destí. Arribats ací la revolució no sols és fatal, inescapable ans necessària, àdhuc com pot ésser la porga per al cos indigestat.

Les revolucions posen el poder en les mans més ossades; però en les revolucions el poder no pot anar ad altres mans.

23 de juliol de 1937

Les guerres i les revolucions són mals previsibles. Quan es desencadenen és sempre per culpa dels governants, d'aquells governants que obren com si la cosa pública fora res personal, obrant per la llur conveniència, supèrbia o ignorància.

El poble, en general, és enemic de guerres i revolucions que sempre pateix i no mai provoca; és la xusma la que provoca les revolucions excitada pels mals polítics. Són els polítics qui provoquen les guerres. Xusma i polítics que estan al marge dels pobles i són els seus paràsits.

El motor de les revolucions pot ésser un impuls d'idealitat; però la continuïtat és purament materialista si acaba per sumir les revolucions en la concupiscència més desenfrenada.

La dolor de la il·lusió perduda, de la cultura destruïda és la més gran dolor, inconsolable. Aquest bé perdut ja mai és recuperable. Podrem atendre altre bé, però no aquest.

U sempre creia que la política devia ésser el resultant de les energies positives d'una nació, però hem vist que la política no és altre que el producte de la força. Perxò la incultura rònegament conté aquesta maldat; la temor a la vindicta pública, la d'aparéixer inculte, la d'aparéixer cruel... quan aquestes temors desapareixen la catàstrofe es produeix.

24 de juliol de 1937

La democràcia pura no pot subsistir davant de la veritat. La veritat és aristocràtica i jeràrquica. La democràcia pura o científica és igualitària i per lo tant queiristàrquica.

Hi ha dos tipus de democràcia: la democràcia pura o científica i la democràcia pràctica o possible. Aquella pretén anar del laboratori al poble i fracassa, i aquesta és la que s'ha d'enlairar des del poble i és la rònega possible. Aproximar aquesta ad aquella educant i enlairant la cultura popular deu ésser una de les qüestions de la sana política.

Seria curiós poder comparar les llibertats espirituals prohibides per la inquisició i les pels temps democràtics actuals. És possible que la major llibertat estiguera llavors.

Com fer per a que el passat obre en la voluntat dels present alafí de refer i millorar continuament el camí del futur d'un poble.

Els contemporanis no tenen dret a ignorar el passat ni menys a obrar en contra. El futur condemnarà sempre aquesta conducta caòtica.

Nengú haguera pogut dir fa uns anys que fora possible el reinat del crim. La societat es suposava prou defensa per la força de l'ordre i de l'educació del poble, i no obstant, el crim ha reinat ab totes les agravants: nocturnitat, ensanyament, abús de confiança, copiosa reincidència...

L'estat vol dominar la vida dels ciutadans en totes llurs possibilitats; l'església, l'ànima.

*Al rey la hacienda y la vida
se ha de dar; pero el honor
es patrimonio del alma
y el alma sólo es de Dios.*

El socialisme nega l'ànima però no la desconeix i vol ésser un estat teocràtic, és a dir, mixte, sense dir-se teocràtic; però governant les activitats de l'ànima.

L'església a l'invasió la zona de l'estat ha fet possible això.

La societat humana no té base ferma sens un fonament religiós. Hi ha que cercar el nou Déu. «Si no existira Déu hi hauria que inventar-lo», diuen que va dir Voltaire, hi haurà que inventar el déu ja que el dels cristians no basta.

29 de juliol de 1937

Tem el perill de l'internacionalisme. Tem el del forasterisme!

L'internacionalisme? Vet ací l'enemic del nacionalisme!

El forasterisme! Vet ací l'enemic dels pobles!

El foraster és un desarrelat ab desenvolupat egocentrisme i és un enemic, de fet, del poble que l'acull.

L'internacionalisme és el forasterisme portat a l'extrem.

Als pobles deuen manar els indígenes. Els forasters no deuen ocupar llocs de direcció de la cosa pública.

Cal una intel·ligència entre l'agre i l'urbà. Cal que l'agre s'elevi a açò urbà i que aquest s'emmotlli, en quant possible, al camp.

Ço més identificat és l'alqueria i el mas; ço més allunyat del camp, la ciutat: València, Barcelona, París,...

7 d'agost de 1937

El poble és consuetudinari i tot aquell qui vullga basar el seu poder en el poble no deu oblidar aquest fet.

És consuetudinari i no legaliste. Pel contrari, l'estat és la legalitat i tendeix a excloure la consuetud.

L'harmonia entre el poble i l'estat està en derivar la legislació de ço consuetudinari, procurant suaument llimar i fer evolucionar aquelles

consuetuds que l'estudi atent de les relacions entre els diversos pobles que constitueixen l'estat i entre els diversos estats evidencia /que/ cal modificar per al millorament de la convivència humana i de la vida, sens pretendre arrancar les consuetuds radicalment i violenta; car a banda de no aconseguir-ho sinó en part sembla el confusionisme, agra les relacions i estargeix la complicitat entre els pobles.

Hi ha, però, consuetuds més o menys limitades i extenses, i per çò cal reduir la governació als nuclis costumaris que formen contrada, regions i nacions i d'ahí la necessitat imperiosa de nacionalisme integral.

9 d'agost de 1937

Gramàtica. Parts de l'oració:

Grup substantiu: nom, prenom (article), adnom (adjectiu). Grup animatiu: verb, preverb (pronomen), adverb. Grup junctiu: participi, preposició, conjunció. Grup integratiu: interjecció.

22 d'agost de 1937

El participi i la preposició formen indistintament en el primer o en el segon grup o els dos a l'ensems. El participi és una part que serveix d'adnom i de modificatiu del verb, per a formar els temps composts. La preposició s'avantposa al prenom i es posposa al preverb; s'avantposa al verb, emperò: en el carruatge, contra la guerra; jo sobre-pose, ell de-plora...

La conjunció uneix dues parts de l'oració o dues oracions. La interjecció més que una part de l'oració és ella mateixa una oració completa, elíptica o expressa, un vocatiu.

Nom és el sustent de l'oració, és el subjecte i l'objecte el qui obra o rep, és el cos d'oració.

Prenom (article) és el que enuncia o determina el nom. El seu gènere i nombre i àdhuc situació, afirmació, negació, dubte... precedeix sempre i sols el nom, mai no el segueix.

L'adnom (adjectiu) és el que qualifica i quantifica el nom i sol col·locar-se darrere el nom o entre el prenom i el nom, modificant-se en aquest cas, algunes voltes. Entre els adnoms es conta el participi, així com entre els prenoms es pot contar la preposició que s'avantposa al prenom quant van junts.

El verb és l'ànima de l'oració. Així com el nom, tampoc sense ell pot existir oració; és el cor i denota essència, existència, moviment, estat, etc.

El preverb (pronomen) és el que substitueix el nom per esquivar la seua repetició i encara donar elegància. Sempre i sols precedeix el verb, no mai el segueix.

L'adverb serveix per a modificar el verb i pot precedir-lo posant-se entre aquest i el preverb o seguir-lo, que és el cas més freqüent. Entre els adverbs es pot contar el participi, com a grup especial que modifica el verb simple, per a formar els composats i passius. Així mateix la preposició és un avantverb que es situa entre aquest i el preverb, quasi sempre aglutinat.

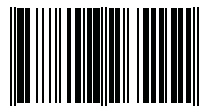

GENERALITAT
VALENCIANA

Biblioteca
Valenciana

ISBN: 978-84-482-6515-1

9 788448 265151